

UDK 94(497.5)“18/...”

CODEN CSUPER

ISSN 0590-9597

ČASOPIS
ZA SUVREMENU
POVIJEST **2**
2008

H R V A T S K I
i n s t i t u t z a
P O V I J E S T

ČSP 40, br. 2, 309.-700., Zagreb 2008.

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST
JOURNAL OF CONTEMPORARY HISTORY

IZDAVAČ • PUBLISHER

Hrvatski institut za povijest - Croatian Institut for History, Zagreb
Republika Hrvatska - Republic of Croatia

UREDNIČKO VIJEĆE • EDITORIAL BOARD

LJUBOMIR ANTIĆ, Zagreb

MARIJAN MATICKA, Zagreb

VLADIMIR GEIGER, Zagreb

HRVOJE MATKOVIĆ, Zagreb

MARIO JAREB, Zagreb

ZDENKO RADELIĆ, Zagreb

NADA KISIĆ-KOLANOVIĆ, Zagreb

NIKŠA STANČIĆ, Zagreb

MIRA KOLAR, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK • EDITOR-IN-CHIEF

NIKICA BARIĆ • nbaric@isp.hr

TAJNICA • SECRETARY

ARIJANA KOLAK

MEĐUNARODNO UREDNIČKO VIJEĆE • INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

KATRIN BOECKH (Osteuropa-Institut München, Njemačka)

ANTONI CETNAROWICZ (Institut Historii Krakov, Poljska)

ANDREJ RAHTEN (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana i Univerza v Mariboru, Slovenija)

AMY SCHMIDT (National Archives, Washington DC, SAD)

JAMES J. SADKOVICH (George Mason University, Fairfax, Virginia, SAD)

DINKO ŠOKČEVIĆ (Pečuško sveučilište, Mađarska)

Časopis izlazi tri puta godišnje; cijena ovom primjerku je 50,00 kn;

Godišnja pretplata 120,00 kn.

Žiro račun: 2390001-1100012127, otvoren kod: HPB, Jurišićeva 4, 10000 Zagreb.

Devizni račun: 2500-327153, S.W.I.F.T.: HPBZHR2X, Hrvatska poštanska banka, Jurišićeva 4

Rukopisi se šalju na adresu: Hrvatski institut za povijest - ČASOPIS

ZA SUVREMENU POVIJEST, 10000 Zagreb, Opatička 10.

E-mail: nbaric@isp.hr

Telefon: (01) 4851-722, 4851-723. Faks: (01) 4851-725

Rukopisi se ne vraćaju.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilogima.

Izdavanje časopis sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske.

Prijava o izdavanju Časopisa za suvremenu povijest ubilježena je u

Sektoru informiranja Ministarstva kulture i prosvjete pod br. 294.

SADRŽAJ

ČLANCI

Ivan JELIĆ, <i>Nacionalna i vjerska struktura stanovništva Brodsko-posavske županije 1991.-2001.</i>	315
Zdenko RADELIĆ, <i>Izvešća Ozninog/Udbinog doušnika Ivančevića o stanju u HSS-u (1945. - 1952.)</i>	343
Teodora VIGATO, <i>Izvannastavne aktivnosti u obrazovanju narodnih učitelja u Zadru</i>	373
Krešimir REGAN, <i>Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska</i>	397
Tomislav JONJIĆ, Stjepan MATKOVIĆ, <i>Novi prilozi za životopis Mile Budaka uoči Drugoga svjetskog rata</i>	425
Davorin PETERLIN, <i>Baptistička crkva u Zagrebu: Rane godine (1921.-1927.)</i>	455
Ljiljana DOBROVŠAK, <i>Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine</i>	489
Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, <i>Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja</i>	517

GRAĐA

Mario KEVO, <i>Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.</i>	547
Iskra IVELJIĆ, <i>Od uza Sudbenog stola do turneje po Rusiji, Nepoznata pisma Josipa Henneberga iz 1894.-1897.</i>	587

IN MEMORIAM DR. SC. RASIM HUREM (15. PROSINCA 1927.- 9. SRPNJA 2008.) (Nikica Barić)	625
DR. SC. MIHAEL SOBOLEVSKI, ŽIVOTOPIS I SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA RADOVA (U POVODU 70. GODIŠNJICE ROĐENJA I 45. GODIŠNJICE RADA) (Zdravko Dizdar, Staša Sobolevski)	627

PRIKAZI KNJIGA

Hrvoje MATKOVIĆ, <i>Na vrelima hrvatske povijesti</i> , Zagreb 2006. (Franko Mirošević)	647
Davor MARIJAN, <i>Oluja</i> , Zagreb 2007. (Julija Barunčić Pletikosić).....	650
Padraic KENNEY, <i>Breme slobode, Istočna Europa nakon 1989. godine</i> , Zagreb 2007. (Tatjana Šarić)	653
Hrvoje KLASIĆ, <i>Hrvatsko proljeće u Sisku</i> , Zagreb 2006. (Marko Zubak)	657
Tihomir PONOŠ, <i>Na rubu revolucije – studenti '71.</i> , Zagreb 2007. (Marko Zubak)....	660
Peter HENNESSY, <i>Never again: Britain 1945 - 51</i> , London 2006., <i>Having It So Good: Britain in the Fifties</i> , London 2007. (Katarina Spehnjak)	663
<i>Spomen područje Jasenovac</i> , ur. Tea BENČIĆ RIMAY, Jasenovac 2006. (Mario Kevo)	666

Ljubinka TOŠEVA-KARPOWICZ, <i>D'Annunzio u Rijeci – mitovi, politika i uloga masonerije</i> , Rijeka 2007. (Kristian Benić)	667
---	-----

PRIKAZI ČASOPISA

<i>Pilar – časopis za društvene i humanističke studije</i> , 2(2007) 1(3), Nakladnik: Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar', Zagreb (Filip Hameršak).....	673
<i>Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas (History and Culture of South Eastern Europe An Annual Journal)</i> , Band 8 (2006), München 2007. (Darko Dukovski).....	680

PRIKAZI ZNANSTVENIH SKUPOVA

<i>Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968</i> , Universtiy of New Orleans Center Austria, 3-4. travanj 2008. (Tvrtko Jakovina).....	687
<i>Hrvatsko-crnogorski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja</i> , Kotor 4.-6. listopad 2007. (Zdravka Zlodi).....	690

ČLANCI

Nacionalna i vjerska struktura stanovništva Brodsko-posavske županije 1991.-2001.

IVAN JELIĆ

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Republika Hrvatska

Tema rada su promjene u nacionalnoj i vjerskoj strukturi stanovništva Brodsko-posavske županije nastale u razdoblju između popisa stanovništva 1991. i 2001. Na temelju podataka iz ova dva najmjerođavnija izvora, autor analizira i objašnjava uzroke i posljedice promjena do kojih je došlo u nacionalno-vjerskom sastavu pučanstva, a ponajprije analizira promjene brojčanih pokazatelja u odnosu Hrvati – Srbi i katolici – pravoslavci, na području bivših općina Nove Gradiške i Slavonskoga Broda, koje od 1992. čine današnju Brodsko-posavsku županiju.

Ključne riječi: Republika Hrvatska, Brodsko-posavska županija, stanovništvo, nacionalna i vjerska pripadnost.

Uvod

Brodsko-posavska županija formirana je 1992. na temelju Zakona o područjima županija, gradova i općina u Republici Hrvatskoj i gradu Zagrebu od bivših općina Nove Gradiške i Slavonskog Broda. Županija se prostire na 2.034 četvornih kilometara i prema posljednjem popisu stanovništva iz 2001. ima 176.765 stanovnika. Od 20 županija Brodsko-posavska je po broju stanovnika na devetom mjestu u Hrvatskoj, a sjedište županije nalazi se u Slavonskom Brodu, u kojem prema popisu stanovništva iz 2001. živi 64.610 stanovnika.

Prostornim uređenjem 1992. na području županije osnovano je 26 općina sa 185 naselja: 93 u zapadnom dijelu (bivša općina Nova Gradiška), a 92 su smještene u istočnom dijelu, nekadašnjoj općini Slavonski Brod. Prema popisu stanovništva 1991. općina Nova Gradiška imala je 60.749, a općina Slavonski Brod 114.249 stanovnika.¹

¹ *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.; Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, materinskom jeziku i vjeri*, Statističko izvješće 1.166., DZS, Zagreb, siječanj 2003. (dalje: PS 2001., SI 1.166), DZS, Zagreb, 2003., 84.-86.

U županiji je najviše naselja (90) u kojima živi od 100 do 500 stanovnika. U 35 naselja živi od 500 do 1.000, a u 18 naselja od 1.000 do 2.000 stanovnika. Samo osam naselja (osim gradova) ima više od dvije, ali manje od tri tisuće stanovnika. To su: Donji Andrijevc (2.973), Rešetari (2.672), Sibinj (2.574), Davor (2.513), Gundinci (2.294), Velika Kopanica (2.120), Vrpolje (2.110) i Oriovac s 2.021 stanovnikom. Veći je broj naselja (25) u kojima živi do 100 osoba, a u osam naselja živi samo do 20 stanovnika.² Danas u tih osam naselja ukupno živi 80 stanovnika, a u popisu iz 1991. bilo ih je 589. Tri naselja su bez stanovnika i sada su samo zemljopisni pojam. To su: Crni Potok, Golobrdac i Žuberkovac. Naselje Crni Potok zapravo je napušteno već 1991. zbog gospodarskih razloga, a njegovo stanovništvo se preselilo u Slavonski Brod ili u sela na prometnici Brod – Našice. Srpska sela Golobrdac i Žuberkovac ostala su bez stanovništva (tu je 1991. živjelo 46 osoba, odnosno 52 osobe) zbog drugih razloga, a ponajprije iseljavanjem poslije vojno-redarstvene operacije "Bljesak" izvedene početkom svibnja 1995. godine.

U narodnosnom sastavu stanovništva Brodsko-posavske županije većinu (93,98%) čine Hrvati, a zatim Srbi (3,2%) koji su i najbrojnija nacionalna manjina. Ostale nacionalne manjine čine ukupno 1,27% stanovništva, a značajna je i skupina (1,20%) koja se nije izjasnila o svojoj nacionalnoj pripadnosti.³

Vjersku strukturu dominantno obilježavaju katolici (rimokatolici te oko 1.000 grkokatolika) s 91,92%, a zatim pravoslavci (koji skoro sasvim pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi) s 3,44%. Od ostalih vjerskih zajednica najbrojniji su muslimani (0,86%), a 1,68% popisanih se izjasnilo agnosticima, odnosno nisu iskazali vjersku pripadnost. Oko 1% popisanih je izjavilo da nisu vjernici i da ne pripadaju ni jednoj vjerskoj zajednici.⁴

Premda se u ovom radu neće posebno obrađivati stanovništvo prema materinskom jeziku (jezikom kojim se govori u kući i u pravilu se poistovjećuje s nacionalnom pripadnošću), zanimljivo je spomenuti da je gotovo 99% stanovnika županije izjavilo da im je materinski jezik hrvatski, što je za oko 5% više od broja stanovnika koji su se izjasnili Hrvatima.⁵

Za praćenje, analizu i zaključak o problematici naznačenoj u naslovu ovog rada dva su ključna izvora, popisi stanovništva Republike Hrvatske iz 1991. i 2001. godine. Usporedbom podataka iz ovih popisa mogu se najjasnije shvatiti promjene koje su u međuvremenu nastale u nacionalnoj i vjerskoj strukturi stanovništva Brodsko-posavske županije. Potrebno je naglasiti da su oba popisa (osobito iz 1991.) nastala u specifičnim, netipičnim, društveno-političkim prilikama. Naime, popis stanovništva 1991. obavljen je poslije radikalnih, demokratskih promjena 1990. u Hrvatskoj i uoči rata koji su u ljeto iste godine pokrenuli pobunjeni Srbi uz pomoć tadašnje, agresorske, Jugoslavenske

² *Popis stanovništva kućanstava i stanova 31. ožujka 2001.; Stanovništvo prema spolu, starosti po naseljima*, Statističko izvješće 1.167 (Dalje: PS 2001., SI 1.167), DZS, Zagreb, 2003., 158., 165.

³ PS 2001., SI 1.166, 84.-85.

⁴ ISTO, 190., 1.-191.

⁵ ISTO, 136.

narodne armije protiv Republike Hrvatske.⁶ Popis iz 2001. rezultat je ratnih događaja tijekom Domovinskog rata (1991. – 1995.) kako u cijeloj Hrvatskoj tako i na području Brodsko-posavske županije. Ratni događaji na ovom prostoru (vojne operacije, izbjeglice, prognano nehrvatsko stanovništvo od Srba i njihovih paravojnih formacija, povratnici poslije završetka rata itd.) bitno su utjecali na nacionalnu strukturu, manje vjersku, ponajprije u brojčanim odnosima na relaciji Hrvati - Srbi.

Metodološki pristup u navedenim popisima stanovništva je različit. U popisu iz 1991. donose se podaci o stanovništvu prema državljanstvu, narodnosti, materinskom jeziku, vjeri, spolu i dobi po naseljima tadašnjih općina (u ovom slučaju Nova Gradiška i Slavonski Brod), a u popisu iz 2001. ovi podaci su dani po gradovima i općinama ustrojenim poslije formiranja županija 1992. U ovom popisu po naseljima iskazuje se broj stanovništva samo prema spolu i starosti na osnovi čega se može precizno utvrditi broj stanovnika u svakom naselju, ali vrlo teško nacionalna ili vjerska pripadnost u njima. Zbog toga se ovom članku promjene u nacionalnoj i vjerskoj strukturi prate uglavnom na razini županije i općina, a gdje je moguće, uz pomoć komparativnih podataka i po naseljima.

⁶ Rat u Zapadnoj Slavoniji (područje oko planina Psunj, Papuk, istočni obronci Bilogore te područje od Save i oko Nove Gradiške, Okučana i Novske), počeo je sredinom kolovoza 1991., kada je Srpsko nacionalno vijeće Mjesnu zajednicu Okučani (u sastavu općine Nova Gradiška) proglasilo općinom s namjerom da je poslije pripoji općini Pakrac kao budućem središtu tzv. Autonomne oblasti Zapadna Slavonija, a u sastavu SAO Krajine. Odcjepljenju Okučana od novogradiške općine prethodio je referendum u 30-tak sela u kojima su Srbi bili većina ili značajna manjina. Sljedeći korak bio je dizanje oružane pobune, što se i dogodilo 15. kolovoza 1991. kada su u Okučanima ispaljene prve mine pa se može smatrati da je toga dana počeo rat u zapadnoj Slavoniji, odnosno u zapadnom dijelu današnje Brodsko-posavske županije i zapadnom dijelu tadašnje općine Nova Gradiška. U sljedećih nekoliko mjeseci grad Nova Gradiška i naselja s hrvatskim stanovništvom svakog dana su granatirani, a iz nekoliko naselja pod srpskom okupacijom Hrvati su prognani, ili su se zbog terora morali iseliti.

Sve do jeseni 1991. kada je u Ženevi (23. studenog) dogovoren bezuvjetan prekid vatre na zapadno-slavonskom ratištu, vodile su se borbe u kojima su hrvatske snage već oslobodile dio okupiranih područja, ali je njihovo daljnje napredovanje zaustavljeno ovim, ženevskim, sporazumom. Istodobno, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda donijelo je rezoluciju o upućivanju svojih mirovnih snaga na područje bivše Jugoslavije i uspostavljanju UNPA zona pod njihovom privremenom zaštitom. Jedna od takvih zona formirana je i u zapadnoj Slavoniji, a obuhvaćala je teritorij tadašnjih općina Grubišno Polje, Daruvar, Pakrac, dio općine Novska i zapadni dio novogradiške općine. Stvarnog mira, međutim, u Zapadnoj Slavoniji nije bilo. Samo u prvoj polovici 1992. primirje je prekršeno 8.072 puta, broj žrtava na hrvatskoj strani s 322 povećan je na 749, a ranjenih s 1.848 na 2.860 osoba. Stanje ni rata ni mira u kojem su najviše stradavali civili, potrajalo je do 1. svibnja 1995. kada je okupirano područje Zapadne Slavonije u vojno-redarstvenoj operaciji "Bljesak" oslobođeno i integrirano u teritorijalno-politički sustav Republike Hrvatske (*Ratni zločini srpskih vojnih i paravojnih postrojbi u Zapadnoj Slavoniji i Banovini 1991.-1995.*, CPD Sisak, 1997., 7.-14., Davor MARIJAN, „Jugoslavenska narodna armija u agresiji na Republiku Hrvatsku 1990. – 1992.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2., Zagreb, 2001., 305.). Više o pobuni Srba vidjeti: Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. – 1995.*, Zagreb, 2005.

Promjene u nacionalnoj strukturi u Brodsko-posavskoj županiji 1991. – 2001.

Do kojih i kakvih promjena u nacionalnoj strukturi stanovništva Brodsko-posavske županije je došlo u razdoblju od 1991. do 2001. godine prikazuju podaci u tablici 1. i 2.

Tablica 1.

Stanovništvo popisano 1991. prema narodnosnoj strukturi, prema općinama.⁷

Narodnosna pripadnost	NOVA GRADIŠKA		SLAVONSKI BROS	
	Apsolutni broj	Udjel	Apsolutni broj	Udjel
Hrvati	43.692	71,92	97.379	85,23
Crnogorci	28	0,05	107	0,09
Makedonci	36	0,06	78	0,07
Muslimani	100	0,16	446	0,39
Slovenci	43	0,07	205	0,18
Srbi	12.572	20,69	7.385	6,46
Albanci	82	0,13	176	0,15
Austrijanci	1	0,00	1	0,00
Bugari	2	0,00	4	0,01
Česi	89	0,15	63	0,06
Grci	4	0,01	4	0,01
Mađari	25	0,04	81	0,07
Nijemci	15	0,02	63	0,06
Poljaci	32	0,05	38	0,03
Romi	15	0,02	208	0,18
Rumunji	-	0,00	40	0,06
Rusi	10	0,02	6	0,01
Rusini	10	0,02	34	0,03
Slovaci	9	0,20	34	0,03
Talijani	55	0,09	17	0,01
Turci	-	0,00	23	0,02
Ukrajinci	51	0,08	477	0,42
Vlasi	-	0,00	-	0,00
Neizjašnjeni	544	0,90	1.444	1,26
Jugoslaveni	1.880	3,09	3.307	2,89

⁷ *Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881 (Dalje: PS 1991., Dok. 881), Zagreb, 1992., 134.-135., 180.-181.*

Regionalna pripadnost	46	0,08	138	0,12
Nepoznato	1.352	2,52	2.458	2,15
Ukupno	60.749	100,00	114.249	100,00
Ukupno za obje općine	174.998			

Tablica 2.

Stanovništvo Brodsko-posavske županije 2001. prema narodnosti⁸

Narodnosna pripadnost	Apsolutni broj	Udjel	Narodnosna pripadnost	Apsolutni broj	Udjel
Hrvati	166.129	93,98	Rusi	8	0,00
Albanci	285	0,16	Rusini	25	0,01
Austrijanci	4	0,00	Slovaci	28	0,02
Bošnjaci	372	0,21	Slovenci	93	0,05
Bugari	9	0,01	Srbi	5.347	3,02
Crnogorci	54	0,03	Talijani	40	0,02
Česi	109	0,06	Turci	19	0,01
Mađari	81	0,05	Ukrajinci	320	0,18
Makedonci	75	0,04	Vlasi	-	0,00
Nijemci	75	0,04	Židovi	2	0,00
Poljaci	36	0,02	Ostali	437	0,25
Romi	586	0,33	Neizjašnjeni	2.172	1,20
Rumunji	12	0,01	Nepoznato	492	0,28
Ukupno:				176.765	100,00

Ukupan broj stanovnika Brodsko-posavske županije u posljednjem međupopisnom razdoblju (1991. – 2001.) povećan je za 2.767 osoba. Ovaj porast nije, međutim, rezultat većeg nataliteta (koji je i ovdje, kao i u cijeloj Hrvatskoj, u padu)⁹, nego ratnih okolnosti koje su prouzročile nepovoljno kretanje stanovništva: hrvatskog, koje je pod pritiskom izbjeglo ili prognano, i srpskog koje se uoči i za vrijeme vojno-redarstvene operacije "Bljesak" dobrovoljno iselilo. Ova tvrdnja može se potkrijepiti usporedbom podataka o broju stanovnika bivših općina Nova Gradiška i Slavonski Brod iz 1991. i 2001. godine.

Općina Nova Gradiška je 1991. imala 60.749 stanovnika, a 2001. godine 52.416.¹⁰ Ovaj manjak u broju popisanih osoba nastao je skoro isključivo zbog

⁸ PS 2001., SI 1.166, 84.-85.

⁹ Prema podacima Ureda za statistiku Brodsko-posavske županije, na području županije je 2001. registrirano 1.733 živorođenih te 2.090 umrlih. Prirodni priraštaj, dakle, iznosio je minus 357 osoba, a vitalni indeks, živorođeni na 100 umrlih, 82,9% što je ipak više nego državni koji je 79,3%.

¹⁰ Ukupno stanovništvo naselja današnjih općina koje su do 1992. bile u sastavu općine Nove Gradiške.

odlaska srpskog stanovništva s tog područja, iz središta općine Nova Gradiška, i Okučana gdje su bili najbrojniji, te iz 30 sela (od ukupno 93 sela bivše novo-gradiške općine) u kojima su 1991. činili većinu. Srbi su se najvećim dijelom iselili u Bosnu (Republiku Srpsku), a dio osoba se odselio i u krajeve tadašnje Jugoslavije.

Prema popisu stanovništva iz 1991. u bivšoj općini Slavonski Brod (danas je to istočni dio županije u istim granicama i s istim brojem naselja kao i 1991.) živjelo je 114.249 osoba, a 2001. je popisano ukupno 124.349 stanovnika.¹¹ Ovaj porast od 10.100 stanovnika na području bivše općine Slavonski Brod u razdoblju od 1991. do 2001. isključuje natalitet kao kriterij povećanja i bez sumnje je rezultat rata u Hrvatskoj i Bosni Hercegovini 1991. – 1995., odnosno posljedica je migracijskih kretanja.

Nakon pada bosanske Posavine, početkom listopada 1992. godine, hrvatski i, manjim dijelom, muslimansko-bošnjački dio stanovništva je, kao prognanici i izbjeglice, prešao u Hrvatsku zadržavši se najvećim dijelom u Slavonskom Brodu ili u okolnim naseljima.¹² S vremenom je privremenost boravka postala trajna opcija stanovnika bosanske Posavine, odnosno dovela je do njihova ostanka u Hrvatskoj, na području Slavanskog Broda. Razvoj prilika u susjednoj Bosni i bosanskoj Posavini, koja je potpala pod Republiku Srpsku, nije davao nikakvu nadu u povratak. Pri tome se trebaju u obzir uzeti i drugi čimbenici pri donošenju odluka stanovnika bosanske Posavine da se za stalno nasele na ovome području. Rodbinske veze, radna mjesta - veliki broj ljudi iz Bosanskog Broda i Dervente radio je u brodskim poduzećima - pripadnost istom narodu i ista, katolička vjera, sigurno su odlučujuće utjecali da brodsko Posavlje postane trajan izbor prebivališta protjeranih i izbjeglih Hrvata iz bosanske Posavine.

Dakle, porast stanovništva Brodsko-posavske županije iskazan 2001. godine, a u odnosu na 1991. godinu u prvom je redu posljedica doseljavanja prognanih i izbjeglih Hrvata iz bosanske Posavine u njezin istočni dio (Slavonski Brod i okolica) i prognanih i izbjeglih Hrvata iz drugih dijelova Bosne u njezin zapadni dio (Okučani i druga naselja s većinskim srpskim stanovništvom), a umjesto odseljenih Srba uoči i tijekom vojno-redarstvene operacije "Bljesak". Zbog toga je i došlo do radikalno izmijenjene nacionalne strukture na ovim prostorima. Prije svega na relaciji većinskog, hrvatskog naroda i Srba, ali i pripadnika drugih narodnosnih skupina koje, prema rezultatima popisa stanovništva, ovdje žive.

¹¹ ISTO.

¹² Na području bivše općine Slavonski Brod 1994. je registrirana 13.801 izbjegla i prognana osoba, najvećim dijelom iz općina Bosanski Brod i Derventa, koje su poslije stekle status hrvatskih državljana i uglavnom se naselile u Brodu i okolici. Ovo je samo jedan ilustrativni podatak o izbjeglicama, prognanim, raseljenim i useljenim osobama koji se mogu pronaći u Regionalnom uredu za prognanike i izbjeglice u Slavonskome Brodu.

Hrvati

Na području današnje Brodsko-posavske županije Hrvati su oduvijek imali apsolutnu većinu u broju popisnog stanovništva. Najmanju, međutim, sedamdesetih godina prošlog stoljeća kada se zbog političkih prilika (ideoloških pritisaka, straha i oportunitizma poslije sloma hrvatskog proljeća pred kraj 1971.) značajan broj Hrvata u idućem popisu stanovništva (1981.) izjasnio Jugoslavenima, ili se uopće nije nacionalno izjasnio. U tadašnjoj općini Nova Gradiška od 61.267 stanovnika 5.559 osoba (9,07%) se izjasnilo Jugoslavenima, a u općini Slavonski Brod od 106.400 popisanih građana njih čak 10.307 (ili 9,69%) se opredijelilo za "tu očevito popularnu i probitačnu kategoriju". Slično su se tih godina, iako u nešto manjem broju i udjelu, izjašnjavali i Srbi, što je vidljivo iz usporedbe podataka iskazanih u popisima stanovništva iz 1971. i iz 1981. godine.¹³

I dok je popisani broj Hrvata u navedenom razdoblju u novogradiškoj i slavonskobrodskoj općini padao (kao i u cijeloj Hrvatskoj, kada je 1981. iznosio samo 75,8% od ukupno popisnog stanovništva), u popisu iz 1991. ponovno raste i doseže 80,6% udjela. Ovo povećanje broja Hrvata u popisu stanovništva iz 1991. dogodilo se uglavnom na račun popisne kategorije Jugoslavena. Njihov broj se u općini Slavonski Brod u odnosu na 1981. smanjio za više od 7.000, a u općini Nova Gradiška za nešto manje od 4.000 osoba.¹⁴ Nema sumnje da su to izazvale društveno-političke prilike nastale u Hrvatskoj poslije 1990., kada je postalo jasno da će se Jugoslavija raspasti i da će Hrvatska krenuti prema osamostaljenju. Kako je, međutim, popis stanovništva 1991. obavljen u proljeće (počeo je 31. ožujka), a politički odnosi između Hrvatske i Jugoslavije još nisu bili u potpunosti definirani, značajan dio populacije se, zbog taktičkih razloga i u očekivanju raspleta događaja, dijelom i zbog uvjerenja, ponovno opredijelilo za popisnu kategoriju Jugoslavena. U općini Nova Gradiška takvih je bilo 1.810, a u općini Slavonski Brod je popisano ukupno 3.307 Jugoslavena.¹⁵

Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, udjel Hrvata u Brodsko-posavskoj županiji u odnosu na 1991. povećan je za 13,3%, a usporedbom podataka za pet slavonskih županija dolazimo do zaključka kako je to manji porast nego u Virovitičko-podravskoj (17,4%), Požeško-slavonskoj (17,2%) i Osječko-baranjskoj županiji (13,6%), dok je viši nego u Vukovarsko-srijemskoj županiji (10,6%) te za 4,3% više ako usporedimo podatke s porastom iskazanim na razini Hrvatske.¹⁶ U svih 26 općina Brodsko-posavske županije Hrvati prema popisu stanovništva iz 2001. čine većinu, odnosno u 19 općina imaju udjel veći

¹³ *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. – 1991. po naseljima*, prir. Jakov GELO i dr., Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998., sv. 3., 1.885; sv. 5., 2.809.

¹⁴ N. mj.

¹⁵ PS 1991., Dok. 881, 134.-135., 180.-181.

¹⁶ Dragutin BABIĆ, „Etničke promjene u strukturi stanovništva slavonskih županija između dvaju popisa (1991. – 2001.)“, *Migracijske i etničke teme*, 1., Zagreb, 2003., 56.-57.; PS 2001., SI 1.166, 23.

od 95%, u tri općine od 90 do 95%, u dvije od 80 do 90% te u dvije općine imaju udjel između 70 i 80% popisanog stanovništva. Ove dvije posljednje općine su Dragalić (79,7%) i Okučani (74,6%) u kojima je prema popisu stanovništva iz 1991. godine prevladavalo srpsko stanovništvo.

Po naseljima, velike promjene između dvaju popisa, a u korist Hrvata, dogodile su se u Okučanima, gdje je 1991. od 2.267 stanovnika živjelo 287 Hrvata (1.633 Srba, 184 Jugoslavena i ostalih) ili 12,66%. Poslije vojno-redarstvene operacije "Bljesak" narodnosni sastav u Okučanima je bitno promijenjen: većinsko srpsko stanovništvo se iselilo, a na njegovo mjesto je došlo prognano i izbjeglo hrvatsko stanovništvo iz Bosne i Hercegovine i manjim dijelom iz Vojvodine. Zbog tog razloga danas Hrvati s oko 75% čine većinu u Okučanima i u dijelu naselja okučanske općine u kojima je do 1991. živjelo pretežno srpsko stanovništvo.

Naselje Bukovlje (i središte općine za naselja Ježevik, Korduševce i Vranovce) u istočnom dijelu županije u popisu iz 2001. bilježi stopostotni rast stanovništva u odnosu na stanovništvo popisano 1991. godine. Naime, tada su u Bukovlju živjele 962 osobe, a 2001. čak 1.858 od kojih je udjel Hrvata iznosio više od 95%.¹⁷ Ovo veliko povećanje stanovništva naselja Bukovlje zapravo je posljedica velikosrpske ideje rata, progona, kaosa i prisilnih migracija. Poslije pada bosanske Posavine početkom listopada 1992. prognani i izbjegli Hrvati bili su prisiljeni brzo pronaći rješenje za smještaj (mislilo se privremeni) svojih obitelji, a logičan izbor je bio Slavonski Brod s prigradskim naseljima i selima udaljenijim od grada, ali uz cestovne i željezničke prometnice. Zbog ovih razloga broj stanovnika Bukovlja je udvostručen, čemu su pridonijele i prijašnje čvrste veze (rodbinske, prijateljstva, radna mjesta) pa se veliki broj iseljenih i prognanih, najviše iz bosansko-brodske i derventske općine, ovdje stalno naselio.¹⁸

U zapadnom dijelu županije u udjelu, ali prema apsolutnom broju gotovo zanemariiv, najveći porast broja Hrvata imao je Savski Bok. Tu je 1991. živjelo 60 osoba (58 Hrvata), a 2001. već 87, te su svi popisani bili Hrvati starosjedioci ili osobe doseljene iz prekosavskih općina Bosanska Gradiška i Srbac.

U urbanim sredinama, gradovima Novoj Gradišci i Slavonskome Brodu, također je značajno povećan broj Hrvata u odnosu na popis iz 1991. U Novoj Gradišci oni su tada činili oko 75% od 14.044 stanovnika, a 2001. godine se od popisanih 15.883 osobe njih gotovo 91% izjasnio Hrvatima.¹⁹ Ovaj porast u udjelu posljedica je narodnosnog opredjeljivanja neopredjeljenih osoba iz

¹⁷ PS 1991., Dok. 881, 180., i PS 2001., SI 1.166, 158.

¹⁸ Nema sumnje da se dio prognanih i izbjeglih želi vratiti na svoja ognjišta, ali samo starija populacija vođena emocijama i nostalgijom za zavičajem. Mlađi i rođeni u Slavoniji na povratak skoro i ne pomišljaju jer svoju budućnost i egzistenciju ne vide u prostoru koji je pod kontrolom Srba i naseljen skoro isključivo Srbima. Da je stvarnost takva potvrđuje i podatak da se u Bosanski Brod i okolicu, do 1991. s većinskim hrvatskim stanovništvom, do 2004. vratilo tek 2-3 posto Hrvata, naravno starije životne dobi.; *Posavska Hrvatska* (Slavonski Brod), br. 46. (637.), 12. XI. 2004., 31.

¹⁹ PS 1991., Dok. 881, 134. i PS 2001., SI 1.166, 84.

1991. godine, odlaska dijela Srba uoči i za vrijeme rata i novoga teritorijalnog ustroja kojim su sela s većinskim hrvatskim stanovništvom, Ljupina, Kovačevac i Prvča (zajedno imaju 2.569 stanovnika) pripojena Novoj Gradišci. U popisima do 1991. ta su naselja iskazivana posebno, a od 2001. se podaci za ta naselja iskazuju kao dijelovi grada Nove Gradiške.²⁰

Hrvati su u Slavanskom Brodu oduvijek imali apsolutnu većinu. Prema popisu stanovništva iz 1991. godine Brod je imao 55.683 stanovnika od kojih se njih 44.451 (ili oko 80%) izjasnilo Hrvatima. Od 64.612 stanovnika popisanih 2001. godine Hrvatima se izjasnilo 59.999 osoba ili oko 93% popisanih građana.²¹ Ovaj porast Hrvata (i ukupnog broja stanovništva u razmatranom razdoblju) za oko 13% rezultat je doseljavanja stanovništva iz bosanske Posavine i smanjenja broja nacionalno neopredijeljenih osoba iz popisa provedenog 1991. godine. Takvih je tada u Slavanskom Brodu bilo 4.011, a od toga 2.476 Jugoslavena koji se u popisu iz 2001. ne navode.²²

U cjelini, Hrvati su na području današnje Brodsko-posavske županije bili većinski narod, a i danas su s udjelom od oko 94% u njezinoj ukupnoj populaciji. U svih 26 općina (i skoro u svim od 185 naselja) Hrvati čine apsolutnu većinu, a najniži udjel imaju u općini Okučani (74,64%) dok je najviši udjel Hrvata iskazan u općini Davor (99,42%).

Nacionalne manjine

U popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 2001. navedene su kao popisne kategorije 22 nacionalne manjine (jedna manje nego u popisu iz 1991. jer su izostavljeni Grci) kojima je ustavnim zakonom zajamčena potpuna ravnopravnost s većinskim hrvatskim narodom. Prema zadnjem popisu stanovništva nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika Hrvatske (4.784.265) sudjeluju s oko 7,5% ili 331.383 osobe. Deset godina ranije nacionalne manjine su s 713.311 stanovnika činile skoro 15% popisanih stanovništva Hrvatske.²³ Uzroci ovako velikom padu udjela nacionalnih manjina (najviše srpske) su različiti i kompleksni, ali se bez sumnje mogu i moraju pronalaziti u ratnim događajima od 1991. do 1995. godine koje su izazvali pobunjeni Srbi, koji su se nakon vojnih operacija "Bljesak" i "Oluja" masovno iseljavali iz Hrvatske. Razlozi smanjenju broja drugih nacionalnih manjina (Talijani, Česi, Slovaci, Ukrajinci) također su uvjetovani ratnim sukobima u kojima su prisilno iseljavani ili su ih Srbi prognali, ali su i druge prirode. Naime, ponajprije treba navesti depopulaciju kao razlog, ali i asimilacijske razloge i integraciju u većinski hrvatski nacionalni korpus s kojim ih povezuje pripadnost istoj, Katoličkoj crkvi, sličnost jezika ili bliskost povijesno-iskustvene naravi.

²⁰ PS 2001., SI 1.167, 158.

²¹ PS 1991., Dok. 881, 182. i PS 2001., SI 1.166, 84.

²² PS 1991., Dok. 881, 182.

²³ PS 2001., SI 1.166, 23.

Srbi

Prema popisu stanovništva iz 1991. u Hrvatskoj je živjelo 581.663 pripadnika srpske nacionalnosti (12,8% ukupno popisano stanovništva), a 2001. samo 201.163 ili samo 4,5% popisanih osoba.²⁴ Slavonija je 1991. imala 977.399 stanovnika od kojih se njih 167.094 deklariralo Srbima, odnosno njihov je udjel u slavonskome stanovništvu iznosio 17%. Deset godina poslije u pet slavonskih županija popisano je 891.295 stanovnika, a od toga broja njih 78.085 (8,7%) se izjasnilo Srbima.²⁵ Dakle, broj Srba se u Hrvatskoj u posljednjem međupopisnom razdoblju dosta smanjio. Sličan, pa još i radikalniji proces smanjenja udjela srpske nacionalnosti u ukupnoj populaciji dogodio se u istom razdoblju i u Brodsko-posavskoj županiji.

Na ovom području je 1991. godine u tadašnje dvije općine popisano ukupno 174.998 stanovnika (60.749 u novogradiškoj i 114.429 u slavonsko-brodskoj) od kojih je njih gotovo 20.000 pripadalo srpskoj nacionalnosti, odnosno imali su udjel od 11,4% u popisano stanovništvu. Srbi su tada činili 20,69% stanovništva novogradiške općine (12.572), odnosno 6,49% (7.385) stanovništva slavonskobrodske općine.²⁶ U trećini naselja novogradiške općine Srbi su činili većinu, a brojem su bili najzastupljeniji u Novoj Gradišci, Okučanima, Staroj Gradišci, Bodegrajima, Gređanima itd. Od 92 naselja brodske općine, Srbi su prema podacima iz popisa stanovništva iz 1991. apsolutnu većinu imali u dva naselja, u Ježeviku i Novom Topolju, te relativnu većinu u Trnjanima. Najbrojniji su bili u gradu Slavenskom Brodu (4.685) s udjelom od 8,41% u popisano stanovništvu grada.

Udjel Srba u stanovništvu Brodsko-posavske županije drastično je smanjen nakon vojno-redarstvene operacije "Bljesak" početkom svibnja 1995. i to gotovo isključivo u zapadnom dijelu županije i zapadnom dijelu bivše općine Nova Gradiška, koje je bilo zahvaćeno ratom i do "Bljeska" pod srpskom okupacijom i pod ingerencijom institucija Autonomne oblasti Zapadne Slavonije, tzv. SAO Krajine. Raspad ovoga paravojnog i paradržavnog sustava prouzročio je odlazak velikog broja Srba što se odrazilo i u popisu stanovništva 2001. godine.²⁷ Prema tom popisu na području županije su se samo 5.374 osobe izjasnile Srbima što čini udjel od 3,2% u stanovništvu županije. S ovim brojem i udjelom Srbi su i danas u županiji najveća i najznačajnija nacionalna manjina.

Najveći broj (ali ne i u udjelu) Srba prema popisu iz 2001. živi u Slavenskom Brodu (1.553 ili 2,47%, što je za 3.132 osobe ili gotovo za 6% manje u odnosu na 1991.) i Novoj Gradišci (914), te u općinama Okučani (21,47%), Dra-

²⁴ N. mj.

²⁵ D. BABIĆ, n. dj., 55.

²⁶ PS 1991., Dok. 881., 134., 181.

²⁷ Za primjer se mogu navesti Okučani u kojima su Srbi do operacije "Bljesak" činili veliku većinu stanovništva dok danas, a prema rezultatima popisa stanovništva iz 2001., čine manjinu. Doduše, u Okučane i druga naselja sa srpskom većinom do 1991. vratio se dio izbjeglih (oko 1.500), ali to nije značajnije promijenilo narodnosnu strukturu u naseljima u kojima su do 1991. bili većina.

galić (15,29%), Stara Gradiška (14,39%) i Gornji Bogičevci (10,78%).²⁸ Moguće je da je broj pripadnika srpske nacionalnosti u Brodsko-posavskoj županiji i veći od iskazanog u popisu stanovništva iz 2001. godine. Pretpostavka se temelji na podacima o broju građana kategoriziranih u druge popisne rubrike, a najviše njih ili 2.127 osoba svrstano je u rubrici "nisu se nacionalno izjasnili u smislu nacionalne pripadnosti".²⁹ Moguće je da se tu "krije" određeni broj Srba po rođenju i osjećaju, ali koji u popisu stanovništva nisu željeli iskazati svoju etničku pripadnost.

U spekulacijama je li stvarni broj Srba u Brodsko-posavskoj županiji veći nego što pokazuje popis stanovništva iz 2001., kao najmanja mogućnost može se uzeti vjerojatnost da se dio njih nacionalno deklarirao drukčije ili asimilirao.

Romi

Nakon srpske, najbrojnija nacionalna manjina na području Brodsko-posavske županije su Romi čiji se broj u odnosu na popis iz 1991. više nego udvostručio. U tom popisu na ovom prostoru je 238 osoba (223 u brodskoj i samo 15 u novogradiškoj općini) iskazalo svoju romsku pripadnost.³⁰ U posljednjem popisu iz 2001. broj Roma je narastao na 586 što čini 0,3% stanovništva županije i, osim četiri osobe, svi žive u Slavonskom Brodu.³¹

Porastu romske nacionalne, etničke skupine u županiji, kao i u cijeloj Hrvatskoj, pridonio je tradicionalno visok natalitet, ali i povoljnije društveno-političke i kulturološke prilike koje su omogućile da Romi slobodnije i s manje predrasuda izraze nacionalnu pripadnost. Kako Rome, međutim, prati kvalifikacija da su nepouzdana kategorija u smislu nacionalnog izjašnjavanja, moguće da ih je stvarno na području županije i više, ali se takvima nisu deklarirali ili su se svrstali u rubrike "ostali" i "nepoznato".³²

Bošnjaci

Ova se popisna kategorija stanovništva prvi put navodi u popisu stanovništva iz 2001. godine. U prijašnjim popisima stanovništva kao narodnost pod nazivom „Musliman“ bili su nacionalno opredijeljeni (Hrvat, Srbin, Make-

²⁸ PS 2001., SI 1.166, 85.-86.

²⁹ ISTO.

³⁰ PS 1991., Dok. 881., 135., 181.

³¹ PS 2001., SI 1.166, 84.

³² Ovome u prilog govori i podatak koji su na sastanku s predstavnicima OSS-a iznijeli predstavnici Roma da, naime, na području grada Slavenskog Broda živi oko 1.200 Roma, što je za 50 % više nego prema popisu stanovništva 2001. (Upravni odjel za društvene djelatnosti grada Slav. Broda, 7. srpnja 2005.). Podatak je teško provjeriti, ali upućuje na zaključak da je broj Roma na području Brodsko-posavske županije puno veći nego što je iskazan u posljednjem popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 2001. godine.

donac) ili nacionalno neopredijeljeni sve do 1991. godine kada rubrika „Musliman“ podrazumijeva osobu s jasno izraženim nacionalnim identitetom. U popisu iz 2001. termin „Musliman“ zamijenio je termin „Bošnjak“ koji bolje čini razliku između nacionalne i vjerske (islamske, kojoj Bošnjaci skoro 100% i pripadaju) opredijeljenosti.

Prema popisu stanovništva iz 1991. na području Brodsko-posavske županije 546 osoba iskazalo je svoju muslimansku nacionalnu pripadnost (446 u tadašnjoj slavonsko-brodskoj i 100 u novogradiškoj općini), a 2001. Bošnjacima su se izjasnile 372 osobe.³³ Ovaj veliki pad (značajniji u udjelu) broja popisanih Muslimana-Bošnjaka u županiji objašnjiv je činjenicom da se dio popisanih nije nacionalno izjasnio, da je dio svoju vjersku pripadnost islamskoj vjerskoj zajednici poistovjetio s bošnjačkom pripadnošću, a da se dio vrlo vjerojatno asimilirao smatrajući se Hrvatima. Najviše popisanih Bošnjaka nalazi se u Slavonskom Brodu (297) i naseljima istočnog dijela županije (62), a samo 43 osobe su popisane u zapadnom dijelu županije (od toga njih 10 u Novoj Gradišci).³⁴

Ukrajinci

Prema popisu stanovništva iz 1991. na području današnje županije živjelo je 528 Ukrajinaca (477 u slavonsko-brodskoj i 51 u novogradiškoj općini) ili trećina ukupnog broja Ukrajinaca u Slavoniji.³⁵ U popisu 2001. samo je 320 osoba, 208 manje nego u prijašnjem, iskazalo svoju ukrajinsku pripadnost.³⁶ Veliki pad udjela Ukrajinaca u stanovništvu županije nije posljedica većeg mortaliteta nego u drugih narodnosti, već manjeg nataliteta, ratnih sukoba zbog kojih su se neki odselili i asimilacije u većinski hrvatski narod.

Kao i ranije, najveći broj Ukrajinaca živi u Slavonskom Brodu (143) i općini Bebrini (107) u naselju Kaniži. U zapadnom dijelu županije popisano je 2001. godine samo 27 osoba ukrajinske nacionalnosti, odnosno upola manje nego 1991. godine.³⁷

Albanci

Albanci su nacionalna manjina koja uz romsku jedina bilježi porast udjela u stanovništvu Hrvatske, Slavonije pa tako i Brodsko-posavske županije. Ovdje je 1991. bilo 258 Albanaca, a deset godina poslije 285 Albanaca od kojih ih je najveći broj popisano u Slavonskom Brodu (136), Novoj Gradišci (64), Novoj Kapeli (15) i Okučanima (14).³⁸

³³ PS 1991., Dok 881, 134., 180.

³⁴ PS 2001., SI 1.166, 84.

³⁵ PS 1991., Dok 881, 134., 180.

³⁶ PS 2001., SI 1.166, 85.

³⁷ ISTO.

³⁸ ISTO.

Povećanju broja Albanaca u prvom redu je pridonio, kao i kod Roma, visoki natalitet koji je tradicionalno veći nego u drugih naroda u Hrvatskoj. Osim toga, to je kompaktna nacionalna zajednica, visoke svijesti o svojem podrijetlu i koja je zbog niza specifičnosti (jezik, priroda posla i vjera, većina su muslimani) najmanje podložna asimilaciji.

Česi

U skupini nacionalnih manjina s više od stotinu stanovnika nalaze se samo još Česi kojih je prema popisu iz 2001. na području županije popisano 109.³⁹ Na istom prostoru 1991. su se 152 osobe izjasnile Česima, a većina (89) u tadašnjoj općini Novoj Gradišci.⁴⁰ Rat, iseljavanje, niži natalitet, a dijelom i asimilacija, uzroci su smanjenju broja Čeha u ukupnom broju stanovništva županije.

Najviše pripadnika ove nacionalnosti, prema popisu iz 2001., živi u Slavonskom Brodu (35), Novoj Gradišci (17) i u Starome Petrovu Selu (12).⁴¹

Slovinci

Razmjerno s brojnosti, Slovenci uz Srbe imaju najveći pad u udjelu stanovništva Brodsko-posavske županije u razdoblju od 1991. do 2001. godine. U obje bivše općine 1991. ih je popisano 248, a 2001. su se samo 93 osobe izjasnile Slovencima.⁴² Tako veliki pad može se objašnjavati nižim natalitetom, asimilacijom ili neizjašnjavanjem u nacionalnom smislu, ali je glavni uzrok rat u Hrvatskoj i iseljavanje Slovenaca u matičnu zemlju. U Sloveniji je rat već završio, a u Hrvatskoj tek počeo, pa je razumljivo da je dio Slovenaca zbog egzistencijalnih i prije svega sigurnosnih razloga potražio rješenje odlaskom u zemlju svojih predaka, koja je pružala neusporedivo veću sigurnost nego sredina zahvaćena ratnim sukobima.

Mađari

Mađari su „stara“ i nekada brojna (također politički vrlo utjecajna, a gospodarski snažna) nacionalna manjina u Slavoniji, a isto tako i na prostoru današnje Brodsko-posavske županije. Nakon 1918. u svim popisima broj Mađara se smanjivao da bi se 1991. na području županije sveo na 106 osoba (81 u brodskoj i 25 u novogradiškoj općini), a 2001. samo na 81 od kojih je 44 u Slavonskom Brodu, sedam u Novoj Gradišci i najviše do tri u ostalim naseljima.⁴³

³⁹ ISTO, 84.

⁴⁰ PS 1991., Dok. 881, 134.

⁴¹ PS 2001., SI 1.166, 84.

⁴² ISTO, 85.

⁴³ ISTO, 84.

Nijemci

Između dva posljednja popisa stanovništva najmanji pad broja pripadnika nacionalnih manjina bilježe Nijemci. U popisu iz 1991. na području današnje županije ih je popisano 78 (63 u brodskoj i 15 u novogradiškoj općini), a 2001. samo tri manje, odnosno 75 osoba se izjasnilo Nijemcima.⁴⁴ Nijemci su se, iako malobrojni, iskazali kao stabilna nacionalna manjina poslije demokratskih promjena u Hrvatskoj.

Od 75 Nijemaca na području Brodsko-posavske županije, prema popisu iz 2001. većina (42) živi u Slavanskom Brodu, šest u Novoj Gradišci, osam u naseljima općine Garčin i po jedan u još nekoliko sela.⁴⁵

Makedonci

Na području današnje županije, a tadašnjih općina Slavonski Brod i Nova Gradiška, živjelo je 1991. godine 114 osoba makedonske nacionalnosti. Najviše (99) u Slavanskom Brodu.⁴⁶ U popisu iz 2001. na istom prostoru zabilježeno je samo 75 Makedonaca ili za trećinu manje nego 1991. godine.⁴⁷ Ovaj minus od 39 osoba nastao je iseljavanjem zbog rata u Hrvatskoj i dijelom zbog nezjašnjavanja u nacionalnom smislu. S obzirom na to da pripadaju Pravoslavnoj crkvi i vjeri, manje je vjerojatno da se dio Makedonaca asimilirao i izjasnio Hrvatima.

Crnogorci

Udjel Crnogoraca u stanovništvu županije između popisa 1991. i 2001. više je nego prepolovljen. U prvom popisu nalazimo ih 135 (od toga 99 u Slavanskom Brodu), a u drugom samo 54.⁴⁸ Smanjenje broja Crnogoraca na ovom prostoru u izravnoj je vezi s raspadom Jugoslavije i ratom u Hrvatskoj. Naime, vojna lica sa službom u brodskoj vojarni, u tvrđavi, njezinim padom polovicom rujna 1991. s obiteljima su napustila grad jer nisu mogla niti htjela prihvatiti novonastalo stanje, te su se odselili u Srbiju i Crnu Goru. Slično je tada postupio i dio civila u strahu od ratnih događaja.

Kao i ranije, najveći broj (41) Crnogoraca prema posljednjem popisu stanovništva živi u Slavanskom Brodu, samo sedam u Novoj Gradišci i šest u još tri naselja županije.⁴⁹

⁴⁴ ISTO, 84.

⁴⁵ ISTO, 84.

⁴⁶ PS 1991., Dok. 881, 180.

⁴⁷ PS 2001., SI 1.166, 84.

⁴⁸ PS 1991., Dok. 881, 134., 180. i PS 2001., SI 1.166, 84.

⁴⁹ ISTO, 84.

Ostale nacionalne manjine

U ovu skupinu uvrštene su nacionalne manjine kojih prema popisu stanovništva iz 2001. godine na području županije nije bilo više od 50. To su: Talijani (40), Poljaci (36), Slovaci (28), Rusini (25), Turci (19), Rumunji (12), Bugari (9), Rusi (8), Austrijanci (4), Židovi (2) i niti jedan Vlah, kao i u popisu iz 1991. godine. Ukupan broj pripadnika navedenih nacionalnih manjina je 196 ili 135 manje nego u popisu iz 1991. godine.⁵⁰

Od tradicionalno prisutnih nacionalnih manjina u razdoblju 1991. – 2001. najviše se smanjio broj Talijana (32), Rusina (19) i Slovaka (11), a uzroci se nalaze u ratu i iseljavanju, nižem natalitetu i asimilaciji. U odnosu na popis iz 1991. značajno je smanjen broj Poljaka (70 : 36) i Rumunja (40 : 12) te Turaka (23 : 19), dok je broj Rusa ostao isti (8 : 8), a broj Bugara je sa šest povećan na devet pripadnika.⁵¹ Za te nacionalne manjine na području Brodsko-posavske županije ne može se reći da su tradicionalno prisutne jer ovdje ne žive u duljem povijesnom kontinuitetu, nego su se stjecajem okolnosti zatekle u vrijeme popisa iz 1991. s namjerom da isele u druge, zapadnoeuropske zemlje. Dio je to i učinio i to je glavni razlog smanjenju njihova udjela u stanovništvu županije između 1991. i 2001. godine. Teško je vjerovati da se dio pripadnika ovih nacionalnih manjina (osim Poljaka) asimilirao, s obzirom na jezične i vjerske barijere koje ih dijele od Hrvata.

Austrijanci (4) i Židovi (3) u popisima stanovništva 1991. i 2001. za Brodsko-posavsku županiju samo su popisna kategorija. Do 1941. dosta brojna i gospodarski vrlo moćna židovska zajednica na ovim prostorima, skoro je pred nestankom, a uzroci takvom stanju su općepoznati događaji iz Drugoga svjetskog rata.

Nacionalno neizjašnjeni

Prema popisu stanovništva iz 1991. na području današnje županije u rubrici „nisu se nacionalno izjasnili“ (tu su uvršteni i „Jugoslaveni“, to jest nacionalno neopredijeljeni) upisano je 7.389 osoba (4.889 u tadašnjoj slavonsko-brodskoj i 2.500 u novogradiškoj općini) koje su nakon Hrvata i Srba najbrojnija (oko 4%) skupina stanovništva.⁵² U sljedećem popisu iz 2001. u županiji je popisano 2.127 nacionalno neizjašnjenih osoba (udjel u županijskoj populaciji od 1,2%) i gotovo isti broj ostalih nacionalnih manjina zajedno.⁵³

Udjel nacionalno neizjašnjenih u Brodsko-posavskoj županiji znatno je manji od državnog (iznosi 2,01%) i u Slavoniji, osim u Vukovarsko-srijemskoj županiji gdje također 1,2% stanovništva nije iskazalo nacionalnu pripadnost.

⁵⁰ ISTO, 84.-85.

⁵¹ PS 1991., Dok. 881, 134.-135., 180.-181.

⁵² ISTO, 135., 183.

⁵³ PS 2001., SI 1.166, 85.

Razlog smanjenju broja nacionalno neizjašnjenih je taj što su u popisu iz 2001. izostavljeni Jugoslaveni kojih je 1991. na području županije bio 5.262. Bez njih broj nacionalno neizjašnjenih u oba popisa je skoro jednak i teško je zaključiti iz kojih narodnosnih skupina „dolaze“. Vjerojatno iz svih, a možda najviše iz srpske nacionalne manjine uzimajući u obzir sve događaje između 1991. i 2001. godine.

Ostale narodnosti i nepoznato

U popisu stanovništva iz 2001. u detaljnoj klasifikaciji navodi se rubrika „ostali narodi“ (zemalja svih kontinenata) čiji su se pripadnici zatekli u Hrvatskoj u vrijeme popisivanja. U Brodsko-posavskoj županiji u tom trenutku registrirano je 437 osoba (1991. samo 64) podrijetlom iz neke europske zemlje, Australije, Afrike, Azije te Sjeverne, Srednje i Južne Amerike. Od toga se 401 osoba izjasnila kao musliman u etničkom smislu (ti muslimani se vode pod ostale narode Europe, uz primjerice Belgijance, Francuze, Španjolce itd.) i treba ih razlikovati od muslimana Bošnjaka kao nacionalne manjine.⁵⁴

U rubrici „nepoznato“ (u nacionalnom smislu) u popisu 2001. u županiji Brodsko-posavskoj navedene su samo 492 osobe.⁵⁵ Ističe se „samo“ jer je u popisu iz 1991. takvih osoba na ovom prostoru bilo 3.810 što je tada bilo 2,1% populacije tadašnjih općina Nova Gradiška i Slavonski Brod.⁵⁶ Ovako veliki broj „nepoznatih“ 1991. indikativan je i može se razmatrati s različitih aspekata, ali obvezno u sklopu općeg stanja u Hrvatskoj (i Jugoslaviji koja je još formalno-pravno postojala kao država) u kojoj su tada međunacionalni sukobi između Hrvata i Srba dosegnuli točku nakon koje slijedi rat, što se ubrzo i dogodilo. Poslije završetka rata 1995. i mirnog uključivanja Hrvatskog podunavlja u ustavno-pravni poredak Republike Hrvatske 1998., dio „nepoznatih“ iz 1991. vratio se u Hrvatsku, pa tako i na područje Brodsko-posavske županije, i u popisu 2001. se odlučio iskazati svoju pripadnost ili se upisao u rubriku nacionalno neopredijeljenih.

Promjene u vjerskoj strukturi stanovništva županije, 1991. – 2001.

Vjera je bitno, tradicionalno i kulturološko obilježje koje uz nacionalnost i materinski jezik određuje čovjekovu pripadnost zajednici, ono po čemu je sličan ili različit od ostalih, bez obzira na to u kojoj državi ili u društveno-političkom sustavu živi. Ova konstatacija, međutim, vrijedi samo za demokratske države u kojima je omogućeno slobodno izražavanje vjerskih uvjerenja.

Poslije Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji (Federativnoj Narodnoj, a zatim Socijalističkoj Federativnoj) pitanje vjerske pripadnosti prvi put se postavilo u

⁵⁴ ISTO, 30.-31.

⁵⁵ N. mj.

⁵⁶ PS1991., Dok. 881., 135., 181.

popisu stanovništva iz 1953. godine u popisnim odrednicama „odnos prema vjeri“ i „bez vjere“. U sljedećim popisima (1961., 1971. i 1981.) ne postoji rubrika o vjerskoj pripadnosti sve do 1991., kada je prema članku 174. Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije građanima omogućeno da iskažu svoju pripadnost nekoj od vjerskih zajednica. To pravo su građani Hrvatske i iskoristili, a samo 4% njezina ukupnog stanovništva je u popisu 1991. izjavilo da nije vjernik i da ne pripada niti jednoj vjerskoj zajednici. Njihov udjel je u popisu iz 2001. iznosio 2,2%, odnosno smanjen je udjel takvih osoba.⁵⁷

Hrvatska je tradicionalno (rimo)katolička zemlja, a nakon katolika uvijek su najbrojniji bili pravoslavci, pripadnici Srpske pravoslavne crkve, sudjelujući značajnim brojem i udjelom u ukupnom broju stanovništva. Međutim, u razdoblju od 1991. do 2001. upravo na relaciji katolici-pravoslavci došlo je do bitnih promjena koje su izmijenile vjersku strukturu, kao i nacionalnu identifikaciju Hrvat-katolik i Srbin-pravoslavac.

U popisu iz 1991. katolici su činili 76,6%, a pravoslavci 11,1% vjernika u Hrvatskoj. U popisu iz 2001. udjel katolika je porastao na 87,8%, a pravoslavaca se smanjio na 4,4% što je i udjel građana srpske nacionalnosti koji je popisan u Hrvatskoj 2001. godine. Uzroci ovim radikalnim promjenama su rat i ratni događaji od 1991. do 1995. nakon kojih su se Srbi masovno iseljavali i tako smanjili udjel pravoslavaca u ukupnom broju vjerski opredijeljenih građana Republike Hrvatske. I kod ostalih vjerskih zajednica (među kojima je najbrojnija islamska) u razdoblju između dvaju popisa došlo je do manjih promjena koje nisu previše utjecale na cjelovitost vjerske slike u Hrvatskoj.

Vjerska struktura stanovništva Brodsko-posavske županije također je odraz ratnih događaja o čemu govore podaci o vjerskoj pripadnosti građana prema podacima iz popisa stanovništva iz 1991. i iz 2001. godine (tablice br. 3 i 4).

Tablica 3: Stanovništvo u 1991. prema vjeri po općinama⁵⁸

Vjera	NOVA GRADIŠKA		SLAVONSKI BROD	
	Apsolutni broj	Udjel	Apsolutni broj	Udjel
Rimokatolička:	43.460	71,54	94.990	83,14
Grkokatolička:	102	0,17	1.170	1,02
Starokatolička:	9	0,01	16	0,00
Pravoslavna:	12.083	19,89	7.832	6,86
Islamska:	168	0,28	713	0,62
Židovska:	2	0,00	4	0,00
Adventistička:	118	0,19	89	0,08
Baptistička:	1	0,00	3	0,00

⁵⁷ PS 2001., SI1.166, 27.

⁵⁸ PS 1991., Dok. 881, 93., 133.

Evangelistička:	47	0,08	5	0,00
Jehovini svjedoci:	13	0,02	87	0,08
Kristova pentekostna crkva:	1	0,00	9	0,01
Ostale protestantske:	8	0,01	9	0,03
Ostale vjere i neizjašnjeni:	1.183	1,95	3.951	3,46
Nisu vjernici:	1.434	2,36	2.727	2,39
Ukupno:	60.749	100,00	114.249	100,00
Ukupno u obje općine			174.998	

Tablica 4: Stanovništvo Brodsko-posavske županije u 2001. prema vjeri⁵⁹

Vjera	Apsolutni broj	Udjel
Katolička crkva:	162.452	91,90
Grkokatolička crkva:	918	0,02
Starokatolička crkva:	2	0,00
Pravoslavna crkva:	6.089	3,44
Islamska vjerska zajednica:	1.520	0,86
Židovska vjerska zajednica:	2	0,00
Adventistička crkva:	176	0,10
Baptistička crkva:	4	0,00
Evangelistička crkva:	83	0,05
Jehovini svjedoci:	190	0,11
Kalvinistička crkva:	1	0,00
Kristova pentekostalna crkva:	5	0,00
Metodistička crkva:	0	0,00
Ostale vjere:	52	0,03
Agnostici i neizjašnjeni:	2.965	1,68
Nisu vjernici:	1.696	0,96
Nepoznato:	610	0,35
Ukupno:	176.765	100,00

U popisu stanovništva 1991. prema vjeri izrijekom se navodi 11 crkava, a u popisu iz 2001. njih 19. U prvom se sve pravoslavne crkve vode kao jedna dok su u drugom popisu, onome iz 2001., pravoslavne crkve kategorizirane

⁵⁹ PS 2001., SI 1.166, 190.-191.

odvojeno. Isto tako, u popisu iz 2001. nalaze se i kalvinistička i metodistička crkva koje su 1991. bile kategorizirane kao „ostale protestantske crkve“. Od ovih formalnih, međutim, važnije su sadržajne promjene koje su se dogodile između dvaju popisa stanovništva u svim vjerskim zajednicama, a poglavito između kršćanskih, katoličkih i pravoslavnih, te konkretno na području Brodsko-posavske županije.

Katolici

S obzirom na narodnosni sastav Brodsko-posavske županije, s apsolutnom hrvatskom većinom, katolici su (rimokatolici, grkokatolici i simbolično starokatolici) na ovim prostorima također oduvijek bili većina. U popisu stanovništva iz 1991. od ukupnog broja stanovnika (174.998) tadašnjih općina Nova Gradiška i Slavonski Brod, njih 139.747 (oko 80%) izjavilo je da pripada katoličkoj vjeri.⁶⁰ U popisu iz 2001. od popisanih 176.765 stanovnika županije njih 163.370 izjasnilo se katolicima (od toga 918 grkokatolika) te su imali udjel od 92,4% u ukupnom stanovništvu županije.⁶¹ Udjel katolika u Brodsko-posavskoj županiji veći je za oko 5% od hrvatskog prosjeka i najviši je u odnosu na ostale slavonske županije.

Teško je precizno utvrditi koliko je bilo katolika (jer nije postojala popisna kategorija o vjeri, osim 1953.) u popisima stanovništva poslije Drugoga svjetskog rata na prostoru današnje županije, ali sigurno značajno manje nego 1991. kada je ponovno omogućeno slobodno izražavanje vjerske pripadnosti. Promjena političke stvarnosti poslije demokratskih promjena 1990. omogućila je i onom dijelu Hrvata, koji zbog raznih razloga nije htio ili nije smio iskazivati i prakticirati svoju vjeru, da sada to učini. Pri tome se mora uzeti u obzir da se Hrvatska u trenutku popisa stanovništva 1991. nalazila u vrlo teškoj situaciji, nesigurnom putu izlaska iz Jugoslavije i mogućem ratnom putu. To je homogeniziralo hrvatski korpus u fizičko-psihološki obrambeni sustav u kojem je uz nacionalnu vrlo važna bila vjerska komponenta, u poistovjećivanju Hrvat-katolik, osobito u sredinama u kojima su značajno bili zastupljeni Srbi (zapadni dio općine Nova Gradiška), protivnici konfederalne ideje ili još više protivnici samostalne Hrvatske.

Rat i ratni događaji (izravni sukobi, protjerivanje i iseljavanje Hrvata i drugih pod pritiskom u zapadnom dijelu županije i stalna bombardiranja naselja u istočnom) još više su ujedinili hrvatsko stanovništvo na nacionalnoj, ali i vjerskoj osnovi. To je iskazano i u popisu stanovništva 2001. prema vjeri u kojem je udjel katolika u odnosu na popis iz 1991. porastao za oko 12,5%. Ne samo zbog navedenog razloga, nego i zbog promjene nacionalne strukture poslije vojno-redarstvene operacije „Bljesak“ početkom svibnja 1995. Tijekom i poslije ove vojne akcije srpsko-pravoslavno stanovništvo u zapadnom dijelu

⁶⁰ PS 1991., Dok. 881, 93., 133.

⁶¹ PS 2001., SI 1.166, 190.

županije iselilo se uglavnom u Bosnu, a na njegovo mjesto doselilo se protjerano hrvatsko-katoličko stanovništvo iz okolice Banje Luke. Ono se naselilo u Okučanima i okolnim naseljima u kojima je do 1995. prevladavalo srpsko-pravoslavno stanovništvo koje je, treba ponovno naglasiti, ipak dobrovoljno i organizirano napustilo svoje domove, a hrvatsko-katoličko je organizirano prognano i bez mogućnosti izbora novog privremenog ili trajnog prebivališta. Veliki dio prognanih Hrvata katolika iz Banje Luke i okolice (banjolučka biskupija) naprosto je bio prisiljen naći životni prostor u zapadnom dijelu Brodsko-posavske županije u kojem je do 1995. pretežno živjelo srpsko-pravoslavno stanovništvo.

U istočnom dijelu županije u razdoblju od 1991. do 1995. nije bilo masovnog iseljavanja Srba-pravoslavaca, ali je zato bilo masovnog useljavanja izbjeglih i prognanih Hrvata-katolika iz bosanske Posavine. Upravo su oni najviše pridonijeli porastu broja i povećanju udjela katolika Brodsko-posavske županije u popisu stanovništva prema vjeri iz 2001. godine.

U svim općinama županije katolici su bili većina: u 22 općine iznad 90%, u dvije između 80 i 90% i u dvije (općina Okučani i Dragalić) od 70 do 80% udjela.⁶² U gradovima Novoj Gradišci i Slavonskom Brodu udjel katolika (i uopće vjernika) manji je nego u ruralnim naseljima čije je stanovništvo tradicionalno privrženije vjeri i Rimokatoličkoj crkvi koja je, pogotovo u razdobljima denacionalizacije i ateizacije, uz vjerski čvrsto branila i nacionalni identitet.

Premda se, u pravilu, gotovo refleksno (naglašeno u Hrvata i Srba), nacionalna pripadnost poistovjećivala s vjerskom, činjenica je da je u popisu stanovništva iz 2001. u Brodsko-posavskoj županiji popisano oko 2% (4.900 osoba) više Hrvata nego katolika. To znači da dio Hrvata nije poistovjetio nacionalnost i vjeru, da je dio ateističkog svjetonazora, da pripada nekoj drugoj vjeri, protestantskoj ili islamskoj, ili možda i pravoslavnoj.

Pravoslavci

Najveće i najdramatičnije promjene u vjerskom životu u Hrvatskoj, tako i u Brodsko-posavskoj županiji, napose u razdoblju od 1991. do 2001., dogodile su se u pravoslavnoj, odnosno Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Prema popisu stanovništva iz 1991., u Hrvatskoj je živjelo 532.141 osoba pravoslavne vjere, odnosno pripadnika svih pravoslavnih crkava koji su u ukupnom stanovništvu imali udjel od 11,1%. Poslije vojno-redarstvenih operacija „Bljesak“ i „Oluja“ broj pravoslavaca u Hrvatskoj pao je na 196.696 (što čini 4,4% stanovništva Hrvatske) i približan je broju pripadnika srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj (201.631) koji su popisani 2001. godine.⁶³

Na području Brodsko-posavske županije prema popisu stanovništva iz 1991. živjelo je 19.915 pravoslavaca: 12.083 u novogradiškoj i 7.852 u slavonskoj.

⁶² ISTO, 190.-192.

⁶³ ISTO, 23., 27.

sko-brodskoj općini, odnosno oko 20% ukupnog stanovništva tih općina koje danas čine županiju.⁶⁴ Broj pravoslavaca samo je za 65 osoba manji nego broj popisanih Srba što, međutim, ne znači da su svi Srbi nacionalnost poistovjetili s vjerom (dio se sigurno nije vjerski izjasnio) s obzirom na to da pravoslavnoj konfesiji pripadaju i Crnogorci, Makedonci te značajan dio Roma i Albanaca. Zato je u novogradiškoj općini 1991. za oko 500 manje Srba nego pravoslavaca, a u slavonsko-brodskoj za oko 450 više pravoslavaca nego Srba, jer je u gradu Slavonskom Brodu bila veća koncentracija Roma i Albanaca.

Ratni događaji, kojima je i sama značajno pridonijela, za Srpsku pravoslavnu crkvu uslijedili su poslije operacije „Bljesak“ i masovnog iseljavanja Srba iz Okučana i ostalih 30-tak naselja zapadnog dijela Brodsko-posavske županije u kojima su do tada činili većinu. Odlaskom građana srpske nacionalnosti proporcionalno se smanjio i broj pripadnika pravoslavne vjere (i Srpske pravoslavne crkve) što egzaktno pokazuju podaci u popisu stanovništva 2001. u kojem srpska nacionalna manjina sudjeluje s 3,02%, a pravoslavci s 3,44% u ukupnom broju stanovnika Brodsko-posavske županije. U apsolutnom broju, a prema posljednjem popisu stanovništva iz 2001. godine, na ovom prostoru živi 6.089 građana pravoslavne vjere i 5.347 osoba srpske nacionalne manjine.⁶⁵ „Višak“ pravoslavaca (742) nad brojem Srba čine Crnogorci, Makedonci, Albanci i osobito Romi pravoslavne vjeroispovijesti te dio Srba koji se nije nacionalno izjasnio nego samo vjerski.

Od pet slavonskih županija broj i udjel pripadnika pravoslavne vjere najmanji je u Brodsko-posavskoj (najveći u Vukovarsko-srijemskoj) županiji, a u odnosu na popis stanovništva iz 1991. manji čak za oko 17%. Danas, prema popisu stanovništva iz 2001. najviše osoba pravoslavne vjere živi u Slavonskom Brodu (1.981) što je samo 3,07% njegova stanovništva, i Novoj Gradiški (865) odnosno 5,46%. U općinama zapadnog dijela županije pravoslavno opredijeljeni su najbrojniji u naseljima općine Okučani (22,21%), Dragalić (18,25%), Stara Gradiška (15,38%) i Gornji Bogičevci (11,51%). Dakle, u općinama u kojima su do 1995. Srbi i pravoslavci imali apsolutnu većinu. U istočnom dijelu županije najviše pravoslavaca (446) je popisano u općini Garčin, kojoj pripadaju Trnjani i Novo Topolje, a u kojima je i brojnija srpska nacionalna manjina.⁶⁶

Za razliku od popisa iz 1991. u kojem se ne navode imena pravoslavnih crkava u Hrvatskoj već su svedene u rubriku „Pravoslavna“, u popisu iz 2001. svih sedam se posebno iskazuje. Ova činjenica, osim u metodološkom pogledu i kao pokazatelj dosljedne primjene ustavnih odredbi o slobodama građana Republike Hrvatske, sama po sebi nije zanimljiva. Ali je intrigantna zato što je samo 135 osoba na području Brodsko-posavske županije izričito navelo da pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi, kojoj zapravo svi pravoslavci i pripadaju jer ostale pravoslavne crkve u Hrvatskoj, pa i na ovim prostorima, postoje

⁶⁴ PS 1991., Dok. 881, 93.,133.

⁶⁵ PS 2001., SI 1.166, 190.

⁶⁶ ISTO, 190.-192.

samo u nazivu.⁶⁷ Ovaj podatak može se tumačiti neupućenošću u pojmovne razlike, da je važna vjerska pripadnost, a ne i crkvena te da su građani srpske nacionalnosti i pravoslavne vjere prilikom popisivanja nastojali i pri vjerskom izjašnjavanju, a zbog poznatih razloga, zaobići pridjev „srpski“.

Muslimani

Poslije katolika i pravoslavaca, muslimani su u Hrvatskoj najbrojnija vjerska zajednica koja s 56.777 svojih članova ima udjel od 1,28% u ukupnom stanovništvu države, a prema popisu iz 2001. godine.⁶⁸ Osim Bošnjaka, za koje se pretpostavlja da su u golemoj većini muslimani, islamskoj vjeri pripada i najveći dio Roma i Albanaca i etničkih muslimana (vode se u popisu 2001. pod „ostali narodi Europe“ i ima ih oko 20.000) pa je zato dvostruko više muslimana od Bošnjaka.⁶⁹

U popisu stanovništva iz 1991. na području Brodsko-posavske županije živjela je 881 osoba muslimanske vjere: 168 u općini Nova Gradiška i 713 (od toga 643 u gradu) u općini Slavonski Brod.⁷⁰ Broj muslimana u vjerskom smislu tada je veći za 325 od etničkih, u stvari, Bošnjaka koji su u popisu stanovništva iz 1991. prema narodnosti zavedeni u rubrici „Muslimani“. U toj razlici između vjerskih i etničkih muslimana sudjeluju Albanci i Romi (1991. ukupno 381) islamske vjeroispovijesti.

Na području Brodsko-posavske Županije prema popisu iz 2001. živjelo je 1.520 muslimana što je za oko 40% ili 639 osoba više nego li 1991. godine.⁷¹ Ovo veliko povećanje (u udjelu daleko najveće od svih popisanih vjeroispovijesti) rezultat je porasta romske i albanske populacije i islamske vjeroispovijesti, i svrstavanja 401 etničkog muslimana iz rubrike „Ostali narodi Europe“ u rubriku „Islamska vjerska zajednica“.

Najviše muslimana, kao i prije, popisano je u Slavonskom Brodu (1.131) i Novoj Gradiški (95), u seoskim naseljima u općini Sibinj (49), Bukovlje (34) i

⁶⁷ ISTO, 190.

⁶⁸ ISTO, 27.

⁶⁹ Šemso Tanković iz Kluba zastupnika nacionalnih manjina nedavno je u Saboru ustvrdio da je u popisu stanovništva 2001. oko 20.000 Bošnjaka upisano u rubriku „ostali narodi Europe“, a pod nazivom „Muslimani“ (PS 2001., SI 1.166, 32.), čime im je, drži, onemogućeno da iskažu svoju etničku pripadnost. Točno je da je u ovom popisu oko 20.000 manje Bošnjaka nego muslimana, ali je i činjenica da nisu svi muslimani Bošnjaci, da je dio Bošnjaka izrazio samo vjersku, ali ne i nacionalnu pripadnost i da su se mnogi bošnjački muslimani izjasnili kao Hrvati, kako „domaći“ tako i prognani i izbjegli tijekom rata u Bosni i Hercegovini. Za ilustraciju, poslije pada Bosanskog Broda 7. listopada 1992. izbjegli Posavljaci su dolaskom u Slavonski Brod trebali odgovoriti na pitanje koje su nacionalnosti. Podrazumijevalo se da su katolici Hrvati, ali je musliman izjavio „Piši, bolan Hrvat, ja šta bi sad bio?“, *Rat izbliza*, Slavonski Brod, 1993., 98. Stoga u spomenutim razlozima, a ne u manipulaciji, kako sugerira Tanković, treba tražiti „manjak“ Bošnjaka u odnosu na broj pripadnika islamske vjere u popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 2001. godine.

⁷⁰ PS 1991., Dok. 881, 93., 133.

⁷¹ PS 2001., SI 1.166, 191.

Stara Gradiška (26). Od svih 26 općina samo u klakarskoj i gundinačkoj nije 2001. registriran niti jedan pripadnik islamske vjere.⁷²

Protestanti

Protestanti, pripadnici različitih reformističkih kršćanskih crkava, na području Brodsko-posavske županije bili su, a i danas su, brojčano i prema udjelu nevelika vjerska skupina u izrazito katoličkoj sredini. Prema popisu stanovništva iz 1991. u novogradiškoj i slavonskobrodskoj općini registrirano je 387 članova protestantskih crkava među kojima je najbrojnija bila adventistička (207), Jehovini svjedoci (115), evangelistička (52) te Kristova pentekostna s 10 članova.⁷³ Deset godina kasnije, u popisu 2001., broj članova svih sedam protestantskih crkava (dvije više, kalvinistička i metodistička, nego 1991.) narastao je na 459. Međutim, u odnosu na popis iz 1991. smanjio se broj adventista za 31, za isto toliko povećao broj evangelista, a najveći porast bilježe Jehovini svjedoci, za 75, zahvaljujući poznatoj upornosti kojom pristupaju pridobivanju novih članova svoje crkve. Ostale protestanske vjere, Kristova pentekostna, baptistička i kalvinistička imaju samo 10 članova, a metodistička niti jednog.⁷⁴

Pripadnici protestantskih crkava u Brodsko-posavskoj županiji najbrojniji su u gradskim sredinama, u Slavonskom Brodu (253) i Novoj Gradišci (72).⁷⁵

Agnostici i neizjašnjeni

U popisu stanovništva prema vjeri iz 1991. u tadašnjim općinama Nova Gradiška i Slavonski Brod u rubrici „ostale vjere i neizjašnjeni“ upisana su 5.752 građanina koji nisu željeli iskazati svoje vjersko opredjeljenje.⁷⁶ Naziv rubrike u koju je uvrštena ova brojčano značajna skupina građana upućuje na pretpostavku da ona ima vjersko uvjerenje, ali ga zbog nekih razloga ne želi ni u popisu, koji jamči tajnost, izraziti. Jedan od razloga kod većine popisanih u ovoj skupini, uglavnom Hrvata i Srba kao najbrojnijih, sigurno se nalazi u društveno-političkoj klimi u Hrvatskoj koja je vladala u proljeće 1991. (u vrijeme popisa stanovništva) kada su već međunacionalni odnosi između Hrvata i drugih s jedne strane te Srba s druge strane bili potpuno narušeni, pa je i vjersko izjašnjavanje (Hrvat-katolik, Srbin-pravoslavac) značilo opredijeliti se za ili protiv Jugoslavije, odnosno Hrvatske. Zato se dio stanovništva vjerojatno nije izjašnjavao u vjerskom smislu, kao ni u nacionalnom, očekujući rasplet političkih napetosti i ratnih događaja koji su ubrzo uslijedili.

U popisu stanovništva iz 2001. u rubrici „agnostici i neizjašnjeni“ u Brodsko-posavskoj županiji zabilježeno je 2.965 osoba koje nisu izrazile svoje vjer-

⁷² ISTO, 190.-192.

⁷³ PS 1991., Dok. 881, 93., 133.

⁷⁴ PS 2001., SI 1.166, 191.

⁷⁵ N. mj.

⁷⁶ PS 1991., Dok. 881, 93., 133.

sko uvjerenje, a što je gotovo upola manje nego 1991. godine.⁷⁷ Dva su razloga prouzročila pad broja vjerski neizjašnjenih osoba u posljednjem popisu stanovništva: odseljavanje Srba tijekom vojno-redarstvene operacije „Bljesak“ početkom svibnja 1995. iz zapadnog dijela županije i mironodopske prilike poslije Domovinskog rata u kojima su nestale tenzije prisutne u Hrvatskoj 1991. Ipak, i 1,68% vjerski neizjašnjeni u Brodsko-posavskoj županiji i danas čine značajan dio njezine populacije, a najbrojniji su u gradovima, u Slavonskom Brodu (1.686) i Novoj Gradišci gdje je takvih 407 osoba.⁷⁸

Nisu vjernici

Prema popisu stanovništva o vjerskoj pripadnosti iz 1991. na području današnje Brodsko-posavske županije 4.161 osoba (2.727 u brodskoj i 1.434 u novogradiškoj općini) izjavila je da nije vjernik, dakle, da je ateističkog svjetonazora.⁷⁹ U sljedećem popisu iz 2001. godine broj ateista je više nego prepolovljen i iznosio je 1.696 osoba ili 0,96% stanovništva županije. Prema podacima iz popisa stanovništva iz 2001. godine ateisti su bili najbrojniji u Slavonskom Brodu (1.270) i Novoj Gradišci (274).⁸⁰

Uočljiva je velika razlika u brojkama u rubrici „nisu vjernici“ između dvaju popisa, slično kao i u rubrikama o nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti, a može se objasniti već više puta spomenutim društveno-političkim prilikama u Hrvatskoj i događajima između 1991. i 2001. To posebno vrijedi za ratom zahvaćenu Brodsko-posavsku županiju, osobito njezin zapadni dio s brojnim srpskim stanovništvom, u kojoj je nacionalnost bitno odredila i vjersku pripadnost, ali i opredjeljivanje za rubriku „nisu vjernici“. Manje zbog ateističkog uvjerenja, a više zbog taktičkih razloga (svakako se trebaju uzeti u obzir i brojni mješoviti brakovi), pogotovo prisutnih 1991. i upravo u vrijeme popisa stanovništva kada mnogima još uvijek nije bilo jasno što se zapravo događa i u kojem smjeru će se procesi dalje razvijati.

Zaključak

Brodsko-posavska županija formirana je 1992. od općina Nova Gradiška i Slavonski Brod koje su u administrativno-teritorijalni sustav ušle sa 185 naselja i 174.998 stanovnika: novogradiška s 93 naselja i 60.749 stanovnika te slavonsko-brodsko s 92 naselja i 114.249 stanovnika.

⁷⁷ S velikom sigurnošću može se reći da se najveći dio osoba iz ove rubrike može smatrati vjerski neizjašnjenim osobama, a ne agnosticima, odnosno sljedbenicima filozofskog učenja koje poriče mogućnost spoznaje objektivnog svijeta, jer je teško povjerovati da je prosječno obrazovani građanin znao što taj pojam znači, ali mu je termin „vjerski neizjašnjen“ sigurno bio jasan i prihvatljiv.

⁷⁸ PS 2001., SI 1.166, 191.

⁷⁹ PS 1991., Dok. 881, 93., 133.

⁸⁰ PS 2001., SI 1.166, 191.

Prema popisu stanovništva Republike Hrvatske iz 1991. Hrvati su u nacionalnoj strukturi u obje općine bili apsolutna većina: u novogradiškoj sa 71,92%, a u slavonsko-brodskoj s 80,61% od ukupno popisanog stanovništva. Nacionalne manjine su tada imale 23.507 osoba i činile su 13,43% popisanih. Najbrojniji su bili Srbi, tada još konstitutivni narod, koji su sa 19.957 stanovnika činili 11,4% populacije novogradiške i slavonsko-brodске općine. Međutim, u novogradiškoj su imali udjel od 20,69%, a u slavonsko-brodskoj 6,49% popisanih građana. Značajna je u popisu iz 1991. i skupina nacionalno neopredijeljenih, Jugoslavena i nepoznatih (ukupno, u obje općine, oko 11.000 ili 6,28% stanovništva), što je odraz društveno-političkih prilika i nacionalnih napetosti, osobito između Hrvata i Srba u proljeće 1991. kada je popis i obavljen.

U popisu stanovništva 1991. prema vjeri su uvjerljivo najbrojniji katolici sa 71,54% u novogradiškoj općini i sa 83,14% u slavonsko-brodskoj općini. Druga po brojnosti vjerska zajednica bili su pravoslavci sa 19,98% u novogradiškoj općini i sa 6,68% u slavonsko-brodskoj općini. Uočljivo je da je u obje općine udjel katolika i pravoslavaca (zapravo, pripadnika Srpske pravoslavne crkve) približan udjelu Hrvata i Srba jer skoro u pravilu ova dva naroda vjeru poistovjećuju s nacionalnom pripadnošću. Od ostalih vjerskih zajednica je popisan 881 musliman (0,92%), a više od 10% (9.259) građana u obje općine nije se vjerski izjasnilo ili je izjavilo da nisu vjernici.

Podaci iz popisa stanovništva iz 2001. prema narodnosti pokazuju da je udjel Hrvata na području Brodsko-posavske županije u odnosu na 1991. povećan za 13,37%. Od popisanih 176.765 osoba 166.129 ih se izjasnilo Hrvatima, što je 93,98% svih popisanih. To je u udjelu i najveći udjel Hrvata u svih pet slavonskih županija. Istodobno se drastično smanjio broj pripadnika srpske nacionalne manjine s 23.507 na samo 5.347 osoba što je prema popisu iz 2001. bilo 3,2% ukupnog stanovništva Brodsko-posavske županije. Ostale nacionalne manjine u razdoblju od 1991. do 2001. također bilježe pad, osim albanske i romske koje su u porastu. U ovom razdoblju znatno se smanjio i udjel nacionalno neizjašnjenih i nepoznatih (na 1,48%) koji su 1991. s Jugoslavenima (popisna kategorija koja u popisu 2001. ne postoji) činili respektabilnih 6,28% stanovništva tadašnjih općina Nova Gradiška i Slavonski Brod.

Promjene u vjerskoj strukturi Brodsko-posavske županije od 1991. do 2001. u osnovi su iste ili vrlo slične promjenama u nacionalnoj, osobito na relaciji katolici – pravoslavci, imajući u vidu identifikaciju Hrvat – katolik, Srbin – pravoslavac. Ipak, za oko 2% je manje katolika nego Hrvata, što znači da je dio Hrvata ateističkog svjetonazora, da se dio nije vjerski izjasnio ili da pripada nekoj drugoj vjeri, protestantskoj pa i islamskoj. S druge strane, u posljednjem je popisu za 0,42% više pravoslavaca nego Srba, s obzirom na to da se dio Albanaca i Roma izjašnjava pripadnicima pravoslavne vjere. Ove dvije nacionalne manjine iskazuju pripadnost i islamskoj vjeri pa je zato u popisu 2001. brojčano i u udjelu više muslimana nego Bošnjaka, za koje se općenito drži da su svi muslimani. Protestantske crkve u vjerskoj strukturi u Brodsko-posavskoj županiji imaju udjel od samo 0,29%, a najbrojniji su Jehovini svjedoci koji u

odnosu na 1991. jedini bilježe veći broj članova svoje crkve. Agnostici, vjerski neizjašnjeni i ateisti sudjeluju s 2,67% što je za 7,49% manje nego u popisu iz 1991. godine.

Poslije pada bosanske Posavine početkom listopada 1992. desetine tisuća protjeranih, prognanih i izbjeglih Hrvata katolika uselilo se u Hrvatsku, a velik broj ih se stalno naselio u Slavonskom Brodu i drugim naseljima bivše slavonsko-brodske općine, čime je povećan broj i njihov udjel u ukupnom broju stanovnika županije. S druge strane, poslije vojno-redarstvene operacije „Bljesak“ početkom svibnja 1995., Srbi, tj. pravoslavci zapadnog dijela bivše novogradiške općine masovno su se iseljavali u Bosnu, krajeve tadašnje Jugoslavije, a dijelom i u istočnu Slavoniju (koja se još uvijek nalazila pod srpskom okupacijom) pa se tako njihov udjel u ukupnom broju stanovništva županije sveo na samo nešto više od tri posto.

U zaključku se može još jednom istaknuti da je današnja nacionalno-vjerska struktura Brodsko-posavske županije u prvom redu posljedica ratnih događaja između 1991. i 1995. i prisilnih migracija: izbjegloga, protjeranoga i prognanoga hrvatskoga stanovništva iz bosanske Posavine i dobrovoljnog, ali ipak zbog ratnih događaja, masovnog odlaska srpskoga pravoslavnog stanovništva.

SUMMARY

THE NATIONAL AND RELIGIOUS COMPOSITION OF THE POPULATION OF BRODSKO-POSAVSKA COUNTY, 1991-2001

The theme of this work is the changes to the national and religious composition of Brodsko-Posavska County during the period between the two census of 1991 and 2001. On the basis of data from these two rich sources, the author analyzes and interprets the causes and consequences affected by the national-religious structure of the population, especially analyzing the changes in the numerical indices of the relative positions of the Croats – Serbs and Catholics – Orthodox on the territories of the former districts of Nova Gradiška and Slavonski Brod, which have formed Brodsko-Posavska County since 1991.

Key Words: the Republic of Croatia, Brodsko-Posavska County, Population, national and religious affiliation

NOVA IZDANJA HRVATSKOG INSTITUTA ZA POVIJEST

**PARTIZANSKA I KOMUNISTIČKA
REPRESIJA I ZLOČINI U HRVATSKOJ
1944. - 1946.
DOKUMENTI
ZAGREB I SREDIŠNJA HRVATSKA**

UDK: 351.746.1(497.1)“1945/1952”
329(497.5)HSS“1945/1952”
32-05 Andres, I.
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 12. 2. 2008.
Prihvaćeno: 4. 3. 2008.

Izvjешća Oznina/Udbina doušnika Ivančevića o stanju u HSS-u (1945.-1952.)

ZDENKO RADELIĆ

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu u fondu Sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Službe državne sigurnosti i fondu Vojne komisije Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske, dostupna su izvješća doušnika pod kodnim imenom Ivančević, koji je redovito izvješćivao Oznu/Udbu o stanju u vrhu Hrvatske seljačke stranke. Izvješća sadrže mnogobrojne podatke o prvacima stranke, njihovim međusobnim odnosima, a napose prenose razmišljanja Ivana Šubašića o političkom stanju. Autor upozorava na mnogobrojne činjenice koji potvrđuju pretpostavku da se iza kodnog imena Ivančević krije Ivan Andres, pripadnik najužeg vrha Hrvatske seljačke stranke i bivši ministar u vladi Kraljevine Jugoslavije.

Ključne riječi: HSS, Ivan Andres, Ozna, Udba, Komunistička partija Jugoslavije.

Uvod

Na sljedećim stranicama prikazat ću izvješća Oznina i Udbina doušnika pod kodnim imenom Ivančević, koji je bio u vrhu Hrvatske seljačke stranke (HSS) i koji je o svojim susretima s prvacima stranke redovno izvješćivao Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN), jugoslavensku komunističku obavještajnu, protuobavještajnu i sigurnosnu službu, a nakon reorganizacije 13. ožujka 1946. službu koja je nastavila rad pod imenom Uprava državne bezbjednosti (UDB). U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (HDA) u fondu Sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Službe državne sigurnosti (SUP, SRH, SDS, dosjei) i fondu Vojne komisije Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (CK KPH), dostupno je 26 prijepisa Ivančevićevih izvješća ili njihovih dijelova od 1945. do 1952.

Na temelju tih izvješća i drugih podataka pretpostavljam da se iza kodnog imena Ivančević skrivao Ivan Andres, bivši ministar koalicijske vlade Kraljevine Jugoslavije Cvetković – Maček od 1939. do 1941. U nastavku ću upozoriti na sve činjenice koje idu u prilog pretpostavci da je riječ upravo o Andresu.

Nekoliko podataka o Ivančevićevim izvješćima

Četiri izvješća iz rujna i studenog 1945., koji se nalaze u fondu Vojne komisije CK SKH nešto su cjelovitija, ali ne i potpuna, što je očito iz prijepisa istih izvješća koji se čuvaju u dosjeima Šubašića, Šuteja i Smoljana u fondu SUP, SRH, SDS, dosjei. U tim dosjeima sačuvan je veći broj Ivančevićevih izvješća, iako su to uglavnom kraći izvodi, prepisani, očito, upravo za potrebe obrade navedenih političara. Ivančevićeva izvješća, kojega Ozna naziva „naš povjerenik“, napisana su i potpisana isključivo pisačim strojem. Da su to prijepisi načinjeni u Ozni potvrđuju manje razlike među nekim izvješćima koja su sačuvana u oba navedena fonda.

U fondu SUP, SRH, SDS, dosjei sačuvan je i veći broj izvješća drugih suradnika, a pod kodnim imenima Crni, Dule, Ilir, Jokica, Lovro, Maca, Marko, Orjen, Pilana, Rade, Slavko, Stari i Vera.¹

Nekoliko podataka o Ivanu Andresu

U uvodu Andresova dosjea Udba ističe nekoliko bitnih podataka iz njegova životopisa:

«Andres dr. Ivan – rođen 11. V. 1883. u Vinkovcima, od oca Franje i majke Rozine, r. Iščić. Oženjen sa Olgom Bičanić, otac troje djece, po zanimanju dr. prava, završio pravni i filozofski fakultet u Zagrebu, govori i piše njemački, francuski, mađarski, engleski i ruski. Stalno boravi u Zagrebu, Trg Kralja Tomislava br. 21./II. Bivši narodni poslanik na listi HSS, izabran na izborima 1938. na kotaru Rab. Bivši ministar trgovine u vladi sporazuma Cvetković–Maček. Registriran u kategoriju 'X'.»²

U nastavku na dvije stranice ističu se još neki podaci i ocjene iz Andresove političke djelatnosti, koje, dakako, otkrivaju i svjetonazor autora elaborata i vladajuće stranke. Tako je Andres opisan kao «skrajni desničar» i «protivnik naprednog radničkog pokreta». Štoviše, optužuje se da je kao ministar trgovine i industrije odigrao «najvažniju ulogu» u «izvrgavanju zemlje pljački od strane nacista, kao i penetraciju njihovog kapitala», ali i pri donošenju odluke o pristupanju Trojnom paktu. U pregovorima s vlastima NDH, piše u nastavku, Andres se zalagao za stvaranje «činovničke i neutralne vlade».

Ubrzo nakon ulaska partizana u Zagreb Andres je bio saslušan, prema zapisnicima, od 15. do 19. svibnja 1945., kao i nekoliko puta u lipnju i srpnju. Ostaje otvoreno pitanje je li bio i pritvoren. Upravo je tih dana u Zagrebu boravio Juraj Šutej. Prema informaciji britanskih diplomata, a prema izvaji hae-

¹ Hrvatski državni arhiv, Sekretarijat unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske, Služba državne sigurnosti (dalje: HDA, 1561, SUP SRH, SDS), dosjei, 300214, Šutej Juraj, 30.-31.

² HDA, 1561, SUP SRH, SDS, 010.37, kut. 14., Andres Ivan. O Andresu vidi i: H. Šć. /Hodimir SIROTKOVIĆ/, Andres, Ivan u: *Hrvatski biografski leksikon*, 1, A – Bi, Zagreb 1983., 126.

sesovca jugoslavenskog veleposlanika u Kairu Milana Martinovića, nakon što se Šutej sastao sa zastupnicima HSS-a, mnogi od njih bili su pritvoreni. Andres je saslušan i 19. siječnja 1948.³

Bio je među onim haesesovcima koji su se zalagali za prijavu stranke, napose nakon izbora 11. studenog 1945. Sudjelovao je pri pisanju, kako to navode u Ozni, «lažnog izvješća» o rezultatima izbora i o sukobima pri izboru studentskih fakultetskih predstavnika, što je predano «stranim predstavnicima u zemlji». No, sam Andres je na saslušanju 1948. odlučno negirao te tvrdnje Ivana Štefanca. Kod francuskog konzula zauzeo se za izdavanje vize Andriji Pavliću koji je trebao podnijeti izvješće o stanju u zemlji predsjedniku HSS-a Vladku Mačeku u Parizu.⁴ Posebno su zanimljive ocjene prema kojima Andres nikada nije slovio kao neko «istaknuto političko lice» u svojoj stranci, nego kao čovjek «neobične inteligencije» s «bezbroy veza» među istaknutim inozemnim političarima, zbog čega su ga suradnici u stranci nazivali «mozgom HSS-a». Spis završava s konstatacijom da je «današnje držanje» Andresa «potpuno po-
vučeno i pasivno».⁵

Trg Kralja Tomislava 21 u Zagrebu, kuća u kojoj je stanovao Ivan Andres (snimio Zdenko Radelić, 2007.)

³ HDA, 1561, SUP SRH, SDS, 010.37, kut. 14., Andres Ivan; Ljubo Boban, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije: Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, 1., Drugo izdanje, Školska knjiga - Stvarnost, Zagreb 1989., 299. U ranijem radu ustvrdio sam da je Andres bio među onim haesesovcima koje je vlast zatvarala i sudila. Međutim, prema svim dostupnim dokumentima sigurno je samo to da su ga vlasti saslušavale. Usp.: Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1945. - 1950.*, Zagreb 1996., 117.-122.

⁴ O ulozi I. Štefanca i A. Pavlića u djelatnosti HSS-a nakon rata vidi: Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka 1945. - 1950.*, n. dj.

⁵ HDA, 1561, SUP SRH, SDS, 010.37, kut. 14., Andres Ivan, 2., 20., 59.

Nekoliko riječi treba posvetiti i činjenici da je Andres u Udbinoj kategorizaciji neprijatelja i suradnika bio «registriran u kategoriju X».⁶ Drugi haesšovci, primjerice Košutić, Šubašić i Šutej, registrirani su u «kategoriju II-a» i podvrgnuti «razradi i kontroli» preko «nekoliko saradnika» ili «agenata».⁷ Dosjei s kategorizacijama Šubašića i Šuteja, ali i Smoljana, još jednog prvaka HSS-a, tipizirani su. Sudeći prema njima, Andresov dosje možemo datirati u prvu polovicu 1950-ih.⁸ Prema podacima u literaturi oznakom 2A kategorizirani su «aktivni protunarodni elementi», 2B njihove su veze, 2C su oni koji su prestali s djelovanjem ili za njih nisu našli dokaze, a pod 3 upisani su uhićenici.⁹ Andres je bio registriran prema oznakama koje je koristio 1. odsjek Ozne, a koji je slijedio istu logiku označavanja kao i 2. odsjek, ali je koristio druga slova i to 2X, 2Y, 2Z i 2W. Da podsjetim, 1. odsjek Ozne, a kasnije sličan odsjek u Udbi, bio je zadužen za obavještajnu djelatnost u stranim državama i njihovim ustanovama u Jugoslaviji, dok se 2. odsjek bavio protuobavještajnom djelatnošću. Na idućim stranicama pokazat ću da su Andresove veze sa stranim predstavništvima vjerojatno bile presudne da je kategoriziran pod X, to jest kao aktivni protunarodni element.

Navedena kategorizacija pokazuje da se Ozna/Udba koristila i rimskim i arapskim slovima za istu kategoriju protivnika, a da su, po svemu sudeći, hrvatski udbaši ponekad racionalizirali oznake, koristeći se u kategorizaciji samo slovima, bez brojki.¹⁰ No, ako se potvrdi moja pretpostavka da se iza kodnog imena Ivančević krije Andres, ostaje otvoreno pitanje zašto Udba nije Andresa stavila u posebnu kategoriju i kojom je oznakom kategorizirala svoje suradnike?

Izvješće od 6. rujna 1945.

Kao i većina drugih njegovih izvješća, prvo Ivančevićevo izvješće sačuvano je u djelomičnom prijepisu.¹¹ U njemu Ivančević spominje izjavu Nade Šaban, tajnice engleskog konzulata, da se britanski veleposlanik, boraveći u Zagrebu, zanimao je li Šubašić napustio Mačeka ili mu je ostao vjeran. Očito je da je Ivančević bio u dobrim odnosima s N. Šaban, što je još jedan podatak na kojem se temelji pretpostavka da je riječ o Andresu, koji je među svim haesšovcima održavao najčešće odnose s diplomatskim predstavništvima zapad-

⁶ Isto, 1.

⁷ HDA, 1561, SUP SRH, SDS, 010.37, kut. 15., Šubašić dr. Ivan; Isto, Šutej dr. Juraj; Isto, kut. 14., Košutić ing. August; Isto, kut. 15., Smoljan dr. Bariša.

⁸ Podaci o Šubašiću i Šuteju u: Zdenko RADELIĆ, «Ivan Šubašić i Juraj Šutej pod paskom Ozne», *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 2007., br. 2., 339.-366., 341.

⁹ *Iz arhivov slovenske politične policije*, ur. Jože Pučnik, bez mj. i g. izd. /Ljubljana, 1996./, 195, 440. Vidi i: Bojan DIMITRIJEVIĆ, *Uloga Armije i službe bezbjednosti u obračunu sa političkim protivnicima Titovog režima 1944-1954.*, *Srpska reč*, Beograd, <http://www.srpska-rec.co.yu/arhiva/328/dajstranu.php?a=24>.

¹⁰ Iz arhivov slovenske politične policije, 195, 440.

¹¹ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 95.

nih zemalja, dakle Velike Britanije, Francuske i Sjedinjenih Američkih Država. Upravo zbog toga, što će se kasnije vidjeti, neki prvaci HSS-a smatrali su da bi Andres trebao emigrirati kako bi Mačeku pomogao.

Izvješće od 11. rujna 1945.

Ivančević izvješćuje o konferenciji HSS-a u Esplanadi u Zagrebu 2. i 3. rujna 1945.¹² U vezi s njome Šubašić je posjetio Andresa u nedjelju, prvog dana konferencije u njegovu domu na Trgu kralja Tomislava 21, što je nedaleko od hotela Esplanade u Mihanovićevoj ulici 1. Tog dana je Šubašić održao niz pojedinačnih sastanaka s haesesovcima u dvije hotelske sobe, prije i poslije podne. U ponedjeljak je u «vijećnici (mala sala)» u 9 sati održan plenarni sastanak na kojemu je bilo «oko 40 ljudi među njima 14 narodnih zastupnika, zatim izvjestan broj zamjenika narodnih zastupnika i tajnici organizacija HSS». Šubašić je u uvodnom nastupu jedan sat govorio o vanjskoj politici naglasivši da «se ne treba podavati iluzijama da će koja velevlast možda intervenirati u Jugoslaviji, jer da sve velevlasti istupaju zajednički u pitanju vanjske politike». Slagao se s onim zastupnicima koji su ga upozorili da je situacija teška, da se «ljudi hapse bez razloga», kao i o tome da su «ekonomske prilike očajne uslijed podbacivanja žetve» i zbog toga što još nema «pravih komunikacija». Naglasio je da se HSS mora osposobiti da postane odlučan čimbenik ne samo «u federalnoj jedinici Hrvatskoj već i u čitavoj Jugoslaviji», a što će se postići samo legalnim i jedinstvenim nastupom na izborima.

Ivančević izvješćuje i o tome da je Šubašić ispitivao Andresa o diplomatskim predstavnicima Francuske i stajalištu Velike Britanije prema jugoslavensko-talijanskoj granici. Složili su se u tome da će Britanci podržavati Talijane i da bez pomoći Moskve neće biti pravog rješenja.

Ivančević izvješćuje o Šubašićevu posjetu Andresu, a ne spominje nijednoga drugoga stranačkog suradnika ni prijatelja. To znači da su bili sami, pa bi to bila još jedna potvrda da se upravo Andres krio pod tim kodnim imenom.

Izvješće od 27. rujna 1945.

Izvješće od 27. rujna 1945., jedino je Ivančevićevo izvješće koje je sačuvano samo u fondu Vojne komisije CK KPH, a prepričao ga je načelnik Ozne za Hrvatsku general major Ivan Krajačić Stevo.

No, u vezi s ovim izvješćem moram naglasiti da zapravo pretpostavljam da je i to Ivančevićevo izvješće jer, dakako, potpisa nema. No, o razgovorima prvaka HSS-a u ljeto i jesen 1945. sačuvana su samo njegova izvješća i može

¹² HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 95. Više o konferenciji HSS-a u: Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, 54.-60.; ISTI, «Konferencija prvaka HSS-a u hotelu Esplanade u Zagrebu 1945.», *ČSP*, Zagreb 1993., br. 2.-3., 149.-164.

se vjerovati da je u to vrijeme iz toga uskog kruga osoba oko prvaka HSS-a bio jedini koji je izvješćivao Oznu. U izvješću se spominju tri prisutne osobe: Ivan Andres, Sigismund Čajkovac i Juraj Šutej. Moguća dvojba da se iza kodnog imena Ivančević možda krije Čajkovac otpada jer se Ivančević u nekoliko izvješća predstavio kao pravnik i odvjetnik, a Čajkovac je bio pedagog. Dakako, otpada i moguća sumnja da bi doušnik mogao biti Šutej, jer Ivančević upravo o njemu redovno izvješćuje, o čemu će još biti riječi.

Andres, Čajkovec i Šutej su se 25. rujna sastali u Šutejevu stanu. Šutej je demantirao glasine da je na Šubašića izvršen atentat te je potvrdio službene obavijesti da je Šubašić bolestan «jer je imao već napuknutu žilu». Kad je saznao da kao ministar vanjskih poslova neće biti šef jugoslavenske delegacije na Savjetu ministara vanjskih poslova o pitanjima jugoslavensko-talijanske granice u Londonu, nego samo član, a da će delegaciju predvoditi Edvard Kardelj, potpredsjednik vlade, Šubašić se jako uvrijedio i to je možda, kako je rekao Šutej, «pripomoglo» da se razboli.¹³ Šutej je rekao da su liječnici poduzeli sve, a da je među njima bio i najglasovitiji sovjetski kirurg koji je došao u Beograd radi sina Josipa Broza Tita.

Šutej je u Zagreb došao radi lokalnih izbora. Naglasio je da su na lokalnim izborima u Vinkovcima, Požegi i Podravini listom izabrani haesesovci rekavši da su to «naši ljudi, a ne Gažievi». Oko izbora konzultirao se sa zastupnicima Andresom, Čajkovcem, Silobrčićem i Žunjevićem. Andres i Čajkovac odobrili su Šutejevu odluku da odbije zahtjev da on u ime vodstva HSS-a potpiše komunique kojeg je objavila Grolova skupina. Šutej je ustvrdio da se ne može više postaviti savezna lista jer je rok prošao 20. rujna, ali da čim Šubašić ozdravi treba donijeti odluku hoće li postaviti okružne liste ili ne. Puno se izgubilo, ustvrdio je Šutej, zbog toga što nije postavljena savezna lista. Sva trojica su se složili s time da se ide na lokalne izbore gdje ima izgleda za uspjeh. S obzirom na to da se do 29. rujna ne može sastaviti lista u Zagrebu, Šutej je savjetovao da se ide na izbore u sklopu JNOF-a. Komentirajući vijesti da želi biti nositelj liste rekao je da su to intrige ili zabune. Na pitanje Andresa može li on ući u Narodnu frontu, Šutej je odgovorio potvrdno. Šutej se tužio da ga u Zagrebu prate i nadziru. «Moglo se primijetiti», izvješćivao je Ivančević, da Šutej nije bio oduševljen Šubašićevim držanjem.

Nakon izlaska iz Šutejeva stana Čajkovac je izjavio da je to «žalosna politička rabota, kad sve ovisi o bolesti jednoga čovjeka». S obzirom na to da su Čajkovac i Andres tada bili sami, to bi mogla biti još jedna potvrda da je upravo Andres izvješćivao Oznu.¹⁴

¹³ O Šubašićevoj bolesti i o tome kako su ga vlasti spriječile da otputuje u Pariz u posjetu Mačeku vidi: Lj. BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 303.; Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, 63.

¹⁴ HDA, CK SKH, Vojna komisija, 2., Izvještaji Ozne, 1945., 7.-9. mjesec, Izvještaj Ozne za Hrvatsku CK KPH, 27. 9. 1945., potpis načelnika Ozne general major I. Krajačić.

Izvješće od 17. listopada 1945.

Izvješće od 17. listopada 1945. potpisano je s pisaćim strojem prezimenom «Jovančević», ali je očito službenik Ozne pogriješio prepisujući izvješća jer stil, sličnost kodnih imena te sadržaj izvješća potvrđuju da je riječ o Ivančeviću.

Ivančević izvješćuje o sastanku kod Šuteja 16. listopada, kamo ga je pozvao Jančiković. I u ovom izvješću spominje Andresa u trećem licu, štoviše, kaže da kad je došao na dogovoreni sastanak da je zakasnio i da su kod Šuteja već bili «narodni zastupnici Šutej, Andres, Čajkovac, Žunjević, Jančiković, Zovko (zamjenik Kaliterne), Papa, Štefanac, Bandić i Silobrčić». I ovdje treba ponoviti da je očito riječ o prikrivanju pravog identiteta s obzirom na Ozninu praksu da se ni u internim izvješćima ne otkrivaju kodna imena. Time se opasnost da se razotkriju doušnici svodila na najmanju moguću mjeru.

Šubašić nije bio na sastanku jer, kako je to Šutej rekao, «da on nije za nikakav organizacioni rad, da je uistinu boležljiv i da izbjegava javnost». Raspravljalo se o stranačkim novinama *Dom* koje bi izdavalo uredništvo sastavljeno od zastupnika HSS-a. Složili su se da glasilo koje pripremaju Marija Radić, udovica Stjepana Radića, Mira Košutić i Ivan Bernardić nije stranačko glasilo jer ga ne uređuju narodni zastupnici. Iako nisu vjerovali u uspjeh, dogovorili su se da će razgovarati s Mirom Košutić i pokušati je nagovoriti da preda svoje glasilo stranci, tj. narodnim zastupnicima. Šutej je vjerovao da bi list mogao izaći najkasnije 1. studenoga. Zato je upozorio da je najvažnije pitanje izbora.

«Lako je, veli on 'odrediti lozinku: ne ići na izbore i apstinirati, ali čovjek mora biti siguran da se ta deviza 100 posto ispuni i izvrši, jer ako to ne uslijedi, pada i te kako sjena na prestiž stranke.»¹⁵

Na to je reagirao Ivančević:

«Eto kolike li nesreće uslijed toga što se nije podnijela savezna lista, kako smo se to dogovorili 2. i 3. rujna sa Šubašićem? Većina je bila mojeg mišljenja, tj. opća konstatacija je bila da je kod HSS-a bila temeljna pogreška što se nije išlo na izbore, a o svemu tome da je kriv Šubašić. Svi su to govorili, a naročito Žunjević.»¹⁶

Šutej je «barem 10 puta» rekao da se politika ne vodi «letacima i došap-tavanjem», nego da HSS mora postati «konstruktivna opozicija» koja «ima svrhu da izvrši program sporazuma i dodje opet na vlast». Nitko se ne smije zavaravati «vijestima o intervenciji» izvana. Osim toga, Šutej je rekao da je «pametnije za sada ne prijavljivati» HSS, a «sav svijet» će znati u čije ime piše novi list prema članovima redakcije. Spomenuo je i to da bi se Milan Grol htio preseliti u Zagreb.

¹⁵ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 300214, Šutej Juraj, 28.

¹⁶ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 300214, Šutej Juraj, 28. Više o *Narodnom glasu* i polemikama oko pitanja izlaska HSS-a na izbore u: Z. RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*; ISTI, «Narodni glas - glas oporbe 1945.», ČSP, Zagreb, 1994., br. 2., 299.-315.; ISTI, «Konferencija prvaka HSS-a u hotelu Esplanade u Zagrebu 1945.».

Izvješće od 7. studenog 1945.

General major Ivan Krajačić Stevo predao je CK CKH 7. studenog 1945. Ivančevićevo izvješće o razgovoru sa Šutejem, Stepincem, britanskim konzulom „i drugim“.¹⁷ Točnije, riječ je o izvješću koji na nekim mjestima nije doslovno prepisan. Cjelovitiji prijepis nalazi se u Šutejevu dosjeu i nosi datum 6. studenoga.¹⁸ I ovo izvješće pruža elemente koji bi mogli potvrditi da je najvjerojatnije riječ o Andresu. Ne samo da redovito kontaktira sa Šubašićem, Šutejem i Žunjevićem, nego je čak bio uvrijeđen jer mu se Šubašić neko vrijeme nakon drugog dolaska u Zagreb nije javio, iako mu je poslao pozdrave preko Šuteja. Već je naglašeno da je Ivančević bio pravnik po obrazovanju i odvjetnik po zanimanju. Sastavio je žalbu Miri Košutić nakon zabrane *Narodnoga glasa* i nakon što je to odbio Šutej, pravdajući se da «već pet godina nije advokat i da je mnogo toga već zaboravio». Ivančevića posjećuje Mira Košutić i poziva ga da napiše članak za *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode*, ali on to odbija jer da bi ga odmah razotkrili zbog njegova znanstvenog izražavanja. Važan element u identifikaciji Ivančevića su i njegovi kontakti s britanskim i francuskim diplomatima, poznatim i iz britanskih diplomatskih izvješća.¹⁹ To što ga je nakon napada u Zaprešiću 4. studenog Štepinac pozvao ga k sebi, svjedoči i o njihovim dobrim odnosima.²⁰

Ivančević izviješćuje Oznu da se u listopadu kod Žunjevića sastalo od 10 do 12 zastupnika. Među njima bio je i Šutej, koji je bio nezadovoljan jer je *Narodni glas* izdavala «familija Radić» i Bernardić, a kojega Šutej «mrzi». Smatrao je da bi ga trebali uređivati zastupnici. Dok je Jančiković smatrao da se HSS treba prijaviti, Šutej se izjasnio za čekanje jer će se «uskoro desiti epohalni događaji». U tom smislu je već dva puta posjetio Ivančevića jer je čuo da je ovaj razgovarao s novim britanskim generalnim konzulom, očito Cyrilom Ogdenom Wakefield-Harreyom, koji je nastupio na dužnost 18. listopada 1945.²¹ Ivančević je prepričao Šuteju da su se Britanci zanimali zašto HSS nije izašao na izbore, likujući riječima da je «došlo na moju». Šutej je rekao da će se sve promijeniti jer će doći sovjetski veleposlanik Sadčikov koji će vjerojatno razgovarati sa Šubašićem i Šutejem te pronaći način da izgadi spor s J. Brozom Titom. To je i bila, prema Šutejevim riječima, «njihova teza»: raskid, pa onda izvršenje Sporazuma na sovjetsku intervenciju.

Ivančević je ustvrdio da se sa Šubašićem, koji stanuje na Medveščaku a šeće po Kaptolu, još nije susreo. Saznao je da je bio u trafici Lujze Prpić u Jurishićevoj, što mu je rekla sama vlasnica. Nakon zabrane *Narodnoga glasa* Mira Košutić bila je tri puta kod Ivančevića. Bilo joj je žao što je odbio pisati za *Na-*

¹⁷ HDA, CK SKH, Vojna komisija, 2., Izvještaji Ozne, 1945., 10.-12. mjesec, Izvještaj Ozne za Hrvatsku CK KPH, 7. 11. 1945., potpis načelnika Ozne general major I. Krajačić.

¹⁸ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 300214, Šutej Juraj, 28.

¹⁹ Vidi britansko izvješće u: Katarina SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku 1945. - 1948.*, Zagreb 2006., 276.

²⁰ HDA, CK SKH, Vojna komisija, 2., Izvještaji Ozne, 1945., 10.-12. mjesec, Izvještaj Ozne za Hrvatsku CK KPH, 7. 11. 1945., potpis načelnika Ozne general major I. Krajačić.

²¹ K. SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku*, 264.

rodni glas. Zamolila ga je da napiše žalbu jer je Šutej, koji već pet godina nije u praksi, to odbio učiniti preporučivši njega, tj. Ivančevića. Iako je prvi broj *Narodnoga glasa* bio rasprodan, pa zbog toga žalba i nije imala pravi smisao, izdiktirao je žalbu. Njegovu pravnu pomoć M. Košutić je zatražila i zbog odluke sindikata da radnici neće tiskati drugi broj *Narodnoga glasa*. No, Ivančević joj je rekao da sama napiše žalbu jer za predstavku sindikatu ne treba pravnog znanja. Treći put je došla «jučer», dakle 6. studenog, nakon što je kod njega bio Grolov izaslanik dr. Pavlović s nekim Zajkovićem ili Zojlovićem, «navodno» zbog toga što ona prodaje njihov list, dakle zbog *Demokratije*. Pavlović je svratio i do Ivančevića rekavši mu da se američki veleposlanik Patterson čudi da nitko od Hrvata nije došao k njemu. Ivančević je rekao Pavloviću da Patterson, koji je u hotelu Esplanadi, treba pozvati njega i zato je dao Pavloviću svoj broj telefona. M. Košutić, koja je otišla u Esplanadu i pred dizalom razgovarala s Pattersonom, ustvrdila je da su Šubašić i Šutej čudni ljudi jer čekaju da veleposlanik njih pozove. O susretu M. Košutić i Pattersona doušnik Ivančević saznao je u Esplanadi kamo ga je novi francuski generalni konzul Rivoir, koji je zamijenio Gaillarda, «jučer» pozvao na večeru. Iz Esplanade ga je nazvao i Pavlović rekavši mu da nema smisla ugovarati susret s Pattersonom koji se vraća zrakoplovom u Beograd.

Britanski generalni konzul se zanimao je li Maček ostavio «političku oporuku», tj. je li ostavio nekome da ga zastupa.

«Rekao sam da ne znam, ali da inače vjerojatno bi to htjeli neki od ovih ljudi kao što su Šubašić i Šutej.»²²

«Danas» ga je pozvao k sebi i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac u povodu napada na njega i njegove suradnike u nedjelju 4. studenog u Zaprešiću, prilikom posvete nove župe. Stepinac je bio jako uplašen, što je bilo očito «kad nešto negdje lupne ili vrata škripnu». Pokazao je Ivančeviću veliki kamen rekavši da su premlaćenom svećeniku, kojeg je u međuvremenu Stepinac posjetio u bolnici, podmetnuli revolver te lagali da je on pucao. I Stepinčev tajnik je dobio udarac u oko. Na Stepinčeve riječi da su napadači bili u odorama, Ivančević je odgovorio da to ne mora značiti da ih je organizirala vlast. No, Stepinac mu je uzvratio da su ga na Svi Svete posjetila dvojica oznaša i rekli mu da oni neće snositi odgovornost bude li govorio protiv vlasti, a narod ga zato napadne. Kad su predstavnici vlasti došli izraziti žaljenje, Stepinac im je izravno rekao da je napad organizirala vlast.²³ Ivančević je zamjerio Stepincu da je previše zaoštrio odnose s vlašću, a da je Titov odgovor u povodu Pastirskog pisma «snažna stvar i težak udarac po njima».

²² HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 300214, Šutej Juraj, 31.

²³ O napadu više u: Berislav JANDRIĆ, *Kontroverze iz suvremene hrvatske povijest : Osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugoga svjetskog rata*, Zagreb 2006., 200.-202.; Miroslav AKMADŽA, *Katolička crkva u Hrvatskoj i komunistički režim 1945. – 1966.*, Rijeka 2004., 22.

«Ja znam vrlo uglednih ljudi koji ne vole Tita, ali kažu da je ono tako, kao što tamo stoji, a naročito to za njih znači poraz, što nisu protestirali zbog ustaških postupaka.»²⁴

Stepinac mu je uzvratio da su «oni razgovarali lično sa Pavelićem» i odvrćali ga od takvih postupaka.

Stepinac je Ivančevića obavijestio da su ga odvojeno posjetili britanski konzul i američki veleposlanik Richard Patterson, koji se zanimao za progon Katoličke crkve. Priopćio mu je da će novi papin izaslanik u Jugoslaviji biti Amerikanac. Činjenica da je Ivančević bio blizak Stepincu bila bi još jedna potvrda pretpostavci da je riječ o Andresu, koji je bio u dobrim odnosima s nadbiskupom. U vezi s time, treba naglasiti da je nakon uhićenja Stepinca, generalni vikar biskup Franjo Salis Seewis, osim Ive Politea, predložio da drugi branitelj po službenoj dužnosti bude Andres. Iako je kasnije izabran Natko Katičić, i ovaj detalj govori o određenoj bliskosti Andresa sa Stepincem.²⁵

Na kraju je Ivančević izvijestio da mu je M. Košutić dala letak pod naslovom *Glas slobode – Ne idemo na izbore*.²⁶

Izvješće od 13. studenog 1945.

Uskoro je Ozna dostavila i treće Ivančevićevo izvješće, od 13. studenoga. Sačuvana su dva prijepisa, koja se međusobno razlikuju. U onom koji je dostavljen CK KPH izbačeni su dijelovi koji se odnose na Šubašićev izgled i zdravlje, a u izvodu izvješća u Šubašićevu dosjeu nema dijelova koji se odnose na Šuteja, Jančikovića i Štefanca. To pokazuje da nijedan prijepis nije potpun jer oba sadrže neke rečenice koje u drugom prijepisu nema, a neke rečenice nisu jednake, iako se neznatno razlikuju.²⁷

Ivančević je izvijestio o dvosatnom razgovoru sa Šubašićem, koji ga je preko Šuteja pozvao k sebi. Nakon konstatacije da je Šubašić oslabio i da njegovo desno oko «nekako čudno izgleda - kao da je stakleno», Ivančević je naglasio da mu je Šubašić čestitao na lijepom govoru na francuskom jeziku u hotelu Esplanade, što bi bila još jedna potvrda da je riječ o Andresu, koji je bio prije rata pravni savjetnik francuskog konzulata.²⁸ Šubašić je kritizirao Krnjevića jer

²⁴ HDA, CK SKH, Vojna komisija, 2., Izvještaji Ozne, 1945., 10.-12. mjesec, Izvještaj Ozne za Hrvatsku CK KPH, 7. 11. 1945., potpis načelnika Ozne general major I. Krajačić.

²⁵ Aleksa BENIGAR, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal*, II. popravljeno i prošireno izdanje, Zagreb 1993., 528.

²⁶ Letak je priložio uz izvješće, ali se ne nalazi u dosjeu. No, taj ili drugi primjerak letka sačuvan je u fondu Vojne komisije. Vidi: HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 300214, Šutej Juraj, 31; Isto, CK SKH, Vojna komisija, 2., Izvještaji Ozne, 1945., 10.-12. mjesec, Izvještaj Ozne za Hrvatsku CK KPH, 7. 11. 1945., potpis načelnika Ozne general major I. Krajačić.

²⁷ HDA, CK SKH, Vojna komisija, 2., Izvještaji Ozne, 1945., 10.-12. mjesec, br. 3687, Izvještaj Ozne za Hrvatsku CK KPH, 14. 11. 1945., potpis pomoćnika načelnika Ozne potpukovnik V. Drakulić; HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 95.

²⁸ H. Sć. /H. SIROTKOVIĆ/, Andres, Ivan, 126.

vodi lošu politiku i to na uskom hrvatskom stajalištu. Prisjetio se da je jednom s Krnjevićem posjetio nekoga engleskog političara, koji nije pokazao razumijevanje za Krnjevićeva stajališta jer je hrvatsko pitanje promatrao isključivo u sklopu Jugoslavije, napose zbog toga što Anglosasi, tvrdio je Šubašić, žele veću državu na istočnoj strani Jadrana. Zato je taj političar na ponovni razgovor pozvao samo Šubašića, koji je «realnije» razmišljao. Na Ivančevićevo pitanje o ostavci, Šubašić je ponovio ono što je i napisao: nisu se ispunili uvjeti iz Sporazuma. Ivančević je bio uvjeren da se Šubašić kaje zbog ostavke. Na pitanje jesu li ga posjetili Sadčikov i Patterson, sovjetski i američki veleposlanici, odgovorio je negativno, rezignirano dodavši:

«Kad križ padne, ne skida mu se šešir.»²⁹

U nastavku je Ivančević izvijestio da su kod njega bili Jančiković i Šutej. Šutej mu je rekao da će po Štefancu dobiti poziv na skupštinu, koja će biti «ovih dana». Glavni referent bit će Šutej, koji će pred bivšim zastupnicima HSS-a govoriti o političkom stanju i potrebi prijave stranke. Smatrao je da stranku treba prijaviti, a ne izdavati letke kao što je *Narodni glas*. Ivančević je zaključio da ni Šutej ni Šubašić ne vole čuti za Mariju Radić.

«Sramota je» - rekao je Šubašić Šuteju – «da politiku vode žene, a ne narodni zastupnici.»³⁰

Dakle, Šubašić je ponovio ono što je Ivančeviću rekao Čajkovac.

Istoga dana je Ozna Vojnoj komisiji predala i izvješće s podatkom da je skupština HSS-a u Zagrebu, na kojoj se trebao donijeti zaključak da se prijavi stranka, sazvana za 15. studenoga 1945.³¹

Izvješće od 18. studenog 1945.

General major Ivan Krajačić Stevo je 18. studenog 1945., dakle samo tri dana nakon sastanka haesesovaca u Svećeničkom domu u Palmotićevoj ulici u Zagrebu, predao CK CKH izvješće o tom sastanku od „našeg povjerenika“. Haesesovci su razmatrali nove okolnosti nakon izbora. Na sastanku nisu bili Šubašić i Šutej, koje su čekali sve do 11 sati. Prisutni su njihov nedolazak prokomentirali riječima da „nisu došli možda zato što se boje“. Polemika se razvila oko pitanja treba li prijaviti stranku ili ne, tj. treba li HSS registrirati. Za prijavu su bili Andres, Čajkovac, Jančiković i Papa, a protiv Mrak, Silobr-

²⁹ HDA, CK SKH, Vojna komisija, 2., Izvještaji Ozne, 1945., 10.-12. mjesec, br. 3687, Izvještaj Ozne za Hrvatsku CK KPH, 14. 11. 1945., potpis pomoćnika načelnika Ozne potpukovnik V. Drakulić.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

čić, Srdović i Žunjević. Osim toga, Ozna je preko svog doušnika saznala da će sve poslove stranke voditi odbor od sedmorice zastupnika u Zagrebu: Andres, Čajkovac, Jančiković, Silobrčić, Šubašić, Šutej i Žunjević. Oni su trebali voditi stranačke poslove sve dok se „ne donese ovlaštenje narodnih zastupnika iz čitave zemlje“.³²

Izvješće od 25. svibnja 1946.

Ivančević 25. svibnja 1946. izvješćuje da je Šubašiću prenio želju američkog vicekonzula Petera Constana da ga posjeti, što je ovog «vidno obradovalo». Izvješće od jedne stranice uglavnom je posvećeno stranim diplomatima, poput britanskog generalnog konzula, a riječ je o Cyrilu Wakefield-Harreyu, i njegovim impresijama s puta po Italiji te stanju u međunarodnim odnosima, napose o odnosima s komunističkim SSSR-om. Britanski konzul je smatrao da je neprijateljski odnos prema SSSR-u i komunizmu sličan u Britaniji, Francuskoj, Njemačkoj i u Jugoslaviji.

«On napada Jugoslaviju kao ‘podružnicu Moskve’,»³³

Ivančević je izvijestio i da je prilikom posjeta britanskoj čitaonici primijetio posebno ljubazan odnos atašea za kulturne veze Karyja i nekoliko mladića, vjerojatno studenata koje je predvodio neki Vitasek, «navodno sin nekog domobranskog oficira». Uz to je saznao da je Nada Šaban, tajnica konzulata, postala britanska državljanka.³⁴

Posebno iznenađuje Šubašićev optimizam u vezi s njegovom budućom političkom karijerom.

«Šubašić se nada da će pri novoj promjeni Vlade koja nije daleko svakako ući u novu Vladu. Kaže: ‘I o tebi ću povesti računa, jer tvoju energiju i znanje treba već jednom plasirati na pravo mjesto.’»³⁵

Izvješće od 21. siječnja 1947.

Ivančević je izvješće od 21. siječnja 1947. napisao nakon susreta sa Šubašićem, koji je išao u mesnicu «iza Salisove kurije». Bio je razočaran zbog svoje

³² U dokumentu se navodi Srdelić, a najvjerojatnije je riječ o Nikoli Srdoviću. HDA, CK SKH, Vojna komisija, 2., Izvještaji Ozne, 1945., 10.-12. mjesec, Izvještaj Ozne za Hrvatsku CK KPH, 18. 11. 1945., potpis načelnika Ozne general major I. Krajačić.

³³ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 142.

³⁴ O britanskoj politici prema Jugoslaviji i Hrvatskoj te radu konzulata Velike Britanije u Zagrebu u: K. SPEHNJAK, *Britanski pogled na Hrvatsku*.

³⁵ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 142. O Šubašićevim pokušajima ponovnog političkog aktiviranja i suradnji s Božidarom Magovcem u: Zdenko RADELIĆ, *Božidar Magovac. S Radićem između Mačeka i Hebranga*, Zagreb 1999.

bolesti i zbog toga što je od «naših ljudi» čuo «takve gluposti koje me beskorisno uzbudjuju i natjeruju mi crvenilo u lice». Primjerice, proširila se vijest da je Maček dobio «neki milionski zajam u dolarima». Šubašić je rekao da takvim ljudima, na žalost, treba dokazivati da je to «državno-pravni i međunarodno-pravni nonsens». Potužio se da se «Hrvati kroz stoljeća podaju nekakvom političkom misticizmu» i da nikad nisu bili realni političari. Tako je nastojao da dođe do dogovora između Mačeka i Aleksandra Karađorđevića, koji je bio «inteligentan i karakteran» čovjek, ali Maček se radije dogovorio s Pavlom Karađorđevićem «koji je nikakav karakter, niti je uopće Slaven». Maček ga nije slušao, ali «ni ovi sadanji». Konzul SAD-a mu je poslao knjigu od Bogdana Radice koji je, rekao je Šubašić, opasan čovjek koji će još mnogo napakostiti Jugoslaviji. Dok je Šubašić bio ministar vanjskih poslova, Radica je bio zaposlen u Odsjeku za štampu i propagandu. Šubašić nije imao utjecaj na taj odsjek, «jer su mi tu postojale izvjesne zapreke». Zbog toga mu se ni Radica nije htio javiti, a na «ovako nezgodne pojave» upozorio je i Tita. Savi Kosanoviću rekao je da bude oprezan jer će ga Radica, kao «prefrigan i nadmoćan čovjek», oko «prsta omotati». No, žalio se Šubašić Ivančeviću, njemu se nije vjerovalo.

«Šubašić je za njih 'd...[rek]' na šibici.»

Nije mu se vjerovalo ni kad je upozoravao na politiku SAD-a.

«Ja sam prvi, koji sam već koncem 1941 godine upozoravao i isticao da se u USA stvara neofašizam, prema kome [je] onaj hitlerov i opet 'd...[rek]' na šibici.»

Knjiga koju je Šubašić spomenuo bio je zapravo članak u *Reader's Digestu* od 11 stranica. Radičini biografski podaci otkrivaju da je bila riječ o članku «The Tragic Lesson of Yugoslavia to the World» objavljenom u listopadu 1946.³⁶

Šubašić je iskoristio Ivančevićevo poznanstvo sa stranim diplomatskim predstavnicima, te se zanimao je li sovjetski konzul Zakurdajev pitao za njega. Ivančević mu je odgovorio da s konzulom ne razgovara o politici, nego da je preko njega nabavio neke ruske pravne knjige.³⁷

Izvješće od 11. veljače 1947.

Iz izvješća od 11. veljače 1947. izdvojen je kratak dio u kojem Ivančević prenosi Košutićev komentar na ponašanje Smoljana, Šubašića i Šuteja. Košutića je čudilo da Smoljan, koji se sastaje sa Šubašićem i Šutejem, ne posjećuje ni njega ni Ivančevića.

³⁶ Bogdan RADICA, *Hrvatska 1945*, Barcelona - München 1974., 40.

³⁷ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 170.

«Čudan je to trolist i stranka će morati kad tad s njima razračunati.»³⁸

Podsjetio se da su Smoljan i Šutej bili nedavno kod njega, ali da je Smoljan cijelo vrijeme šutio. Tek nakon Šutejeva odlaska rekao je Košutiću da je u pravu. Na žalost, u prijepisu izvješća ne navodi se o čemu su raspravljali.

Izvješće od 18. svibnja 1947.

Izvješće od 18. svibnja 1947. jedno je od onih u kojima Ivančević spominje Andresa u trećem licu. Spomenuo sam već da je riječ o konspiraciji prema kojoj je, pretpostavljam, što manje osoba trebalo znati tko se krije iza kodnog imena Ivančević. Naime, izvješća su se prepisivala za potrebe više dosjea pa ih je, prema svemu sudeći, moglo čitati više osoba. Time se mogućnost otkrivanja tajne povećala. Vjerujem da je Andres dobio upute ili je sam bio dovoljno oprezan da ponekad izvješćuje i o samome sebi i da tako onemogućiti nepozvanima otkrivanje pravog identiteta.

U ovom izvješću Ivančević obaviještava Udbu da je britanski konzul na izložbu «engleske knjige» u Zagrebu preko njega pozvao Šubašića, Košutića i Andresa. Konzul je izričito naglasio da mu je uspjela namjera da se izložba najprije održi u Zagrebu, pa tek onda u Beogradu. No, naglašava Ivančević, Šubašić je odbio doći jer će na izložbu doći i britanski veleposlanik pa bi «ovi mogli reći da sam želio da se sastanem sa ambasadorom». Drugi razlog bila je nelagoda zbog Udbina agenta koji ga je slijedio i kad je Šubašić otišao kod ministra unutarnjih poslova Hrvatske, Ivana Krajačića, na razgovor. Pratio ga je čak do predsoblja ministra i tamo čekao sat i pol, koliko je trajao razgovor.

Osim što je naveo Šubašićeve impresije o posjetu Južnoj Africi 1942. – napose visoka organiziranost i bogastvo, a iznenadila ga je otvorena manifestacija za Hitlera – javljao je i o njegovu interesu za strane diplomate. Tako je Šubašić pitao Ivančevića je li se vatikanski nuncij Hurley zaista zanimao za «nas preko tebe», kao što je to čuo od «komseminaraca na Kaptolu». Ivančević mu je odgovorio da se Hurley zanimao samo za crkvene stvari i da je, prema njegovu mišljenju, glavni razlog nuncijeva dolaska u Zagreb Benzon, novi jugoslavenski veleposlanik u Vatikanu. Šubašić je izrazio oduševljenje s Benzonom kao «sjajnim čovjekom» i «odličnim stručnjakom».

Na kraju razgovora Šubašić se požalio da odavno nije vidio Košutića, a «nezgodno» mu je da ide k njemu radi «te nesretne pratnje».³⁹

Za potrebe Smoljanova dosjea, iz izvješća je prepisan dio u kojem se spominje da su nakon njihova razgovora, Ivančevića i domaćina tj. Šubašića, u drugoj sobi čekali Bariša Smoljan i Stipe Pezelj. Pezelj je Ivančeviću rekao da je njegova dužnost da se angažira na oslobađanju iz zatvora Branice i Završkog

³⁸ Isto, HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301060, Smoljan Bariša, 27c.

³⁹ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 171.

koji «sjede već dosta dugo».⁴⁰ Najvjerojatnije je riječ o haesesovcu Marku Branići, a ime Završkog nije mi poznato.

Izvješće od 6. lipnja 1947.

Ispis iz izvješća od 6. lipnja 1947. nalazi se u Smoljanovu dosjeu i, dakako, uglavnom govori o njegovu susretu s Ivančevićem i Košutićem, najvjerojatnije kod Košutića. Smoljan je stigao od Šuteja koji mu je ispričao detalje o privođenju Šubašića na duhovski ponedjeljak. Udba je Šubašića saslušavala više od tri i pol sata. Ispitivali su ga o njegovim posjetama Mačeku u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, kamo je išao da bi posredovao u pregovorima između Mačeka i kralja Aleksandra. Iz kratkog zapisnika saslušanja, koji se čuva u Šubašićevu dosjeu, a koji se odnosi na njegove navodne veze s nekom mađarskom novinarkom iz predratnog razdoblja, proizlazi da je Šubašić bio saslušan 26. svibnja.⁴¹

U nastavku izvješća Ivančević je prepričao razgovor o mogućim sudskim procesima Košutiću, Šubašiću i Šuteju. Košutić je rekao da je njega već ranije trebao braniti Politeo, a da bi Šuteja trebao braniti dr. Valter. Smoljan je od Šuteja čuo da se Šubašić boji moguće optužbe zbog strijeljanja komunista Božidara Adžije, Otokara Keršovanija i Ognjena Price nakon uspostave NDH 1941., o čemu će Ivančević opet izvješćivati 18. studenoga 1947.

Izvješće završava sa Smoljanovim telefonskim pozivom Ivančeviću u vezi s procesom Slavku Kvaterniku, ministru domobranstva NDH, gdje se spominjao tj. optuživao «direktno» i «oštro» i Košutić. Smoljan je zamolio Ivančevića da «pozdravi Guštu» i da mu poruči da «ne misli da je u ovim teškim momentima napušten od nas». Ispis završava Ivančevićevim komentarom da ga čudi da «Bariša nije skupio toliko hrabrosti da to direktno kaže Košutiću».⁴²

Izvješće od 2. srpnja 1947.

Dana 2. srpnja 1947. Ivančević navodi da je «jučer» razgovarao sa Smoljanom. Izvješće je dijelomično pisano u upravnom govoru, a Smoljan se Ivančeviću obraća sa «vi». S obzirom na to da se u drugim izvješćima, primjerice, i u prethodnom, gdje se prenosi njihov međusobni dijalog, obraćaju jedan drugome sa «ti», vidljiva je Ivančevićeva namjera, iako je u tome nedosljedan, da što više prikrije svoj identitet pred nepozvanim službenicima Udbe. Smoljan je tražio savjet s obzirom na to da se «već više mjeseci» nalazi na slobodi, a da ga nitko ne poziva na nastavak istrage. On bi želio otići na liječenje u Daruvar, koje će mu platiti brat, ali mu je tužiteljstvo zabranilo napustiti Zagreb. Namjeravao je otvoriti odvjetnički ured i prodati kuću na Tuškancu zbog visokog po-

⁴⁰ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301060, Smoljan Bariša, 27c.

⁴¹ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 176.

⁴² HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301060, Smoljan Bariša, 27c.

reza i udaljenosti od grada. Problem je bio u tome što mu je na kuću stavljeno «terećenje». Zamolio je Ivančevića da se raspita kod Javnog tužiteljstva hoće li se «skinuti zabrana otudjivanja» za nekretnine i da mu se odobri liječenje izvan Zagreba.⁴³

Izvješće od 26. srpnja 1947.

Dana 26. srpnja 1947. Ivančević je izvijestio da je Smoljan «danas ujutro oko 5 sati» napustio Zagreb, a nije se pozdravio niti sa «svojim najboljim prijateljima dr. Andresom i dr. Šutejom». Po svome zetu, najvjerojatnije Branku Andresu, sinu Ivana Andresa i tajniku obrtničke komore, poručio je navedenoj dvojici da se odazvao bratovu pozivu da dođe u Daruvar u hotel Beograd na liječenje. Poručio je i to da je spretno umaknuo agentima Udbe nakon što mu je telefonski činovnik tužiteljstva «drug Vukelja» objasnio da je slobodan građanin. Zbog formalnih razloga mora podnijeti pismeni zahtjev, ali njegovo rješenje ne treba čekati.⁴⁴

Izvješće od 13. kolovoza 1947.

Iz izvješća od 13. kolovoza 1947. za potrebe Smoljanova dosjea izvučen je dio u kojemu Ivančević piše da Smoljanova žena pokušava «da se digne zabrana za otudjivanje imovine njenog muža». «Navodno» imaju kupca, nekog Slovenca, a da bi oni u gradu kupili manju kuću. Smoljanova žena žalila se da zabrana nije stavljena Augustu Košutiću, Miji Ipši i Stipi Pezelju, nego samo Smoljanu.⁴⁵

Izvješće od 31. listopada 1947.

U vrlo kratkom ispisu iz izvješća od 31. listopada 1947. Ivančević je izvijestio da je Košutić rekao da je Šubašić svojevremeno imao pravo kad je rekao da će «Mačekov memorandum otići u koš». Tako je Košutić naveo da je o «memorandumu» pisao *Neue Zürcher Zeitung* u broju od 9. listopada, konstatirajući u svome uvodnom članku da je memorandum «otišao u koš». Očito je bila riječ o dokumentu Međunarodne seljačke unije, osnovane 4. srpnja 1947., koja je nastojala povezati seljačke stranke država istočne Europe pod komunističkim režimima.⁴⁶ Kad bi Šubašić znao za taj članak, rekao je Košutić, imao bi se čime hvaliti jer je kao «advokatić iz Vrbovskoga» bio tako dalekovidan.⁴⁷

⁴³ Isto.

⁴⁴ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301060, Smoljan Bariša, 30c. Podaci o Branku Andresu: Isto, 226; Isto, 301498, Šubašić Ivan, 70.

⁴⁵ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301060, Smoljan Bariša, 30c.

⁴⁶ Vladko MAČEK, *Memoari* (prir. Boris Urbić), Zagreb 1992., 187.

⁴⁷ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 171.

Naime, Šubašić, koji je bio rodom iz Vukove Gorice, selu između Duge Rese i Vrbovskog, imao je odvjetnički ured u Vrbovskom.

Izvješće od 11. studenoga 1947.

Izvješće od 11. studenog 1947. djelomično se nastavlja na prethodno, barem što se tiče Šubašićeve ocjene o Memorandumu seljačkih vođa i članka o tome u *Neue Züricher Zeitungu*. Naime, 10. studenog Šubašić je pozvao Ivančevića u posjet i pokazao mu švicarske novine rekavši da je bio u pravu što se tiče Memoranduma. Ponovio je svoju ocjenu o Hrvatima kao naivcima koji očekuju rat i promjene u korist Hrvatske.

«Kada ja pojedincima tvrdim da neće doći do rata, već do sporazuma između dviju vodećih država – Rusije i USA, onda me gledaju prekim okom i najmanje me i opet smatraju izdajicom svoga naroda.»⁴⁸

Šubašić je dodao da on dobro zna Churchilla, Trumana i Staljina. Upoznao ih je i prije San Francisca i konferencije OUN-a i da sigurno nitko od njih neće preuzeti odgovornost za atomski rat. Naglasio je da je izjava Vjačeslava Molotova, ministra vanjskih poslova SSSR-a, o tome da atomska bomba nije više nikakva tajna ostavila dubok dojam, ali da je puno dublji dojam ostavio Molotovljevičev citat Josifa Visarionoviča Staljina da su zemlje s različitim gospodarskim sustavima surađivale u ratu, pa zašto bi to bilo nemoguće u miru.

Šubašić se žalio da ga Hrvati mrze, ali da je to zbog Krnjevićeva djelovanja u inozemstvu i utjecaja Mire Košutić u zemlji. «Oni u Beogradu» su ga «prisilili» na ostavku, a da je kriv i zbog pogoršanih odnosa s Vatikanom, jer je «navodno» on smijenio nuncija Giuseppea Ramira Marconea i dovukao u Jugoslaviju «ovoga zagriženoga Amerikanca». No, nastavio se prisjećati Šubašić, u arhivi u Beogradu mora biti pismo Sv. Stolici u kojem je naznačio razloge zašto je nezgodno da jedan Talijan dođe za nuncija. Međutim, nije znao da će ovamo poslati Amerikanca, tj. Josepha Patricka Hurleya.⁴⁹

Izvješće od 12. studenoga 1947.

Izvješće od 12. studenog 1947. uslijedilo je dan nakon prethodnog, ali iz ispisa iz dosjea možemo saznati samo to da se Ivančević sastao s papskim nuncijem Hurleyem. Nuncij mu je rekao da ga je u Beogradu posjetio Salacan koji mu je rekao da poznaje Šubašića.⁵⁰ Očito je bila riječ o Anti Salacanu, neovisnom zastupniku u Narodnoj skupštini FNRJ, koji je u svibnju 1946. bio uključen

⁴⁸ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 172.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

u planove haeresesovaca, nezadovoljnih politikom Izvršnog odbora HRSS-a, o osnivanju Kluba seljačkih zastupnika u Narodnoj skupštini te Seljačkog bloka.⁵¹

Izvješće od 18. studenoga 1947.

Učestalost izvješća u studenome 1947. Ivančević je obrazložio češćim Šubašićevim pozivima da mu dođe u posjet. Tijekom razgovora 16. studenog, izvješćuje Ivančević, Šubašić mu zapravo nije dao do riječi. Sažalio se nad svojim pašancem dr. sc. Vladimirom Franolićem, profesorom na Pravnom fakultetu u Zagrebu, koji se «nikad nije bavio politikom», a čak je dva puta zatvaran, da bi se sada «dokopao» bolnice.⁵² Razgovarali su i o Tomi Jančkoviću i Božidaru Magovcu, koji su isto tako bili u zatvoru.

«Ja sam čuo od Šuteja da možda i neće doći do procesa, dapače se priča da su Magovcu nudili da udje u vladu.»⁵³

Šubašić je odbacio svaku svoju odgovornost zbog toga što nakon napada na Jugoslaviju u travnju 1941. politički zatvorenici nisu pušteni iz zatvora, pa su neki komunisti nakon uspostave NDH strijeljani.

«Mene se još uvijek želi držati u šahu radi Adžije, Price i Keršovanija, premda svi i najviši faktori dobro znadu da sam u njihovoj nesreći posve nevin. Živi su svjedoci Klinčić i Vragović, koji dobro znadu za moje dispozicije. Ja sam sve to već na Visu rekao Bakariću, kao i to kako je deplasirana smrtna kazna izrečena po partizanima protiv mene. Onda je Bakarić samo odmahnuo rukom i bila mu je cijela ta stvar neugodna.»⁵⁴

Šubašić je tom prilikom Bakariću rekao da mu je poznato da je on osobno bio 9. travnja 1941. kod podbana Ivkovića interveniravši za svoje partijske drugove. Šubašić mu je zamjerio što nije došao k njemu jer da su ga «oduvijek» vezale najuže veze sa Bakarićevim ocem kojeg je «visoko cijenio». U tom slučaju Šubašić bi doznao da su niža državna tijela «sabotirala» njegovu odredbu o puštanju na slobodu «spomenutih ličnosti». O tome, rekao je Šubašić, može posvjedočiti i Srđan Budisavljević, tadašnji ministar unutarnjih poslova, koji ga je između 25. ožujka i 5. travnja 1941. nazvao i rekao da je odredio da se zbog mogućnosti izbijanja rata puste svi komunisti iz zatvora. Šubašić mu je uzvratilo da je on tu odredbu već izdao. Šubašić se pozivao i na Ivkovića, koji je

⁵¹ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, 101.; Josip HRNČEVIĆ, *Svjedočanstva*, Zagreb 1984., 202.-213.

⁵² HDA, 1561, SUP SRH, SDS, 010.37, kut. 15., Šubašić dr. Ivan; Isto, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498 - Šubašić Ivan, 129., 187., 207., 213.

⁵³ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 172. O Božidaru Magovcu i njegovoj suradnji sa Šubašićem u: Z. RADELIĆ, *Božidar Magovac*.

⁵⁴ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 172.

isto tako još živ, a kojemu je u Bariju prigovorio da mu nije javio da je njegova naredba sabotirana.

Šubašić je rekao Ivančeviću da je bio sa strijeljanim dr. Adžijom «odličan» i «iskren» prijatelj s kojim je postigao «džentlemenski sporazum» da se njemu i njegovim drugovima u Banovini neće ništa dogoditi, ako on i njegovi neće «direktno da izazivaju vlast». Međutim, već par dana nakon izbili su neredi na Trešnjevci u Zagrebu. Policija mu je «raportirala» imena uhićenih, a među njima su bili i oni s kojima je «sklopio džentlemenski sporazum».

«Dakle, oni su prekršili sporazum, a ne ja.»⁵⁵

Govorio je i o pobuni u puku u Karlovcu u listopadu 1939.⁵⁶ Princ Pavle Karađorđević htio je poduzeti vojnu akciju, ali je od toga odustao, ustvrdio je Šubašić, nakon njegove intervencije. Pobunu su organizirali komunisti na čelu, prema Šubašićevim riječima, s «mojim dobrim prijateljem dr. Pubom Drakulićem». Riječ je o bratu pukovnika Veljka Drakulića, pomoćnika ministra unutarnjih poslova NRH.

«Kad sam ja saznao za pobunu dao sam nalog izaslaniku mome dr. Klinčiću da ide u Karlovac i da provede istragu, ali da pazi da ne uplete neke vidjene karlovačke komuniste među kojima i dr. Pubu, tj. da ni jedan od njih ne dodje u opasnost hapšenja i izvodjenja pred sud. Eto tako sam ja bio protiv komunista, - zaštićivao sam ih i ondje gdje sam bio siguran da su kolovodje. Ja nisam kriv da su u mojoj okolini bili šuftovi kao što je Šipuš, kojega sam ja kao kolegu iz gimnazije podigao na visoko mjesto, a poslije sam tek doznao da je bio običan špijun.»⁵⁷

Izvješće od 22. studenoga 1947.

Ivančević je 22. studenoga 1947. izvijestio da ga je 19. studenoga posjetio Košutić, koji mu je rekao da je kod njega bio Smoljan sa ženom. Smoljan se tužio na prilike, ali je odustao od prodaje kuće. Osim toga, saznao je Ivančević, Smoljan je čuo da su se iz inozemstva javili Torbar i Pernar, a da je Pernar prijetio seljacima koji su dobili njegovu zemlju u selu, gdje je imao posjed. Košutić je bio vrlo izravan u osudi Ivana Pernara.

«Dakle ta se bitanga direktno prijeti.»⁵⁸

Smoljan je Košutiću rekao da je Torbar trebao postati ministar i da se u zadnji čas predomislio i otišao u Južnu Ameriku. Čak je napisao izvješće «ju-

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ O pobuni vidi: *Aprilski rat 1941.*, Zbornik dokumenata, knjiga 1, ur. Fabijan Trgo, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969., 477.-480.

⁵⁷ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 173.

⁵⁸ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301060, Smoljan Bariša, 30c.

goslavenskoj vladi» u kojem hvali Tita. Istodobno je napao svoje partijske kolege, a Andresa nazvao «starim pristašom unionističke i mađjaronске stranke». Ivančević to komentira riječima da je to sve vjerojatno zato jer je «svojevremeno» Pernar napao Mačeka koji je uzeo Andresa za ministra, a «mimoišao» njega. U nastavku je izvješće pomalo nejasno jer nije sigurno kad Ivančević citira Košutića, a kad govori o svojim spoznajama. Uglavnom, navodi da je i Ipša, koji je bio na suđenju Kvaterniku bio terećen zbog poznanstva s «nekim ustaškim generalom», «isto tako» vrijeđao Andresa pred Smoljanom, koji mu je povlađivao.

I ovo izvješće, iako govori o Andresu, zapravo pojačava pretpostavku da je upravo on Ivančević jer u negativnom kontekstu prikazuje Andresove kritičare, i to često u situacijama koje i nisu bile od nekog interesa za Udbu i odnosile su se na starija razdoblja, a o kojima je mogao znati samo Andres ili netko njemu vrlo blizak. Da nije bila riječ o njemu samome, tj. o samom Andresu, vjerojatno bi Ivančević u izvješću, sukladno sličnim slučajevima, naglasio tko je taj koji mu je ispričao navedene detalje.

Izvješće s početka 1948.

Izvješće s početka 1948. ima rukom dopisan datum 3. ožujak 1948., ali s obzirom na to da mu slijedi izvješće s datumom od 24. veljače, a nakon toga i izvješće s istim datumom, tj. 3. ožujkom, a koji je, kao i svi ostali pisan pišaćim strojem, pretpostavljam da je upisan kasnije i to pogrešno. U izvješću se spominje da će «sutra 12. o. mj.» Šubašića primiti Krajačić, što znači da se razgovor odvijao 11., pa se može pretpostaviti da je pisan 11. siječnja ili veljače 1948.

Ivančević je izvješćivao da je Šubašić jako utučen zbog smrti svoga šogora Brace Rogovića, osuđenog na 20 godina zatvora. Izjadao se zbog toga što su ga u novinama prozivali kao «agenta u službi tuđih sila». Naglasio je da je za boravka u SAD primio na razgovor samo Williama Donovana, predstojnika američkog Ureda strateških službi (OSS, Office of Strategic Services), a da je odbio njegove ljude, pa i sveučilišne profesore, a koji su bili «u američkom servisu».

«Premda je onaj ljudi zločinac Pavelić navjestio u ime Hrvatske rat Americi, ja sam to uspio da sjajno kontrakariram. Ja sam svugdje istupao kao 'ban of Croatia in Jugoslavia'. To je bila divna formula, koju je s punim razumijevanjem prihvatio Ruzvelt i njegova žena. Na taj sam ja način potpuno otupio sve ludjačke podvige Ante Pavelića o nekoj nezavisnoj državi Hrvatskoj.»⁵⁹

Šubašić je rekao da mu je Donovan u Rooseveltovo ime nudio mjesto pravnog savjetnika za balkanska pitanja u Eisenhowerovu stožeru u sjevernoj Afri-

⁵⁹ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 52, 194.

ci. Međutim, Šubašić je zahtijevao «lično nekontroliranu» radiopostaju, preko koje će se on obraćati hrvatskom narodu, i da bude potpuno neovisan, pa čak i da ne prima plaću ni on, a ni njegova žena, koja bi ostala u Americi. Na Donovanu čuđenje zašto odbija tako povoljnu ponudu, Šubašić mu je objasnio da njega financira Tomašić, hrvatski emigrant i vlasnik banke Thompson & Company iz Pittsburga. Amerikanci su odbili njegove uvjete, ali je, prema Šubašićevu uvjerenju, od tada on «i te kako porastao u cijeni» kod Amerikanaca i Britanaca, ali i Rusa. «Kao Slaven» bio je sretan da je to «propalo» jer nije htio ni pod kakvim uvjetima ući u bilo koju organizaciju koja bi imala «naličje kakvog američkog servisa».

U vezi sa svojim položajem i optužbama na svoj račun Šubašić je namjeravao razgovarati s Bakarićem, ali je predsjednik vlade išao na bolovanje. Nakon nekoliko poziva Šubašić je dobio termin za sastanak s Krajačićem. Iz tajništva ministra unutarnjih poslova poručili su da će ga ministar primiti, kako stoji u izvješću, «12. ovog mjeseca», očito u vrijeme Ivančevićeva izvješćivanja.

Izvješće od 24. veljače 1948.

U izvješću od 24. veljače 1948. Ivančević spominje da je sreo Pavla Pocrnića, nekadašnjega Šubašićeva osobnog tajnika i člana Privremene narodne skupštine DFJ, koji mu je rekao da su se u povodu suđenja Tomi Jančikoviću, Ivanu Štefancu i Karlu Žunjeviću sastali Šubašić i Šutej. Ustvrdili su da Jančiković «govori neistinu».

Ivančević je posjetio Šubašićeve 21. veljače 1948., nakon što mu se Šubašićeva nećakinja Štefica požalila da je u njihovoj kući sve puno «nervoze i straha». Zatekao je Šubašića i njegovu ženu u igri pasijansa, čime su, prema Šubašićevim riječima, pokušavali «skratiti vrijeme i oteretiti živce».

«Užasno sam ogorčen radi toga Jančikovića, a i radi postupka vlasti, koje moje ime meću na pranger javne sramote. Kažu da sam u vezi sa nekim stranim agentima.»⁶⁰

Naglasio je da ga napadaju, iako je 1945. odbio veleposlaniku SAD-a Pattersonu dati kopiju ostavke objašnjavajući mu da je to «naša unutarnja stvar». Sramota je, dodao je, da napadaju njega koji je beskompromisni Slaven i «pan-slavofil».

«Ta mene je sam Staljin stavio na desno u Kremlju, gdje ih je bilo prisutnih toliko većih od mene po rangu.»⁶¹

⁶⁰ Isto, 195.

⁶¹ Isto.

Šubašić je Ivančeviću ispričao da mu je nakon ostavke J. Broz Tito poslao Mošu Pijadu i Andriju Hebranga, a da je on već prije tog razgovora i maršalova pisma molio da ga ovaj primi u audijenciju. No, Tito molbi nije udovoljio.

Bio je ogorčen jer ga «žigošu kao fakina» i to država za koju je «doprinio veliki dio». «Sada» mu je jasno zašto ga Bakarić nije primio, kao i zašto ga nije primio ni Krajačić nakon pet molbi. «Sada» mu je jasno i zašto mu «u auto ulazi detektiv» te zašto ga na kolodvoru «hapse kao skitnicu».

U nastavku razgovora Šubašić je spomenuo da mu je Krajačić još 1946. rekao da ga prima zato što protiv njega «ništa ne predleži». U to vrijeme Šubašić je odbio moliti za mirovinu, na što ga je nagovarao sam Krajačić, jer da bi za njega bilo «vrlo ženantno» da zahtijeva mirovinu kad ga proglašavaju «neprijateljem broj 1» i stavljaju u isti red s Dražom Mihailovićem. «Audijenciju» kod vodećih ljudi Hrvatske tražio je zato da ga ne bace na ulicu gdje bi «krepao kao pseto od gladi» i da mu vrate dio posjeda u Vukovoj Gorici, koji su ustaše uništili tako da «gotovo nema ni traga zgradi i pokućstvu». Oduzeli su mu «najbolju zemlju», a ostavili samo vinograd i «nešto loše zemlje» na kojoj nije mogao «posaditi niti najglavniju hranu – krumpir». Agrarna rasprava bila je određena 25. veljače na «licu mjesta», ali «je već odgođena».

Sve to mu se događa, žalio se Ivančeviću, iako od svoga političkog angažmana nije imao materijalne koristi, nego, štoviše, štetu. Tako je uložio vlastiti novac na putovanja iz Vrbovca i Karlovca u Zagreb, Beograd i Sremsku Mitrovicu, u vrijeme dok je posredovao kod kralja Aleksandra Karađorđevića da oslobodi Mačeka iz mitrovačkog zatvora. Isto tako, smatrao je Šubašić, ne može ga se lažno žigosati i to «najtežim žigom nekog izmišljenog izdajstva». A on je, tvrdio je, odbijao «najlaskavije ponude kralja Aleksandra i princa Pavla» rekavši da se prvo Maček mora pustiti iz zatvora i da tek onda mogu razgovarati «o političkim kombinacijama» koje bi «obuhvatile njegovu ličnost». Osim toga, u vrijeme rata je, prema vlastitim riječima, iskazivao karakternost i nesebičnost odbijajući ponude visokih predstavnika američke i britanske obavještajne službe.

Odbacio je Jančikovićeve izjave na suđenju da je imao veze s Clissoldom kojeg, zapravo, nije nikada ni vidio. Štoviše, Rudolfu Churchillu je na pitanje zašto su ga legitimirali prigodom ulaska u Šubašićevu zgradu rekao da je to radi njegove zaštite kao nekadašnjeg ministra vanjskih poslova. A sve to jer se «stidio radi vlasti» i da «sačuva ugled vlasti». ⁶² Čak je preko Churchilla izručio pozdrave Titu. Glupo je, reagirao je Šubašić na Jančikovićeve izjave, da bi Churchillovi, otac i sin, sada u oporbi stavili «u izgled neku intervenciju vanjskih vlasti» i da to zna svatko tko poznaje «imalo engleski politički život i sustav». Šubašić je bio uvjeren da je Jančiković tako govorio u vjeri da se neće vlast usuditi nešto poduzeti protiv njega.

⁶² Šubašić je stanovao u Zagrebu na Ribnjaku na broju 1 kod Mikuličić, žene bivšega počasnog konzula Perua. Usp.: Z. RADELIĆ, «Ivan Šubašić i Juraj Šutej pod paskom Ozne», 352.

«I to čini jedan Jančiković koji je onda, kada nije bio primljen u AVNOJ došao k meni i zaplakao se govoreći, da će se ubiti ako ne udje u AVNOJ. Molio me da odem lično kod Tita i da učinim sve što mogu.»⁶³

Šubašić je intervenirao kod Tita koji je, pak, smatrao da je bolje da Jančiković ostane viceguverner Narodne banke, kako bi izbjegao napade u parlamentu. No, Šubašić je zaprijetio svojom ostavkom na zastupničko mjesto. Osim toga, svojoj je stanodavki Mikuličić osobno preporučio Jančikovića kao dobrog odvjetnika, koji je na taj račun zaradio 50.000 dinara. Odbio je tumačenje da Jančiković tako govori pod pritiskom ili psihozom zatvora. Pozvao se na izjave Jančikovićeve žene koja je svoga muža u «par navrata» posjetila. Šuteju je rekla da Jančiković dobro izgleda, da prima časničku hranu i da je u osam mjeseci sa svojim suzاتفvorenikom, «jednim Švabom», tako usavršio znanje njemačkih knjiga da je «pročitao na desetke njemačkih i engleskih knjiga». Takav čovjek, bio je uvjeren Šubašić, nije pod utjecajem zatvorske psihoze, nego je «čovjek bez karaktera».

No, unatoč svim izjavama na sudu, Šubašić je primijetio promjene na bolje. «Od nedelje» noću više nema kontrole, a prije su se detektivi mijenjali svakih pola sata pred njegovom kućom. Osim toga, javni tužitelj nije na sudu ni jednom riječju spomenuo Šuteja ni Šubašića. Šubašić je vjerovao da je nastupila «neka radikalna promjena» i da će osude biti vrlo blage.

Izvješće od 13. ožujka 1948.

Prema izvješću od 13. ožujka 1948. Šubašić nije više bio takav optimist u vezi sa suđenjem Jančikoviću, Štefancu i Žunjeviću. Opet je planirao posjetiti Krajačića.

«Ako me namjeravaju uhapsiti i suditi na temelju lažnih i tendencioznih iskaza Jančikovića, Žunjevića i drugih – ide (pogreška u dokumentu, primj. autora) u redu, ja sam spreman. Ali, ako me se ne kani uhapsiti, ja mislim da nije u interesu ove zemlje da se novine blatom nabacuju na čovjeka koji je pomogao ugraditi temelje ove i ovakove države.»⁶⁴

Naglasio je da predstavnici SAD-a i Velike Britanije sigurno znaju da su sve optužbe «laž i klevete».

Ponovno je Ivančevića podsjetio na svoj razgovor s Krajačićem i njegovu ponudu da zatraži mirovinu. Šubašićevo odbijanje Krajačić je komentirao kao njegovo nastojanje da se ne kompromitira u nadi da će doći do promjena. Takvo je tumačenje Šubašić odbacio jer da on nije naivan da bi svoju budućnost «gradio na nekoj promjeni».

⁶³ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 195.

⁶⁴ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan., 197.

«Naglasio sam mu, da bi za mene takova promjena značila samo ponovni, ali i definitivni obračun od strane onih, koji bi imali doći, jer me baš ti i te kako mrze i učinit će sve da me i moj hrvatski narod mrzi.»⁶⁵

No, Šubašić je namjeravao Krajačića upozoriti i na svoj težak materijalni položaj. U međuvremenu je bio na «agrarnoj raspravi», gdje je primijetio da su ljudi pod dojmom novinskih kleveta. «Opet» su mu oduzeli «najbolju zemlju» i dali mu «neke tri parcele» koje «nikada» nisu bile njegove. Kad je zahtijevao pismeno rješenje, rekli su mu da će to dobiti u Karlovcu, «što naravno i opet nisam dobio».

S Krajačićem je namjeravao razgovarati i o udovici ing. Rogovića i njihove dvoje djece te o dr. sc. Vladimiru Franoliću i njegovoj ženi, koja je bila «četiri mjeseca bezrazložno zatvorena», a «sada je bez sredstava». Zapravo, namjeravao je raščistiti svoj težak položaj i težak položaj svojih najbližih i pitati proganjaju li se zato što su njegov rod. Na kraju razgovora, prema Ivančevićevu izvješću, bio je prilično utučen.

«Dosadio mi je život. Moj dobri prijatelj Masaryk smiro se za uvijek. Bili smo vrlo dobri. On je bio jedan diplomata bohem, sa jednim jednostavnim standardom – 6 funta mjesečno i krigla pive na dan.»⁶⁶

Izvješće od 21. prosinca 1948.

Dana 21. prosinca 1948. Ivančević je prenio Šubašićevu jadikovku o tome da ga vlasti prate, a da Augusta Košutića, koji je «stup stranke», pušta na miru. Uz to, Marija Radić, koju je nazvao «babička», prima mirovinu, a dobili su i odštetu za knjižaru.

U nastavku je Šubašić komentirao stanje nakon rezolucije Informbiroa. Predvidio je da će J. Broz Tito iz «te borbe» izići kao «potpuni pobjednik». Sjetio se Molotova, s kojim se u San Franciscu šetao svakog dana u vrijeme zasjedanja OUN-a i koji je smatrao Šubašićevom najvišom kvalifikacijom to što su ga za predsjednika vlade predložili baš Roosevelt i Churchill, a ne kralj i «dvorska klika». Kad mu se Šubašić požalio da ga jugoslavenski komunisti gledaju poprijeko i ne prenose fotografije i snimke njihovih zajedničkih šetnji, koje su redovno objavljivali u Moskvi, Molotov ga je tješio da će upozoriti jugoslavenske «drugove» da Šubašićeva snaga leži baš u tome što je dobar s Amerikancima i Britancima. Molotovu je pričao o svom velikom uspjehu na «hrvatskom saboru» u Pittsburgu, gdje je pred 927 delegata predstavnika 3.000 hrvatskih društava u SAD-u održao govor, presudnim za njegovu kandidaturu za predsjednika vlade. Šubašić je Molotovu opisao i sukob s kraljem koji ga je pred Šutejem i Kosanovićem optužio da ga je prevario.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto.

«Ja sam kralju muški odgovorio na insinuacije, no Savica se odnosio prema kralju i prema tome mome razgovoru na način koji ga je trebao isključiti iz bilo kakve kombinacije u sadanjoj državi, pa eto ipak taj čovjek još uvijek zastupa Jugoslaviju i to kod najviše velevlasti.»⁶⁷

Šubašić je bio uvjeren da se Kosanović, kao veleposlanik u SAD-u, ne može nositi sa Konstantinom Fotićem, koji je ostao u emigraciji.

Posljednji dio izvješća Ivančević je posvetio Šubašićevim pohvalama na Bakarićev račun, kojeg je cijenio kao jednog od «najkonstruktivnijih ličnosti među jugoslavenskim ličnostima». Prateći Bakarićeve istupe na Kongresu KPH i u Saboru Narodne Republike Hrvatske Šubašić je primijetio razliku u odnosu na govore drugih sudionika. To ga je navelo na novi optimizam.

«Svima je nama poznato da je Bakarić ortodokсни komunista i da za njega postoji samo jedan autoritet a to je Lenjin, ali ipak treba podvući da je Bakarić čovjek zapadne kulture, što u svakom njegovom govoru izbija na površinu.»⁶⁸

S obzirom na to da je smatrao da je njega osobno «Zapad izbacio na površinu», a da je Bakarić «čovjek zapadne kulture» i «najkonstruktivniji» među jugoslavenskim komunistima, ta njihova sličnost ulijevala je Šubašiću nadu da će uspijeti staviti «u službu svoje čedne sile» jer voli «ovu našu zemlju» i «hoće da pomogne» u «ovoj teškoj situaciji».

Izvješće od 22. siječnja 1949.

U izvješću od 22. siječnja 1949. Ivančević javlja da ga je posjetio Smoljan i ispričao mu da je bio za Božić kod Šuteja koji se potpuno promijenio pa nije više «onaj stari 'krmak'», uvijek «naprasit». Ipak, najzanimljiviji je dio u kojem Smoljan prepričava Šutejev interes za Andresovo mišljenje o političkoj situaciji.

«Interesira se šta misli o politici dr. Andres, a kad sam mu ja rekao da se rijetko sa Andresom sastajem i kad se s njim vidim da on samnom uopće neće da razgovara o politici, Šutej je rekao da je to velika šteta i da bi trebalo znati šta on misli o sadašnjoj situaciji, jer bi on mogao štošta da čuje od Engleza i Amerikanaca. Rekao sam Šuteju i to, da ne samo da se stari Andres drži prema meni čudno, nego i mladi Andres, moj zet, ne govori mi šta razgovara sa predsjednikom vlade kad se s njim sastane. Neznam iz kojih razloga on ne govori, a ja baš neću da pitam.»⁶⁹

Širi je izvadak bio potreban s obzirom na to da Ivančević ponovno o Andresu govori u trećem licu, o čemu je već bilo riječi, nego i to da Ivančević prepričava ono što je Smoljan govorio o Andresu. Dakle, s obzirom na moju

⁶⁷ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 211.

⁶⁸ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan., 212.

⁶⁹ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301060, Smoljan Bariša, 57c.

pretpostavku, o njemu samome! Pretpostavljam da je Ivančević namjerno naglasio Smoljanove riječi o tome da oba Andresa, otac i sin, izbjegavaju političke razgovore s njime, jer on o tim osjetljivim temama nije htio izvješćivati. Tako je štitio sina, koji je bio Smoljanov zet, ali i svog prijana Smoljana.

Zanimljivo je da je u istom izvješću Ivančević rekonstruirao razgovor Smoljana i Šuteja o emigraciji i Mačeku, koji da je okružen od ljudi koji «ne vrijede».

«Zato sam ja baš i došao k tebi da razgovaram s tobom, i da ti kažem kako je neizmijerna šteta što dr. Andres nije u inostranstvu.»⁷⁰

Prema Smoljanovu mišljenju Andresa Britanci i Amerikanci toliko cijene, i s obzirom na njegove veze s njima, da bi jedino on mogao riješiti problem oko putovnice ili, pak, ilegalnog odlaska. Zanimljiva je reakcija Ivančevića kojeg je razgovor o Andresu bez njegove prisutnosti uvrijedilo.

«Ja sam na to rekao Smoljanu, da nije oportuno, a možda i prijateljski da se stvaraju neke kombinacije s dr. Andresom, a da se s njim nije razgovaralo prethodno, niti je on dao pristanak na to. Isto tako sam rekao Bariši da sam čuo od zeta Andresovog dr. Čopa da je nedavno bio Bariša kod njega i da je dr. Čopu govorio kako bi Mačeku bio neophodno potreban u emigraciji dr. Andres.»⁷¹

Jasno je da na Smoljanov prijedlog tako može reagirati samo Andres osobno, jer teško je vjerovati da bi netko drugi u tom trenutku znao da se s njime nije prethodno razgovaralo i, u istom dahu, uvredljivo konstatirati da to nije prijateljski prema njemu. Teško je vjerovati da bi dr. Čop nekome drugome povjerio što mu je Smoljan govorio o njegovu puncu, nego baš Andresu samome.

Smoljan je vjerovao da i Maček isto misli o Andresu, «pogotovu sada, kada se on politički jako distancirao od Krnjevića». Maček je govorio, prepričava Ivančević Smoljanove riječi, da je Andres «učenjак u stranci», ali su ga mrzili «razni Pernari, Šoli i slični». No, Smoljan nije razgovarao s Košutićem o tome bi li trebao Andres otići u inozemstvo. Pažljivo čitanje izvješća ostavlja dojam da je Ivančević tj., po svemu sudeći, Andres nudio samog sebe pod pretpostavkom da će se komunističke vlasti htjeti povezati s Mačekom.

Ivančević prepričava i Smoljanovu izjavu da je i on htio otići u emigraciju, ali da mu je Maček rekao da neka ne računa da će on imati neke obveze prema njemu. Osim toga, Smoljan je rekao Ivančeviću da su ga «zadnji put» kad je bio kod Šuteja detektivi legitimirali u hodniku, a da mu je Rudi Herceg rekao da su prestali pratiti Šubašića, koji je dobio mirovinu.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

«Poslije moga sastanka sa Hercegom nisam se vidio sa Šutejom, pa neznam kako će on reagirati na ovu penziju. Sada je njegov prijatelj došao na zelenu granu, a on još uvijek ostaje na truloj».⁷²

Izvješće od 8. siječnja 1952.

Izvješće od 8. siječnja 1952. zadnje je dostupno i, vjerojatno, sačuvano Ivančevićevo izvješće u HDA. I ovdje je riječ o kratkom ispisu. Spominje se smrt Tome Jančkovića, koji je umro 30. studenog 1951. u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici.⁷³ Šubašić, kako je rekao Ivančeviću, nije izrazio sućut Jančkovićevoj ženi Veri uvrijeđen zbog njegova lažnog svjedočenja na sudu.

Dio izvješća odnosi se na Šubašićev demantij govorkanja da on i Šutej kontaktiraju s J. Brozom Titom koji da je poslao po njih svoja salonska kola. Demantirao je i to da je Bakarić bio kod Šubašića nudivši mu mjesto u vladi. Tu vijest je, prema Šubašiću, širio «neki Ostovčić, koji je bio moj provodadžija kod kralja Aleksandra», a kojeg Šubašić nije vidio «već 10 godina», a za kojeg je čuo da je bio suđen i pušten na slobodu.

Šubašića je posjetio i neki Belak u nadi da će mu pomoći da dobije posao oko uređenja konzulata SAD-a. Posao će financirati Predsjedništvo vlade, a Belak se nadao da će ga dodijeliti onome kojeg bi preporučili Amerikanci. I drugi dio izvješća odnosi se na Belaka i njegovo poznanstvo s dr. Štamparom koji se zauzeo oko Belakove molbe za stan. Belak je Šubašiću objasnio da se njihovo prijateljstvo temelji na «masonskoj bazi», jer Maček je poticao Belaka i Beloševića da «udju u masonu». Iako se Štampar klonio Belaka nakon 1945., ovaj ga je viđao s masonima, koji su u Buconjićevoj ulici održavali sastanke nadajući se promjenama u kojima bi oni odigrali vidnu ulogu.⁷⁴

Pretpostavke o doušnicima u redovima HSS-a

Prema informaciji nekog doušnika Udbe za grad Zagreb, koja je o tome izvješćivala nadređene 7. svibnja 1947., Šutej je haesesovce upozoravao na «vrlo opasno» stanje, masovna uhićenja haesesovaca i nasilna izbacivanja iz stanova. Naglašavao je da pred vlašću koja ne poštuje zakone treba biti vrlo oprezan.

«Kažite ljudima neka šute jer da oni imaju svuda svoje špijune, za neke se zna, a za neke ne.»⁷⁵

⁷² HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301060, Smoljan Bariša, 58c.

⁷³ Ljubo BOBAN, *Dr. Tomo Jančković – HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*, Zagreb 1996., 466.

⁷⁴ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 251. Na drugom mjestu u dosjeu, na 115. stranici spominje se Dragutin Beljak.

⁷⁵ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 300214, Šutej Juraj, 76.

Iz svjedočenja Davida Sinčića, dužnosnika u NDH, poznato je da su haesesovci sumnjičili upravo Andresa. O tome da je Andres svima bio sumnjiv, pa i Šubašiću, Sinčiću je za vrijeme zajedničkog zatočenja u zatvoru ispričao Vladimir Franolić, Šubašićev pašanac.

«Andres da je već godinu dana postao sumnjiv i to da su svi zapazili (i Šubašić).»⁷⁶

Tako je Sinčić u istrazi u Udbi 2. lipnja 1948. odgovorio na pitanje što mu je poznato iz Franolićeva pričanja o Šubašiću i namjerama HSS-a.

Zaključak

Mnogi podaci o Ivančeviću čvrsta su podloga pretpostavci da je zapravo riječ o Ivanu Andresu. U nastavku navodim one podatke koji odgovaraju samo Andresu i nijednom drugom članu HSS-a: bio je pravnik i odvjetnik, odlično je govorio francuski, engleski i ruski, bio je vrlo blizak Šubašiću, Šuteju, Smoljanu i Košutiću, kontaktirao je s američkim, britanskim, francuskim i sovjetskim diplomatima, prije rata bio je blizak francuskim diplomatima, pisao je pravne znanstvene članke i posjećivao je nadbiskupa Stepinca.

Sažet ću još nekoliko bitnih podataka s prethodnih stranica: 1. Osim jedne iznimke, Ivančević u nijednom izvješću ne spominje što je rekao Andres i ne navodi njegovo mišljenje, iako u svojim izvješćima navodi mnogobrojne izjave svih ostalih prvaka HSS-a. Uz to, Ivančević nikad ne spominje da je razgovarao ili sreo Andresa - osim u rijetkim slučajevima kad nabraja veću skupinu osoba - a javlja o susretima s drugim prvacima stranke: Košutićem, Smoljanom, Šubašićem, Šutejem i drugim haesesovcima; 2. Dne 11. rujna 1945. Ivančević izvješćuje o Šubašićevoj posjeti Andresu. S obzirom na to da u razgovoru nije sudjelovala treća osoba, Ivančević bi mogao biti samo Andres; 3. U jednom izvješću Ivančević izražava uvrijeđenost jer mu se Šubašić nakon dolaska u Zagreb nije javio, a u krugu stranačkih ljudi - a koji odgovaraju Ivančevićevu profilu - na takvu bliskost mogao je računati samo Andres; 4. Ivančević je sastavio žalbu M. Košutić zbog zabrane *Narodnoga glasa*. U najužem vrhu stranke jedino su Andres, Smoljan, Šubašić i Šutej bili pravnici i odvjetnici, a potpuno je isključeno da bi se iza pseudonima Ivančević mogla kriti ostala trojica; 5. Ivančević je održao govor na dobrome francuskom jeziku na svečanosti u organizaciji francuskog konzulata u hotelu Esplanade u Zagrebu. Andres je prije rata bio pravni savjetnik francuskog konzulata; 6. Ivančević je odbio poziv M. Košutić da napiše članak za *Narodni glas* pod izgovorom da bi ga vlasti odmah razotkrile zbog njegova znanstvenog izražavanja. U istom razdoblju je od sovjetskih diplomata nabavljao ruske pravne knjige, što potvrđuje njegov znanstveni interes za pravo. U najužem vrhu HSS-a jedino se Andres bavio pravnom teorijom i o

⁷⁶ HDA, SUP SRH, SDS, dosjei, 301498, Šubašić Ivan, 208.

tome objavljivao stručne radove; 7. David Sinčić svjedočio je da su haesesovci sumnjičili Andresa kao suradnika vlasti.

Na kraju, ni vezu između Andresova imena i kodnog imena ne treba potpuno zanemariti (Ivan – Ivančević), iako to spada u područje nagađanja.

Pažljivo čitanje Ivančevićevih izvješća otkriva da oni nemaju veću informativnu vrijednost za Oznu ili, pak, štetu za pojedince o kojima je Ivančević pisao. Primjerice, on ne izvješćuje o Šubašićevim i Magovčevim planovima 1946. i 1947. Dakako, može se samo pretpostaviti zašto Ivančević uglavnom prepričava razgovore o nekadašnjem radu ili o međusobnim odnosima haesesovaca, a ne i o planovima: 1. možda je Ivančević znao za neke konkretne planove, ali nije htio o njima izvješćivati ili 2. upravo zato što su ostali prvaci HSS-a pretpostavljali da izvješćuje Oznu i Udbu, nisu pred njime govorili o svojim planovima.

Ivančevićeva izvješća pokazuju da HSS, zapravo dio njegova vodstva u Hrvatskoj, nije imao mogućnost ni namjeru da povuče neki značajniji potez i da se izbori za povratak na političku pozornicu. Njegova izvješća najviše su zanimljiva zbog svjedočanstva o stanju u HSS-u 1940-ih i 1950-ih godina, međustranačkim odnosima i razmišljanjima uglednih prvaka o tadašnjem političkom stanju, ali i zbog činjenice da su neki prvaci HSS-a tajno radili u korist nove vlasti. To ne objašnjava samo ulogu takvih pojedinaca, nego još više društvo čiju su izgradnju pomagali. U takvom društvu oporbena se djelatnost tretirala kao protunarodni i protudržavni čin, što je dokazivala sudbina same stranke, kao i sudbina onih članova vodstva koji su ostali u Hrvatskoj.

SUMMARY

THE REPORT OF THE STATE SECURITY POLICE INFORMER
IVANČEVIĆ ABOUT CONDITIONS IN THE CROAT PEASANT PARTY
DURING 1945-1952

In the Croatian State Archive in Zagreb in the collections of the Secretariat of internal affairs of the Socialist Republic of Croatia, the State Security Services (SUP, SRH, SDS) and of the Military Commission of the Central Committee of the League of Communists of Croatia (CK SKH), one can access reports of an informer code-named Ivančević, who regularly reported to OZNA/UDBA, the security, information, and counter-intelligence service of the Yugoslavian communist government, about conditions in the leadership of the party. The reports contain much data on the leaders of the Croat Peasant Party (HSS), their mutual relations, and especially present the views of Ivan Šubašić concerning the political situation. The author also points to many facts which support the hypothesis that the true identity of the person behind the code name Ivančević was Ivan Andres, a member of the highest circles of the HSS and a former minister in the government of the Kingdom of Yugoslavia.

Key Words: HSS, Ivan Andres, OZNA, UDBA, The Communist Party of Yugoslavia

Izvannastavne aktivnosti u obrazovanju narodnih učitelja u Zadru

TEODORA VIGATO

Stručni odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja predškolske djece, Sveučilište u Zadru, Zadar, Republika Hrvatska

U ovom radu autorica analizira sadržaj izvannastavnih aktivnosti u obrazovanju narodnih učitelja u Zadru od osnutka Muške preparandije u Arbanasima od 1866. do 1965. kada je Učiteljska škola počela djelovati kao Gimnazija pedagoškog smjera. U XIX. stoljeću pa sve do kraja Prvoga svjetskog rata slobodno vrijeme budući seoski učitelji su provodili u školskim vrtovima gdje su stjecali praktično znanje iz poljodjelstva. U doba kada su svojim programima, uglavnom pjevanjem, počeli sudjelovati u kulturnim događajima grada, rad u školi je bio nasilno prekinut zbog učestalih napada na zgradu i učelnike. Nakon Drugoga svjetskog rata u obnovljenoj Učiteljskoj školi sadržaj izvannastavne aktivnosti se mijenja. Budući seoski učitelji trebaju organizirati kulturni život u selu pa postaju članovi dramskih, folklornih, pjevačkih i tamburaških sekcija. Sedamdesetih godina XX. stoljeća, kada Gimnazija pedagoškog smjera priprema buduće studente za nastavnička zvanja, izvannastavne aktivnosti nisu više masovne i zabilježene su kao individualni rad učenika i profesora. Autorica zaključuje kako se sadržaj i način izvođenja izvannastavnih aktivnosti tijekom povijesti mijenjao, više nego sadržaji obveznih programa, jer je izravno ovisio o društvenim okolnostima u kojima škola djeluje.

Ključne riječi: Zadar, obrazovanje učitelja, izvannastavne aktivnosti, školski vrtovi, kulturno umjetnička društva, dramska sekcija.

1.

Obrazovanje učitelja na hrvatskom jeziku u Zadru neprekinuto traje od 1866. pa sve do današnjih dana. Najprije su se narodni učitelji pedesetak godina obrazovali u Muškoj preparandiji u Arbanasima. Talijanskom okupacijom 1918. dolazi do stalnih napada na učenike i nastavnike pa se 1921. škola seli najprije u Dubrovnik, zatim u Šibenik, ali nije izgubila kontinuitet djelovanja jer su se selili učenici zajedno sa svojim profesorima, a ustanovu čine ljudi bez obzira na to gdje djeluju. Škola počinje ponovno djelovati u Zadru nakon Drugoga svjetskog rata pod nazivom Učiteljska škola. Ukinućem Učiteljske škole isti profesori nastavljaju raditi u Gimnaziji pedagoškog smjera koja priprema učenike za buduća učiteljska zvanja.

Analizom izvannastavnih aktivnosti željeli smo otkriti koji sadržaji su ispunjavali slobodno vrijeme budućih učitelja. Slobodne aktivnosti uvijek pro-

izlaze iz zajedničkog interesa učenika i voditelja-profesora, a voditelj je opet u dosluhu s nastavničkim vijećem. Bez potpore države koja sve to financira, a samim tim i kontrolira, ne mogu se održavati nikakve slobodne aktivnosti. Izvannastavne aktivnosti su uvijek javne, bez obzira na to je su li predstave interne ili za građanstvo, pa ponekad izazivaju burne rasprave u javnosti. O njima se obično piše u lokalnim novinama. Slobodne aktivnosti se ne ažuriraju u službenim aktima škole, samo se usput spomenu, ako se uopće i spomenu na sjednicama nastavničkog vijeća, pa nam podaci iz novina mogu poslužiti kao vrlo važan izvor za njihovu rekonstrukciju jer u arhivima škola ima malo podataka.

Istraživanje slobodnih aktivnosti ograničeno je na Preparandiju dok je djelovala u Arbanasima i Učiteljsku školu neposredno nakon Drugoga svjetskog rata u Zadru jer su slobodne aktivnosti u Gimnaziji pedagoškog smjera bile jako skromne. Istraživala su se dva različita razdoblja pa su se koristili i različiti izvori. Za istraživanje izvannastavnih aktivnosti u Preparandiji koristili su se časopisi *Zora* i *Narodni učitelj* koji su se bavili problemima školstva, a izlazili su u Zadru, dok su se za istraživanje izvannastavnih aktivnosti u Učiteljskoj školi koristili zapisi iz lokalnog lista *Glas Zadra* te arhivska građa iz Državnog arhiva u Zadru, fond Učiteljska škola i to zapisnici Nastavničkih vijeća i Oglasne knjige. U literaturi koja se bavi problemom školstva u Zadru izvannastavne aktivnosti su obično spomenute samo usput. Najviše podataka se nalazi u knjigama koje su nastale u povodu različitih godišnjica škole: *Učiteljska škola Zadar 1866 - 1956*;¹ *Ilirski preparandij u Arbanasima*. Spomen knjiga 1866 – 1996² i knjiga koja je nastala u povodu desete godišnjice oslobođenja Zadra, *Zadar 1944 – 1954*³ te *Zadarski zbornik*.⁴

2.

Sredinom XIX. stoljeću kada počinje djelovati Muška preparandija u Arbanasima, selu kraj Zadra, kulturni, javni i politički život tekao je u znaku talijanizacije koju su provodile austrijske vlasti. Padom Bachova apsolutizma 1859. jača germanizacija i uvodi se njemački jezik u škole, uspostavlja se parlamentarni život u Dalmaciji, raspisani su izbori, a Zemaljski sabor se 1861. sastao na svojem prvom zasjedanju.

Ideja o nastanku učiteljske škole na hrvatskom jeziku nastaje kada se na području Zadra jasno diferenciraju dvije političke koncepcije: jedna je zastupala odnarođenu feudalno-buržoasku manjinu i htjela je autonomiju Dalmacije u sklopu Habsburške monarhije. Ova je manjina propovijedala neku posebnu dalmatinsku nacionalnost i zadojena potpuno talijanskom kulturom

¹ *Učiteljska škola Zadar 1866 -1956*, (gl. ur. Dinko Foretić), Zadar 1956.

² *Ilirski preparandij u Arbanasima. Spomen knjiga 1866 – 1996*, (urednici Zlata Derossi i Julije Derossi), Zadar 1997.

³ *Zadar 1944 – 1954*, (urednici Jerolim Čogelja, Grgo Stipić i Vicko Zaninović), Zadar 1954.

⁴ *Zadarski zbornik*, (gl. ur. Jakša Ravlić), Zagreb 1964.

zalagala se za dominaciju talijanskog jezika, koji je tada vladao u javnom životu Dalmacije. Bili su to autonomaši, koji su se kasnije zbog protalijanske politike i njihovih nastojanja borili da Dalmacija postane dio talijanskog kraljevstva. Nasuprot njima stajali su aneksionisti, to jest oni koji su tražili da se Dalmacija pripoji Hrvatskoj jer Dalmatinci nisu ništa drugo nego Hrvati i Srbi i govore istim hrvatskim ili srpskim jezikom kao i njihova braća preko Velebita, pa budući da je većina stanovništva Dalmacije hrvatske, odnosno srpske narodnosti, potrebno je da se na svim područjima javnog života upotrebljava hrvatski ili srpski jezik. Ovi aneksionisti formirali su se kasnije u Narodnu stranku, pa su se nazvali i Narodnjacima. Dvije najvažnije točke u programu ove stranke bile su pripojenje Dalmacije Hrvatskoj i težnja da narodni jezik bude jezik javnog života, službeni jezik u svim uredima i sudovima pokrajine i nastavni jezik u svim školama. Inače, u svim zadarskim srednjim školama pa čak i u mnogim osnovnim školama nastavni jezik bio je talijanski. U nekim osnovnim školama učio se uz talijanski jezik i hrvatski, no kako su ga i učitelji slabo znali, od toga učenja nije bilo velike koristi. Potreba za obrazovanjem narodnih učitelja bila je velika, što je bio jedan od ključnih razloga zašto je uslijedila odluka austrijskih vlasti da se u Arbanasima, selu kraj Zadra, osnuje Učiteljska škola. Dalmacija je tada imala 433.000 stanovnika, te je prema tome na 1.968 stanovnika dolazila jedna škola, a na 54 stanovnika jedan učenik. Žalosna slika bila je u zagorskim kotarevima gdje je, u odnosu na primorski pojas Dalmacije, bilo mnogo škola, a pohađanje veoma slabo. Na svaku školu dolazilo je prosječno 36 učenika.⁵

O radu Muške preparandije u Arbanasima 1866. pisao je Dinko Foretić u povodu 90. obljetnice djelovanja Učiteljske škole u Zadru na hrvatskom jeziku. I dok s jedne strane vrlo opširno i detaljno opisuje nastavni rad učenika, imamo jako malo podataka o izvannastavnih aktivnostima. Saznajemo kako su učenici u Preparandiji imali previše sati nastave pa im nije ostajalo dovoljno vremena za izvannastavne aktivnosti. Radni dan prvih učenika/pitomaca, a bilo ih je 8, izgledao je ovako: svaki bi dan ujutro šetnjom išli na svetu misu u seosku crkvu koja se nalazila malo podalje od zavoda. Poslije mise i popodne odlazili su u pučku školu, koja se nalazila u sklopu zavoda. U slobodno vrijeme čitali bi neke pedagoške knjige, rješavali zadatke i izrezivali slova. Bavljenje slobodnim aktivnostima ostajalo je u sklopu doma, nemamo nikakvih podataka da su bilo gdje nastupali, da je bilo javnih prezentacija.⁶

Vrlo važnu ulogu u organizaciji slobodnog vremena u XIX. stoljeću imaju školski vrtovi, gdje su učenici pomagali vrtlaru/ekonomu obrađivati vrt.⁷

⁵ Podaci su preuzeti iz djela Dinka FORETIĆA, „Život i rad zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi“, *Učiteljska škola Zadar*, 10.

⁶ U Zadru je postojala tradicija školskih predstava. Vidi Ante Marija STRGACIĆ, „Neka prikazanja na hrvatskom jeziku u Zadru u 19. st.“, *Zadarska revija*, 1/1953., br. 3. U razdoblju od 1857. do 1859. davale su se u zadarskom sjemeništu za vrijeme poklada predstave na hrvatskom jeziku. Više o tome u mom magistarskom radu *Kompozicijske i poetske osobitosti hrvatske prosvjetiteljske drame*, Zagreb 1999., rukopis.

⁷ O važnosti školskih vrtova pisao je Antun STRÖLL, *Pučko školstvo u Dalmaciji od godine*

Naime, najveći dio stanovništva u Dalmaciji, gdje su trebali raditi budući učitelji, bavilo se poljodjelstvom koje je slabo napredovalo i davalo male prinose zbog zaostalost i neracionalnog obrađivanja zemlje.⁸ Cjelokupni gospodarski i društveni život zbog nerazvijenosti nije mogao napredovati. Općine nisu imale sredstava za uzdržavanje škola po selima. Djeca su izbjegavala njihovo pohađanje, a ni roditelji nisu vodili o tome nikakvu brigu. Kvaliteta pučkih učitelja također je bila veoma slaba.⁹ Budućeg učitelja bilo je potrebno zornim primjerima naučiti poljodjelskim umijećima kako bi naučeno znanje pokazao seoskom puku kada bude učiteljavao. „Za odgajanje u vrtovima za djecu slijedeća su sredstva: zabava, kojom se pobuđuje tvorna i oblična radinost, igre s pjevanjem ili bez njega, razgledanje predmeta i slika i razgovori o njima, pripovijesti i pjesmice, napokon lagani vrtni poslovi“, naglašavao je jedan od urednika *Narodnog učitelja*, časopisa koji su pokrenuli profesori i učenici Preparandije.¹⁰ Prelistavajući pedagoški časopis *Zora* koji je izlazio od 1884. do 1888. i bavio se problemima u školi (urednici Vicko Danilo i Miho Zglav koji su bili profesori u Muškoj preparandiji u Arbanasima) i časopis *Narodni učitelj* koji je izlazio samo tijekom 1913. i izašlo je samo sedam brojeva, a urednici i izdavači su bili Mirko Perković i Ilija Dizdar, tadašnji nastavnici u Preparandiji, saznajemo kako su nastavnici i cijelo osoblje Preparandije usmjeravali učenike da svoje slobodno vrijeme provedu u školskim vrtovima. Rad u vrtu trebao ih je odmaknuti od mehaničkog učenja u zatvorenoj prostoriji i kao buduće učitelje uvesti u tajne poljodjelskog rada kako bi što bolje svoje znanje prosvjetiteljski prenosili u zaostala sela gdje su trebali učiteljevati.¹¹ Ekonom je vodio učenike

1814. do godine 1900., Zadar 1900., navodeći kako je u zadarskom kotaru potrebno ustrojstvo djetinjeg vrtla i to uz pripomoć mjesne općine. U časopisu *Zora* (1/1984., br. 16, 128.-129.) navode se zaključci Zadarsko-benkovačke učiteljske skupštine koja je održana u Zadru 22., 23. i 24. rujna 1984. Jedan od zaključaka je bio kako treba osnovati bašču. U bilješci stoji kako je list već bio složen kada su čuli da je Zemaljski odbor onemogućio utemeljenje ove bašče jer je tada bila nepotrebna. U časopisu *Zora* urednik Vicko DANILO piše seriju članaka o vrtovima: „Friedrich Fröbel i djetinji vrtovi“, 4/1887., br. 11, 88.; br. 12, 97.-98.; br. 13, 103.-104.; br. 15, 114.-115.; br. 16, 119.-126.

⁸ Dinko FORETIĆ, „O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata“, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, zbornik, (gl. ur. Jakša Ravlić), Zagreb 1969., 37.

⁹ Dinka FORETIĆA: „Društvene prilike u Dalmaciji pred Prvi svjetski rat s osobitim osvrtom na radničku klasu“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, II, Razdio Historije, arheologije, historije umjetnosti*, (I), Zadar 1963., 46.

¹⁰ Ilija DIZDAR, *Zakoni i propisi za opće pučke i za građanske škole u Dalmaciji*, Zadar 1913., 23.

¹¹ U časopisu *Zora* nalazimo konkretne naputke o poljodjelskim radovima, naime, Poljodjelsko ministarstvo je 1884. godine odredilo priličnu svotu da se „razdijeli mukte svilačnog sjemena učiteljima pučkih učiona ne bi li se oživjelo zanimanje za svilogojstvo u Dalmaciji“. Ova zabava koja inače traje malo dana može postati korisnom za same učitelje. Svaki učitelj je dužan poticati gospodarsko zanimanje među narodom. *Zora*, 1/1884., br. 7, 55. U članku koji nosi naslov „Žiloždera (*Phylloxera vastatrix*)“, 2/1885., br. 13, 102.-103. nepotpisani autor govori kako to nije predmet ovog tipa časopisa, ali svaki učitelj mora u svom djelokrugu, bilo u učionici ili izvan nje, o ovom pitanju izvijestiti svoje općinstvo, čiji su glavni materijalni interesi povezani s ovim pitanjem. U istom časopisu 1/1885., br. 12, 94.-95. V. DANILO piše članak koji nosi naslov „Iz domaćeg gospodarstva. O svilcu.“

u šetnju, a oni bi njemu pomagali u zavodskom vrtu. Ravnatelj Preparandije Stjepan Buzolić posvećivao je mnogo pažnje poljodjelskim radovima i radu u vrtu. Na vrlo zoran način, u obliku dijaloga između učenika i seljaka, govori o prirodnim pojavama i njihovu utjecaju na vinogradarstvo i pčelarstvo.¹² Nakon putovanja po Austriji i posjeta najboljim učiteljskim učilištima u svojem izvješću navodi potrebne izmjene kako bi se poboljšalo školstvo pa nabraja kako je potrebno uz „pojednostavljenih dnevnih rasporeda sati i nastave osigurati vrijeme i za bavljenje svilogojstvom“.¹³ I učitelj Josip Boko daje konkretne naputke kako treba podučavati narod raznim poljodjelskim radovima.¹⁴

I kao što smo već rekli, u zgusnutom rasporedu Preparandije učenici nisu imali vremena za slobodne aktivnosti.¹⁵ Međutim, pronašli smo jedan šturi podatak¹⁶ da su u specifikaciji troškova za godinu 1872./73., između ostalih, navedeni troškovi za akademiju od 44,14 forinti. Bila je to akademija s pretežno glazbenim programom koja je izvedena po nalogu pokrajinskoga školskog nadzornika dr. Vjekoslava Cezara Pavišića 24. VIII. 1872. U spomenutoj akademiji bilo je mnogo pjevanja¹⁷ jer je pjevanje i sviranje bilo jedan od ključnih nastavnih predmeta u Preparandiji. U rasporedu slobodnog vremena za 1896. godinu stoji kako su učenici ponedjeljkom, srijedom, četvrtkom i subotom od

¹² Stjepan BUZOLIĆ, „Kalendar“, *Zora*, 3/1886., br. 10, 78.

¹³ Prema V. FORETIĆU, *Učiteljska škola Zadar*, 45. Državni arhiv u Zadru, (dalje u tekstu DAZ) spis Pokrajinskog školskog vijeća sv. 42., br. 2816, 15. 1. 1875.

¹⁴ Josip BOKO, „Učitelj mora biti učiteljem i izvan škole“, *Narodni učitelj*, 1/1913., br. 1, 41.-44. „Jesi li dokon, a ti navuci na noge postole domaće tvornice, pa se zaleti i na livadu i na njive, skoči i u sad i u rasadnik, u vrt i u dvorište, u tor i u staju, prigledaj i kosce i orače, pa i tu budi učitelj. Kaži, kako se radi u naprednijim zemljama, ali ne reci čitao sam, nego uvijek vidio sam, jer ćeš tako bolje uspjati.“ Josip Boko je završio Učiteljsku školu 1911. i istaknuo se u pedagoškom radu. Poginuo je u NOB-u 1943. Više o tome u *Učiteljska škola Zadar*, 248.-250.

¹⁵ Više o tome u časopisu *Zora*, 3/1986., br. 3, 4, 5, 6, 7, 8.

¹⁶ Prema D. FORETIĆU, *Učiteljska škola Zadar*, 23.

¹⁷ Iz analize školskih programa saznajemo kako je glazba bila jako važan predmet u obrazovanju budućih učitelja. U prvoj godini programa, koji datira iz 1867., nalazimo Pjevanje, ali je nastavni predmet u kombinaciji s domaćim liječništvom, dok se već u drugoj godini pjevanje osamostalilo pa se nastavni predmet zove Pjevanje i klavir i zastupljeno je s 3 sata tjedno za oba razreda. U programu za 1872. godinu zabilježena su dva nastavna predmeta koji se odnose na glazbu: Gudalica i Pjevanje po dva sata kao i u programu za 1876. godinu kada u obvezatni program ulazi violina i pjevanje. Nastavni predmeti iz glazbe su se povećavali pa u programima za 1903. pronalazimo kako učenici imaju nastavne predmete Pjevanje, u prvom razredu dva sata, a u drugom i trećem po jedan sat, Violinu u svim razredima po dva sata, za Glasovir nije naznačeno koliko sati tjedno. Za školsku godinu 1909./10. predviđeno je čak pet nastavnih predmeta iz područja glazbe: Opća nauka o pjesmi i pjevanju po jedan sata u prvom i drugom razredu, Pouka o violini po dva sata u prvom i drugom razredu i po jedan sat u trećem i četvrtom, Glasoviranje po dva sata u prvom i drugom razredu, Orguljanje po dva sata u trećem i četvrtom razredu. D. FORETIĆ, *Učiteljska škola Zadar*, 65., smatra pet nastavnih predmeta iz područja glazbe i veliki broj sati najslabijom točkom u nastavnoj osnovi učiteljske škole za vrijeme austro-ugarske vladavine. Među mnogim kritikama iskristalizirale su se dvije ključne – da se tolikim brojem sati iz glazbe mora negativno odraziti na studij općeobrazovnih predmeta i da se s tolikim brojem sati i toliko broj muzičkih predmeta nije moguće valjano naučiti. Ako se usporedi broj sati koji se odnose na glazbeno obrazovanje s brojem sati nastavnog predmeta Hrvatskog jezika i književnosti, za koje je predviđeno četiri sata tjedno, tada se vidi da je nastave glazbe samo jedan sat tjedno manje.

11 do 12 sati svirali klavir, a ponedjeljkom, utorkom, četvrtkom i petkom poslije podne od 13 do 14 sati svirali su orgulje.¹⁸

Međutim, bez obzira na mnoštvo obveza, učenici Preparandije imali su nekoliko akademija. Godine 1872. održana je muzička akademija na poticaj školskog nadzornika u povodu srebrnog pira Franje Josipa; zatim u povodu njegove četrdesetogodišnjice (1888.) i šezdesetogodišnjice (1908.) vladanja.¹⁹ U školi je djelovao orkestar, tamburaški i pjevački zbor. Tek od 1904., kada su bilo malo rasterećeni od napornog i pretjeranog učenja, mogli su održavati ozbiljnije akademije. Zabilježeno je kako su 1914. godine učenici Preparandije u povodu zadnjeg dana poklada igrali dvije šaljive aktovke.²⁰

Tek kad je upravitelj zavoda postao Luka Zore, učenici su prvi put u pratnji nastavnika redovito posjećivali kulturne priredbe u gradu, kazalište, koncerte i drugo. Postoji podatak kako su u samoj školi organizirali solidan orkestar u kome su se isticali naši budući skladatelji A. Dobronić i A. Bombardelli. Za vrijeme satova gimnastike održavali su se satovi plesa i lijepog ponašanja.²¹

Od 1909. izvodile su se na vojničkom vježbalištu četiri puta tjedno, obično popodne, razne igre loptom, diskom i kopljem. Kasnije je to postala svakodnevna razonoda. Nakon 15. lipnja učenici su odlazili na plivanje, što je razumljivo jer se zavod nalazio kraj mora.²²

Hrvatski sabor je 29. listopada 1918. jednoglasnim zaključkom ukinuo državnopravne odnose između Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, Rijeke s jedne strane i Mađarske s druge strane, te jednako tako između Hrvatske i Austrije, dok je nagodba između Hrvatske i Mađarske proglašena ništavnom. Bez obzira na to što je proglašeno oslobođenje hrvatskih pokrajina i sjedinjenje Dalmacije sa Zadrom s ostalom Hrvatskom, uslijedila je tiha okupacija Zadra. I dok su se u Zadru spremale proslave u povodu oslobođenja, proglašena je narodna garda, skinut je austrijski dvoglavi orao kao znak okupatorske vlasti, izvješene su tri velike zastave: hrvatska, srpska i talijanska, dolaze Talijani i predstavljaju se kao saveznici. Građani su mislili da Zadar ostaje jugoslavenski. Međutim, zadarski načelnik Luigi Ziliotto proglasio je ujedinjenje s „Velikom majkom Italijom“ i talijanski vojnici skinuli su srpsku i hrvatsku zastavu i ostavili samo talijansku.²³

Slobodne aktivnosti u prvom razdoblju djelovanja Preparandije započele su skromno u vrtu, što je bilo u skladu sa zadacima obrazovanja narodnih učitelja. U trenutku kada nam se činilo da su se budući učitelji iz Muške prepa-

¹⁸ Prema D. FORETIĆU, *Učiteljska škola Zadar*, 55., svi predmeti iz glazbe (Pjevanje, Pouka o violini, Glasoviranje i Orguljanje) bili su obvezni nastavni predmeti 1909., a neobvezni Talijanski, Njemački i Arbanški. Godine 1896. neobvezni predmeti bili su Talijanski, Njemački, Klavir i Orguljanje. Prema D. FORETIĆU, *Učiteljska škola Zadar*, 56., razlika između obveznih i neobveznih predmeta nije bila velika.

¹⁹ *Isto*, 69.

²⁰ *Narodni list*, br. 18, 14. 3. 1914.

²¹ Prema D. FORETIĆU, *Učiteljska škola Zadar*, 58.

²² *Isto*, 59.

²³ Prema Vjekoslavu MAŠTROVIĆU, *Kako je izvršena okupacija Zadra u studenome 1918.*, Zadar 1951.

randije u Arbanasima počeli baviti slobodnim aktivnostima koje mogu javno prezentirati i pridonositi općoj kulturnoj slici Zadra, morali su naglo odseliti u Dubrovnik.

Preparandija u Arbanasima našla se nakon talijanske okupacije u vrlo teškom položaju. Početak nastave 1918. godine u Preparandiji je bio odgođen.²⁴ Počeli su prosvjedi protiv Jugoslavije. Talijani sa svojim pristašama svakim danom postajali su sve drskiji prema domaćem stanovništvu. Kamenjima su često napadali Hrvatsku čitaonicu i za najmanji otpor tukli su građane. Napadali su svakoga tko je govorio hrvatski. U školama su učenici učili samo talijanski jezik pod parolom – Qui si parlo soltanto l'italiano. Zabranili su prodaju bilo kakvih novina na hrvatskom jeziku. Godinu dana kasnije 1919. počinju primjenjivati novu metodu – masovno postaju doušnici i denuncijanti.

Srednje škole u Zadru, u koje su dolazili i učenici iz ostalih krajeva Dalmacije, pohađalo je 539 učenika Hrvata i 236 Talijana.²⁵ Hrvatski učenici, a posebno učenici Preparandije bili su izloženi posebnoj mržnji karabinjera.²⁶ Dana 11. svibnja 1919. nekoliko Talijana napalo je na Novoj rivi učenike Preparandije. Oni su žestoko odgovorili i povukli se prema Arbanasima. Talijani su ih slijedili. Učenici su se sklonili u školu, a Talijani su zauzeli područje oko škole. Preparandija pod takvim uvjetima nije mogla raditi, a učenici koji su bili u gradu nisu mogli ići u školu. Karabinjeri su u početku štitali učenike, međutim, sami su se pridružili napadačima i provalili, najprije u vrt Učiteljske škole, a zatim i u samu zgradu koju su devastirali. Nakon takvog događaja nastava je bila prekinuta. Nekoliko mjeseci kasnije, točnije noću 7. kolovoza 1919. izvršena je „premetačina“ u Preparandiji. Godinu dana kasnije 11. rujna 1920. prosvjednici su ponovno demolirali namještaj, biblioteku i kabinete Preparandije. Usljedio je Rapalski ugovor 12. 11. 1920. između Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Italije po kojem je Zadar proglašen sastavnim dijelom Kraljevine Italije. Talijani su imali zadatak uništiti sve što je hrvatsko pa su zatvorili hrvatske trgovine, promijenili novac, zabranjivali upotrebu hrvatskog jezika, tjerali ljude iz stanova i useljivali Talijane.

Krajem lipnja 1921. održali su se posljednji ispiti u hrvatskim školama jer prema Rapalskom ugovoru škole više ne mogu ostati hrvatske. Dana 26. rujna 1921. održana je skupština talijanskih srednjoškolaca. Držani su irendentistički govori i doneseni zaključci da se odmah zatvore sve hrvatske škole, a Preparandija u Arbanasima da se pretvori u „institutio italiano magistrale“. U talijanskoj Preparandiji zadržan je hrvatski nastavni jezik jer je škola trebala odgajati učitelje za škole u Istri i zadarskoj okolici. Međutim, talijanske vlasti su izmijenile sve profesore i učitelje koji nisu znali talijanski jezik.²⁷

²⁴ Prema Anti ARTIĆU, „Prilike u Zadru od 1918. do 1941.“, *Zadarski zbornik*, 302.-321.

²⁵ Podaci se odnose na 1919./20. školsku godinu, a preuzeti su iz članka A. ARTIĆA, *n. dj.*, 307.

²⁶ Opis posljednjih dana u Preparandiji nalazi se u *Učiteljska škola u Zadru, n. dj.*, 60. i dalje, a slijed događaja oko tuče donosimo prema A. ARTIĆU, *n. dj.*, 307.

²⁷ O pretvaranju hrvatskih škola u talijanske više u članku Ljubomira MAŠTROVIĆA, „Povijesni pregled školstva u Zadru“, *Zadarski zbornik*, 522. i 523.

Aneksijom Zadra Italiji grad je svakim danom sve više propadao. Pred nezdrživim terorom napuštaju grad trgovci, radnici, seljaci zemljoradnici koji se sele u Jugoslaviju. U gradu cvjeta šverc jer se Zadar pretvorio u slobodnu carinsku zonu. Prije rata u Zadru je živjelo 14.000 stanovnika, a 1929. po službenoj statistici ima 12.498 stanovnika, dok je pravo brojčano stanje manje.²⁸ Uslijedio je život pod okupacijom Italije koji je trajao sve do 30. listopada 1944. kada Zadar oslobađaju borci XIX. sjeverno-dalmatinske divizije i Zadarskoga partizanskog odreda.

3.

U Zadarskoj okolini živi isključivo domaće stanovništvo pa nema ni Talijana ni talijanaša i mogla se nesmetano razvijati i masovno jačati organizacija Komunističke partije. U samom Zadru je postojala organizacija Narodno-oslobodilačkog pokreta. Kapitulacijom Italije i dolaskom Nijemaca u Zadar Saveznička avijacija je pedesetak puta bombardirala grad. Stanovništvo je bilo prisiljeno iseliti se iz grada. U selima zadarske okolice Dračevcu i Crnom formiraju se prvi ilegalni Narodnooslobodilački odbori. Uz pomoć i direktive Okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske i Okružnog odbora Jedinstvenoga narodnooslobodilačkog fronta Zadrani izabiru svoj prvi odbor Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte za grad Zadar. U selu Polaći formiran je uz pomoć Okružnoga narodnooslobodilačkog odbora Zadar prvi gradski Narodnooslobodilački odbor kako bi se mogao organizirati život u porušenom gradu.²⁹

Međutim, već krajem Drugoga svjetskog rata Narodnooslobodilački odbor za Dalmaciju formirao je tečajeve za buduće učitelje.³⁰ Na takvim tečajevima koji su se održavali na otočiću Galevcu nedaleko od Preka i u Filip-Jakovu³¹ bile su organizirane i izvannastavne aktivnosti. Uz obvezatno učenje „radilo se na kulturno-umjetničkom i fiskulturnom uzdizanju“. Dramska grupa i pjevački zbor s otočića Galevca održali su nekoliko internih priredbi, ali su i gostovali u mjestima Sutomišćici, Preku i Kalima, dok su učenici iz Filip-Jakova održali dvije interne predstave, jednu povodom godišnjice oktobarske revolucije i drugu na kraju tečaja. Sadržaji nam nisu poznati. Na kraju tečaja učenici otočića Galevac imali su priredbu u zadarskom kazalištu gdje su davali jedan čin iz drame *Matije Gubca*, pretpostavljamo Mirka Bogovića jer se ne

²⁸ O stanovništvu u Zadru više u separatu Lucijana MARIČIĆA, *Stanovništvo Zadra*, Split 1932.

²⁹ *Zadar 1944-1954*, 23. i Lj. MAŠTROVIĆ, *n. dj.*, 523. i dalje.

³⁰ Više o tome u članku Serđa DOKOZE, „Povijesni pregled gimnazije Jurja Barakovića od 1945. do 1990.“, *Ilirski preparandij u Arbanasima* i Mate ZANINOVIĆ, *O školstvu u Zadru i njegovu kraju*, Zadar 1979.

³¹ DAZ, Fond Učiteljska škola u Zadru, spis Učiteljski tečaj oblasnog NOO za Dalmaciju Filip Jakov-Preko, kut. 1., 3.2. Organizacija učiteljskog tečaja. O školstvu u Drugom svjetskom ratu piše Mate ZANINOVIĆ, „Školstvo i kulturno-prosvjetni rad na zadarskom području za vrijeme NOB“, *Zadarski zbornik*, 527.-531.

navodi autor, i pjevali su *U boj...* Spominjemo još i zidne novine kao još jedan oblik izraza koji je u doba nakon Drugoga svjetskog rata bio jako popularan.³² Na učiteljskom tečaju u Filip-Jakovu bila je zanimljiva organizacija uredništva zidnih novina. Naime, uredništvo se sastojalo od jednog predstavnika kružoka, a kružoci su bili poseban oblik rada u kojem je grupa učenika proučavala ideološko-političku literaturu, i jednog nastavnika i stalno se mijenjalo tako da je svaki učenik, koji je bio član novinarske sekcije/kružoka bio i član uredništva. Učenici su najprije sami ispravljali članke koje bi kasnije davali nastavniku na još jednu provjeru.

Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske na molbu Prosvjetnog odjela Narodnooslobodilačkog odbora donijelo je odluku o otvaranju Učiteljske škole u Zadru.³³ Za ravnatelja škole izabran je Ivo Carić, a za upravitelja Doma Josip Vladović Relja.

Okončanjem Drugoga svjetskog rata najprije se pristupilo procesu uspostave i učvršćivanja vlasti pod isključivim pokroviteljstvom Komunističke partije Hrvatske u sklopu Komunističke partije Jugoslavije. U sklopu takvih okolnosti nametnut je prioritet ostvarivanja partijske ideološke koncepcije uz prepoznatljivi uzor iz SSSR-a. Partijska pozicija omogućila je ostvarivanje stalinističkoga dominantnog položaja u društvu. Odatle je posljedično proizašla njezina apsolutna moć koja je pretpostavljala punu kontrolu nad cjelokupnim društveno-političkim životom. Uspostavljena je kruta država i partijska centralizacija na svim razinama. Vlast je na tim principima temeljila svoje cjelokupno funkcioniranje.³⁴ Rad u školama koje formiraju najvitalniji dio društva stalno se provjeravao odnosno provjeravalo se djeluje li škola u skladu sa zacrtanom ideološkom koncepcijom. Posebno su se kontrolirali ideološki sadržaji izvannastavnih aktivnosti.

Svi su građani trebali na neki način participirati u organizaciji kulturnog i javnog života pa je svaka škola i radna organizacija trebala imati Omladinsko kulturno-umjetničko društvo (dalje OKUD) s raznim sekcijama. Održavale su se godišnje smotre OKUD-ova što je bio jedan od važnijih kulturnih događaja poslijeratnog razrušenog Zadra. Od prvih poratnih dana osnivanja Učiteljske škole u Zadru počelo se razmišljati o organizaciji izvannastavnih aktivnosti. Već 1947. osnovano je kulturno-umjetničko društvo koje je nosilo naziv August Cesarec³⁵ sa sekcijama: literarnom, dramskom (diletantskom),

³² Za događaje na otoku Galevcu podaci su preuzeti iz članka Grge STIPIĆA, „Za vrijeme borbe na učiteljskom tečaju“, *Učiteljska škola Zadar*, 116.-118. Članak je pisan dosta emocionalno i ponekad u prvom licu pa pretpostavljajmo da je autor pohađao upravo taj tečaj.

³³ Više o samom osnivanju u radu Zdravke VUKADINOVIĆ, „U oslobođenom Zadru“, *Učiteljska škola Zadar*, 81.-92.

³⁴ Zlatko BEGONJA, *Političke prilike i sudski procesi u Zadru od 1944. do 1948.*, Doktorska disertacija, Zadar 2007.

³⁵ Naziv August Cesarec kasnije će se koristiti za OKUD Gimnazije. Nalazimo podatak u *Glasu Zadra*, br. 565, 16. 6. 1962. kako je uspješno izvedena Euripidova *Medeja*, predstava OKUD Gimnazije „August Cesarec“, kao završetak zadarske kazališne sezone. Predstavu je režirao Šime Dunatov, a inscenacija je povjerena Zdenku Venturiniju, dok je kostimograf bio Ivo Petricioli. U predstavi je sudjelovao i mladi skladatelj Silvijo Foretić. U članku se izriječno spominju gi-

folklornom te pjevački i tamburaški zbor. Velik dio učenika bavio se sportom pa su bili aktivni članovi Društva tjelesnog odgoja Partizan.³⁶ Organiziranju sekcija u Učiteljskoj školi prethodio je rad pri sekretarijatu Narodne omladine i Kulturno-prosvjetnom odboru koji je bio zadužen za ideološki rad, tisak, dopisništvo, zidne novine, literarne družine, znanstvene grupe i debatne kružoke. Upravo su oni imali zadatak organizirati OKUD-ove među školskom i radničkom mladeži.³⁷

Rad u izvannastavnoj aktivnosti pratili smo u zapisnicima Nastavničkog vijeća Učiteljske škole od 28. 11. 1945. do 13. 6. 1960. i u oglasnoj knjizi Oglasa đaka 1945. – 1954.,³⁸ a dosta podataka smo pronašli u tjednom lokalnom listu *Glasu Zadru* koji je počeo izlaziti 1950. i koji je redovito pratio javni rad izvannastavnih aktivnosti svih zadarskih srednjoškolaca.

Učenici dramske sekcije OKUD-a Učiteljske škole „August Cesarec“ bili su najaktivnijih i u školi, ali i u oslobođenom Zadru,³⁹ što potvrđuje i podatak sa sjednice Nastavničkog vijeća iz 1950. na kojoj je zaključeno da „diletantskoj“ sekciji treba posebno pomoći kako bi što uspješnije djelovala zbog velikog interesa učenika.⁴⁰ Prve predstave dramske sekcije sastojale su se od kraćih kazališnih komada i recitacija koje su radili sami učenici uz pomoć nastavnika hrvatskog jezika. Organizirali bi generalnu probu pred nastavničkim vijećem, a nakon toga bi svoj program prikazivali široj javnosti.⁴¹ Imali su pripremljen cjelovečernji program i davali svečane akademije u školi i u kazalištu. Gostovali su u okolici grada i po tvornicama. Iz vrlo šturih novinskih podataka⁴² saznajemo kako je rad izvannastavnih aktivnosti u Učiteljskoj školi vrlo uspješan

mnazijalci. Prof. Šime Dunatov je bio djelatnik Gimnazije, inače redatelj u Narodnom kazalištu u Zadru. Došao je u Zadar s partizanskim kazalištem i sudjelovao u osnivanju kazališnog života u Zadru. Nakon ukinuća kazališta radio je kao profesor hrvatskog jezika i književnosti u Gimnaziji. Tihomil MAŠTROVIĆ, *Hrvatsko kazalište u Zadru*, Zagreb 1985., 155.-156.

³⁶ Prema M. ZANINOVIĆU, *O školstvu u Zadru i njegovom kraju*, 66.

³⁷ Grga STIPIĆ, „Rad organizacije narodne omladine – dopuna školskom odgoju i obrazovanju“, *Učiteljska škola Zadar*, 251.-255. Autor ističe debatni kružok koji se sastajao svakih 15 dana gdje su diskutirali o Narodnoj omladini i Petogodišnjem planu.

³⁸ DAZ, fond Učiteljska škola u Zadru, Zapisnik Nastavničkog vijeća Učiteljske škole i Oglasi đaka.

³⁹ Zadarska srednjoškolska omladina se okupljala u OKUD-u Vladimir Nazor i Ivan Cankar (osnovan 1949.) koji su zajedno s OKUD-om iz Učiteljske škole predstavljale glavne organizacije NO-a. Dodajmo ovome i Radničko kulturno-umjetničko društvo (dalje RKUD) Zoranić koje je vrlo aktivno u raznim sekcijama. I svaka tvornica je imala svoj RKUD. RKUD Zoranić osnovan je 13. siječnja 1946. To je prvo kulturno-umjetničko društvo u Zadru. Kulturno-umjetničke grupe djeluju u tvornici Maraska i Tvornici mreža (obje grupe su kasnije prešle u društva). Postojala je još i dramska grupa pri sindikalnoj podružnici PTT (Pošta telegraf i telefon). KUD u Tvornici duhana počeo je raditi 1949., a dramska grupa pri Ribarskom tehnikumu i Sedmogodišnja škola za talijansku nacionalnu manjinu u Zadru počeli su raditi 1950. Podaci se nalaze u tekstu Ante KITAROVIĆA, „Za bolji i kvalitetniji rad kulturno-umjetničkih društava i grupa“, *Glas Zadra*, br. 33, 19. 4. 1951.

⁴⁰ DAZ, fond Učiteljska škola u Zadru, Iz zaključaka sjednice Nastavničkog vijeća održane 26. 6. 1950.

⁴¹ ISTI, 13. 11. 1950.

⁴² „Osvrt na ovogodišnji kulturno umjetnički rad medju omladinom“, *Glas Zadra*, br. 4, 22. 7. 1950.

i ujednačen i to u svim sekcijama, a za uspješni rad ove organizacije zaslužno je rukovodstvo koje je dobro planiralo i izvršavalo aktivnosti. Naime, nedostaju programi pa nismo u stanju rekonstruirati što je ulazilo u sadržaj predstava, ali zato nam je jasno iznesen zadatak izvannastavnih aktivnosti, koji je novinaru važniji od sadržaja: zadaci rada u izvanškolskim aktivnostima, posebice u kulturno-umjetničkom radu, bili su da mladež upozna velike autore i revolucionarnu sadašnjost, junačku prošlost naših naroda i velika djela Partije, da shvati snagu naših naroda u borbi za izgradnju ljepšeg i sretnijeg života.⁴³

Dramsku sekciju neposredno nakon osnivanja Učiteljske škole okupio je i uvježbavao upravitelj doma Josip Vladović-Relja.⁴⁴ Nakon toga se izmjenjuju voditelji: Ljudevit Gerovac⁴⁵ zatim Zdravka Vukadinović koja je bila ravnateljica škole, Vera Horvat koja je sudjelovala u osnivanju Kazališta lutaka, Milan Filipi, pokretač svih događaja u Učiteljskoj školi, Alojzije Škugor i Ana Turk. Oni su bili neka vrsta organizatora sekcija dok režiju obično potpisuju redatelji Josip Marotti, Šime Dunatov i Mile Gatara. O važnosti dramskog odgoja svjedoči činjenica kako je u školskoj godini 1951./52. uveden u četvrte razred obvezan predmet gluma i režija.⁴⁶

U sklopu festivala kulturno-prosvjetnih društava grada i kotara Zadar, članovi OKUD-a August Cesarec su 26. svibnja 1955. u Narodnom kazalištu izveli dvije jednočinke: *Ridokosi* Julesa Renarda i *Prekid dugog boravka* Tennessee Williamsa.⁴⁷ Predstave je režirao Miro Marotti⁴⁸ koji je literarne predloške prilagodio učenicima. Osmislio je jednostavnu mizanscenu, a kompletnu inscenaciju sveo na minimum. Predstave su se odigrale u mladenačkom zanosu

⁴³ ISTI.

⁴⁴ Josip Vladović Relja se nakon umirovljenja nastavio baviti organizacijom izvannastavnih aktivnosti. Pronašli smo podatak u *Glasu Zadra*, br. 30, 21. 7. 1951. kako je s učenicima Sedmogodišnje škole organizirao predstavu *Pionir Grujo* prema tekstu Vladimira Nazora u Narodnom kazalištu. Članak je potpisao sam Josip Vladović Relja jer se jako ljutio kako nitko nije došao gledati predstavu, osim stanovnika Arbanasa i socijalno nezbrinute djeca, a predstava je bila u čast Desetogodišnjice narodnog ustanka i istovremeno je služila kao propaganda za dobrovoljne radove za prugu Zadar-Knin. Sadržaj Nazorova igrokaza potpuno je odgovarao propagandi jer pionir Grujo pomaže inženjerima iskopati tunel. Godinu dana kasnije ovaj isti tekst naći će se na sceni Kazališta lutaka u Zadru u režiji Mile Gatara.

⁴⁵ Ljudevit Gerovac spominje su u povijesti Narodnog kazališta u Zadra kao redatelj jedne predstave. Režirao je 1952. *Crvene ruže* Alda de Benettia.

⁴⁶ Prema Lidiji CVJETKOVIĆ, „Dramska sekcija KUD 'August Cesarec'“, *Učiteljska škola Zadra*, 269.

⁴⁷ O nastupu dramske sekcije OKUD-a „August Cesarec“ Učiteljske škole pronšli smo dva članka u *Glasu Zadra*: Ante KITAREVIĆ, „Uspjela priredba“, *Glas Zadra*, br. 207, 4. 6. 1955. i M., „Nastup dramske sekcije Učiteljske škole u Narodnom kazalištu“, *Glas Zadra*, br. 205, 21, 5. 1955. U najavi predstave autor članka govori o piscu Julesu Renardu koji pripada francuskom simbolizmu. Simbolisti u prirodi pronalaze najintimnija raspoloženja vlastitoga duhovnog života. Umjetnika ne zanima objektivna stvarnost nego on kopa po tajnim pretincima svoga vlastitog duha, a priroda mu služi kao simbol za izražavanje vlastitih emocija. Tema drame *Ridokosi* je želja dječaka za majčinom nježnošću. T. Williams, u dramskoj skici *Prekid dugog boravka* opisuje tragičnu sudbinu starice koja se čitavog života žrtvovala za druge, ali kada im više nije bila potrebna odbacuju je kao krpu, zaključuje novinar.

⁴⁸ Miro Marotti je u razdoblju od 1955. do 1959. režirao na sceni Narodnog kazališta u Zadru. Naveden je i kao honorarni nastavnik koji je radio u Učiteljskoj školi.

što je nadomjestilo sve glumačke nespretnosti učenika/glumaca. S ovim vrlo slojevitim literarnim predlošcima učenici/glumci dobro su se nosili. Navodimo poimence učenike koji su sudjelovali u predstavama. U predstavi *Ridokosi* sudjelovali su Marko Kuman, Anka Vukobratović, Pava Troskot i Bosiljka Marić, dok su u predstavi *Prekid dugog boravka* igrali Đuro Kalanj, Anka Đapić i Lidija Cvjetković. Predstave su odigrane još jedanput: 31. svibnja, također u Narodnom kazalištu. U zaključku ovih članaka stoji kako amaterske predstave mogu zadovoljiti kazališnu publiku iako se ne mogu mjeriti s predstavama koje izvode profesionalci.

U sklopu kulturno-umjetničkog programa održanog u povodu Dana mladosti 1957. uz dramske grupe poduzeća Vlado Bagat i Gimnazije sudjelovala je i Učiteljska škola koja se predstavila Sinečičevom komedijom *Logaritam i ljubav* u režiji Šime Dunatova. Tema predstave je život u školi. Veliki entuzijazam svih članova dramske družine nadomjestile su mnoge manjkavosti pisanog djela. Predstava je svakako bila iznad prosjeka običnog diletantizma, zaključio je novinar. Zrelu glumačku igru ponudili su: Tonči Restović, Marija Simović, Anka Jović, Ranka Baković, Ante Pavlović, Vida Volarević, Hanaj Kolombatović i Šinka Popov.⁴⁹ Predstava je odigrana u Narodnom kazalištu 4. lipnja 1957., međutim, sa spomenutom predstavom gostovali su po selima zadarskog zaleđa, što smo pronašli u Zapisniku Nastavničkog vijeća održanog 14. 1. 1958.

Učiteljska škola je angažirala glumca i redatelja Milu Gataru⁵⁰ da režira predstavu *Pravednik* po literarnom predlošku Mirka Božića. Predstava je izvedena u povodu Dana škole 2. lipnja 1961. u Narodnom kazalištu, a najbolju ulogu ostvario je Ratko Brzić. U cjelini bila je to još jedna u nizu uspješnih predstava kojima nas gotovo svake sezone iznenađuju amaterski ansambli zadarskih srednjih škola.⁵¹ Mile Gataru je režirao još dvije predstave s učenicima Učiteljske škole. Za Dan škole 1962. učenici su izveli komediju *Dosjetljive djevojke* španjolskog pisca Lope de Vega. Pri režiranju ove predstave Mili Gatari je pomogao Duško Križanić, također član Narodnog kazališta Zadar. Učenici Tina Rančić, Milan Tišma, Miloš Dragić, Ana Novaković, Josip Gligora, Šime Zekanović, Milko Klanac, Josip Grčević i Žarko Martinović uspjeli su ostvariti dobru amatersku predstavu.⁵²

⁴⁹ A. KITAREVIĆ, „Novi dokaz širokih mogućnosti amaterizma“, *Glas Zadra*, br. 310, 8. 6. 1957.

⁵⁰ Mile Gataru je bio glumac i redatelj u Narodnom kazalištu u Zadru, međutim, poznatiji je kao jedan od osnivača Kazališta lutaka u Zadru 1952. U prvih desetak radova ovog kazališta bio je redatelj, glumac, a ponekad i scenograf većine lutkarskih predstava. Lutkarskom izrazu je pristupao kao glumačkom pa je njegov pristup lutki u teoriji lutkarstva poznat kao „Gatarina škola“. Više o tome u mojem radu „Dvije poetike zadarskog kazališta lutaka“, *Zbornik radova Visoke učiteljske škole u Zadru*, 1/2001., br. 1, 7.-24.

⁵¹ „Uspjela školska svečanost“, *Glas Zadra*, br. 514, 10. 6. 1961.

⁵² „Dosjetljiva djevojka u izvedbi učenika Učiteljske škole u Zadru“, *Glas Zadra*, br. 562, 25. 5. 1962.

Druga predstava koju je režirao Mile Gatara u Učiteljskoj školi bila je *Kavana* Carla Goldonija. Na predstavu se osvrnuo zadarski pjesnik Roko Dobra⁵³ koji je rekao kako je predstava plivala u moru nedorečenosti, nenaučenog teksta s nakaradnom inscenacijom. Pjesnik se zamislio nad štetnošću ovakve politike amaterizma, naime, on zaključuje kako se amaterima ne prilazi s onom nužnom stvaralačkom invencijom. Možda zbog loše kritike ili zato što su zupuhali neki novi vjetrovi, u sklopu Učiteljske škole nije više javno djelovala nikakva dramska skupina.

U osvrtu na rad dramske sekcije KUD-a „August Cesarec“⁵⁴ nalazimo popis predstava koje su se izvodile u desetogodišnjem radu: Nušičev *Svjetski rat*, zatim *Radi se o stanu* Drage Gervea, *Laža i paralaza* Sterije Popovića, s kojom su gostovali u Sukošanu i Bibinjama,⁵⁵ *Sluga* Juler Renarda. Međutim, o spomenutim predstavama nismo našli nikakvih podataka. Iz zapisnika Nastavnog vijeća održanog 2. 11. 1955. još saznajemo kako se pripremala predstava *Sluge* Ivana Cankara koja se trebala igrati u Narodnom kazalištu u povodu proslave devedesete godišnjice učiteljske škole.

Tražeci podatke u zadarskom tjedniku *Glas Zadra*, koji je inače pratio sve kulturne događaje na širem području sjeverne Dalmacije, saznajemo koji su bili problemi amaterskih družina u prvom desetljeću nakon Drugoga svjetskog rata. Općenito, rad dramskih društava je ocijenjen kao kampanjski i nesistematski jer obično učenici/radnici rade samo za smotre, festivale, akademije i ostale prigodne priredbe. Loša kvaliteta pojedinih programa rezultat je bezglave trke za masovnošću društva i puno sekcija u sklopu pojedinih društava bez uvjeta za to.⁵⁶ Sistem stvaranja društava u sklopu većih radnih kolektiva/škola nije više koristan i nije u duhu demokratizacije javnog i društvenog života. Novinar predlaže da po sistemu slobodnog odabira svaki radnik/učenik odabere, bez obzira gdje radi, u kojem društvu ili grupi želi aktivno raditi, tako bi se smanjio broj društava, ali bi se dobila kvaliteta programa. Rad svih društava trebalo bi stalno nadzirati, i utjecati na odabiranje literarnih predložaka za pojedine scenske izvedbe, upozorava novinar.

Na početku školske godine 1951./52. počelo je s radom kazalište lutaka u Učiteljskoj školi u Zadru.⁵⁷ Cjelokupni projekt vezuje se uz inicijatora nastavnika Milana Filipija. Za prvo uprizorenje izabrali su Puškinovu *Zlatnu ribicu* koja je izvedena za praznik, Dan Republike 1951. i to za učenike Učiteljske škole. Drugi dan je predstava izvedena za pionire iz Dječjeg doma i za Gimnaziju.

⁵³ Roko DOBRA, „Na rubu diletantizma“, *Glas Zadra*, br. 613, 8. 6. 1963.

⁵⁴ L. CVIJETKOVIĆ, n. dj., 269.

⁵⁵ DAZ, fond Učiteljska škola, Iz zapisnika Nastavničkog vijeća održanog 13. 3. 1953.

⁵⁶ A. KITAREVIĆ, „Za bolji i kvalitetniji rad kulturno-umjetničkih društava i grupa“, *Glas Zadra*, br. 33, 1. 9. 1951.

⁵⁷ K. P., „Otpočelo radom kazalište lutaka u učiteljskoj školi u Zadru“, *Glas Zadar*, br. 39, 29. 11. 1951. Dva mjeseca ranije možemo pročitati u *Glasi Zadra*, br. 33, 1. 9. 1951. „Otvorit će se kazalište lutaka u Zadru“. Naime, zbog brige prema djeci u Zadru kao dio aktivnosti narodnih vlasti i masovnih organizacija osnivaju se razne dječje ustanove, igrališta. Djeci treba omogućiti da u izvanškolsko vrijeme dođu do razonode koja će povoljno utjecati na njihovo formiranje.

Zanimljivost je u tome što je ovo prva lutkarska predstava u Zadru nakon Drugoga svjetskog rata. Zadatak sekcije je bio da učenici Učiteljske škole usvoje tehniku kazališta lutaka koju bi mogli koristiti u svojem budućem radu.

O lutkarstvu se malo zna pa Učiteljska škola kao pedagoški centar zadarskog kraja poziva sve zainteresirane da se slobodno obrate za savjet ako žele napraviti lutkarsku predstavu. Milan Filipi i Vera Horvat su 1955./56. organizirali tečaj za buduće lutkare. Tečaj je polazilo oko dvadeset učitelja koji su u kratkom roku morali steći osnovno praktično znanje u vezi s konstruiranjem pozornice, pravljenjem lutaka, režijom i glumom.

Možemo reći da je temelj kazalištu lutaka u Zadru udaren u Učiteljskoj školi iz koje će kasnije stasati poznato zadarsko lutkarstvo. Utemeljitelj Milan Filipi,⁵⁸ inače nastavnik tjelesnog odgoja, sasvim neznatnim materijalnim sredstvima načinio je prvu malu pokretnu pozornicu i male ili ručne lutke koje nazivamo guignol ili lutke rukavice. Bila je to novost jer su se u većini kazališta uglavnom koristile lutke na koncu poznate pod nazivom marionete. Ne smijemo zaboraviti da je to upravo vrijeme kada se pripremalo osnivanje Kazališta lutaka u Zadru u kojem će se također koristiti guignol lutke.⁵⁹ Predstave su se davale u prostorijama veličine jedne učionice. Veća pokretna pozornica sagrađena je kada se škola iz „kuće Vlahov“ preselila u zgradu na Obali maršala Tita, današnja zgrada Sveučilišta u Zadru, gdje je sagrađena velika nepokretna pozornica. Na scenu je moglo stati odjednom više animatora, a pozornica je mogla imati i kompleksniju inscenaciju. Saznajemo da su prve guignol lutke imale teške glave izrađene od gline koje su kasnije zamijenjene

⁵⁸ Prema Dragi MARIĆU, „Sportaš, pedagog, čovjek“, *Slobodna Dalmacija*, br. 18560, 3. X. 2002. i „Donio odbojku, rukomet i vaterpolo“, *Slobodna Dalmacija*, br. 18257, 21. XI. 2001. Svestrani Milan Filipi (1910. – 2003.) bio je ponajprije sportaš. Rođen je u Betini na otoku Murteru 20. svibnja 1910. gdje je završio osnovnu školu. Godine 1923. njegova se obitelj preselila u Šibenik gdje je završio Realnu gimnaziju. Ljubav prema sportu usadili su mu gimnazijski profesori tjelesnog koji su došli iz Češke, Feanc Cimer i Josip Žluva. Položio je sve moguće tečajeve i pedagoške škole. Priključio se NOR-u jer su ga proganjali fašisti. Sportom se počeo baviti kao gimnazijalac u Sokolskom društvu u Šibeniku. Na Sveslavenskom sletu u Beogradu 1930. postao je prvak u penjanju uz konop. Bavio se gimnastikom i plivanjem i bio je najbolji gimnastičar u Dalmaciji. Početkom Drugoga svjetskog rata seli se u Biograd, a krajem rata ili točnije 23. siječnja 1945. odlazi u Zadar gdje počinje raditi u Gimnaziji i Učiteljskoj školi. Jedan je od najzaslužnijih za razvitak sportskog života u oslobođenom Zadru. Smatra se ocem zadarskog rukometa jer je osnovao prvi rukometni klub srednjoškolaca s kojim je 1948. odigrao prvu rukometnu utakmicu u Dalmaciji, prvi je trener skakača u vodu, inicijator utemeljenja gimnastičkog društva, organizator prvih sletova, jedan od osnivača planinarskog društva Liburnija i prvi skijaš na Jadranskom moru. Dobitnik je mnogih priznanja: Zlatna plaketa SFK Hrvatske, Majska nagrada SRH, Zlatna plaketa RSH, Trofej Saveza za fizičku kulturu Hrvatske, Zlatna plaketa SFK Zadar, Povelja zadarske Gimnazije Vladimira Nazora za pedagoški rad i mnoštvo drugih. Svestrani duh nije mu dao mira i kada je otišao u mirovinu u Betinu. Više se nije bavio sportom, ali je izrađivao povijesne betinske i svjetske brodove i crtao pejzaže rodnog kraja, zabilježio je Hrvoslav PAVIĆ portretirajući Milu Filipija u povodu dodjele nagrade za životno djelo općine Tisno za 2001. godinu. („Mile Filipi – čovjek koji hoda po vodi“, *Sloboda Dalmacija*, br. 18257, 21. XI. 2001.)

⁵⁹ Ne možemo isključiti suradnju Mile Filipija iz Učiteljske škole i Mile Gatara odnosno Bruna Paitonija, osnivače Kazališta lutaka u Zadru, to više kada znamo kako je Mile Gatara pomogao u radu dramske sekcije u Učiteljskoj školi gdje potpisuje nekoliko režija.

lutkama na štupu s kaširanim glavama.⁶⁰ Vrlo lijepe kostime za lutke izrađivala je Ljubica Marinić, nastavnica domaćinstva. Iz opisa lutaka saznajemo da su radili posebno glave lutaka, posebno tijelo i posebno se svakoj lutki šivala odjeća. Kulise su izrađivali učenici na satovima domaćinstva.⁶¹ Za uvježbavanje govora bila je zadužena Palma Katalinić.⁶² Među onima koji su zaslužni za kazalište lutaka spominje se i profesor Ante Zadrović.⁶³ Prvi učenici lutkari bili su Ante Barada, Leposlava Brzić, Josipa Dadić, Frane Dijan, Nikola Knežević, Pava Kunica, Dijana Marinović, Berislav Pisulić. Nabrojene su predstave koje su se igrale: *Ribar i zlatna ribica*, *Crvenkapica*, *Pepeljuga*, *Dugonja Trbonja i Vidonja*, *Loptica skočica*, *Kuhar Miško*, *Začarana šuma*, *Mlinar i njegov mačak*, *Slamnati vočić* i *U carstvu patuljaka*.⁶⁴ Nemamo podataka o autorima tekstova niti o onome tko je tekst prilagodio za scenska uprizorenja. Uz opće poznate naslove adaptiranih bajki kao što su *Crvenkapica*, *Pepeljuga* i *Mlinar i njegov mačak*, naslov dramske igre *Kuhar Miško* autora Željka Hella pronalazimo i na zadarskoj lutkarskoj sceni 1956., a predstavu je režirao Mile Gatara, onaj isti redatelj koji je bio angažiran za rad s učenicima u dramskoj sekciji. Pretpostavljamo da je dramska igra *U carstvu patuljaka* djelo Mladena Širole, jednog od najzastupljenijih autora, jer isti taj naslov nalazimo 1956. na repertoaru Kazališta lutaka u Zadru u režiji Mile Gatara. Možda su i narodnu priču *Dugonja Trbonja i Vidonja* posudili zadarskim lutkarima koji su igrali spomenutu igru 1958. prema adaptaciji Mladena Širole. Na repertoaru Kazališta lutaka Učiteljske škole našla se i predstava *Zlatokosa* koja se davala u povodu praznika 8. marta u kazalištu u školi.⁶⁵

Ipak, najveći uspjeh imali su komadi s pjevanjem kao što su *Crvenkapica* i *Loptica-Skočica* s posebnim nježnim i finim sopranima Josipe Dadić koja je pjevala *Crvenkapicu* i Ruže Stojisavljević koja je pjevala *Lopticu-Skočicu*.⁶⁶ Naime, prilikom praznika Dana Republike, Dana dječje radosti i Titova rođendana učenici Učiteljske škole uvijek su davali predstave. Navodimo doživljaje Vere Horvat, jedne od voditeljica lutkarske sekcije:⁶⁷ „Na stotine djece bi skoro bez predaha, širom otvorenih očiju, pratilo čudesne ili šaljive događaje ljudi i životinja, uživljavajući se u njihove zgode i nezgode. Djeca su se zajedno sa scenskim likovima veselila, strahovala ili žalostila. Na kraju predstave ne bi izostao buran pljesak, a glumci lutkari, usprkos silnom zamoru, promukli i oznojeni, izlazili bi sretni iza pozornice osjećajući, da su toj maloj publici priredili veliki i nezaboravni doživljaj.“

⁶⁰ Kao posebnost navodimo da se upravo u to doba u svim profesionalnim lutkarskim kazalištima počinju koristiti lutke guignol koje su zamijenile komplicirane marionete.

⁶¹ DAZ, fond Učiteljska škola u Zadru, Iz zapisnika Nastavničkog vijeća održanog 18. 10. 1951.

⁶² ISTI, 9. 2. 1951.

⁶³ ISTI, 15. 1. 1953.

⁶⁴ Vera HORVAT, „Kazalište lutaka“, *Učiteljska škola Zadar*, 267.-269.

⁶⁵ DAZ, fond Učiteljska škola u Zadru, Iz sjednice Nastavničkog vijeća održane 12. 2. 1958.

⁶⁶ Prema V. HORVAT, *n. dj.*, 268.

⁶⁷ *Isto*.

Na sjednici Nastavničkog vijeća koja je bila posvećena izvannastavnim aktivnostima, Vera Horvat, inače profesorica francuskog jezika, navodi kako je najveći problem rada kazališta lutaka nedostatak novca za nabavu materijala za kostime. Saznajemo kako su uvijek bavili priče na francuskom jeziku kako bi zainteresirali malene za učenje stranog jezika.⁶⁸

Iz opisa gostovanja Učiteljske škole u Novigradu, koji smo pronašli u *Glasi Zadra*,⁶⁹ možemo rekonstruirati kako su izgledale predstave. Naime, kao ustanova koja je bila svjesna svoje uloge u društvenom razvitku i borbi za prosvjećenje naroda po selima je izvodila program različitih sekcija. Najprije je učenik Ante Peša pozdravio nazočne, zatim su odigrali predstavu, pretpostavljamo lutkarsku *Zlatnu ribicu*, a onda je Petar Borjan recitirao pjesmu Mate Balote, „Govore mi da nisam fin“. Nakon toga je izveden komad Znamenje od Ćirića.⁷⁰ Riječ je o vrlo aktualnom problemu u kojem se govori o socijalističkom preobražaju sela, stvaranju seljačkih radnih zadruga i borbi naprednih masa sela protiv kulaka.⁷¹ Vrlo zapaženu ulogu četnika Ace odigrao je Matešić. Posljednja točka je bila «ritmička kompozicija» *Proljeće*. Na kraju izvješća autor kaže kako nije bio potpun program jer u autobusu nije bilo mjesta za zbor.⁷²

U vježbaonici Učiteljske škole također se njegovao izvannastavni rad. Za dramsku sekciju bila je zadužena učiteljica Srećka Štrelov, za literarnu sekciju Katica Kaleb, za fiskulturnu Emerika Tičić, za ručni rad Marija Bjelanović, za školsku zadrugu Ljubica Marinić, za pionirsku organizaciju Antun Beljić i za likovnu sekciju Marija Eškinja.

Učenici vježbaonice Učiteljske škole izveli su u dvorani Narodnog kazališta predstavu *Snjeguljica*. Režiju i scensku opremu, koje su ocijenjene kao veoma uspješne, potpisuju Srećka Štrelov i Katica Kaleb uz punu pomoć i suradnju ostalih članova nastavničkog zbora vježbaonice Učiteljske škole. Spomenutim učiteljicama dodajemo imena Emerike Tičić koja je izabrala djelo, oduševila kolektiv za njegovo izvođenje, dok je u organizaciji cijelog komada sudjelovala i Marija Bjelanović.⁷³ Navedena su i imena djece koja su sudjelovala u predstavi: Dubravka Majetić igrala je Snjeguljicu, patuljci su bili Silvijo Tičić, Željka Gerovac, Zoran Haniš, Ermica Ivoš, Darija Akerman i Višnja Jelić. Snjeguljčinu maćehu igrala je Paula Ćirković, kraljevića Davor Ćurković, majku Sofija Mikić, kraljevićeva pratnja su bili Jurica Košta i Sreten Štrelov, te lovci Boris Pisanski, Siniša Škarica i Tihomir Zanki. Zečići su bili Adela Grandov, Joso Maletić, Vedran Meštrović i Damir Majetić. Predstava završava pjesmom i malim balerinama koje se pojavljuju kao osvježanje i pridonose općem uspjehu predstave. Male balerine su bile: Edita Govorčin, Gita Janković, Verica Fore-

⁶⁸ DAZ, fond Učiteljska škola, Sjednica Nastavničkog vijeća 23. 10. 1957.

⁶⁹ Kažimir PRIBILOVIĆ, „Omladina Učiteljske škole posjetila Novigrad“, *Glas Zadar*, br. 39, 29. 11. 1951.

⁷⁰ Pretpostavljamo da je to Milorad Ćirić koji je bio ponajprije slikar, ali je pisao i „humoriistične sastave za kazalište i film“. Pavle Vasić, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 2., Zagreb 1956., 623.

⁷¹ K. PRIBILOVIĆ, *n. dj.*

⁷² *Isto.*

⁷³ Z. V., „Iz Učiteljske škole“, *Glas Zadar*, br. 210, 25. 6. 1955.

tić, Ratka Badurina, Nada Simanski, Nataša Colić, Zvezdana Delavija, Dunja Adum, Ivka Barišić i Ana Mahnić. Predstava je inscenirana u tri čina i ponudila je vrlo dobra mizanscenska i estetska rješenja. Osvjetljenje je također bilo dobro zaključio je novinar i dodao kako bi Narodno kazalište na svoj repertoar moglo staviti dvije do tri predstave godišnje koje bi bile namijenjene djeci, a kako bi se djeca zbližila s kazalištem. Proširujući djelokrug rada na ovom sektoru naše bi kazalište postalo još više narodno i naše.⁷⁴

Godinu dana kasnije iste učiteljice Srećka Štrelov i Katica Kaleb, zajedno s ostalim članovima nastavničkog zbora vježbaonice Učiteljske škole pripremile su s djecom iz vježbaonice predstavu J. Prodanovića *Čudotvorni cvijet*. Riječ je o tekstu koji ima izraženu moralno, patriotsku i socijalnu dimenziju jer upravo takvi tekstovi mogu pozitivno utjecati na odgoj i formiranje zdravog i snažnog karaktera.⁷⁵ Tema djela je ljubav prema roditeljima i spremnost na žrtvu zbog plemenitog cilja, zatim borba protiv svega zaostalog, mračnjaštva i zlobe. Izbor teksta ocijenjen je kao vrlo dobar, isto kao i postavljanje na scenu. U predstavi je sudjelovalo 40 djevojčica i 16 dječaka. Bilo je potrebno riješiti kostime za sve sudionike, stvarne i alegorijske likove i opremiti scenu koja se sastojala od pet slika. Prema mišljenju novinara, bio je užitak promatrati tu djecu kako se slobodno i sigurno kreću po kazališnoj sceni. Vrlo vješto su izgovarali proživljeni tekst. Bila je to jedna vrlo ujednačena predstava i jedna od najboljih dječjih predstava u Zadru. Na kraju spominjemo baletni dio predstave koju je postavio baletni majstor Kuzma Beović. Spomenimo još i uobičajeni komentar novinara koji vrlo često susrećemo u analizama predstava kad bi im se svidjela ili kada bi zadovoljila njihove estetske kriterije – scena je bila vizualno i funkcionalno veoma dobro riješena, a i svjetlosni efekti su zadovoljili.⁷⁶

U vježbaonici Učiteljske škole majke su zajedno s djecom i nastavnicima proslavile Majčin dan uz prigodni program. Učenice V. razreda Učiteljske škole najprije su u kratkim referatima govorile o značenju toga dana, a poslije toga učenici iz Vježbaonice izveli su program. Program se izvodio po razredima, a sastojao se od recitacija i kraćih igrokaza. Baletna grupa izvodila je Snježne pahuljice. Čitav program uvježban je na slobodnim aktivnostima. Na kraju su djeca prilazila majkama, darivala ih i uručivala čestitke koje su sami napravili.⁷⁷

U znaku dvadesete godišnjice narodnog ustanka nastupili su učenici iz vježbaonice. Izveden je raznovrstan program u kojem su posebno zapaženi Barokni ples i dramska igra Jučer, danas i sutra.⁷⁸

Najviše je učenika bilo u središnjem pjevačkom zboru koji je vodio Šime Dešpalj. O njihovu radu nemamo mnogo podataka. Znamo samo kako je ocjenjivački odbor smotre koja se održala 1950. pjevački zbor OKUD-a Učiteljske

⁷⁴ A. KITAREVIĆ, „Snjeguljica u izvedbi Đaka vježbaonice učiteljske škole“, *Glas Zadra*, br. 159, 3. 7. 1954.

⁷⁵ Jasno je naglasio A. KITAREVIĆ, „Čudotvorni cvijet“, *Glas Zadra*, br. 209, 19. 6. 1955.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ „U vježbaonici učiteljske škole“, *Glas Zadra*, br. 195, 12. 3. 1955.

⁷⁸ „Uspjela školska svečanost“, *Glas Zadra*, br. 514, 10. 6. 1961.

škole „August Cesarec“ nagradio s 5.000 dinara radi pozitivnog i plodnog rada i mnogobrojnih nastupa tijekom čitave godine.⁷⁹ Otpjevali su pjesmu Zagorska rapsodija autora Vinka Žganca, Naš put autora Mihaljevića i Ljuljačku Slavenkog. Tamburaški zbor je vodio Milivoj Badurina i učenici su redovito vježbali u učeničkom domu. Vrlo aktivna, s velikim brojem članova u školi, bila je folklorna sekcija koju je vodio Milan Filipi.

Podatke o postojanju literarne sekcije u Učiteljskoj školi pronalazimo još od 1952. godine. Sekciju je uglavnom vodio profesor Jerolim Kraljev,⁸⁰ ali se kao voditelji spominju Slavko Mikolčević i Ivan Hrašćanec. Iako su učenici pokazivali veliki interes za rad u ovoj sekciji⁸¹ i članovi su se često sastajali, nemamo podataka o njihovu konkretnom radu jer te manifestacije nisu masovne pa zato takvo djelovanje nitko nije registrirao u lokalnim novinama. Zabilježeno je kako profesor Kraljev sprema literarnu večer,⁸² zatim imamo podatak kako je zajedno s Verom Horvat pripremio proslavu u povodu obljetnice vezane za A. G. Matoša i J. J. Zmaja.⁸³ O važnosti ove sekcije saznajemo iz napisa u novinama koji pozdravlja obnavljanje literarne sekcije napominjući kako će mladim učiteljima kada dođu na selo osobito biti potrebno da se upoznaju s književnošću.⁸⁴ Oni su na sastancima diskutirali o književnosti, umjetnosti uopće i čitali svoje književne pokušaje, rekao je autor članka. Inače je u gradu djelovala vrlo aktivno literarna sekcija kluba kulturno-prosvjetnih radnika „Juraj Baraković“ koja je priređivala književne večeri.⁸⁵

Športske aktivnosti bile su prožete duhom kolektivizma i jačanjem moralnog odgoja. U svojim sjećanjima Milan Filipi priča kako su nakon Drugoga svjetskog rata organizirali sletove s tisućama sudionika i tisućama gledatelja, a masovnost je bilo mjerilo uspjeha. Velike športske uspjehe postizali smo zbog njih samih i zbog podizanja morala i športskog duha naraštaja koje su odgajali i zaključuje kako danas igraju samo za novac.⁸⁶ Nastavničko vijeće Učiteljske škole dodijelilo je nagradu Milanu Filipiju zbog požrtvornog rada za vrijeme „fiskulture“, ali i za pomoć pri organizaciji raznih priredbi. U obrazloženju stoji kako je redovito i savjesno uvježbavao folklornu grupu, podučavao učenike u raznim granama športa, nastupao na gimnastičarskoj smotri, a njegovim

⁷⁹ „Uspjesi u masovnom kulturnoumjetničkom radu“, *Glas Zadar*, br. 1, 10. 6. 1950. Kao nedostatak smotre se ističe nedovoljno sudjelovanje pojedinih radnih kolektiva jer su zastupljeni uglavnom srednjoškolci, a radničkih grupa nema dovoljno. Osim toga, smotra je pokazala nužno pojačavanje discipline u radu.

⁸⁰ Pero TUDOR, „Osnovana je literarna sekcija pri učiteljskoj školi“, *Glas Zadra*, br. 198, 2. 4. 1955. Radom rukovodi profesor Jerolim Kraljev.

⁸¹ DAZ, fond Učiteljska škola u Zadru, Zapisnik Nastavničkog vijeća 15. 1. 1953.

⁸² IST, 13. 3. 1953.

⁸³ ISTII, 31. 5. 1953.

⁸⁴ Pero TUDOR, *n. dj.*

⁸⁵ G. S., „Lirika i proza na književnoj večeri članova literarne sekcije kluba Juraj Baraković“, *Glas Zadra*, br. 194, 5. 3. 1955. Svoje radove su čitali Miljenko Sršen, Genadi Bolinovski (vojni pitomac), Branko Pasarić, Nedjeljko Franov, Zlatko Štokić, Uglješa Rajčević, Jovan Pavić, Vojo Masnikosa, Nikica Marinković i Georgij Popovski.

⁸⁶ D. MARIĆ, „Sportaš, pedagog, čovjek“

učenici su bili među najboljima. Borio se s mnogim teškoćama kada je bila u pitanju nabavka materijala. Samo zahvaljujući svojoj upornosti škola je tada raspolagala s velikim brojem „fiskulturnih rekvizita“. Svojim radom razvio je u učenika ljubav za tjelesni i pod njegovim rukovodstvom nastupali su u raznim granama športa s dobrim uspjehom. Nagrađen je nagradom od 2.000 dinara.⁸⁷

Iz zapisnika Nastavničkog vijeća kao jedinog izvora saznajemo kako je u školi djelovao fotoklub, koji je u povodu dana škole 1961. priredio izložbu fotoamaterskih radova,⁸⁸ a voditelji su bili Josip Car i Milan Filipi.⁸⁹ Spominje se i rad šahovske sekcije koju vode Želimir Meštrović⁹⁰ i Milan Filipi. Narodna tehnika je okupila velik broj učenika.⁹¹ Marksistički kružok je vodio Ante Zadrović.⁹² Međutim, 1959. javljaju se nove sekcije koje će usmjeriti djelovanje učenika i profesora u rad koji ne zahtjeva masovnost: likovna sekciju koju vodi Izak Morović, sekcije iz biologije i geografije koju vode Sonja Leskovec i Josip Miškov. Spomenimo još i učeničko sveučilište, pa seminar za ideološko-politički rad gdje se proučava historija Komunističke partije Jugoslavije.⁹³

Na kraju spominjemo jednu neobičnu izvannastavnu aktivnost. Naime, Učiteljska škola je imala bogatu biblioteku, ali nije imala dobro organizirano bibliotečno poslovanje. Knjižnicom je uz nastavnika rukovodila grupa od 24 učenika knjižničara. Grupa se dijeli na podgrupe koliko ima radnih dana u tjednu da bi svaki dan knjižnicom mogla rukovoditi jedna podgrupa koju čine četiri učenika. Učenici su naizmjenično rukovodili knjižnicom po jedan sat tjedno, a knjižnica je radila čitavo vrijeme i učenici nisu gubili nastavu. Organizirali su pravilnik knjižnice koji su strogo primjenjivali, a najviše su vodili računa o primopredaji.⁹⁴

Katedra pedagogije na Filozofskom fakultetu u Zadru provela je 1959. opsežnu anketu o tome kakvim se aktivnostima, zabavama i raznodama bavi mladež u svoje slobodno vrijeme. U sklopu srednjih škola vrlo važno mjesto zauzimala je Učiteljska škola. Ispitivanje je vodio dr. Vladimir Janković, koji se inače bavio problemom slobodnog vremena. Naime, u svom izvješću govori kako je vrlo važno koje sadržaje čitaju Učenici učiteljske škole u svoje slobodno vrijeme. Riječ je o aktualnom sociološkom i pedagoškom problemu jer budući učitelji će odgajati buduće naraštaje.⁹⁵

⁸⁷ DAZ, fond Učiteljska škola u Zadru, Zapisnik Nastavničkog vijeća 26. 6. 1950.

⁸⁸ „Uspjela školska svečanost“, *Glas Zadra*, br. 514, 10. 6. 1961.

⁸⁹ DAZ, fond Učiteljska škola u Zadru, Zapisnik Nastavničkog vijeća 14. 1. 1958.

⁹⁰ ISTI, 29. 9. 1958.

⁹¹ ISTI, 14. 1. 1958.

⁹² ISTI, 13. 3. 1953.

⁹³ G. S., „Najbolji su oni koji će već ove jeseni odgajati druge“, *Glas Zadar*, br. 55, 31. 5. 1952.

⁹⁴ Ivan ARALICA, „Kako radi knjižnica Učiteljske škole u Zadru“, *Glas Zadar*, br. 604, 30. 3. 1963.

⁹⁵ Vladimir JANKOVIĆ, „Što čita zadarska školska omladina u slobodno vrijeme“, *Glas Zadar*, br. 390, 1. 1. 1959. U obradi rezultata stoji kako mladež čita razne izvore. Djevojke više čitaju lijepu književnost, a mladići dnevni i športski tisak. Preporuka je bila da bi trebalo srednjoškolce više usmjeriti na čitanje dnevnih listova, a ne da se ograniče samo na tjedne. U slobodno vrijeme

Godine 1959. u Učiteljskoj školi je djelovalo mnogo sekcija pa je donesena odluka kako treba uvesti red u izvannastavni rad. Naime, donesena je odluka da učenik smije biti u samo jednoj sekciji i da sekcija može trajati dvadeset dana. Osim toga, treba točno odrediti dan kada može koja sekcija raditi. Foto-sekciju, kinosekciju i radioamatere treba ujediniti u jednu sekciju, a literarnu, dramsku, recitatorsku, folklornu u drugu sekciju za koju bi trebali biti odgovorni Jerolim Kraljev, Ivo Hrašćanec, Stanko Berović, Šime Dešpalj, Milivoj Badurina i Emerika Tičić. Za zbor je bio zadužen Dešpalj i Badurina, za recitatore Berović, za folklor Škunca i Tičić, a za literarnu Hrašćanec.

Godine 1958. Općim zakonom o školstvu donesena je odluka da nekadašnja Učiteljska škola treba postati Pedagoška gimnazija koja će služiti kao priprema za buduće prosvjetne radnike jer nakon četiri godine učenici bi trebali nastaviti školovanje u trajanju od dvije godine na višoj Pedagoškoj školi. Posljednji naraštaj Učiteljske škole maturirao je 1964./65. Rad u izvannastavnim aktivnostima sveden je na minimum u Pedagoškoj gimnaziji, tvrdi ravnatelj Učiteljske škole Ivan Aralica u svojem izvješću za 1961.⁹⁶

Oglasna knjiga,⁹⁷ kao jedna vrsta zidnih novina, ali i glasnogovornik školske uprave s druge strane predstavlja pisani dokument o onome što se događalo u školi, ali i oko škole. Nije nam zadatak proučavati fenomen oglasne knjige, nego ponajprije želimo proniknuti u život Gimnazije pedagoškog smjera koji nije strogo vezan uz obvezne programe, nego i uz one druge. Knjiga nam je poslužila kao jedan od izvora kako bi se mogao rekonstruirati rad slobodnih aktivnosti jer u *Glasi Zadra* i u zapisnicima Nastavničkog vijeća nismo našli podatke o izvannastavnom djelovanju Pedagoške gimnazije.

Iz oglasne knjige saznajemo kako su učenici odlazili svake godine na ispraćaj štafete⁹⁸ i sudjelovali u defileima mladosti grada Zadra⁹⁹ i kako su svake godine imali godišnju konferenciju Socijalističke omladine.¹⁰⁰ Međutim, saznajemo kako su posjećivali akademije koje su bile u čast pojedinih praznika ili proslava, zatim kako su bili jedan put u kazalištu i gledali "Skup" Marina

vrlo malo čitaju znanstveni-popularnu literaturu i tehničko-praktični tisak pa autor predlaže kako se razna omladinska društva, klubovi i sekcije trebaju brinuti za uspješniju popularizaciju čitanja literature iz znanosti i tehnike. Čitanje trivijalne literature ne smije biti na štetu lijepe književnosti.

⁹⁶ Prema S. DOKOZI, *n. dj.*, 171.

⁹⁷ Dobili smo na uvid razrednu knjigu Gimnazije pedagoškog smjera koja se pisala u razdoblju od ožujka 1966. do svibnja 1974. Vrlo oštećenu oglasnu knjigu pronašao je profesor Josip Sviličić u podrumu Gimnazije/Učiteljske škole i sačuvao od sigurnog propadanja. Kako je ona izvorno izgledala ne može nam potvrditi ni sam Josip Sviličić jer je bila u raspadajućem stanju. Raspadajuće listove profesor Sviličić je zalijepio u novu bilježnicu. Oglasna knjiga svjedoči o šarolikosti života škole, jer naređuje kada će biti gađanje, kada roditelji više ne mogu dobiti informacije, obavještava kada će biti popravni ispiti, kada će početi nastava ili kada uopće neće biti nastave, u njoj su zapisane pojedinosti o cijepljenju, u njoj je zapisan kućni red kojeg se moraju pridržavati svi, i profesori i učenici.

⁹⁸ DAZ, fond Učiteljska škola u Zadru, Oglasna knjiga, 24. 5. 1966.; 25. 5. 1970.

⁹⁹ ISTI, 23. 5. 1966.; 24. 5. 1967.; 25. 5. 1971.

¹⁰⁰ ISTI, 20. 5. 1966.; 19. 5. 1967.; 28. 4. 1968.

Držića u izvođenju Riječkog kazališta¹⁰¹ i u kinu "Pobjeda".¹⁰² Osim toga, u oglasnoj knjizi je evidentirano kako su učenici bili pozvani na sudjelovanje na mitingu protiv rata u Vijetnamu¹⁰³ i to dva puta, zatim na miting u povodu 25. godišnjice priključenja Zadra Hrvatskoj i Jugoslaviji i proslavi 27. godine osnivanja ratne mornarice.¹⁰⁴ Nameće nam se zaključak kako su u ovih devet godina učenici Pedagoške gimnazije u kulturnom životu grada sudjelovali više kao promatrači, a ne kao aktivni sudionici.

U povodu praznika Prvog maja 1966. učenici su morali biti na akademiji u Domu sindikata.¹⁰⁵ Za praznik Dan Republike 1968. učenici Gimnazije pedagoškog smjera održali su akademiju u Pitomačkom klubu. Priredba se održala ujutro u 10 sati pa možemo pretpostaviti da je riječ o predstavi zatvorenog tipa koja je namijenjena samo učenicima i profesorima škole.¹⁰⁶

U školi je djelovala literarna sekcija jer su negdje krajem svibnja 1966., nema datuma, članovi literarne sekcije čitali svoje radove. Na žalost, nemamo podatke tko su bili članovi literarne sekcije i koji profesor je to vodio. Godinu dana kasnije literarna sekcija je u suradnji s pitomcima iz Protuvazdušne obrane održala literarnu večer u Domu Jugoslavenske narodne armije.¹⁰⁷ Članovi literarnih sekcija zadarskih srednjih škola održali su večer svojih literarnih radova 14. prosinca 1972., a među njima je bilo učenika Gimnazije pedagoškog smjera, stoji u pozivima koji su bili upućeni svim učenicima.¹⁰⁸

U listopadu 1968. pozvani su učenici da se uključe u rad dramske sekcije koja upravo počinje. Ne znamo tko je bio organizator niti kakav im je bio program.¹⁰⁹

Posebna aktivnost koju izdvajamo je Kviz 71 na kojem se grupa učenika suprotstavlja grupi prve gimnazije iz Karlovca.¹¹⁰

U veljači 1974. uz pomoć oglasne knjige pozivaju se učenici da se priključe u rad literarne, likovne i marksističke sekcije. U ovoj obavijesti imamo imenovane voditelje sekcija. Za literarnu je imenovan Ivan Aralica, za likovnu Izak Morović i za marksističku Josip Sviličić.¹¹¹ U ožujku sljedeće godine organiziralo se natjecanje iz matematike za sve učenike koji su imali vrlo dobar i odličan iz matematike.¹¹² Možemo reći da su slobodne aktivnosti iz područja na koje smo navikli kao što su šport, pjevački i tamburaški zborovi, dramske i literarne sekcije počele ustupati mjesta raznim dodatnim nastavama iz pri-

¹⁰¹ ISTI, 28. 2. 1969.

¹⁰² ISTI, 6. 2. 1970.

¹⁰³ ISTI, 2. 11. 1967.; i 7. 11. 1969.

¹⁰⁴ ISTI, 1. 11. 1968.

¹⁰⁵ ISTI, 29. 4. 1966.

¹⁰⁶ ISTI, 27. 11. 1968.

¹⁰⁷ ISTI, 5. 11. 1967.

¹⁰⁸ ISTI, 14. 12. 1972.

¹⁰⁹ ISTI, 28. 10. 1968.

¹¹⁰ ISTI, 4. 1. 1971.

¹¹¹ ISTI, 8. 2. 1974.

¹¹² ISTI, 1. 3. 1974.

rodnih znanosti. Nisu to bili masovni odazivi pa su nastavnici obično radili sa samo nekoliko zainteresiranih učenika. Ovako bi mogli završiti pregled slobodnih aktivnosti u radu jedne ustanove koja je izravno i neizravno vrlo važna za stvaranje fizionomije ne sama jednoga grada, nego i jedne regije. Ovo nije konačan pregled izvannastavnih događaja u jednoj ustanovi koja traje i danas jer smo došli samo do sredine osmog desetljeća prošlog stoljeća kada su se javili novi oblici slobodnih aktivnosti. Otvorili smo novu temu u kojoj bi se moglo iz različitih aspekata osvijetliti fenomen mijenjanja sadržaja i forme izvannastavnih aktivnosti.

4.

Zaokružujući rad izvannastavnih aktivnosti u životu jedne škole u razdoblju od 140 godina izdvojili smo tri različita usmjerenja i po sadržaju i po formi. U prvom razdoblju, kada se formira učiteljska škola, slobodne aktivnosti se svode na rad u vrtu jer u isključivo agrarnoj zemlji gdje moraju raditi budući učitelji treba poznavati i voljeti poljodjelske radove pa su učenici svoje slobodno vrijeme provodili u školskom vrtu. Drugi oblik slobodnih aktivnosti javlja se neposredno nakon Drugoga svjetskog rata kada se treba uz pomoć slobodnih aktivnosti omasoviti kultura pa je veliki broj učenika uključen u priredbe koje se daju u povodu praznika. Tad su najzastupljenije dramska, folklorna i tamburaška sekcija te pjevački zbor, koji postoji od samog ponovnog osnutka Učiteljske škole, te učenici masovno sudjeluju na sletovima. Kada su se svi zasukili te masovne kulture kazališta, koncertne i športske dvorane prepustili su profesionalcima, koji su se u međuvremenu školovali, a slobodne aktivnosti su se ponovno vratile u škole. Učenici nisu trebali više samo pjevati, svirati, glumiti, mogli su se individualno uz pomoć mentora baviti fizikom, kemijom, biologijom ili nekim drugim područjima različitih znanosti, ali to više nije predmet našeg istraživanja.

SUMMARY

EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN THE EDUCATION OF NATIONAL TEACHERS IN ZADAR

In this article the author studies extracurricular activities in the normal schools in Zadar. The work of normal schools can be divided into two periods: the first period encompasses the establishment of the normal school for men in Arbanasi in 1866 to its forced closure in 1921, when the students along with the teachers moved first to Dubrovnik, and then later to Šibenik; the second period of activity of the normal school covers the years 1945 to 1965. The general law of education enacted in 1958 decreed that the normal school had to become a pedagogical Gymnasium.

The life of future teachers in the normal school for men in Arbanasi was of the type common in boarding schools for secondary education. Along with walks, church attendance and visiting primary schools, the students read books on pedagogy, completed lessons and studied language. Analysis of the educational programme reveals that the normal schools stressed the learning of music. The teachers, as well as all the personnel at the normal school, encouraged students to spend their free time in the school gardens. Future teachers had to become acquainted with agricultural work in order that they would be able to enlighten the villages around Zadar where they would eventually go to teach with their knowledge.

The second period of the education of teachers begins when the committee for the national liberation of Dalmatia in the region of Zadar began to hold courses for future teachers before the end of the Second World War. Alongside their normal curriculum, the students took courses in which they prepared theatrical presentations to be held in surrounding villages and even the National Theatre in Zadar. At the end of the Second World War, the Secretariat for National Youth and the Committee for Cultural Education in the city of Zadar organized culture and sporting life. All the youth had to participate in creating mass cultural and sporting manifestations and consequently various artistic, cultural, and sporting associations were established. The students of the normal school were preparing to organize the cultural life in the villages. The August Cesarec society was active in the normal school and it was divided into sections: literary, dramatic, puppet show, folklore and choral and musical groups. Note is made of dramatic and puppet shows held by the students of the normal school and by students who utilized the exercise room of the normal school. The work of the various sections was performed in joint evening sessions which the students held in the environs of Zadar.

Amateur performances in theatres, concert halls and sporting stadiums died down at about the same time that the normal school was transformed in the pedagogical gymnasium.

Key words: Zadar, teacher education, extracurricular activities, school gardens, cultural artistic activity, dramatic section

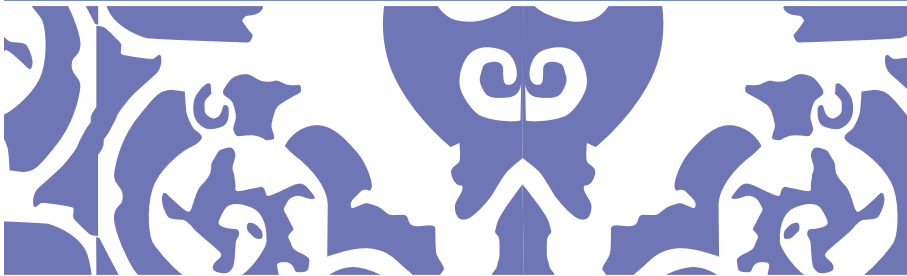
POVIJESNI PRILOZI

HISTORICAL CONTRIBUTIONS

2008.

ČLANCI – ARTICLES

- Ante Škegro** Mukurska biskupija /IZVORNI ZNANSTVENI RAD
- Ana Novak** Uključivanje Opatije Topusko u crkveno-politički i javni život na području Zagrebačke biskupije (Djelatnost opata Ivana II. i sjeveroistočni posjedi cistercijske Opatije Blažene Djevice Marije) /IZVORNI ZNANSTVENI RAD
- Marko Jerković** Plemstvo Križevačke županije u srednjem vijeku – uvod u problematiku i historiografski pregled /PREGLEDNI RAD
- Lovorka Čoralić
Damir Karbić** Prilog životopisu zadarskoga nadbiskupa Luke iz Ferma (1400.-1420.) /IZVORNI ZNANSTVENI RAD
- Mladen Ančić** Kako «popraviti» prošlost. Konstrukcija memorije na nadgrobnim spomenicima 15. stoljeća /IZVORNI ZNANSTVENI RAD
- Vladimir Huzjan** Pokušaj otkrivanja nastanka i razvoja kravate kao riječi i odjevnoga predmeta /PREGLEDNI RAD
- Hana Breko
Kustura** Sinjski kantuali fra Petra Kneževića (1767.) u kontekstu «polifonia simplicis» i «cantus fractus» - konkordanca s talijanskim izvorima /IZVORNI ZNANSTVENI RAD
- Kristian Novak** Po rodu, po karvi i po jeziku: Nacionalni identitet u političkim i publicističkim tekstovima Ivana Kukuljevića Sakcinskog /IZVORNI ZNANSTVENI RAD
- Arijana Kolak** Između Europe i Azije: Hrvati i Mađari u propagandnom ratu 1848./49.

**HRVATSKI
INSTITUT
ZA POVIJEST**

34

Povij. pril., god. 27, 1.-256., Zagreb, 2008.

UDK: 329(497.1)SKK"1936/1941"
323.14(497.5=163.41)"1939/1941"
94(497.5)"1939/1941"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 11. 9. 2006.
Prihvaćeno: 3. 5. 2007.

Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska

KREŠIMIR REGAN

Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, Republika Hrvatska

Srpski kulturni klub (SKK) je u Beogradu potkraj 1936. osnovala srpska intelektualna, politička i gospodarska elita za društveni, kulturni i gospodarski razvoj Srba u Kraljevini Jugoslaviji. Nakon uspostave Banovine Hrvatske 26. VIII. 1939. SKK je izvršio reviziju programa te nastavio tijekom druge polovice 1939. djelovati kao najžešći kritičar unutarne političke reforme započete Sporazumom Cvetković-Maček, da bi tijekom 1940. godine postao glavnim nositeljem protubanovinskog i protusporazumskog pokreta među jugoslavenskim Srbima koji su se ujedinili pod parolom "Srbi na okup". Pokret je, djelujući na temeljima velikosrpske ideologije, otvoreno zahtijevao stvaranje velike Srbije na svim srpskim "povijesnim" prostorima, uključujući i dijelove Banovine Hrvatske koji su zbog povijesnih, geostrateških ili gospodarskih razloga trebali pripasti velikoj Srbiji.

Ključne riječi: Srpski kulturni klub, Banovina Hrvatska, Sporazum Cvetković-Maček, velikosrpska ideologija

Uvod

Društvo Srpski kulturni klub (SKK) osnovala je u Beogradu potkraj 1936. srpska intelektualna, politička i gospodarska elita. Klub se nakon uspostave Banovine Hrvatske svrstao u najžešće osporavatelje unutarnjih političkih reformi započetih Sporazumom Cvetković-Maček (26. kolovoza 1939.). Među Srbima u Banovini Hrvatskoj zastupalo je velikosrpsku ideologiju i bio je jedan od glavnih nositelja protubanovinskog i protusporazumskog pokreta ujedinjenog pod parolom "Srbi na okup".¹ Za razliku od ostalih zastupnika te politike,

¹ U opisu nosilaca velikosrpske politike pod parolom "Srbi na okup" upotrebljavaju se termini protubanovinski i protusporazumski. Iako se čini da je riječ o potpuno istoznačnim pojmovima, postoji ipak mala, ali znakovita razlika. Termin protubanovinski označava onu politiku koja se apsolutno protivi bilo kakvom osnutku hrvatske banovine u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno razbijanju načela nacionalnog jedinstva izraženog u integralnom jugoslavenstvu te načela državne jedinstvenosti izraženog u centralizmu. Takvo su stajalište zauzele razne udruge građana, među kojima se posebno ističe Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije. Termin protusporazumski označava politiku koja se ne protivi postizanju sporazuma između Hrvata i Srba, ali samo ako se zadovolje tri uvjeta: prvo, da ga potpiše pravi predstavnik srpskog naroda izabran na demokrat-

SKK je bio jedino srpsko društvo čije se djelovanje nije prikrivalo sintagmom borbe za spas unitarističke Kraljevine Jugoslavije, već se otvoreno zalagalo za stvaranje velike Srbije na svim srpskim "povijesnim" prostorima, uključujući i dijelove Banovine Hrvatske u kojima su Srbi činili apsolutnu većinu u ukupnom stanovništvu, ali i dijelove Banovine Hrvatske koji su, prema stajalištima tvoraca velikosrpskoga programa SKK, zbog povijesnih, geostrateških ili gospodarskih razloga (poput, primjerice, istočne obale Jadranskoga mora) trebali pripasti velikoj Srbiji.

Premda je djelovanje SKK u Kraljevini Jugoslaviji potkraj tridesetih i početkom četrdesetih godina 20. stoljeća bio nezaobilazna tema zanimanja hrvatskih povjesničara, taj je interes većim dijelom bio usmjeren na istraživanje njihove uloge u razvoju četničkog pokreta i utjecaju na svakidašnji politički život Srbije tih godina. Stoga ćemo u obradi djelovanja SKK, neovisno o dosadašnjim i dijelom već zastarjelim istraživanjima, nastojati odgovoriti na sljedeća pitanja: (1) S kakvih su programskih i ideoloških stajališta nastupali? (2) Kakav je bio njihov politički odnos s drugim političkim strankama i društvima sa srpskom većinom u članstvu i u političkome vodstvu? (3) Kakav su politički uspjeh ostvarili među Srbima u Banovini Hrvatskoj?

Opća obilježja Banovine Hrvatske

Banovina Hrvatska je kao političko-teritorijalna jedinica Kraljevine Jugoslavije postojala od 26. kolovoza 1939. do 10. travnja 1941., a bila je uspostavljena na području ujedinjene Savske i Primorske banovine s kotarima Šid, Ilok, Derventa, Gradačac, Brčko, Travnik, Fojnica i Dubrovnik. Ukupna je površina Banovine Hrvatske iznosila približno 65.500 četvornih kilometara ili 26,44 posto državnog teritorija Kraljevine Jugoslavije.² Središte joj je bilo u Zagrebu, a službena zastava trobojnica s vodoravnom crvenom, bijelom i plavom trakom. U sredini bijele trake bio je povijesni hrvatski grb od dvadeset pet crvenih i bijelih polja, od kojih je prvo lijevo gornje polje bilo crveno.

skim izborima; drugo, da se u granicama Banovine Hrvatske ne nalaze "srpski krajevi" (istočna i zapadna Slavonija, Bosanska Posavina, Banovina, Kordun, Lika, sjeverna i južna Dalmacije te dijelovi Bosne); i treće, da Banovina Hrvatska nema političku autonomiju kakvu je stekla Sporazumom Cvetković-Maček. Premda bi se oba termina mogla shvatiti kao velikosrpski, njihova uporaba u opisu svake političke radnje koja je bila usmjerena protiv Banovine Hrvatske ili Sporazuma Cvetković-Maček ipak bi bila pogrešna. Jer sve se političke radnje nekih stranaka, udruga i institucija izvedene u ime jugoslavenske ideologije, kao što je to bilo slučaj sa Savezom Sokola Kraljevine Jugoslavije, ne mogu izjednačiti sa srpstvom, iako ga je nesrpsko stanovništvo moglo tako shvatiti, a najčešće i jest.

² Podaci o veličini teritorija Banovine Hrvatske ovisno o autoru međusobno se razlikuju. Prema Srkulju i Lučiću, Banovina Hrvatska imala je 65.456 četvornih kilometara, prema Radojčiću 66.700 četvornih kilometara, a prema Gažiju 65.455,99 četvornih kilometara. Stjepan SRKULJ/Josip LUCIĆ, *Hrvatska povijest u dvadeset pet karata*, Prošireno i dopunjeno izdanje, Zagreb 1996., 101.; Ljubomir RADOJČIĆ, *Hrvatska banovina: izrađena po najnovijoj administrativnoj podeli i rečnim slivovima, i sa novom kartom banovine*, Beograd 1940., 3.; Franjo, GAŽI, *Vladko Maček i stvaranje banovine Hrvatske*, Zagreb 1991., 154.

Administrativno i teritorijalno, Banovina Hrvatska je bila podijeljena na gradove, kotare i općine. Imala je dvadeset pet gradova³ i devedeset devet kotara s četiri ispostave, međusobno podijeljenih između Banske vlasti u Zagrebu i Ispostave Banske vlasti u Splitu.⁴ Broj općina teško je utvrditi jer se tijekom postojanja Banovine Hrvatske stalno mijenjao, ovisno o prirastu ili padu stanovništva na nekom području. Stoga se taj broj može zaokružiti na približno 700 općina.⁵

Prema *Uredbi o Banovini Hrvatskoj*, sa središnje vlade bili su na nju prebačeni poslovi poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, tjelesnog odgoja, pravde, prosvjete i unutrašnje uprave. Uredbom je također određeno da zakonodavnu, upravnu i sudsku vlast iz nadležnosti Banovine Hrvatske obavlja kralj preko bana, a da svaku kraljevu odluku koja zadire u nadležnost Banovine Hrvatske mora svojim potpisom odobriti hrvatski ban. Uoči njemačko-talijanske agresije na Kraljevinu Jugoslaviju, nova kraljevska vlada generala Dušana Simovića proširila je početkom travnja 1941. autonomiju Banovine Hrvatske. Ona je Uredbom o oružništvu (žandarmeriji) Banovine Hrvatske, zatim Uredbom o razgraničenju posla Ministarstva unutrašnjih poslova i Banovine Hrvatske te na posljeticu Uredbom o ovlaštenju bana Banovine Hrvatske da naredbenim putem propisuje odredbe o oružništvu banovine Hrvatske dobila pravo na raspolaganje vlastitim oružano-policijskim snagama. Također je Uredbom o Banovinskom sudu za zaštitu države bila osigurana sudska autonomija za čitavo njezino područje.⁶

³ Bakar, Bjelovar, Čakovec, Dubrovnik, Karlovac, Koprivnica, Križevci, Livno, Mostar, Nova Gradiška, Osijek, Petrinja, Senj, Sisak, Slavonska Požega, Split, Sušak, Šibenik, Travnik, Varaždin, Vinkovci, Virovitica, Vukovar, Zagreb.

⁴ Benkovac, Biograd, Bjelovar, Brač, Brčko, Brinje, Bugojno (ispostave Gornji Vakuf i Kupres), Crikvenica, Čabar, Čakovec, Čazma, Daruvar, Delnice, Derventa, Donja Stubica, Donji Lapac, Donji Miholjac, Dubrovnik, Dugo Selo, Duvno, Đakovo, Đurđevac, Fojnica, Garešnica, Glina, Gospić, Gračac, Gradačac, Grubišno Polje, Hvar, Ilok, Imotski, Ivanec, Jastrebarsko, Karlovac, Kastav, Klanjec, Knin, Konjic, Koprivnica, Korčula, Korenica, Kostajnica, Krapina, Križevci, Krk, Kutina, Livno, Ljubuški (ispostava Posušje), Ludbreg, Makarska, Metković, Mostar, Našice, Nova Gradiška, Novi Marof, Novi Vinodol, Novska, Ogulin, Okučani, Osijek, Otočac, Pakrac, Perušić, Petrinja, Piskarovina, Podravska Slatina, Pregrada, Preko, Prelog, Prozor, Rab, Samobor, Senj, Sinj, Sisak, Slavonska Požega, Slavonski Brod, Slunj, Split, Stolac (ispostava Čapljina), Sušak, Sv. Ivan Zelina, Šibenik, Šid, Travnik, Udbina, Valpovo, Varaždin, Velika Gorica, Vinkovci, Virovitica, Vojnić, Vrbovsko, Vrgin Most, Vukovar, Zagreb, Zlatar i Županja. Krešimir REGAN/Tomislav KANIŠKI, *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb 2003., 277., zemljovid 201., Upravna podjela Banovine Hrvatske.

⁵ Podatak je dobiven na osnovi rezultata općinskih izbora koji donosi podatak o 620 općina. Taj je broj nešto veći jer se izbori od 18. svibnja 1940. nisu proveli u svim kotarima (Derventa, Gradačac, Brčko, Konavle, Benkovac itd.). "Rezultati općinskih izbora u Hrvatskoj", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. V. 1940., 5.

⁶ *Zbirka zakona, uredba i naredba banovine Hrvatske objavljenih do prosinca 1939.*, Zagreb 1939., 14.-17.; "Uredba o oružništvu (žandarmeriji) banovine Hrvatske", *Narodne novine* (Zagreb), br. 79, 7. IV. 1941., 1.; "Uredba o razgraničenju posla Ministarstva unutrašnjih poslova i banovine Hrvatske", *Narodne novine* (Zagreb), br. 79, 7. IV. 1941., 2.; "Uredba o ovlaštenju Bana banovine Hrvatske da naredbenim putem propisuje odredbe o oružništvu banovine Hrvatske", *Narodne novine*, br. 79, 7. IV. 1941., 1.; "Uredba o banovinskom sudu za zaštitu države", *Narodne novine* (Zagreb), br. 82, 7. IV. 1941., 1.

Na području Banovine Hrvatske živjelo je prema popisu stanovništva iz 1931. godine, 4.007.227 građana.⁷ Od ukupnoga broja stanovnika bilo je 3.021.016 rimokatolika (75,38 posto), 774.397 pravoslavaca (19,32 posto), 143.880 bosansko-hercegovačkih muslimana (3,59 posto) i približno 240.000 pripadnika ostalih nacionalnih manjina (2,71 posto).⁸ S obzirom na to da je Banovina Hrvatska nastala u drugoj polovici 1939., broj stanovnika se povećao tako da podaci iz 1931. nisu konačni. Prema izračunu Vladimira Pavlakovića, prirodni je prirast u osam godina povećao broj banovinskoga stanovništva na približno 4.400.000 stanovnika, dok je prema izračunu dr. J. Smodlake, prirodni priraštaj u osam godina povećao broj banovinskoga stanovništva na približno 4.334.000 stanovnika.⁹ U granicama Banovine Hrvatske živjelo je približno 87 posto svih jugoslavenskih Hrvata. Oni su u Banovini Hrvatskoj činili apsolutnu većinu u sedamdeset pet kotara, a relativnu u kotarima Bugojno, Travnik, Stolac, Brčko i Gradačac. Bosansko-hercegovački muslimani imali su apsolutnu većinu samo u kotaru Konjic, dok su banovinski Srbi imali apsolutnu većinu u trinaest kotareva. Srpsko je stanovništvo u Banovini Hrvatskoj naseljavalo većinom kotare koji su se nalazili uz današnju granicu Republike Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom te uz današnju granicu sa Srbijom.

Temelji političkoga djelovanja SKK

Da bismo uopće mogli pristupiti analizi utjecaja i političkoga djelovanja SKK među Srbima potkraj tridesetih i ranih četrdesetih godina 20. stoljeća, a posebice među Srbima koji su nakon uspostave Banovine Hrvatske ušli u njezin sastav, dva su ključna politička dokumenta koja su odredila to djelovanje. Na prvome su mjestu zapisnik osnivačke skupštine SKK održane potkraj 1936. godine u Beogradu koji je, zajedno s pravilima društva, popisom osnivača i popisom Predsjedništva 15. siječnja 1937. potvrdilo Ministarstvo unutarnjih poslova. Na drugome su mjestu knjižice *Pravila Srpskog kulturnog kluba i Srpski kulturni klub* iz 1937. godine u kojima su objavljena pravila djelovanja i program toga društva.¹⁰ Uz ta dva dokumenta, važnu ulogu u istraživanju političke djelatnosti SKK i u određivanju njihovih političkih stajališta imaju nizovi članaka objavljeni tijekom godine 1940. i 1941. u društvenome glasilu *Srpski*

⁷ *Prethodni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji/ Pretsedništvo ministarskog saveta*, Opšta državna statistika, Beograd 1931., 11.-18.; Vladimir PAVLAKOVIĆ, *Banovina Hrvatska: politička, administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb 1939., 73.

⁸ "Banovina Hrvatska u brojkama", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. VIII. 1939., 2.-3.; S. SRKULJ/J. LUČIĆ, *Hrvatska povijest*, 101.; Vladimir ŽERJAVIĆ, "Demografski gubici Republike Hrvatske u razdoblju 1900. – 1991. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2-3, 1993., 70., tabla 3., Kretanje stanovništva u Republici Hrvatskoj prema popisima od 1900. do 1991. – u tisućama.

⁹ "Banovina Hrvatska u brojkama", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. VIII. 1939., 2.-3.; V. PAVLAKOVIĆ, *Banovina Hrvatska*, 1939., 73.-74., 76.-78.

¹⁰ Ljubodrag DIMIĆ, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941. Prvi deo: Društvo i država*, Beograd 1996., 508.

glas nakon uspostave Banovine Hrvatske. Ti su članci po svojem karakteru svojevrstni amandmani na *Pravila Srpskoga kulturnog kluba* iz 1937. godine jer su preko njih vodeći dužnosnici SKK najavljivali rad na stvaranju nadstranačke srpske organizacije čiji je jedini zadatak trebao biti da nadvisi stranačku razmrvljenost srpske političke scene i izvrši ujedinjenje njezinih stranačkih vođa, čime bi bio ostvaren prvi korak na putu stvaranja velike Srbije kao krajnjeg cilja SKK.

a) Osnivačka skupština

Društvo SKK-a osnovalo je potkraj 1936. godine u Beogradu sedamdeset osnivača, među kojima je bilo dvadeset i dvoje sveučilišnih profesora, šest visokih državnih dužnosnika Kraljevine Jugoslavije, osam uglednih gospodarstvenika, sedam sudaca i dva visokopozicionirana časnika vojske Kraljevine Jugoslavije,¹¹ a pravila društva potvrdilo je Ministarstvo unutarnjih poslova 15. siječnja 1937.¹² Prema Dimiću, smatra se da su inicijativu za osnivanjem takvog udruženja dali bosansko-hercegovački Srbi dr. Nikola Stojanović, odvjetnik i nekadašnji član Jugoslavenskoga odbora, dr. Vladimir Čorović, sveučilišni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu i rektor Beogradskog univerziteta te Dragoljub Grčić, dugogodišnji predsjednik Kulturnoga društva "Prosvjeta" i sveučilišni profesor dr. Slobodan Jovanović.¹³ Za predsjednika društva bio je izabran Slobodan Jovanović, za njegove potpredsjednike odvjetnici dr. Nikola Stojanović i Dragiša Vasić, jedan od glavnih ideologa četničkog pokreta tijekom II. svjetskog rata, a za tajnika društva sveučilišni profesor dr. Vasa Čubrilo-
lović.¹⁴

b) Program

Povijest djelovanja SKK bio je obilježen dvjema fazama djelovanja, a svaku od njih pratio je točno određen program. Prvu fazu, od osnutka 1936. godine do uspostave Banovine Hrvatske, obilježio je službeno usvojen program dje-

¹¹ Cjeloviti popis osnivača SKK objavljen je u: LJ. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 519-520.

¹² Jovan MARJANOVIĆ, *Dražo Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb, Beograd 1979., 19.; Branko PETRANOVIĆ/Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam, Ideje i stvarnost, Tematska zbirka dokumenata*, I, 1914-1943, Beograd 1987., 568.

¹³ LJ. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 508.

¹⁴ Upravni odbor kluba činili su Slobodan Jovanović, gospodarstvenik dr. Vladimir Đorđević, sudac Kasacionog suda dr. Danilo Danić, Dragiša Vasić, trgovac dr. Kosta Popović, odvjetnik dr. Nikola Stojanović, dr. Vasa Čubrilo-
lović, bivši pomoćnik ministra Risto Jojić, direktor gimnazije Dragomir Ilić, sveučilišni profesor dr. Pavle Stevanović, sveučilišni profesor dr. Slobodan Drašković, sveučilišni profesor dr. Sima Ilić, profesor učiteljske škole Sreten Stojanović, sveučilišni profesor dr. Milan Kičevac, sveučilišni profesor dr. Stevan Jakovljević, upravnik "Saveza nab. zadr. državnih činovnika" Branko Trajković, a Nadzorni odbor kluba general Živko Pavlović, rektor Beogradskog univerziteta Dragoslav Jovanović, predsjednik Kasacionog suda Rusomir Janković, direktor "Hipotekarne banke Trgovačkog fonda" Mihajlo Švabić te bivši direktor "Prometne banke" Teodosije Ristić. LJ. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 520.

lovanja koji je bio objavljen u knjižicama pod naslovom *Pravilima Srpskoga kulturnog društva* i *Srpski kulturni klub*, koje su priložene zahtjevu za upis u registar društva pri Ministarstvu unutarnjih poslova 15. siječnja 1937., dok su drugu fazu djelovanja obilježili "amandmani" na program iz 1937. godine koji su bili objavljivani kao članci vodećih dužnosnika toga društva u *Srpskom glasu*, političkomu tjedniku i glavnome glasilu toga društva. Dok je program iz 1937. godine još uvijek bio prožet "jugoslavenskim duhom", "amandmani" na program iz godine 1939. i 1940. otvoreno su zatražili stvaranje velike Srbije kao pravedne nadoknade Srbima za svu žrtvu koju su dali za stvaranje zajedničke jugoslavenske države, počevši od mnogobrojnih srpskih žrtava u Austro-Ugarskoj Monarhiji palih u borbi za "oslobođenje slavenske braće" od austrijskog i ugarskog terora te tijekom Prvoga svjetskog rata,¹⁵ preko odricanja od "ratnoga plijena" obećanog Srbiji za njezinu ulogu u Prvome svjetskom ratu,¹⁶ pa sve do odricanja od vlastitoga državnog i nacionalnog identiteta pri stvaranju Kraljevine SHS. Premda nema sumnje da su se Srbi prilikom stvaranja Kraljevine SHS "dobrovoljno" odrekli ratnoga plijena koji su im obećali njihovi saveznici, kao i državne te nacionalne individualnosti u ime više, nadnacionalne jugoslavenske ideje i državnosti te su se poput Hrvata, Slovenaca i ostalih naroda s prostora Kraljevine SHS i Jugoslavije "utopili" u jugoslavenski narod i državu,¹⁷ oni su ipak proširili svoj politički utjecaj na puno veći teritorij nego što je to predviđao bilo koji plan stvaranja velike Srbije, počevši od Garašanih *Načertanija* iz 1844. pa sve do plana kralja Aleksandra I. Karađorđevića za amputaciju Hrvatske iz 1928.¹⁸ Unatoč tomu, nosioci velikosrpske ideologije u SKK nisu bili time zadovoljni jer su smatrali da 1. prosinca 1918. nije bilo izvršeno ujedinjavanje nekoliko južnoslavenskih naroda u novu državu, već da je bilo izvršeno tek "pripojenje jugoslavenskih krajeva tadašnje habsburške monarhije Kraljevini Srbiji".¹⁹

¹⁵ "Oko autonomije Bosne i Hercegovine", *Srpski glas* (Beograd), br. 2, 23. XI. 1939., 3.; "Njihove pobjede", *Srpski glas* (Beograd), br. 14, 15. II. 1940., 9.

¹⁶ "Za ljubav posebnih hrvatskih težnji žrtvovana je kompaktnost države kao cjeline. (...) Žrtvovan je, da bi se, tobože, zadovoljio drugi princip, koji je obilato istican i upotrebljavan sa hrvatske strane, historijski, državopravni princip. Tome načelu Srbi su žrtvovali sjevernu Dalmaciju, Liku, Kordun i Slavoniju...". *Brčko, srez i grad: riječ Srba Brčana povodom pripojenja srezova sjeverne Bosne Banovini Hrvatskoj*, Brčko 1939., 7.-8.

¹⁷ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003., 255.

¹⁸ Radovan PAVIĆ, "Velika Srbija od 1844. do 1990/91. godine", *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb 1991., 166-170; Zdravko DIZDAR, "Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području petrinjskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije", *Petrinjski zbornik* 4, 2001., 88., prilog 1. (Karta s ucrtanim prijedlozima za amputaciju Hrvatske pukovnika Dušana Simovića i Milislava Antonijevića iz 1918. i Nikole Pašića iz potkraj 1925. upućena jugoslavenskom kralju Aleksandru Karađorđeviću 1928. kao službeni prijedlog.

¹⁹ Ferdo ČULINOVIĆ, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, Zagreb 1959., 180., 214.-216.

Program SKK iz 1937.

Program društva najvjerojatnije je bio zajedno s njegovim pravilima prihvaćen na osnivačkoj skupštini u Beogradu potkraj 1936. godine. Prema trećemu članku *Pravila Srpskoga kulturnog kluba*, kao osnovni zadatak djelatnosti postavljen je rad na "njegovanju srpske kulture u okviru Jugoslavije, sa strogim isključenjem dnevne i partijske politike".²⁰ Čini se da je temeljni zadatak izazvao zabune na srpskoj političkoj i društvenoj sceni u Beogradu jer su ga njezini autori morali u knjižici *Srpski kulturni klub* dodatno objasniti. Prema tom dodatnom objašnjenju osnivači SKK smatrali su da samo onaj čovjek koji je svjestan svojih etničkih korijena i koji ih neguje može biti temelj na kojemu se može graditi nadnacionalna država, kakva je bila Kraljevina Jugoslavija.²¹ Dodatno objašnjenje uloge i zadaće djelovanja SKK iznio je i njezin predsjednik Slobodan Jovanović na prvoj javnoj skupštini društva održanoj u prostorijama palače "Izvozne banke" 4. veljače 1937. godine.²² Prema Jovanoviću, SKK je trebao biti "mesto sastanaka i razgovora za sve one koji se interesuju pitanjima srpske nacionalne kulture".²³ No, osim te, osnovne zadaće, Jovanović je posebno naglasio da će djelatnost toga društva biti posebno usmjerena prema "graničnim oblastima" koje su "po svom položaju izložene tuđinskim uticajima, i u kojima je Srpstvo najpouzdanija brana protiv tuđinskog nadiranja".²⁴ Premda je Dimić u romantičarskome duhu opisao prve godine djelovanja SKK-a kao organizacije koja je promovirala "duh tolerancije, izmene misli, razgovora, saradnje, sastanaka i susreta različitih mišljenja, ideologija, stranačkih opredjeljenja, kulturnih konfesija, isključujući svaku partijsku i političku tendenciju, a posebno zloupotrebu nacionalne ideje", kada se Jovanovićeve riječi o "graničnim oblastima" usporede s političkim stajalištima Stevana Moljevića, onda je jasno da je to društvo već od samog početka bilo zamišljeno kao nositelj novoga srpskog ujedinjenja u Kraljevini Jugoslaviji s jednim i jedinim ciljem, a to je bilo stvaranje velike Srbije.²⁵ No, s druge strane, ne može se niti poreći činje-

²⁰ LJ. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 508.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*, 510.-511.

²³ Isječak iz govora Slobodana Jovanovića objavljenoga u beogradskoj *Politici* 5. veljače 1937., *Isto*, 511.

B. PETRANOVIĆ/M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavenski federalizam*, 568.

²⁴ Isječak iz govora Slobodana Jovanovića objavljenome u beogradskoj *Politici* 5. veljače 1937., LJ. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 511.

²⁵ Dr. Stevan Moljević, banjalučki odvjetnik i predsjednik Odbora Srpskoga kulturnog kluba Vrbaske banovine, bio je jedan od glavnih ideologa četničkog pokreta tijekom Drugoga svjetskog rata te autor projekta *Homogena Srbija*. Potkraj trideseti i početkom četrdesetih godina 20. stoljeća on se javno zalagao za ideju okupljanja Srba u Krajini kao novoj jugoslavenskoj političko-teritorijalnoj jedinici koja bi, za razliku od Krajine, zamišljene prema projektu istoimenoga društva iz Zagreba, obuhvaćala uz hrvatske kotareve i sve kotareve Vrbaske banovine, a njezino središte ne bi bilo u Bihaću nego u Banjoj Luci. Taj svoj plan Moljević je objasnio u svojoj knjizi *Uloga i značaj Vrbaske banovine* iz 1939. godine, u kojoj je definirao Srbe kao "jedine istinske nosioce i državne i jugoslavenske misli u ovoj zemlji, a da ostali iako ne svi, imaju svoje posebne političke račune i koncepcije". Stvaranje Krajine kao posebne srpske političko-teritorijalne

nica da su osnivači SKK-a postupali prema svojim pravilima i programima u početku svoga društvenoga djelovanja, što je jasno vidljivo iz organizacijskog uređenja društva koje je za provedbu svojih ideja podijelilo svoj rad na gospodarski odjel pod vodstvom gospodarstvenika Vladimira Đorđevića i na prosvjetni odjel pod vodstvom sveučilišnog profesora dr. Pavla Stevanovića,²⁶ kao i iz njihova rada u 1937. godine, tijekom koje su održali trideset i dva predavanja o kulturnim, prosvjetnim i gospodarskim problemima Srba u Kraljevini Jugoslaviji.²⁷

Revizija programa SKK nakon uspostave Banovine Hrvatske

Uspostavom Banovine Hrvatske 26. VIII. 1939., čime je i stvarno započela unutarne-politička reforma uređenja države, odnosno njezine pretvorbe iz unitarne države u složenu državu, bila je srušena i posljednja barijera koja je sprječavala društvo SKK da javno odustane od zastupanja jugoslavenske ideje i da čitavoj srpskoj i jugoslavenskoj društvenoj i političkoj javnosti iznese svoj prave ciljeve. Programska osnovica SKK nakon uspostave Banovine Hrvatske bio je članak uredništva iz prvoga broja *Srpskog glasa*, u kojem je jasno izneseno stajalište da se treba potpisati novi sporazum između Hrvata i Srba koji ne bi poput ovoga potpisanog između Dragiše Cvetkovića i dr. Vlatka Mačekka dirao u državno jedinstvo te da Srbe prigodom pregovora oko oblikovanja sadržaja toga novoga srpsko-hrvatskog sporazuma, poput Hrvata, moraju predstavljati njihovi pravi predstavnici koje je izabrao narod.²⁸ No, nakon napada na svoje pregovarače i Sporazum, *Srpski glas* već u svojem drugom broju okreće svoju "oštricu" prema Hrvatima, za koje kažu da "prilikom ovih pregovora o sporazumu i u situaciji stvorenoj posle njega nisu pokazali mnogo težnje da budu najprije dosledni, a onda pravedni", jer su "u banovinama izvan primorske i savske tražili za sebe svaki srez, u kom su katolici imali većinu", ali da taj isti princip nisu poštovali "u tim dvema banovinama, gde većinu sačinjavaju pravoslavni".²⁹ U kritici Sporazuma i što uspješnijeg mistificiranja nepravde koja je uspostavom Banovine Hrvatske bila učinjena Srbima, pojedini su dužnosnici SKK išli toliko daleko da ga je, na primjer, Dragiša Vasić nazvao čak "srpskim Münchenom", jasno aludirajući na sporazum kojim su 30. rujna 1938. Velika Britanija i Francuska prepustile Hitlerovoj Njemačkoj čitavu Sudetsku oblast, koja je od pamtivijeka bila sastavnim dijelom Češke.³⁰

jedinice u Kraljevini Jugoslaviji objašnjavao je potrebom da se "zahtevi Veliko-Hrvata svedu na pravu meru i na njihovo prirodno područje, da se onemoguće i frankovluk i bošnjakluk". Takva srpska jedinica sa svojim središtem u Banjoj Luci trebala bi biti prema njemu "snažan kulturni centar koji će paralisati utjecaj Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj utjecaj bio potreban opštoj nacionalnoj i državnoj ideji, i biti predstraža Beograda". B. PETRANOVIĆ/M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 568.; LJ. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 513.

²⁶ LJ. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 520.

²⁷ *Isto*, 516.

²⁸ "Naša reč", *Srpski glas* (Beograd), br. 1, 16. X. 1939., 1.

²⁹ "Pitanje državnog preuređenja", *Srpski glas* (Beograd), br. 2, 23. X. 1939., 1.

³⁰ Branko PETRANOVIĆ, *Historija Jugoslavije 1918-1988*, I, Beograd 1989., 305.

Potkraj 1939. godine konačno su se iskristalizirala politička stajališta SKK. Prema tim stajalištima, Sporazum Cvetković-Maček je: (1) razbio državno jedinstvo omogućujući stvaranje jugoslavenskih političko-teritorijalnih jedinica na osnovi etničke većine;³¹ (2) dao previše političke autonomije Hrvatima; (3) nije usporedno sa stvaranjem hrvatske političko-teritorijalne jedinice predvidio mogućnost oblikovanja srpske jedinice;³² (4) politički razjedinio Srbe; (5) Srbe u Banovini Hrvatskoj doveo u podređeni položaj prema Hrvatima; i (6) da Sporazum nisu potpisali pravi predstavnici srpskoga naroda.³³ Štoviše, ne samo da optužuju Cvetkovića da je potpisivanjem Sporazuma Cvetković-Maček izravno ugrozio srpske državotvorne interese, nego i jasno naglašavaju da "ono što je ugovorio sa g. Mačekom g. Dragiša Cvetković nema nikakvih obveza za srpski narod", i da te obveze iz Sporazuma Srbi neće priznati jer su "Hrvati sporazumom od 26 augusta dobili više nego su ikada imali".³⁴ Stoga je društvo SKK, uz stalnu kritičku analizu Sporazuma, postupno započelo još od prosinca 1939. s promocijom ideje stvaranja velike Srbije,³⁵ a u članku "Sporazum ili nesporazum" otvoreno je zatražilo reviziju Sporazuma.³⁶ To stajalište ponovljeno je samo dva tjedna poslije u članku "Njihove pobjede", prema kojemu bi Banovina Hrvatska trebala svojim Srbima priznati ili političku autonomiju u devetnaest kotareva u kojima su Srbi činili apsolutnu ili relativnu većinu ili im omogućiti odvajanje od Banovine Hrvatske i dopustiti im pripojenje s drugim banovinama koje će ući u sastav srpskih zemalja, odnosno Velike Srbije.³⁷ Osim što su na osnovi tradicionalne velikosrpske ideologije negirali pripadnost dubrovačkog područja i stanovništva hrvatskome nacionalnom korpusu, oni su čak čitavi kontinentalni dio sjeverne Dalmacije nazvali "Dalmatinskom Šumadijom", koja u geografskome smislu postoji usporedno s "Dalmatinskom Hrvatskom".³⁸

Takva radikalna promjena u programskim i političkim stajalištima SKK bila su, prema shvaćanjima suvremene srpske historiografije, rezultat složene unutarnje političke situacije u kojoj su se Srbi i Kraljevina Jugoslavija našli pred Drugi svjetski rat, a čija je složenost u najvećoj mjeri bila izazvana upravo

³¹ Vidi bilj. 29.

³² To njihovo stajalište je neobično jer je na sam dan objave *Uredbe o Banovini Hrvatskoj* bila donesena i *Uredba o proširenju propisa uredbe o Banovini Hrvatskoj na ostale banovine*, a usporedno je bio rađen nacrt *Uredbe o organizaciji Srpske zemlje. Godišnjak Banske Vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940., 701. Branko PETRANOVIĆ/Momčilo ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918/1988, tematska zbirka dokumenta*, Beograd 1988., 434.-435.

³³ Ljubo BOBAN, *Sporazum Cvetković-Maček*, Zagreb 1965., 249.-251.; ISTI, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, II, Zagreb 1974., 294.; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983., 17-18.; ISTA, *Četnici u Hrvatskoj*, Zagreb 1986., 16.-18.; B. PETRANOVIĆ/M. ZEČEVIĆ, *Jugoslovenski federalizam*, 568.; Franjo TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, Zagreb 1993., 277.-278.

³⁴ "Sporazum ili nesporazum", *Srpski glas* (Beograd), br. 12, 1. II. 1940., 1.

³⁵ "Gde god je Srba - tu je Srbija", *Srpski glas* (Beograd), br. 5, 14. XII. 1939., 7.

³⁶ "Sporazum ili nesporazum", *Srpski glas* (Beograd), br. 12, 1. II. 1940., 1.

³⁷ "Njihove pobjede", *Srpski glas* (Beograd), br. 14, 15. II. 1940., 9.

³⁸ "Problem Dubrovnika", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 2.; "Pismo iz dalmatinske Šumadije", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 8.

stvaranjem Banovine Hrvatske, podjelom državnog teritorija Kraljevine Jugoslavije na etničke političko-teritorijalne jedinice, etnocentrizmom Hrvata, uvođenjem terora nad Srbima na prostorima nove hrvatske banovine, uvođenjem autoritarnog režima HSS-a i njegovih militantnih udruženja kao što su Hrvatska seljačka zaštita (HSZ) i Hrvatski junak itd.³⁹ Premda se suvremena srpska historiografija i danas služi različitim, u hrvatskoj znanosti već odavno odbačenim sintagmama o karakteru hrvatskoga društva početkom četrdesetih godina 20. stoljeća koje su bile oblikovane u drugoj Jugoslaviji, ne možemo se ne složiti s njihovim stajalištem da su HSZ u to doba srpska politička javnost i njihova elita shvatili kao prijeljnu za opstojnost zajedničke države, ali i za druge političke planove koji su se u to doba pojavili među jugoslavenskim Srbima. To stajalište ponajbolje nam ilustrira članak objavljen u *Srpskome glasu* u povodu proslave završetka školovanja prvih pričuvnih časnika HSZ-a u Zagrebu 16. veljače 1940.⁴⁰ U njemu je autor vidio smisao postojanja te hrvatske, banovinske ili HSS-ovske vojne sile isključivo kao opasnost za srpstvo i zajedničku državu. To se mišljenje može pratiti i u drugim člancima o HSZ-u, koji se u velikome broju ustrajno provlače kroz pisanje *Srpskoga glasa*.⁴¹

Reakcije HSS-ova i SDS-ova tiska na rad SKK-a

Kao što se moglo i očekivati, hrvatski je tisak oštro reagirao na takva politička stajališta SKK. Uz HSS-ovski *Obzor*,⁴² *Hrvatski dnevnik*,⁴³ i SDS-ovsku

³⁹ "Stvaranje Banovine Hrvatske, podjela teritorija, etnocentrizam Hrvata, teror nad Srbima na prostorima novoformirane banovine, zavođenje autoritarnog režima HSS i njenih militantnih udruženja (Hrvatska građanska i seljačka zaštita, Hrvatski junak), militantni klerikalizam rimokatoličke crkve koji je dobijao oblike klerofašizma, ekskluzivni hrvatski nacionalizam obilježili su predvečerje rata (1939-1941). Nastajanje Banovine Hrvatske bio je znak da je u dugom "rvanju" sa jugoslavenskom idejom hrvatski etnocentrizam izašao kao pobjednik. Ugroženost srpskog nacionalnog bića definitivno je uticalo da srpski političari, nakon gotovo dve decenije života u jugoslavenskoj državi, otvore nacionalno srpsko pitanje i suoče se sa stanjem nacije." Ljubodrag DIMIĆ, *Srbi i Jugoslavija/prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*, Beograd 1998., 142. "Pri ovakvoj reorganizaciji države relevantni srpski političari su zaobiđeni – *Sporazum* je stvorila kruna u dogovoru s predstavnicima HSS-a koji su predstavljali najveći dio hrvatskog naroda. Ako se ovo uzme u obzir, kao i činjenica da položaj Srba unutar Banovine Hrvatske nije bio zadovoljavajući, može se reći da je nezadovoljstvo srpske elite bilo opravdano." Zoran JANJETOVIĆ, "27. ožujak 1941.: uzroci, akteri, ideologija, posljedice", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3/2006., 1015.

⁴⁰ "Kuda ovo vodi", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 1.

⁴¹ "Hrvatska zaštita na poslu" *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 10.; "Akcija Seljačke zaštite u Vidovcu kraj Varaždina", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 10.; "Još jedan 'podvig' Hrvatske seljačke zaštite", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 9.; "Zagrebačka policija nabavlja blindirani automobil snabdeven mitraljezom", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 9.

⁴² "Srpski glas o koncentracionoj vladi", *Obzor* (Zagreb), br. 108, 10. V. 1940., 3.; "Stranačko kretanje", *Obzor* (Zagreb), br. 118, 24. V. 1940., 3.

⁴³ "Neuspjeh Srpskog kluba u Sarajevu", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. VIII. 1940., 5.; "Srpski kulturni klub i sporazum", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 6. VIII. 1939., 5.; "Hrvatski dnevnik"

Novu riječ,⁴⁴ najoštriju polemiku sa stajalištima i nositeljima SKK razvio je u Banovini Hrvatskoj vukovarski *Srijemski Hrvat*. On je već u svojemu prvome broju progovorio o političkoj akciji dijela banovinskih Srba, odnosno budućih osnivača vukovarskog pododbora SKK, koji su diljem vukovarskog kotara, ali i čitavoga dijela Srijema koji se nalazio u sastavu Banovine Hrvatske, dijelili između 1. i 18. studenoga 1939. letke u kojima su tvrdili "da je Vukovar srpski i t. d. te da bi se prema tome vukovarski kotar trebao odcijepiti od Hrvatske i pripojiti banovini srpskoj i bez obzira na to, što ta banovina još i ne postoji i što se uopće ne zna da li će postojati već i radi toga, što je riječ ban i banovina čisto hrvatska, samo hrvatska i jedino hrvatska riječ i naziv".⁴⁵ Nakon što je SKK izbacio parolu "Srbi na okup",⁴⁶ *Srijemski Hrvat* smatrao je potrebnim objasniti svojem čitateljstvu tko su nosioci takve protusporazumske i protubanovinske politike među banovinskim i jugoslavenskim Srbima.⁴⁷ Pa iako novinar *Srijemskog Hrvata* smatra "da nitko i ne može imati ništa protiv toga, da se srpski narod okupi u jednu skupinu, jer današnja teška vremena u Europi i u svijetu diktiraju svakom narodu, koji posjeduje zdravi narodni instinkt, da zbije svoje redove, kako bi što spremniji dočekaio teška iskušenja, koja danas proživljuju nažalost najmoćniji i kulturniji narodi Europe, koji ionako ne moraju, ali mogu zadesiti još mnoge ili sve druge nesreće", on se čudi nosiocima te politike među Srbima da su tu parolu iskoristili u svrhu "koja – neka nam oprostite svi, koji to žele i rade – za nas izgleda nečasna, i koju bi da smo Srbi u interesu svoje nacionalne časti i ponosa najenergičnije osudili".⁴⁸ No, kako je u vukovarskome i susjednim kotarima SKK-a širio svoju organizaciju i pojačavao velikosrpsku promidžbu, *Srijemski Hrvat* ih je otvoreno počeo prozivati nositeljima te politike u istočnoj Slavoniji,⁴⁹ ne štedeći pri tome ni HSS-ovsoga koalicijskog partnera JRZ-a, kojeg je izravno optužio da ne samo da tolerira svojim ograncima u istočnoj Slavoniji promociju velikosrpske političke ideje, nego i da aktivno sudjeluje u njihovoj promociji, pa čak i u članstvu SKK.⁵⁰

(komentar uredništva na netočno pisanje dr. Moljevića o broju Hrvata koji žive u pojedinim kotarima koje HSS traži da uđu u sastav Banovine Hrvatske), *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 13. VIII. 1939., 5.; "Istina o tobožnjem progonu Srba u derventskom kotaru", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 9. III. 1940., 5.

⁴⁴ "Negativi se slažu - a pozitivni što rade?", *Nova riječ* (Zagreb), br. 159., 28. XII. 1939., 10.; "Srpski glas je štetan po srpske interese", *Nova riječ* (Zagreb), 15. II. 1940. u: Čedomir VIŠNJIĆ, *Srbi u Hrvatskoj/anotirana bibliografija*, Zagreb 2000., 255.

⁴⁵ "Onima koji mute", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 1, 18. XI. 1939., 1.-2.; "Potpišite se, gospodo!", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 1, 18. XI. 1939., 3.; "Još jedan za odcjepljenje", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 2, 25. XI. 1939., 3.; Zdravko DIZDAR, "Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.)", *Scrinia slavonica, godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, br. 4, 2004., 263.-264., 268.

⁴⁶ Ivan JELIĆ, "O nekim odjecima Sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj", *Zbornik historijskog instituta Slavonije*, br. 3, 1965., 147.; Branko PETRANOVIĆ, *Historija Jugoslavije*, 304; F. TUĐMAN, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, II, 277.

⁴⁷ "Povodom parole Srbi na okup", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 5, 27. I. 1940., 1.

⁴⁸ "Povodom parole Srbi na okup", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 49, 30. XI. 1940., 1.

⁴⁹ "Jadni dokumenti i jasniji dokazi", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 8, 17. II. 1940., 1.

⁵⁰ "Hrvatski dnevnik o JRZ", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 23, 1. VI. 1940., 1.; "Stranačko primirje", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 23, 1. VI. 1940., 1.

Jedan od najvećih sukoba hrvatskoga tiska sa SKK-ovim programom, a samim time politikom koju je provodio HSS uz pomoć SDK sa stajalištima SKK, izbio je oko pitanja stvaranja koncentracijske vlade. SKK je zastupao stajalište da su Hrvati od Srba u iznimno nepovoljnim vanjsko-političkim okolnostima iznudili uspostavu Banovine Hrvatske te da bi od nje, barem privremeno, trebali odustati sve dok se ne riješi vanjskopolitički položaj Kraljevine Jugoslavije.⁵¹ Taj pristup SKK "hrvatskome pitanju" u Kraljevini Jugoslaviji proizlazio je iz njihova stajališta da bi se samo na takav način mogao izbjeći, barem prema Slobodanu Jovanoviću, sukob Hrvata sa Srbima.⁵² Da SKK nije bio osamljen u takvim razmišljanjima na srpskoj političkoj sceni, koja je stvaranje Banovine Hrvatske doživjela kao prvi korak u odvajanju Hrvatske od Kraljevine Jugoslavije, a samim time i odvajanje dijela teritorija Velike Srbije od matice zemlje, sjajno ilustrira razgovor kipara Ivana Meštrovića koji je vodio sa svojim prijateljem Božom Markovićem nakon verbalnoga sukoba s predsjednikom SKK Slobodanom Jovanovićem u restauraciji "Kod srpskog kralja".⁵³

Političko djelovanje SKK-a među Srbima Banovine Hrvatske

Političko djelovanje SKK među banovinskim Srbima, posebice onih s područja istočne Slavonije i Srijema te Bosanske Posavine, bilo je obilježeno tri ma osnovnim radnjama – osnivanjem terenske mreže organizacija, odnosno pododbora SKK-a i akcijskih odbora, skupljanjem potpisa lokalnoga srpskog stanovništva za odcjepljenjem pojedinih kotareva od Banovine Hrvatske te provođenjem snažne promidžbe tih radnji uz pomoć društvenih glasila *Srpskoga glasa* iz Beograda ili *Slavonije iz Vinkovaca*.

a) Osnivanje kotarskih ograna i djelovanje SKK u istočnoj Slavoniji

Organiziranje društvenih odbora SKK na terenu sastavljenih od domaćih ljudi bio je jedan od najvažnijih preduvjeta za uspješno djelovanje središnjice SKK u Banovini Hrvatskoj. U provedbi te politike posebno su mjesto zauzimali istočna Slavonija i Srijem koji su, zajedno s Bosanskom Posavinom, odno-

⁵¹ "Tipično izmotavanje", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 25, 15. VI. 1940., 1.

⁵² Prema Meštrovićevim memoarima, Slobodan Jovanović osobno mu je izjavio da "mi (SKK, op. a.) nećemo dopustiti da se u ovoj zemlji može ubijati Srbe. Do potrebe ćemo dignuti srpstvo na noge, pa će biti krvi do koljena! (...) Sporazum... popisao ga je jedan Ciganin... Vidjet ćemo to... Taj i takav sporazum ne obavezuje Srbe". Ivan MEŠTROVIĆ, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969., 257.

⁵³ Tijekom toga razgovora, Marković je Meštroviću jasno dao na znanje da je i on za sporazum Hrvata i Srba, "ali ne za ovakav. Ovo je išlo predaleko. Ta Mačekova Banovina je država u državi, hej...!" Osim što je Marković doživio Banovinu Hrvatsku kao prvi korak na putu osamostaljenja Hrvatske, on je u svojem razgovoru s Meštrovićem također naglasio da je Sporazum "potpisao Cvetković koji ne predstavlja ništa i nikoga, i neka se gospodin Maček ne veseli mnogo tome svome uspjehu. Sumnjam da će to srpski narod prihvatiti. Jeste li čuli Slobodana (Jovanovića, op. a.). A što onda?". Isto, 257.-259.

sno čitavom bivšom austrougarskom Bosnom i Hercegovinom, bili jedno od ključnih područja SKK za ostvarenje svojega glavnoga političkog cilja – stvaranja velike Srbije. Pa iako je SKK svoje prve pododbore na području istočne Slavonije i zapadnoga Srijema započeo osnivati tek početkom godine 1940., simpatizeri i članovi toga društva su preko logističke potpore vojvođanskih ogranaka SKK-a, osnovanih još prije uspostave Banovine Hrvatske,⁵⁴ započeli još tijekom rujna 1939. sa svojom protubanovinskom djelatnošću na tome području.

Među prvim radnjama bilo je pokretanje akcija skupljanja potpisa za odvajanje iločkog, šidskog i vukovarskog kotara od Banovine Hrvatske i njihovo pripojenje Dunavskoj banovini, a zatim organiziranje delegacija koje su te peticije nosile visokim dužnosnicima središnje vlade u Beograd.⁵⁵ Kakvu su političku atmosferu stvorili organizatori te protubanovinske djelatnosti, svjedoči nam izvještaj iločkoga kotarskog načelstva u kojem se jasno navodi da je politička situacija tijekom rujna bila "u znaku nervoze jer su u toku tog meseca dve deputacije Srba išle u Beograd i tražili izdvajanje ovog sreza iz banovine Hrvatske pošto je ovaj srez sa većinom srpskog stanovništva i nalazi se u neposrednoj blizini Novog Sada, sa kojim su građani vezani privrednim i kulturnim vezama. Ta nervoza malo je popustila usled toga, što su u Beogradu izaslanicima objasnili, da će se to pitanje uzeti u razmatranje čim se prilike u spoljnoj situaciji smire".⁵⁶ O razlozima vođenja takve politike zgodno nam ilustrira izvještaj vukovarskoga kotarskog načelnika koji kaže da "Srbi su oduvek težili za pripajanjem sreza Dunavskoj banovini, pa su od sporazuma očekivali da će se njime i to pitanje rešiti u duhu njihovih stalnih želja, uzimajući u obzir kao najjači argument relativno brojnu nadmoćnost u srezu prema svim ostalim narodnosnim pripadnicima; dotle su Hrvati i dalje isticali želju da ostanu u Hrvatskoj".⁵⁷ Da su dužnosnici HSS-a u šidskome i iločkome kotaru ozbiljno shvatili tu akciju, koju je svojim pisanjem poduprlo i glavno glasilo SKK *Srpski glas*,⁵⁸ vidljivo je iz toga što je SDK organizirao izaslanstvo šidskih Hrvata

⁵⁴ SKK je najviše svojih pododborna, odnosno društvenih organizacija osnovala u onim dijelovima Kraljevine Jugoslavije u kojima su Srbi imali visoki udjel u ukupnome broju stanovnika, a u kojima je, prema shvaćanju središnjice SKK, "bila ugrožena srpska nacionalna misao i srpsko nacionalno biće". Samim time, s obzirom na veliki broj Mađara, Hrvata i Nijemaca koji su živjeli na prostoru nekadašnje austrougarske Vojvodine, SKK je veliku pažnju usmjerio na osnivanje pododborna na tome prostoru, tako da je do uspostave Banovine Hrvatske formirao svoje ogranke, odnosno pododbore u Somboru, Rastini, Ričici, Subotici, Bajmoku, Bačkom Sokolcu, Bačkoj Rogatici, Pačiru, Martonošu, Horgošu, Vršcu i Novom Bečeju, a kao glavni cilj postavio im je rad na isticanju srpskog karaktera Vojvodine. Lj. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 512.

⁵⁵ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA). Grupa XXI, Politička situacija (dalje: Grupa XXI), Inv. br. 5614, Br. 48384/1939. Predmet: Tromesečni izvještaj o opštoj i političkoj situaciji za mesc jul, august i septembar 1939. god. - Izvještaj kotarskog načelstva u Šidu od 7. listopada 1939.; "Politička djelatnost u šidskom kotaru", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 14. IX. 1939., 5.

⁵⁶ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 5514, Br. 50119/1940. Predmet: Izveštaj o političkoj situaciji u mesecu septembru ove godine. Izvještaj kotarskog načelstva u Iloku od 17. listopada 1939.

⁵⁷ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 5640, Br. 4224. Predmet: Tromesečni izvještaj za razdoblje jul-septembar 1939. godine. - Izvještaj kotarskog načelstva Vukovar od 5. listopada 1939.

⁵⁸ "Zahtevi Srba iz srezova šidskog i vukovarskog", *Srpski glas* (Beograd), br. 1, 16. XI. 1939., 7.

i Srba koje je samo šest dana posjetilo Vladka Mačeka u Beogradu,⁵⁹ ali i iz sastanaka kotarske organizacije HSS-a održanog u Šidu 28. prosinca.⁶⁰ S obzirom na to da je u Šidu 17. siječnja 1940. bio osnovan pododbor SKK, nema sumnje da su članovi šidskoga kotarskog odbora HSS-a pod sintagmom "neki elementi" upravo mislili na te ljude, koji su "nakon pripojenja sreza banovini Hrvatskoj" zastupali među srpskim pučanstvom toga kotara stajalište da je novo političko stanje stvoreno uspostavom Banovine Hrvatske i ulaskom njihova kotara u njezin sastav "samo privremeno".⁶¹ U nastavku toga skupnog izvješća, njegov autor tvrdi da su nakon propasti te akcije vođe te protubanovinske djelatnosti došle do spoznaje "da se različite srpske političke frakcije sklope u jednu cjelinu. To se mislilo postići osnivanjem srpskog kulturnog kluba pod parolom 'Srbi na okup'".⁶²

Na daljnje akcije simpatizera SKK na krajnjemu istoku Banovine Hrvatske nije se trebalo dugo čekati jer su inicijativu u vođenju politike odvajanja tih kotareva od Banovine Hrvatske preuzeli od iločkih i šidskih Srba u listopadu 1939. njihovi istomišljenici iz vukovarskoga kotara i grada Vukovara, ali njihova akcija, prema riječima vukovarskoga kotarskog načelnika, nije uspjela.⁶³ No očito neuspjeh koji su doživjeli vukovarski simpatizeri SKK nije trajno zablokirao njihov politički rad jer je već u razdoblju između 1. i 18. studenoga 1939. čitavo područje vukovarskog kotara bilo preplavljeno letcima "Braćo Srbi na okup" i "Da li je to demokratski", kojima se u ime "predstavnik Srba vukovarskog sreza", odnosno vukovarskoga akcijskog odbora, tražilo odvajanje vukovarskog i susjednih kotareva od Banovine Hrvatske jer su oni oduvijek bili srpski.⁶⁴ Pa iako su tu akciju vukovarskoga akcijskog odbora dijelom osudili predsjednici općina vukovarskog kotara,⁶⁵ akcija na odcjepljenju istočne Slavonije i zapadnoga Srijema od Banovine Hrvatske se nastavila, ali i proširila na susjedni osječki i vinkovački kotar.

Prije nego što je bila pokrenuta bilo kakva akcija šidskih, iločkih i vukovarskih protubanovinski raspoloženih Srba, prvi korak u organiziranju njihovih političkih istomišljenika na području istočne Slavonije i zapadnoga Srijema bilo je pokretanje političkoga tjednika *Slavonije*, čiji je prvi broj izašao iz tiska

⁵⁹ "Deputacije kod predsjednika dr. Mačka", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 19. IX. 1939., 5.

⁶⁰ Na tom sastanku dogovorene su mjere za sprječavanje djelatnosti nositelja velikosrpske ideologije u tom kotaru. "Važni zaključci kotarske organizacije u Šidu", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 29. XII. 1939., 5.

⁶¹ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.; Z. DIZDAR, "Osnivanje i djelatnost", 263.-266.

⁶² ISTO, 263-266.

⁶³ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.

⁶⁴ "Onima koji mute", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 1, 18. XI. 1939., 1.-2.; Z. DIZDAR, "Osnivanje i djelatnost", 283.

⁶⁵ "Načelnici srpskih općina osudjuju akciju samozvanih predstavnika Srba vukovarskog kotara", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 1, 18. XI. 1939., 3.; "Još jedan za odcjepljenje", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 2, 25. XI. 1939., 3.

u Vinkovcima još početkom godine 1939. Da je taj tjednik vinkovačkih Srba inicirao okupljanje protubanovinski raspoloženih Srba, vidimo iz činjenice da su vinkovački Srbi na inicijativu glavnoga urednika *Slavonije* Veliše Raičevića održali 5. listopada 1939. u domu Srpskoga pevačkog društva "Vila" sastanak simpatizera SKK na kojemu su, uz uglednije vinkovačke Srbe, sudjelovali i potpredsjednik SKK Dragiša Vasić te član vijeća toga društva dr. Milan Milojević.⁶⁶ Osim dogovora oko imenovanja kandidata za preuzimanje dužnosničkih mjesta toga odbora, na tome sastanku bila je posebno istaknuta zadaća toga pododbora u osnivanju, koji mora ne samo okupiti ispravne Srbe u jedan nacionalno-kulturni forum, nego i svojim postojanjem i djelovanjem raditi na stvaranju preduvjeta da se uz pomoć toga pododbora SKK uklone stranačke razlike među Srbima toga grada i kotara. Kako su se na tom sastanku prisutni vinkovački Srbi usuglasili oko odabira dužnosnika toga odbora, vinkovački je pododbor SKK bio osnovan 12. listopada 1939. uz prisutnost visokih dužnosnika beogradske središnjice – glavnog tajnika SKK dr. Slobodana Draškovića, članova uprave SKK Koste Popovića i Stevana Stankovića te tajnika organizacije mladeži SKK Draškovića mlađega. Za predsjednika vinkovačkog pododbora SKK bio je izabran apotekar Aleksandar Jovanović, za potpredsjednika profesor Nikola Antić, za tajnika profesor Mirko Šijački, a za blagajnika pododbora porezni činovnik Branimir Živanović.⁶⁷

Nakon vinkovačkoga kotara, politička se inicijativa članova i simpatizera SKK ponovno seli u vukovarski kotar i grad Vukovar. Tamo je 25. prosinca 1939. bila održana konferencija predstavnika svih srpskih pravoslavnih općina u Vukovaru. Nju je u svojem stanu sazvaio prota Jova Kozobradić na inicijativu Nikole Teodorovića (potpredsjednik vukovarskog odbora JRZ-a i drugi predsjednik vukovarskog pododbora SKK).⁶⁸ Na toj je konferenciji bila "donesena rezolucija da se sakupljaju potpisi za peticiju, da se srez pripoji Dunavskoj banovini" te je bio izabran uži odbor za vođenje te akcije na području vukovarskog kotara.⁶⁹ Ono što je zanimljivo u vezi s tom akcijom jest činjenica da se njoj prvi put javno pridružilo i pravoslavno svećenstvo toga kotara. Njih sastavljač izvještaja o akciji "Srbi na okup" u tome kotaru izravno optužuje za prvenstvo u vođenju i organiziranju te akcije, a svoje navode potvrđuje i činjenicom da je rezoluciju "predao prota Kozobradić patrijaršiji".⁷⁰ Uz pravoslavno svećenstvo, vukovarski kotarski načelnik u svojem izvješću od 2. siječnja

⁶⁶ "Uspeo informativni sastanak Srpskog Kulturnog Kluba...", *Slavonija* (Vinkovci), br. 34, 8. XI. 1939., 1.-2.

⁶⁷ "Osnovan je pododbor Srpskog Kulturnog Kluba u Vinkovcima", *Slavonija* (Vinkovci), br. 35, 15. XI. 1939., 1.-2.

⁶⁸ "Srpska inteligencija", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 22, 25. V. 1940., 1.; HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.

⁶⁹ U uži odbor za vođenje protusporazumske i protubanovinske akcije na području vukovarskog kotara izabrani su Marko Bugarski, Marko Bingulac te pravoslavni svećenici Jovan Kozobradić i Spasoje Vukotić. Z. DIZDAR, "Osnivanje i djelatnost", 264.-265.

⁷⁰ ISTO, 264.-265.

1940. proziva kao sudionike te konferencije i načelnike vukovarskih općina, koji su "odazivajući se pozivu generalnog sekretara SDS-a, izjavili da su za sadašnje stanje, a čim su se vratili kućama, dali su izjave, da su oni bili zavedeni u bludnju i potpisali su peticiju srpsko-pravoslavnih crkvenih općina, da se srez vukovarski otcepi od banovine Hrvatske".⁷¹ Zbog toga vukovarski kotarski načelnik predlaže da bi se kao mjera suzbijanja protubanovinskih aktivnosti među Srbima vukovarskog kotara trebalo te "nelojalne" činovnike odstraniti iz političkog života vukovarskog kotara.⁷²

Nakon te konferencije u vukovarskome su se kotaru dijelili protubanovinski letci u ime "predstavnik Srba vukovarskog sreza", odnosno vukovarskoga akcijskog odbora koji će 30. siječnja 1940. osnovati vukovarski pododbor SKK.⁷³ Na isti dan kada je bila održavana konferencija predstavnika svih srpskih pravoslavnih općina, u Vukovaru je bila održana osnivačka skupština vukovarskog pododbora SKK za čijeg je prvog predsjednika bio izabran Milan Gvozdić, sudac vukovarskoga kotarskog suda.⁷⁴ Isti je dan u prostorijama SKK u Vukovaru bilo održano predavanje bivšega ministra i generala u mirovini Dušana Trifunovića na temu "Paklena noć na Ceru".⁷⁵

Iako je vukovarsko kotarsko načelstvo pozvalo "na odgovornost neke svećenike i nakon toga je akcija popustila", očito je to upozorenje bilo nedovoljno ozbiljno jer se u Vukovaru tijekom siječnja 1940. godine ne samo šaputalo nakon toga sastanka o okupljanju "navodno jedna deputacija od 1.000 Srba" koji će se uputiti u Beograd,⁷⁶ već je Nikola Teodorović sazvao 31. prosinca 1939. konferenciju u Vukovaru svih predstavnika JRZ-a na kojoj je umjesto najavljenog dolaska Dragiše Cvetkovića i mnogobrojnih sudionika, bilo prema izvještaju vukovarskoga kotarskog načelstva tek 45 ljudi i bivši ministar na raspolaganju Vojko Čvrkić, a na kojoj je donesena rezolucija o odvajanju vukovarskog kotara od Banovine Hrvatske.⁷⁷ Da ta vukovarska akcija nije bila

⁷¹ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 667. Predmet: Vukovar srez - političke prilike - izvještaj Sreskog načelstva u Vukovaru od 2. siječnja. 1940.

⁷² HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 667. Predmet: Vukovar srez - političke prilike - izvještaj Sreskog načelstva u Vukovaru od 2. siječnja 1940.

⁷³ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.

⁷⁴ "Osnivanje pododbora u Vukovaru", *Srpski glas* (Beograd), br. 7, 28. XII. 1939., 4.; "Rad pododbora Srpskog kulturnog kluba u Vukovaru", *Srpski glas* (Beograd), br. 13, 8. II. 1940., 7.

⁷⁵ "Akcija Srpskog kulturnog kluba", *Srpski glas* (Beograd), br. 7, 28. XII. 1939., 4.; Iduće predavanje održao je tek 5. veljače 1940. beogradski sveučilišni profesor dr. Dragoslav Stranjaković na temu "O srpskom patriotizmu" u Srpskom domu u Vukovaru. "Predavanje g. dr. Dragoslava Stranjakovića u Vukovaru", *Slavonija* (Vinkovci), br. 67. veljače 1940., 4.

⁷⁶ "Ako se isplati", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 10, 2. III. 1940., 1.; HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.

⁷⁷ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 667. Predmet: Vukovar srez - političke prilike - izvještaj Sreskog načelstva u Vukovaru od 2. siječnja 1940., zaprimljenog kod BV BH 4. siječnja 1940.; HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.

bez odjeka unatoč sudjelovanju samo četrdeset pet simpatizera, svjedoči nam skupni izvještaj o pokretu "Srbi na okup" koji kaže da je "akcija (...) kod Srba naišla na dobar prijem".⁷⁸ Da su se vukovarski simpatizeri SKK i protubanovinskog pokreta vođenog pod parolom "Srbi na okup" ozbiljno organizirali u pokret za odvajanje toga kotara od Banovine Hrvatske, vidljivo je iz ponovnog pokretanja akcije skupljanja potpisa banovinskih Srba toga kotara početkom siječnja 1940. godine.⁷⁹

Po uzoru na svoje kolege iz susjednoga kotara, šidski su se protubanovinski raspoloženi Srbi polovicom siječnja 1940. napokon uspjeli dogovoriti o pokretanju zajedničkog rada na populariziranju ideje odvajanja šidskog kotara od Banovine Hrvatske među šidskim Srbima, tako da su u prisutnosti čak 250 sudionika 17. siječnja 1940. održali osnivačku skupštinu šidskog pododbora SKK-a, koji je u samo prvih tjedan dana postojanja organizirao jedno predavanje u Šidu, a drugo u Berkasovu.⁸⁰

Tijekom siječnja i veljače akcije pododbora SKK na području istočne Slavonije i zapadnoga Srijema teku gotovo filmskom brzinom. Tako se nakon samo mjesec dana postojanja vukovarskog odbora SKK javljaju mnogobrojni Srbi toga kotara sa željom da u mjestima svojega boravka i oni osnuju svoje pododbore SKK.⁸¹ U povodu tih događaja u vukovarskome kotaru, tjednik *Slavonija* objavio je u istome članku upute o proceduri na koji se pododbor osniva i koji svaki inicijalni pododbor SKK mora zadovoljiti da bi prema statutu SKK bio službeno osnovan.⁸² Da je SKK među protubanovinski raspoloženi Srbima istočne Slavonije i zapadnoga Srijema razvio živu političku djelatnost, vidimo iz akcije skupljanja potpisa za rezoluciju kojom se tražilo odvajanje općina Dalj i Bijelo Brdo od Banovine Hrvatske u siječnju 1940. pod vodstvom bjelobrdske predsjednika općine Dušana Stankovića i daljskog predsjednika općine Marka Ajdukovića, koji su zbog toga bili smijenjeni.⁸³ Dok Banska vlast

⁷⁸ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.

⁷⁹ "Ponovna haranga", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 4, 20. I. 1940., 1.

⁸⁰ Prema skupnome izvješću Odjela za unutrašnje poslove šidski je pododbor bio osnovan 21. siječnja 1940., a prema pisanju društvenoga glasnika *Srpskoga glasa*, 17. I. 1940. "Srpski glas u Šidu", *Srpski glas* (Beograd), br. 10, 18. I. 1940, 5; HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.

⁸¹ "Akcija u srezu vukovarskom", *Slavonija* (Vinkovci), br. 34, 8. XI. 1939., 2.

⁸² Prema objavljenim uputstvima, za osnutak pododbora SKK bilo je potrebno skupiti 20 ljudi, a za osnutak povjereništva samo 5. "Spontana osnivanja pododbora Srpskog Kulturnog Kluba u srezu vukovarskom", *Slavonija* (Vinkovci), br. 5, 31. I. 1940., 2.

⁸³ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcjepljenje i odvajanje općine Dalj i Bijelo Brdo iz Banovine Hrvatske - izvještaj Sreskog načelstva u Osijeku od 18. ožujka 1940.; HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcjepljenje i odvajanje općine Dalj i Bijelo Brdo iz Banovine Hrvatske - izvještaj Sreskog načelstva u Osijeku od 18. III. 1940.

optužuje vodstva tih općina,⁸⁴ dotle SKK-ova *Slavonija* tvrdi da je ta akcija bila provedena s ciljem da se općina Dalj ponovno vrati u sastav vukovarskog kotara kojemu je nekada pripadala te da su tu akciju podržali ne samo Srbi, već i daljski Hrvati.⁸⁵ Kao razlog te akcije navode se svakodnevne životne potrebe stanovništva "jer je Dalj mnogo bliži Vukovaru nego Osijeku, pa je samim tim upućen za veći deo svojoj potreba na Vukovar".⁸⁶ Samo nekoliko dana nakon te akcije, u Dalju je 17. veljače 1940. osnovan pododbor SKK,⁸⁷ a u Vinkovcima samo dan poslije ogranak društva "Kolo srpskih sestara",⁸⁸ koje je bilo članica "Saveta patriotskih, ratničkih i viteških organizacija", koji je SKK osnovao u Beogradu kao krovnu organizaciju svih srpskih društava s područja Kraljevine Jugoslavije,⁸⁹ te "Udruženja srpskih željezničara" u Vinkovcima.⁹⁰ Političke akcije SKK usporedno su trajale i u šidskome kotaru u kojemu su, prema pisanju tjednika *Slavonije*, "delegati iz ostalih mesta Šidskog sreza odpočeli su sa privremenim radovima na osnivanju pododbora u svim mestima".⁹¹ Osim inicijative za osnivanje novih društvenih pododbora, šidski je pododbor organizirao i predavanja.⁹²

Veliku pomoć u uspostavi društvene infrastrukture SKK na području istočne Slavonije i zapadnoga Srijema dala je Srpska pravoslavna crkva,⁹³ čiji su svećenici i članovi crkvenih općina u pojedinim kotarima vodili glavnu riječ, kao što je to bio slučaj u Vukovaru, u kojem je nakon konferencije predstavnika svih srpskih pravoslavnih općina 25. prosinca 1939. pod predsjedanjem prote Jove Kozobradića bio osnovan vukovarski pododbor SKK, ili na primjeru crkvene svečanosti posvećenja pravoslavne crkve u Šidu koju je vodio dr. Irenej Čirić, bački episkop iz Novog Sada, a svojom su je nazočnošću uveličali izaslanici beogradskog SKK-a te Ljotićeva Zbora, a koja je, prema izvještaju šidskoga kotarskog načelnika, "imala eminentno srpski značaj".⁹⁴

b) Promidžbene djelatnosti SKK-a među Srbima Banovine Hrvatske

Promidžbena aktivnost SKK-a najviše se provodila preko društvenoga glasila *Srpski glas* na razini čitave države, a na području istočne Slavonije i zapad-

⁸⁴ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.

⁸⁵ "Dalj traži priključenje srezu vukovarskom", *Slavonija* (Vinkovci), br. 6, 7. II. 1940., 4.

⁸⁶ *Isto*, 4.

⁸⁷ "Osnivanje pododbora Srpskog kulturnog kluba u Dalju", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 11.

⁸⁸ "Oasnatak Kola Srpskih Sestara u Vinkovcima", *Slavonija* (Vinkovci), br. 8, 21. II. 1940., 3.

⁸⁹ "Saopćenje", *Srpski glas* (Beograd), br. 12, 1. II. 1940., 6.

⁹⁰ "Osnivanje udruženja srpskih željezničara u Vinkovcima", *Slavonija* (Vinkovci), br. 8, 21. II. 1940., 3.

⁹¹ "Akcija Kulturnog kluba u šidskoj okolici", *Slavonija* (Vinkovci), br. 6, 7. II. 1940., 4.

⁹² "Predavanje u Šidu", *Srpski glas* (Beograd), br. 14, 15. II. 1940., 8.

⁹³ "Akcija srpsko-pravoslavne hijerarhije", *Srijemski Hrvat* (Zagreb) br. 40, 28. IX. 1940., 2.

⁹⁴ HDA, Opći spisi Kabineta bana Banske vlasti Banovine Hrvatske, Br. 77 720/1940. Predmet: Šid, posvećenje crkve.

noga Srijema i raznim političkim tjednicima lokalnoga značaja, kao što je to bio vinkovački tjednik *Slavonija*. Pa iako je SKK bilo društvo čije je vodstvo činila srpska intelektualna, politička i kulturna elita, uredništvo *Srpskoga glasa* je uz tekstove najviših dužnosnika SKK objavljivalo i mnogobrojne druge članke koji su bili toliko žestoki u promicanju velikosrpske ideologije i u branjenju prava Srba na sve srpske zemlje, da je čak SDS-ovska *Nova riječ* ustvrdila da su dvije "duše u tome listu".⁹⁵ Unatoč toj amnestiji SKK-ove politike od SDS-a, *Srpski glas* je u većini slučajeva u svojim napisima vodio žestoku velikosrpsku politiku. On je već u prvome broju porekao pripadnost istočne obale Jadranskoga mora isključivo Banovini Hrvatskoj,⁹⁶ a u svojem broju potkraj veljače 1940. ustvrdio ne samo da postoji dalmatinska Šumadija uz dalmatinsku Hrvatsku, ili da su Srbi naselili Liku prije Hrvata,⁹⁷ nego da je i grad Dubrovnik s dubrovačkim kotarom bio nepravедno prepušten Banovini Hrvatskoj.⁹⁸

Vinkovačka *Slavonija* još je žešća od *Srpskoga glasa* u dokazivanju teorije da su neki dijelovi Banovine Hrvatske nepravедno ušli u njezin sastav. Najžešći promicatelj teorije o Slavoniji kao o srpskoj zemlji u tome vinkovačkom tjedniku bio je njezin glavni urednik Veliša Raičević koji je još u ljeto 1939. godine objavio nekoliko članaka sa željom da budu znanstveni. U njima je ustvrdio da je Slavonija srpska zemlja jer su Srbi "naselili Slavoniju i Vojvodinu devetnajest godina prije rođenja Bogorodice",⁹⁹ da je ona "činila i čini jedan etnički pojam i jednu etničku strukturu sa Bosnom, Dalmacijom i Srbijom",¹⁰⁰ te da "srpska istorija ne počinje onda, kako je to zabilježeno u školskim udžbenicima", već da je ona "desetinama vijekova starija, samo ju urodjena srpska skromnost nije zabilježila".¹⁰¹ U dokazivanju svoje teorije o starosti Srba, a samim time i pripadnosti Slavonije Srbiji, Raičević se "lukavo" poziva ne samo na rimske pisce, nego i na hrvatskog povjesničara, književnika i političara Pavla Rittera Vitezovića.¹⁰² Da ti znanstveni pokušaji glavnoga urednika tjednika *Slavonije* nisu bili osamljeni pokušaji u dokazivanju teorije o pripadnosti istočne Slavonije i zapadnoga Srijema Srbiji među članovima i simpatizerima SKK s toga područja, vidimo iz sličnoga primjera iz Vinkovaca, u kojem je o "srpskom karakteru" toga grada u prošlosti "doista govorio u nedjelju u sred Vinkovaca Radovan

⁹⁵ "Negativi se slažu - a pozitivni što rade?", *Nova riječ* (Zagreb) br. 159, 28. XII. 1939., 10.

⁹⁶ "Čije je Jadransko more?", *Srpski glas* (Beograd), br. 1, 16. XI. 1939., 2.

⁹⁷ "Glas iz Like", *Srpski glas* (Beograd), br. 12, 1. II. 1940., 3; "Pismo iz dalmatinske Šumadije", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 8.; "Naša Dalmacija", *Srpski glas* (Beograd), br. 20, 4. IV. 1940., 3.

⁹⁸ Prigodom određivanja granica Banovine Hrvatske na krajnjem jugu "prešlo se preko svih geografskih, saobraćajnih, i dr. faktora, nisu uzeti u obzir ni njegovi privredni interesi i potrebe, već su, kaže se, bili merodavni rezultati parlamentarnih izbora poslednjih godina. To je, eto, odlučilo da Dubrovnik još jednom dođe tamo gde nikada ne spada". "Problem Dubrovnika", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. veljače 1940., 2.; I. GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, 401.

⁹⁹ Komentar na taj članak bio je objavljen u tekstu: "Udarila im vrućina u glavu", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 3. VIII. 1939., 5.

¹⁰⁰ "Starosjedioci Slavonije", *Slavonija* (Vinkovci), br. 9, 17. V. 1939., 1.-2.

¹⁰¹ "Kapitalni prilozi srpskoj istoriji/Snaga Srpstva oko rođenja Isusa Hrista", *Slavonija* (Vinkovci), br. 13, 25. X. 1939., 1.

¹⁰² "Onima koji ne vjeruju", *Slavonija* (Vinkovci), br. 34, 8. XI. 1939., 1.

Miljković, profesor pravoslavne bogoslovije u Srijemskim Karlovcima, prilikom proslave 150-godišnjice tamošnje pravoslavne crkve".¹⁰³

Osim tekstova koji su "znanstveno dokazivali" pravo Srbije na velike dijelove teritorija Banovine Hrvatske, a posebice na Slavoniju, Bosnu i Dalmaciju na osnovi srpskog jezika, SKK je veliku pažnju poklanjao vijestima iz Banovine Hrvatske koje su govorile o raznim vrstama nepravdi koje su Banske vlasti provodile nad banovinskim Srbima. To se ponajprije odnosi na fizičke obračune HSZ-a s njihovim članovima i simpatizerima, a posebice na obračune s pripadnicima hrvatskoga naroda koji su se javno očitovali kao Hrvati jugoslavenske političke orijentacije (najčešće članovi Sokola).¹⁰⁴ Ti su članci o teroru SDK-ove vlade u Banovini Hrvatskoj bili popraćeni mnogobrojnim pismima "čitatelja" iz svih dijelova Banovine Hrvatske, koji su iznosili mnogobrojne priče s terena o strahovladi SDK-a u Banovini Hrvatskoj.¹⁰⁵

Tiskanje društvenih glasila, kao što su to bili tjednici *Srpski glas* ili *Slavonija*, i njihova distribucija diljem Banovine Hrvatske, posebno na ona područja u kojima se prema izvještajima banovinskih kotarskih načelnika razvio velikosrpski pokret pod parolom "Srbi na okup",¹⁰⁶ bio je praćen objavom i mnogobrojnih drugih tiskovina. Među njima se ističe knjižica "Srpsko-hrvatski spor" u kojoj je rečeno da je pitanje pravednoga međusobnog razgraničenja hrvatskog i srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji sasvim jednostavno jer da "srpski jezik točno pokazuje granice, dokle se srpski narod prostire".¹⁰⁷ To su, prema autoru, rijeka Drava-Bjelovar-Čazma-Sisak-Glina-Ogulin-Senj, što je i kartografski bilo iskazano u brošuri dr. Ž. Milosavljevića.¹⁰⁸

¹⁰³ "O 'srpskom karakteru' Vinkovaca u prošlosti", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 39, 21. IX. 1940., 2.

¹⁰⁴ "Pretnje Srbima", *Srpski glas* (Beograd), br. 14, 15. II. 1940., 9.; "Hrvatska diktatura", *Srpski glas* (Beograd), br. 14, 15. II. 1940., 10.; "Hrvatska zaštita na poslu", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 10.; "Akcija Seljačke zaštite u Vidovcu kraj Varaždina", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 10.; "Otpuštanja i premeštaji u Banovini Hrvatskoj", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 8.; "Još jedan 'podvig' Hrvatske seljačke zaštite", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 9.; "Anarhija i kaos u Hrvatskoj Banovini", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 11.; "Oduzimanje zemlje Srbima dobrovoljcima u Slavoniji", *Srpski glas* (Beograd), br. 21, 11. IV. 1940., 4.

¹⁰⁵ "Uništenje Srba Žumberčana", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 3.; "Pismo iz Like", *Srpski glas* (Beograd), br. 14, 15. II. 1940., 7.; "Dopis iz Slavonije", *Srpski glas* (Beograd), br. 14, 15. II. 1940., 11.; "Dopis iz Knina", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 2.; "Pismo iz Dubrovnika", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 9.; "Glas iz Okučana", *Srpski glas* (Beograd), br. 15, 22. II. 1940., 9.; "Pismo iz Mostara", *Srpski glas* (Beograd), br. 16, 29. II. 1940., 8.

¹⁰⁶ "(...) jača aktivnost se primjećuje u općinama Staza i Crkveni bok, u koje poštom dolaze novine *Srpski glas* u Crkveni bok (oko 100 brojeva), dok u općini Stazi njih distribuirao općinski načelnik Diklić, Miloš." HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 14125. Predmet: Pokret "Srbi na okup" odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske - izvještaj Sreskog načelstva u Kostajnici od 14. ožujka 1940.

¹⁰⁷ "Jedna čudna brošura", *Srijemske novine* (Zagreb), br. 6, 30. VI. 1939., 2.

¹⁰⁸ Ž. MILOSAVLJEVIĆ, *Srpsko-hrvatski spore*, Beograd 1939.

Općinski izbori i SKK

Kao što je to bio slučaj u svim ostalim političkim strankama i društvima koja su djelovala među banovinskim Srbima tijekom druge polovice tridesetih i početka četrdesetih godina 20. stoljeća, rezultati općinskih izbora iz 1940. godine jedina su nam uporišna točka s pomoću koje možemo barem približno ustvrditi uspjeh ili neuspjeh političkih akcija SKK na području istočne Slavonije i zapadnoga Srijema. Iako se SKK dobro pripremao za preuzimanje vlasti u brojnim općinama iločkog, osječkog, šidskog, vinkovačkog i vukovarskog kotara, što je vidljivo iz velikoga broja prijavljenih tzv. vanstranački srpskih lista ili zajedničkih srpskih lista,¹⁰⁹ ali i snažne protubanovinske promidžbe *Srpskoga glasa i Slavonije*, njezini su članovi i simpatizeri, poput svojih političkih istomišljenika iz Društva "Krajine",¹¹⁰ doživjeli izborni fijasko.¹¹¹ Mali broj općina koje su osvojili članovi i simpatizeri SKK još se na području istočne Slavonije smanjio jer su se u lipnju 1940. svi vijećnici Bobote kolektivno učlanili u SDS.¹¹² Slabi izborni rezultat koji su članovi i pristaše SKK ostvarili na općinskim izborima kao da je iznenadio beogradsku središnjicu toga društva jer je njihovo glasilo *Srpski glas* neuspjeh svojih lista isključivo opravdavalo mnogobrojnim izbornim neregularnostima koje je provodio SDS, počevši od pregrupiranja mnogobrojnih općina neposredno prije izbora, zbog čega je došlo do apstinencije birača u pojedinim općinama, pa sve do lažiranja ili iznošenja pogrešnih izbornih rezultata kao što je to bio slučaj s općinom Medak u gospićkome kotaru.¹¹³ I na kraju, nije nevažno napomenuti činjenicu da se SKK nakon izbornoga neuspjeha javno odrekao tzv. srpskih vanstranačkih i drugih lista banovinskih Srba sastavljenih od njezinih članova i simpatizera na način da je sve te liste prikazao kao liste Dragiče Cvetkovića.¹¹⁴

¹⁰⁹ Lj. BOBAN, *Maček i politika*, II, 250.-251.

¹¹⁰ Društvo "Krajina" je bila udruuga srpskih građana s područja Savske i Primorske banovine. Od osnutka u veljači 1939. pa do propasti Kraljevine Jugoslavije u Travanjskome ratu 1941. zastupala je velikosrpsku ideologiju prikrivenu lažnim jugoslenstvom. Zalagala se za stvaranje nove političko-teritorijalne jedinice srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji, koja bi se nazivala Krajina, a u svojim bi granicama obuhvaćala dvadeset pet kotareva iz Savske, Primorske i Vrbanske banovine. To su kostajnički, petrinjski, glinski, vrgomoski, vojnički, slunjski, korenički, udbinski, donjolapački, gračački, otočački, dubički, bosanskonovski, dvorski, bosanskokrupski, cazinski, bihački, bosanskopetrovački, ključki, sanski, kninski i benkovački kotar te znatan dio ogulinskog kotara. *Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama*, Zagreb 1939., 3.-4.

¹¹¹ Od 86 općina iločkog, osječkog, šidskog, vinkovačkog i vukovarskog kotara, nositelji protubanovinske i protusporazumske politike osvojili su tek sedam općina (8,1 %), i to općine Mirkovci i Novi Jankovci u vinkovačkome kotaru, općine Bobotu, Borovo, Gaboš, Marince i Ostrvo u vukovarskom kotaru, općinu Šid u šidskome kotaru, dok u iločkome i osječkome kotaru nisu osvojili niti jednu općinu. "Općinski izbori u Hrvatskoj", *Srijemski Hrvat* (Zagreb), br. 22, 25. V. 1940., 1.; "Rezultati općinskih izbora", *Obzor* (Zagreb), br. 114, 18. V. 1940., 3.; "Rezultati općinskih izbora u Hrvatskoj", *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 22. V. 1940., 5.

¹¹² "Općina Bobota prešla u SDS", *Obzor* (Zagreb), br. 127, 4. VI. 1940., 3.

¹¹³ "Doslednost' SDK - Izvrtanje izbornih rezultata - Ko je dobio opštinu Medak?", *Srpski glas* (Beograd), br. 30, 6. VI. 1940., 6.; "Kako su vršeni izbori u opštini Gračac", *Srpski glas* (Beograd), br. 30, 6. VI. 1940., 6.; "Zbog pregrupisanja opština muslimani i pravoslavci u Odžaku apstinirali od opštinskih izbora", *Srpski glas* (Beograd), br. 30, 6. VI. 1940., 6.

¹¹⁴ Nezgodna toga objašnjenja leži samo u činjenici da su na općinskim izborima liste JRZ-a u

Politički odnos SKK-a i drugih srpskih stranaka i udruga

Nakon potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček i uspostave Banovine Hrvatske 26. VIII. 1939. društvo SKK se "preoblikovalo" iz društva namijenjenog društvenom, kulturnom i gospodarskom razvoju Srba u političko društvo čiji je jedini cilj bio srušiti Sporazum Cvetković-Maček, ukinuti Banovinu Hrvatsku i ponovno vratiti državno uređenje uvedeno Ustavom iz 1931. godine, ili u slučaju nastavka procesa preustroja države, znatno smanjiti teritorij Banovine Hrvatske te na području većeg dijela Kraljevine Jugoslavije uspostaviti veliku Srbiju. Budući da je jedan od glavnih realizatora koncepcije preustroja Kraljevine Jugoslavije iz unitarne u složenu državu bio predsjednik središnje vlade i JRZ-a Dragiša Cvetković, koji je usporedno sa SKK radio na ujedinjenju svih jugoslavenskih Srba pod političkim vodstvom JRZ-a, kao sekundarni cilj SKK nametnulo se rušenje njegove vlade. Ono se provodilo, među ostalim, sustavnim medijskim napadima *Srpskoga glasa*.¹¹⁵ Koliko su oštro napadali JRZ, jasno svjedoči činjenica da su neki brojevi *Srpskoga glasa* bili zabranjeni, a da je 13. lipnja 1940. došlo do trajne zabrane izlaska toga političkog tjednika SKK.¹¹⁶ No dok je u Beogradu SKK vodio oštru borbu protiv vlade JRZ-a i SDK, dotle je ono na području Banovine Hrvatske radilo ne samo s članovima JRZ-a zajedničke liste za općinske izbore u Banovini Hrvatskoj, nego je čak dopuštalo da pojedini predsjednici pododbora SKK budu istovremeno predsjednici kotarskih ili općinskih odbora JRZ-a.¹¹⁷

No da bi mogao ozbiljnije konkurirati JRZ-u među Srbima na području Dunavske, Vardarske, Vrbaske, Drinske, Zetske i Moravske banovine te na području Banovine Hrvatske, koji je na području tih banovina razvijao svoju stranačku infrastrukturu još od 1935. godine, SKK je morao žurno stvarati svoju infrastrukturu. Tako je usporedno s djelatnošću u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu osnivao svoje pododbore i u drugim dijelovima Banovine Hrvatske i Vrbaske banovine. U sklopu te akcije osnovan je u Banjoj Luci 24. prosinca 1939. Oblasni pododbor Vrbaske banovine (predsjednik Stevan Moljević),¹¹⁸ u ožujku 1939. dana je inicijativa za osnivanje pododbora SKK u Podravskoj Slatini,¹¹⁹ da bi 17. ožujka 1940. bio osnovan pododbor SKK u

velikom broju općina bile prijavljene usporedno s tzv. srpskim vanstranačkim listama i drugim listama banovinskih Srba. "Opštinski izbori u banovini Hrvatskoj", *Srpski glas* (Beograd), br. 29, 30. V. 1940., 1.

¹¹⁵ "U okviru jedne stranke", *Srpski glas* (Beograd), br. 14, 15. II. 1940., 1.

¹¹⁶ "Zabrana 'Srpskog glasa'", *Srpski glas* (Beograd), br. 26, 9. V. 1940., 7.; "Zaplenjivanje 'Srpskog glasa'", *Srpski glas* (Beograd), br. 31, 13. VI. 1940., 1.; Lj. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 524.

¹¹⁷ "Općinski izbori u Hrvatskoj", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 22, 25. V. 1940., 1.; "Promjena taktike", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 23, 1. VI. 1940., 1.; "Stranačko primirje", *Srijemski Hrvat* (Vukovar), br. 23, 1. VI. 1940., 1.

¹¹⁸ "Osnivanje Oblasnog pododbora u Banjaluci", *Srpski glas* (Beograd), br. 7, 28. XII. 1939., 4.

¹¹⁹ HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 14316. Predmet: Pokret "Srbi na okup" otcijepljenje i odvajanje pojedinih srezova sa područja banovine Hrvatske - izvještaj Sreskog načelstva u Podravskoj Slatini od 19. ožujka 1940.; "Pripreme za osnivanje Srpskog kulturnog kluba u Podravskoj Slatini", *Srpski glas* (Beograd), br. 17, 17. III. 1940., 12.

Bihaću.¹²⁰ S obzirom na to da je SKK namjeravao Vrbasku banovinu sjediniti sa "srpskim" kotarima Banovine Hrvatske u novu jugoslavensku političko-teritorijalnu jedinicu pod nazivom "Bosanska Krajina", a zatim je sjediniti sa Srbijom, tim je planom postao izravnim konkurentom zagrebačkoj Krajini.¹²¹ Čini se da je sve jača politička aktivnost SKK-a na području Vrbaske banovine potaknula u sklopu društva Krajina raspravu o teritoriju koji bi morao ući u sastav Krajine, kao i raspravu o njezinome novom središtu jer je upravo u doba jačanja SKK-a na području Vrbaske banovine društvo Krajina objavilo u *Novoj srpskoj rijeci* nekoliko članaka koji su pisali o Kninu kao središtu "srpskog življa kroz sjevernu Dalmaciju, Liku i Zrmanju, Drvarsku i Glamočku oblast" te kao o "centru sjeverno-dalmatinskog srpstva".¹²² Unatoč takvim razmišljanjima, očito je da društvo Krajina nije željelo područje zapadne Bosne u potpunosti prepustiti SKK-u, jer se još u rujnu 1940. godine piše o Bihaću kao središnjemu mjestu Krajine.¹²³ Usporedno s pojačavanjem svoje političke djelatnosti u Banovini Hrvatskoj i Vrbaskoj banovini, SKK je suprotno svojem programu iz godine 1937., koji je predviđao da će SKK svoju društvenu i političku aktivnost usmjeri isključivo prema "graničnim oblastima",¹²⁴ počelo osnivati svoje pododbore i na području svih drugih banovina koje su se nalazile na nekadašnjem prijeratnome teritoriju Kraljevine Srbije.¹²⁵ Budući da ti krajevi nisu u Kraljevini Jugoslaviji nikako mogli biti "izloženi tuđinskim utjecajima", osnivanje SKK-ovih pododbora u tim krajevima jasno svjedoči o političkome planu dužnosnika SKK da to društvo postane "ujediniteljem Srba" i da preraste u vodeću političku snagu među jugoslavenskim Srbima koja će ukinuti njihovu političku razjedinjenost na mnogobrojne stranke.

Usporedno s izgradnjom društvene infrastrukture, SKK je bio aktivan i u samome Beogradu u stvaranju srpskih nadstranačkih krovnih udruga.¹²⁶ Tako je već 27. veljače 1938. osnovao "Savet srpskih kulturnih društava", zatim 15. ožujka 1938. "Savez zavičajnih i pokrajinskih udruženja", 5. siječnja 1940. "Savet srpskih privrednih ustanova", dok je potkraj siječnja ili početkom veljače

¹²⁰ "Pododbor 'Srpskog kulturnog kluba' u Bihaću", *Srpski glas* (Beograd), br. 20, 26. III. 1940., 9.

¹²¹ Za razliku od SKK, Krajina je za svoju političko-teritorijalnu jedinicu tražila tek nekoliko kotara Vrbaske banovine. Vidi bilj. 102.

¹²² "Knin - sjedište sjeverno-dalmatinskog srpstva", *Nova srpska riječ*, br. 35, 5. XII. 1940., 2.; "Knin - sjedište Episkopije dalmatinske", *Nova srpska riječ*, br. 38, 26. XII. 1940., 3; "Knin i Kninjani", *Nova srpska riječ*, br. 8, 27. II. 1941., 1.

¹²³ "Bihać i Srpska krajina", *Nova srpska riječ*, br. 25, 26. IX. 1940., 5.

¹²⁴ Politička aktivnost bila je usmjerena prema onim krajevima koji su, prema Jovanoviću, "po svom položaju izložene tuđinskim uticajima, i u kojima je Srpstvo najpouzdanija brana protiv tuđinskog nadiranja." Isječak iz govora Slobodana Jovanovića objavljenog u beogradskoj *Politici* 5. II. 1937. Lj. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 511.

¹²⁵ Vijesti o osnivanju oblasnih odobora SKK i pododbora SKK mogu se pratiti u njihovu glasilu *Srpski glas* još od prvog broja. Do travnja 1940. osnovani su u Vršcu, Prokuplju, Šapcu, Nišu, Skopju, Kruševcu, Novom Bečeju, Novom Sadu, Zemunu, Rastina, Ričica, Sombor; Sremskoj Mitrovici, Užicu, Subotici itd.

¹²⁶ "Savet srpskih privrednih ustanova", *Srpski glas*, br. 10, 18. I. 1940., 4.; Lj. DIMIĆ, *Kulturna politika*, 519.

1940. godine kao posljednju, a ujedno i najvažniju srpsku krovnu organizaciju osnovao "Savez patriotskih, ratničkih i viteških organizacija" u koju su, osim SKK koji je inicirao njezino stvaranje, ušle gotovo sve važnije jugoslavenske udruge koje su djelovale među jugoslavenskim Srbima – Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije, Udruženje rezervnih oficira i ratnika, Kolo srpskih sestara, Beogradsko žensko društvo, Savez ratnih dobrovoljaca, Jadranska straža,¹²⁷ Jugoslavenski kulturni klub, Udruženje Narodna svest, Beogradska trgovačka omladina, Udruženje penzionisanih oficira i vojnih činovnika, Udruženje ratnih invalida, Udruženje ratnika slikara i vajara iz 1912.–1918., Savez emigranata iz Istre, Udruženje nosilaca ordena Karađorđevićeve zvezde sa mačevima, Udruženje nosilaca ordena Belog orla s mačevima i Društvo Svetog Save.¹²⁸

Usporedno sa stvaranjem srpskih krovnih udruga u Beogradu, SKK je pod vodstvom sokolaša Dušana Bogunovića u Banovini Hrvatskoj vodio akciju za stvaranje krovnih udruga među banovinskim Srbima što se očituje u njegovoj inicijativi za stvaranje političke stranke Srpska narodna koalicija i udruge građana Srpska narodna zajednica u Zagrebu.¹²⁹ Čini se da je ta inicijativa bila propala jer je SDS preko Pribićevićeva "Seljačkog kola" početkom godine 1941. pristupio osnivanju "Saveza srpskih društava u Zagrebu" u koji je ušlo Udruženje srpsko-pravoslavnih svećenika, Društvo Sv. Save, Društvo dobrotorne zadruge Srpkinja, Udruženje dečijeg doma Viteškog kralja Aleksandra Prvog Ujedinitelja, Pododbor društva Kneginje Ljubice, Srpsko pevačko društvo, Zadruga Srba privrednika, društvo Privrednik, Zajednica doma i škole u Bogovićevoj ulici, Seljačko kolo, Srednjoškolski svetosavski fond, Kolo Srba privred-

¹²⁷ O političkim stajalištima udruge "Jadranske straže" prema državnoj reformi koju je vodila vlada Cvetković-Maček, a koja je započela potpisivanjem Sporazuma i uspostavljanjem Banovine Hrvatske 26. kolovoza 1939. ponajbolje nam svjedoči njihova rezolucija objavljena u *Srpskoj riječi*: "Ako bi se primilo stanovište Mjesnog odbora iz Zagreba da 'Jadranska straža' za Banovinu Hrvatsku bude autonomna, to bi stvarno značilo stvaranje triju sekcija 'Jadranske straže', i to srpske, hrvatske i slovenačke. Mjesni odbor smatra, da je to nemoguće i, ako do toga treba da dođe, onda već unaprijed kaže da je bolje likvidirati 'Jadransku stražu', nego je izložiti nerazumnom i suvišnom cijepanju u plemenske ili kako se to sada kaže, u narodne sekcije". "Protiv federacije u 'Jadranskoj straži'", *Srpska riječ*, br. 6, 7. III. 1940., 5.

¹²⁸ "Saopćenje", *Srpski glas*, br. 12, 1. II. 1940., 6.

¹²⁹ Iako nema čvrstih izvora koji bi potvrdili da je Srpsku narodnu zajednicu i Srpsku narodnu koaliciju u Zagrebu kanio osnovati SKK, a ne društvo Krajina, namjeru osnivanja tih udruženja smo stavili pod političku djelatnost SKK na osnovi sličnosti ideje o osnivanju nadsrpskih organizacija s takvim istim organizacijama koje je SKK osnovao u Kraljevini Jugoslaviji, poput Saveta patriotskih, ratničkih i viteških organizacija, Saveza srpskih privrednih ustanova i sl., ali i na osnovi skupnog izvješća Odjela za unutrašnje poslove Banske Vlasti koji jasno potvrđuje djelatnost dviju političkih skupina u Zagrebu koje djeluju pod parolom Srbi na okup, od kojih jednu predstavlja društvo Krajina, a drugu skupina pod vodstvom Dušana Bogunovića, odnosno SKK-a, te na osnovi Izvješća Političkog odsjeka Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu koje je izvijestilo Banku Vlast o Bogunovićevim nakanama da u Zagrebu osnuje političku stranku Srpska narodna koalicija i udruhu građana Srpska narodna zajednica. HDA, Grupa XXI, Inv. br. 6129, Br. 21422. Predmet: Ocjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od banovine Hrvatske u vezi sa pokretom "Srbi na okup" - izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940.; HDA, Grupa VI, Inv. br. 1424, Br. 77193. Predmet: Osnivanje "Srpske narodne koalicije" i "Srpske narodne zajednice". Izvještaj Političkog odsjeka Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu od 24. listopada 1940.

nika, Društvo Sv. Arhangela Mihaila, Srpska privredna omladina, Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga i filijala u Zagrebu i Poljoprivredno kolo, a za čijega prvog predsjednika je bio izabran pravoslavni svećenik Dimitrije Vitković.¹³⁰

Kada se akcije osnivanja SKK-ovih pododbora na području prijeratne Kraljevine Srbije, Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Bosne i Hercegovine te Vojvodine povežu sa SKK-ovim akcijama osnivanja srpskih krovnih organizacija, u samoj Srbiji, ali i u Banovini Hrvatskoj, te kada se stvaranje svih tih nadstranačkih srpskih krovnih udruga povežu s glasinama o stvaranju Srpske stranke, koju bi osnovala SKK, Demokratska stranka i Glavni odbor Radikalne stranke, odnosno Narodna radikalna stranka,¹³¹ možemo slobodno zaključiti da su završene pripreme za pokretanje projekta za ujedinjenje svih srpskih političkih stranaka i društva pod parolom "Srbi na okup" radi stvaranja velike Srbije u sklopu Kraljevine Jugoslavije bile tijekom godine 1940. završene, a da je provedba toga plana započela državnim udarom 27. ožujka 1941. u Beogradu s pomoću kojega je SKK-a ušla u središnju vladu izborom Slobodana Jovanovića za njezina drugog potpredsjednika.¹³² Premda je ta akcija spektakularno započela te bila čak slavljena misom zahvalnicom Srpske pravoslavne crkve u beogradskoj Saborskoj crkvi,¹³³ njezina daljnja provedba bila je odgođena zbog prijetnje od njemačko-talijanske agresije na Kraljevinu Jugoslaviju. To se jasno vidi iz činjenice da je SKK-a, kao najveći protivnik Banovine Hrvatske i pobornik njezina ukidanja, pristao na ulazak SDK-a u novu vladu,¹³⁴ zatim na davanje čvrstih jamstava da se stečena prava i teritorij Banovine Hrvatske neće dirati, te, na posljetku, da je čak pristao i na proširenje političke autonomije Banovine Hrvatske.¹³⁵

¹³⁰ "Savez srpskih društava u Zagrebu", *Narodna prosveta*, br. 37, 17. III. 1941., 4. u: Č. VIŠ-NJIĆ, *Srbi u Hrvatskoj*, 270.

¹³¹ "Glasine o osnivanju 'Srpske stranke'", *Srijemski Hrvat*, br. 38, 14. IX. 1940., 2.

¹³² Prvim potpredsjednikom bio je imenovan dr. Vlatko Maček. Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije/Hrvatski pogled*, Zagreb 1998., 240.

¹³³ Ljubica ŠTEFAN, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb 1996., 17.-22.

¹³⁴ Vladko Maček izabran je za prvog potpredsjednika nove jugoslavenske vlade, a Srđan Budisavljević za ministra unutarnjih poslova.

¹³⁵ Na sam dan napada Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. nova je jugoslavenska središnja vlada proglasila pet uredaba (Uredba o oružništvu (žandarmeriji) banovine Hrvatske; Uredba o razgraničenju posla Ministarstva unutrašnjih poslova i banovine Hrvatske; Uredba o ovlaštenju Bana banovine Hrvatske da naredbenim putem propisuje odredbe o oružništvu banovine Hrvatske; Uredbe o blagajničkim zapisima; Uredbom o banovinskom sudu za zaštitu države) kojim je politička autonomija Banovine Hrvatske bila znatno proširena, tako da je *Hrvatski dnevnik* napisao da je Banska vlast postala donošenjem tih uredaba "puni gospodar unutarnjeg političkog života u Hrvatskoj. (...) Oružništvo Banovine Hrvatske uređuje se u skladu s njezinom autonomijom (...) Učvršćuje se i dopunjuje financijska, sudska i upravna funkcija Banske Vlasti". "Proglašena i pojačana autonomija Hrvatske", *Hrvatski dnevnik*; 6. IV. 1941., 1.; *Narodne novine*, 7. IV. 1941., br. 79., 1.-2.

Zaključak

Društvo SKK, koje je u Beogradu potkraj 1936. osnovala srpska intelektualna, politička i gospodarska elita za kulturni i gospodarski razvoj Srba u Kraljevini Jugoslaviji, pretvorilo se uspostavom Banovine Hrvatske u politički najaktivnijega i retorički najžešćega kritičara unutarnje političke reforme koja je započela Sporazumom Cvetković-Maček i uspostavom Banovine Hrvatske. Od uspostave Banovine pa do propasti Kraljevine Jugoslavije programski je djelovalo među banovinskim Srbima na osnovi ekstremnoga velikosrpskog programa i bilo je među glavnim nositeljima protubanovinskog i protusporazumskog pokreta pod parolom "Srbi na okup". Štoviše, upravo je SKK u svome društvenom glasilu *Srpskom glasu* prvi upotrijebio tu parolu. Za razliku od ostalih društava i političkih stranaka koje su djelovale među Srbima, SKK je bio jedino društvo građana koje svoj politički rad nakon uspostave Banovine Hrvatske nije prikrivalo sintagmom borbe za spas jedinstvene Kraljevine Jugoslavije i njezina unitarnoga državnog i narodnog jedinstva. Ono je na temeljima velikosrpske ideologije otvoreno zahtijevalo stvaranje velike Srbije na svim srpskim "povijesnim" prostorima, uključujući dijelove Banovine Hrvatske u kojima su Srbi činili apsolutnu većinu, ali i dijelove Banovine Hrvatske koji su, prema shvaćanju tvoraca velikosrpskoga programa SKK, zbog geostrateških ili gospodarskih razloga, poput jadranske obale, trebali pripasti velikoj Srbiji.

Beogradsko društvo SKK je razvilo političku aktivnost na području istočne Slavonije. Svoju je aktivnost širilo preko lokalnih pododbora i pisanjem svoje tiskovine, vinkovačke *Slavonije*, koja je medijski popularizirala i poticala banovinske Srbe istočne Slavonije i zapadnoga Srijema na osnivanje pododbora SKK. Tako su u kratkom razdoblju od listopada 1939. do veljače 1940. bili osnovani pododbori SKK u Vinkovcima, Vukovaru, Šidu i Dalju koji su bili jezgra za proširivanje protubanovinske i protusporazumske politike. Potkraj 1939. i početkom 1940., nakon početnoga uspjeha među banovinskim Srbima s područja istočne Slavonije i zapadnoga Srijema, društvo je potaknulo široku kampanju osnivanja pododbora na cijelom području za koje su držali da bi trebalo ući u sastav velike Srbije, pa i na području koje je zagrebačka Krajina smatrala svojom isključivom interesnom zonom. Početak akcije bio je u Banjoj Luci, gdje je krajem prosinca 1939. osnovan oblasni pododbor, a u 1940. kotarski i mjesni pododbori bili su osnovani i u drugim dijelovima Vrbaske banovine. SKK je osnovao tijekom 1940. oblasne pododbore u Novom Sadu za Dunavsku banovinu, u Nišu za Moravsku banovinu i u Skoplju za Vardarsku banovinu. Usporedno s osnivanjem pododbora u svim većim gradskim središtima priželjkivane velike Srbije, SKK se uključio u osnutak krovne srpske organizacije koja će okupiti sve političke stranke te kulturne, gospodarske i druge udruge srpskih građana. Napor je okrunjen krajem siječnja ili početkom veljače 1940. kada je osnovana krovna srpska organizacija – "Savet patriotskih, ratničkih i viteških organizacija". U nju su, uz SKK, ušle gotovo sve važnije jugoslavenske udruge koje su djelovale među Srbima, poput četničke organi-

zacije i Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije. Iako su SKK-ove tzv. srpske nezavisne liste katastrofalno prošle na općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj, društvu izborni neuspjeh nije smetao da ih se nakon izbora odrekne i nastavi s kampanjom okupljanja Srba u jedinstvenu političku formaciju. Iako su u rujnu 1940. započeli pregovori SKK, DS-a i Narodne radikalne stranke o osnivanju zajedničke "Srpske stranke", to nije nikada ostvareno. Umjesto toga, SKK je u suradnji s istomišljenicima iz vojske, Srpske pravoslavne crkve i drugih srpskih opozicijskih krugova iskoristio pristupanje Kraljevine Jugoslavije Trojnomu paktu kao povod za svrgavanje kneza Pavla i vlade Cvetković-Maček 27. ožujka 1941. Iako su članovi i simpatizeri SKK mogli smatrati da je državnim udarom započelo stvaranje velike Srbije, odnosno osnovni cilj njihove političke djelatnosti, događaji su to brzo opovrgnuli. Predsjednik SKK Slobodan Jovanović, jedan od glavnih nositelja i promotora protubanovinske i protusporazumske politike, morao je za političku potporu SDK novoj vladi ne samo potvrditi teritorij i političku autonomiju Banovine Hrvatske, nego pristati i na povećanje autonomije.

SUMMARY

THE SERB CULTURAL CLUB AND THE BANOVIINA OF CROATIA

The Serb Cultural Club (SKK) was established in Belgrade towards the end of 1936 by Serb intellectuals, politicians and economic leaders to promote the social, cultural, and economic development of Serbs in the Kingdom of Yugoslavia. After the formation of the Banovina of Croatia on 26 August 1939, the SKK carried out a revision of its programme and began during the second half of 1939 to act as the staunchest critic of political reforms undertaken under the Cvetković-Maček Agreement (*Sporazum*), and thus became the main proponent of the anti-Banovina and anti-*Sporazum* movement among Yugoslavian Serbs united behind the slogan "Serbs unite." On the basis of Greater Serbia ideology, it openly called for the creation of a Greater Serbia. The Society developed its activities through local subcommittees and its publication, *Slavonije*, published in Vinkovci, which popularized and supported the efforts of the Serbs of the Banovina to organize subcommittees of the SKK in eastern Slavonia and western Srijem. Consequently, in the short period between October 1939 and February 1940 subcommittees of the SKK were formed in Vinkovci, Vukovar, Šid, and Dalj which became the nuclei from which anti-Banovina and anti-*Sporazum* politics were spread. An analysis of the sources has revealed that the work of the SKK in eastern Slavonia and the northern parts of Dalmatia was instrumental to wider actions taken by subcommittees in Banja Luka in Vrbska Banovina, in Novi Sad in the Danubian Banovina, in Niš in the Banovina of Moravska, and in Skoplje in the Vardar Banovina, that is, in those territories which were believed to form part of Greater Serbia. These actions were also visible in the territories the Zagreb society Krajina considered its exclusive sphere of influence, namely northern Dalmatia and western Slavonia. In conjunction with these efforts, the SKK was able at the start of 1940 to create an umbrella Serbian organization - the Assembly of patriotic, veteran, and chivalrous organizations - which came to include almost all of the important Yugoslavian associations which worked among the Serbs, such as the Chetnik organizations and the *Savez Sokola* of the Kingdom of Yugoslavia. Eventhough the SKK political formations, the so-called independent lists, were catastrophically unsuccessful at the district elections in the Banovina of Croatia, the SKK continued the campaign to unite the Serbs in a single political formation and actively participated in the military coup against Regent Paul and the Cvetković-Maček government of 27 March 1941.

Key Words: Serbian Cultural Club, Banovina of Croatia, The Cvetković-Maček Agreement, Great Serbian ideology

UDK: 929 Budak, M.
314.743(497.1=163.42)"1929/1941"
329.17/.18(497.5)"1929/1941"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 9. 5. 2008.
Prihvaćeno: 2. 6. 2008.

Novi prilozi za životopis Mile Budaka uoči Drugoga svjetskog rata

TOMISLAV JONJIĆ
Zagreb, Republika Hrvatska

STJEPAN MATKOVIĆ
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Unatoč konjunkturi tema vezanih uz ustaški pokret, još je uvijek dosta nepoznanica na koje je potrebno odgovoriti radi stjecanja što cjelovitijeg uvida u političku organizaciju važnu za razumijevanje suvremene hrvatske povijesti. U cilju dobivanja nepristranih i pouzdanih obavijesti o temi koja nije dovoljno istražena, autori u ovome tekstu nastoje na temelju izvornih dokumenata, historiografskih djela i drugih vrsta zapisa, rekonstruirati pitanje povratka Mile Budaka iz emigracije u domovinu. U prilogu donose četiri neobjavljena arhivska dokumenta te jedan objavljeni, koji je prvi put preveden na hrvatski jezik.

Gljučne riječi: politička emigracija, ustaški pokret, sporazum Cvetković-Maček

Hrvatski književnik i političar dr. Mile Budak u emigraciju je otišao 2. veljače 1933.¹ Do tada je stekao zavidnu književnu, političku i odvjetničku reputaciju. Politički se oblikovao još prije Prvoga svjetskog rata u pravaškome duhu, osobito se istaknuvši, kao student prava zagrebačkog Sveučilišta, u djelovanju političko-literarnog „mladohrvatskog“ pokreta koji je nastojao na valovima mladenačkog zanosa utkati novo tkivo u razjedinjeno pravaštvo. Nakon osnivanja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca nastavio je djelovati u sklopu Hrvatske stranke prava (HSP), sljednice „frankovačkog“ smjera u pravaškim redovima, koji se, za razliku od Starčevićeve stranke prava, protivio hrvatskom spajanju sa Srbijom. Zbog velikog zaokreta na političkoj sceni, pravaštvo je tada izišlo kao gubitnik u odnosu na ojačalu Hrvatsku pučku (republikansku) seljačku stranku, koja je pod čvrstim vodstvom Stjepana Radića preuzela kormilo hrvatskoga nacionalnog pokreta. Istodobno je Budak završio studij prava, doktorirao na temelju rigorozna (1920.) i otvorio vlastiti odvjetnički ured u Zagrebu (1923.). Vrhunac uspona političke karijere u „vidovdanskom“ razdoblju ostvario je izborom u gradsko zastupstvo u Zagrebu i postavljanjem na mjesto

¹ Vinko NIKOLIĆ, «Mile Budak: pjesnik i mučenik Hrvatske. Uz stotu godišnjicu njegova rođenja», u: *Mile Budak: pjesnik i mučenik Hrvatske. Spomen-zbornik o stotoj godišnjici rođenja 1889-1989*, Barcelona – München, 1990., 10.

odgovornog urednika tjednika *Hrvatsko pravo*, glavnih novina HSP-a. Uvođenje šestosiječanjske diktature označilo je novu etapu u razvitku pravaštva što je rezultiralo velikim promjenama u djelovanju svih njegovih pripadnika.

Iako je bio član vodstva zabranjenog HSP-a i njegov politički istomišljenik, nema potvrde za tvrdnju da je Budak emigrirao radi toga što ga je na odlazak u inozemstvo pozvao ustaški poglavnik, dr. Ante Pavelić.² Najvjerojatnije je da je odluku o tome donio sâm, zbog nemogućnosti daljnjega političkog djelovanja u domovini i pod dojmom pojačanih progona kojima je bio izložen nakon što je kralj Aleksandar proglasio diktaturu.

Naime, na proglašenje diktature hrvatska je mladež iz različitih političkih skupina, među kojima su prednjačili pravaški omladinci, reagirala oružanim akcijama. Nakon jedne od njih, atentata na Aleksandrova pouzdanika i predsjednika «Jugoslavenske štampe d.d.» u Zagrebu, Tonija Schlegela, koji je izveden 22. ožujka 1929., sedam mjeseci kasnije, 29. listopada 1929. uhićen je i Budak, koji je u redarstvenim uzama u zagrebačkoj Petrinjskoj ulici proveo tri mjeseca, a dodatna četiri mjeseca bez ikakve je osude odležao u pritvoru Sudbenoga stola.³ Neposredno nakon atentata zagrebačka policija je „pozvala“ vodeće predstavnike gotovo svih političkih organizacija, uključujući Seljačko-demokratsku koaliciju, Orjuna, Hanao, komuniste i pravaše na čelu s Budakom, na izjašnjavanje o tom atentatu.⁴ Optužnica protiv sudionika tog atentata i izvršitelja drugih diverzija u Zagrebu i okolici izvedenih tijekom 1929., koja je obuhvatila 23 osobe, podignuta je 10. ožujka 1931.⁵ Budak njom nije bio obuhvaćen, ali je u suđenju, koje se po imenima dvojice prvooptuženika naziva procesom Hraniloviću, Soldinu i dr., i koje je pred Kraljevskim sudbenim stolom u Zagrebu teklo u svibnju i lipnju 1931., sudjelovao kao istaknuti branitelj.⁶

² Da je Budak emigrirao «navodno na Pavelićev poziv», ustvrdio je Ante Moškov u svojevremeno istražnom elaboratu, sastavljenom za potrebe jugoslavenskih vlasti, nakon što su ga britanske vojne vlasti u listopadu 1946. uhitile i izručile Jugoslaviji (A. MOŠKOV, *Pavelićeva doba*. Priredio i bilješkama popratio Petar Požar, Split 1999., 131.) Riječ je o kompilaciji Moškovljevih tekstova i istražnih zapisnika, koje su priređene na vrlo problematičan način i s mnogobrojnim priređivačevim pogriješcima. Kao i sve druge iskaze dane pred redarstvenim vlastima, i Moškovljeve tvrdnje treba uzimati s krajnjim oprezom. U kakvim su prilikama one nastajale, govori svjedočenje Željka Rukavine, koji je opisao torturu kojoj su pred jugoslavenskim komunističkim istražiteljima bili podvrgnuti politički osumnjičenici, među kojima je bio i on sâm, dodajući: «Istovremeno je u zatvoru bio Ante Moškov, domobranski general. Nalazio se je u ćeliji br. 37 pred kojom je uvijek poslije saslušanja bilo krvi.» (Željko RUKAVINA, «Sudbina 'TOHO-a' (O Tajnoj organizaciji hrvatske omladine), *Zatvorenik*, 2/1991., br. 10-11, Zagreb 1991., 21.-25.)

³ Jere JAREB, «Prilog životopisu Dra Mile Budaka (Sv. Rok, Lika, 30. kolovoza 1889. – Zagreb, 7. lipnja 1945.)», u: *Mile Budak: pjesnik i mučenik Hrvatske*, n. dj., 26.-27. Slično je Budak izjavio i 26. svibnja 1945. jugoslavenskim istražnim vlastima. (Bogdan KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb 1978., 94.)

⁴ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, «Zagrebački novinar Antun Schlegel i njegov utjecaj na politiku u prvoj četvrtini dvadesetog stoljeća», u: *Skrivene biografije nekih Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 19. i 20. stoljeća*, Osijek 2001., 253.-255.

⁵ Optužnica Državnog tužništva u Zagrebu I. 6538/29 od 10. ožujka 1931. u posjedu suauto-ra ovog teksta, T. Jonjića.

⁶ U pismu koje je J. Jarebu uputio 8. veljače 1963., dr. Vladko Maček navodi kako je on branio Stjepana Javora, ali se ne sjeća koga je branio M. Budak. Nadalje opisuje, kako je Budak procesu naglašeno davao političku boju, dok se je on, Maček, svake politike klonio i zahvaljujući tomu

Iduće je godine na Budaka izvršen atentat. To nije bio prvi napad na život hrvatskih oporbenih političara nakon proglašenja diktature.⁷ Uz mnogobrojna uhićenja i redarstvena zlostavljanja, nakon kojih su slijedile osude, pa i smrti pojedinih istražnika, započeli su i tvorni napadi na najistaknutije javne radnike.

Prvi je glavom platio Albanolog svjetskoga glasa, od 1928. imenovani profesor za povijest jugoistočne Europe na budimpeštanskom Sveučilištu, publicist i pravaški političar dr. Milan Šufflay, koji je podlegao sutradan nakon napada željeznom šipkom u zagrebačkoj Dalmatinskoj ulici, izvedeni 18. veljače 1931.⁸ Šufflayevo je umorstvo sablaznilo javnost, a oštrim je prosvjedom u travnju 1931. reagirala i Njemačka liga za zaštitu ljudskih prava, u čije su ime prosvjed potpisali Albert Einstein i Heinrich Mann.⁹ Tijekom 1932. bilo je više glasova da su režimski krugovi donijeli odluku o izvršenju atentata na Mačeka, Trumbića i Pernara.¹⁰ U sljedećem razdoblju ti će političari biti pošteđeni fizičkih napada, ali će zato neki drugi smrtno stradati.

U kontekstu rasprave o Budakovu odlasku u emigraciju, korisno je pokazati na jedan arhivski dokument koji nas upućuje na odnos vlasti prema Šufflayu, ali i na pitanje njezina odnosa prema političkoj emigraciji. Prigodom raščlambe treba li Šufflayu, kao zagovorniku ideja koje su režimu nepoćudne, izdati putovnicu za inozemstvo, a na upit Odeljenja za državnu zaštitu I., veliki župan zagrebačke oblasti izvještava: „Dr Milan Šufflay poznat je kao veoma istaknuti separatista. On je godinama saradjivao sa frankovcima, a u zadnjim godinama podržavao je i podržava veze sa istaknutim ljudima bivše H.S.S. /.../ No bez svake je sumnje i to, da će on u inostranstvu ako mu se zato pruži

spasio Javora smrtnu osudu, na čemu mu je Javorova obitelj bila zahvalna (J. JAREB, «Prilog životopisu...», 27.). U stvarnosti, s obzirom na političku pozadinu i motivaciju procesa, kao i način na koji je on vođen, politiku u njemu nije bilo moguće izbjeći, a ta činjenica nije ni u kakvoj neposrednoj vezi s izrečenim osudama. Javor je bio osmooptuženi, dok je Budak branio petooptuženoga Stjepana Horvateka i sedamnaestooptuženoga Milu Starčevića. Obojica su dobili vremenske kazne (Horvatek petnaest godina, Starčević godinu i pol), kao i Javor, koji je osuđen na 20 godina. Na smrt su osuđeni samo Marko Hranilović i Matija Soldin, koji su i obješeni 25. rujna 1931. (Dijelovi sudskog spisa i rukopisnih bilježaka Marka Hranilovića u posjedu suautora ovog teksta, T. Jonjića. Usp. Rudolf HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942., 486.-491.)

⁷ Više o represiji na temelju arhivskih istraživanja kod: James J. SADKOVICH, „Terrorism in Croatia, 1929-1934“, *East European Quarterly*, No. 1, March, 1988, 55.-79.

⁸ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 506. i Bosiljka JANJATOVIĆ-Petar STRČIĆ, „O ubojstvu dr. Milana Šufflaya“, *Historijski zbornik*, 48/1993., 89.-107.

⁹ Tekst prosvjeda v. u: *Dr. Milan Šufflay – znanstvenik, borac i mučenik. Povodom 60. godišnjice od atentata 1931 – 1991.*, izd. Hrvatske stranke prava, Zagreb 1991., 145.-147.

¹⁰ Ljubo BOBAN, «Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića u vrijeme šestojanuarskog režima (1929-1935)», *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* 2, II. izd., Zagreb 1989.; 36-37; Ivo PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb 1986., 329.-331. Da je bila «javna tajna» kako su nakon Šufflaya «slijedeće žrtve Budak i Trumbić», ustvrdio je i Dido Kvaternik 1961. u članku «Trumbić spram politike H. S. S. i ustaškog pokreta» (Eugen Dido KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja 1925 – 1945. Prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb 1995., 209.) Prema bilješkama u ostavštini Ive Politea, koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu, širile su se glasine o tome da su na smrt osuđeni Maček, Budak, Trumbić, Pernar «i još 23 ugledna Hrvata». (Usp. Darko SAGRAK, *Mile Budak o sebi i drugi o njemu*, Zagreb 2006., 452.)

prilika, poraditi u zajednici sa subverzivnim elementima Drom Pavelićem i drugovima. Pitanje je jedino da se prosudi, da li bi rad Dra Šufflaya u inostranstvu [bio, op. a.] štetniji po državu od njegova rada u zemlji, gdje je doduše pod neprestanom pratnjom i paskom, ali gdje ipak po svoj vjerojatnosti štetno djeluje bilo dopisima u inostranstvo, bilo lošim informiranjem prolazećih stranaka, bilo saradnjom sa političkim bićima.¹¹ Ovo izvješće postaje važnije, ako uzmemo u obzir da će Budak u emigraciju krenuti s „legalnim putnim ispravama“.¹²

Budaka su 7. lipnja 1932. usred dana i nadomak središnjega zagrebačkog trga, u veži zgrade u Illici 10 napale dvije nepoznate osobe, te mu je batinama razbijena lubanja.¹³ No, za razliku od Šufflaya, Budak je atentat preživio. Napadači su uhićeni i krajem godine osuđeni na trogodišnje zatvorske kazne. Međutim, većinu je zanimalo tko se krije iza atentata, jer je malo tko vjerovao da su anonimusi iz provincije na svoju ruku „utjerivali pravdu“ protiv poznatih kritičara jugoslavenstva.

Ima više različitih tumačenja o tome tko se točno krio iza atentata i koji su bili ciljevi organizatora zločina. Budak je držao da su iza napada na njegov život stajali ljudi zagrebačkog šefa policije Janka Bedekovića.¹⁴ Režim je, prema nekim hrvatskim povjesničarima, htio iz Mačekove blizine maknuti «frankovce» i njihov politički utjecaj.¹⁵ Suvremeni srpski povjesničari opisuju atentat kao dio represije, ali ne vide u njemu podlogu za napade na režim diktature.¹⁶ Atentat na Budaka vide u kontekstu državnog „obračuna sa ekstremnom desnicom“, premda nisu predloženi dokazi koji bi upućivali na neku Budakovu ekstremnost u razdoblju do njegova odlaska u emigraciju i pristupanja Ustaškom pokretu. Doduše, taj problem možemo uočiti i kod hrvatskih povjesničara, kao što je slučaj kod renomiranog Ljube Bobana koji je oprezno otvorio pitanje odnosa HSP-a i Ustaškog pokreta, iznoseći pri tome ocjenu da je u vremenu donošenja Zagrebačkih punktacija Budak bio „na putu transformacije

¹¹ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), grupa VI c, Inv. br. 263.

¹² Lj. BOBAN, «Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića», 62.

¹³ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, n. dj., 512. Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006., 220.-223. U beogradskoj *Politici* dopisnik je naveo da su napadači, njih trojica, koristili i sjekiru. „Napad na dr. Milu Budaka u Zagrebu“, br. 8648, 8. juna 1932., 7.

¹⁴ Ivo PETRINOVIĆ, *Mile Budak – portret jednog političara*, Split 2002., tekst Budakova saslušanja u prilogu knjige, str. 2. Iz jednog razgovora proizlazi da je za uklanjanje uglednih Hrvata u tom vremenu bila zadužena tajna teroristička organizacija Mlada Jugoslavija, kojom su upravljali Bedeković i zapovjednik mjesne posade (komandant mesta u Zagrebu). Henri POZZI, *Black Hand Over Europe*, Zagreb 1994. (prvo izdanje 1935.), 37. Takvu hipotezu potvrđuje i pismo S. Pribičevića upućeno R.W. Seton-Watsonu neposredno nakon atentata (Pariz, 14. lipnja) u kojemu stoji da je atentat izvela Mlada Jugoslavija „o kojoj cela zemlja zna, da je pod kraljevim prorektoratom i da je vlada financijalno izdržava“. R. W. *Seton-Watson i Jugoslaveni*, 239.

¹⁵ Tako J. JAREB, «Prilog životopisu...», 27.-28. Na istome mjestu autor navodi kako je Budak nekoliko mjeseci kasnije, prije polaska u emigraciju, preporučio Mačeku da surađuje s dr. Lovrom Sušićem, kao predstavnikom Hrvatske stranke prava. (Isto, 30.)

¹⁶ Ivana DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra*, Beograd 2006., 297.-299.

od pravaša u ustašu“, a da je na sastanku Izvršnog odbora SDK „predstavljao ustašku orijentaciju“. ¹⁷

Protivnici diktature brzo su reagirali na atentat, nastojeći skrenuti pozornost međunarodne javnosti na neprihvatljivu situaciju u Kraljevini Jugoslaviji. Osudili su zločin i upozorili na tragove koji vode do inspiratora napada. Zločin je izazvao zgražanje šire kulturne javnosti pa je u srpnju 1932. nastao dokument pod naslovom «Protest i apel hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika povodom atentata na život Mile Budaka, doktora prava i hrvatskog književnika», koji je potpisalo 209 uglednih osoba različitih ideoloških svjetonazora iz hrvatskoga javnog života. ¹⁸ No, kao ni drugi slični pokušaji, ni ovaj prosvjed nije doveo do promjene hegemonističkog smjera jugoslavenskoga režima.

Među onima koji su ocjenjivali prilike u jugoslavenskoj državi u povodu niza političkih atentata, osobito su se istaknuli politički emigranti koji su nastojali razobličiti diktatorski sustav. Njihovi zapisi ilustriraju proturječna gledišta na odnose u hrvatskoj politici. August Košutić, koji je uz Jurja Krnjevića bio glavni HSS-ovski izaslanik u emigraciji, pisao je u povodu atentata na Budaka iz Beča da su njime najavljena druga ubojstva prominentnih Hrvata, a glavna meta je Maček. ¹⁹ Vodeći srpski političar iz Hrvatske, emigrant Svetozar Pribićević, u Parizu je, na tragu svoga revanšizma prema nekadašnjim saveznicima, zapisao kako „slučaj Budakov dokazuje, da se zaista počelo!“ ²⁰ Komunist August Cesarec pribilježio je da su „jugofašisti“ skoro ubili Budaka, a što je još važnije, prepričao je svoj razgovor iz jeseni sa žrtvom atentata. Prema Cesarecu: „Tada je on [Budak, op. a.] u jednom razgovoru koji sam imao s njime, procjenivao situaciju tako, da bi slobodni izbori provedeni u hrvatskim krajevima pokazali vrlo znatno oslabljenje Radićevaca, a tome naprotiv, vrlo znatno ojačanje frankovaca s jedne i komunista s druge strane. Sam dr. Budak je, naravno bio antikomunist, iako se nije ni malo žacao podržavati veze s komunistima, koje je smatrao 'hrvatskima'. I koliko je njegova procjena mogla biti tačna obzirom na komuniste /.../ toliko je mogla i može biti tačna i obzirom na frankovce, kakogod inače o tome sudili ljudi od seljačke stranke“ ²¹

Nakon oporavka, Budak je u svojstvu predstavnika HSP-a sudjelovao u političkim razgovorima koji su vođeni u Zagrebu od 5. do 7. studenoga 1932. i koji su okončani potpisivanjem tzv. Zagrebačkih punktacija. Te su punktacije

¹⁷ Lj. BOBAN, „Prilozi za političku biografiju Ante Trumbića“, 62.-63.

¹⁸ J. JAREB [pr.], «Protest i apel hrvatskih književnika, umjetnika, kulturnih i drugih javnih radnika povodom atentata na život Mile Budaka, doktora prava i hrvatskog književnika», *Hrvatska revija*, 25/1975., sv. 4, Barcelona 1975., 665.-675.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 93.-94. «Protest i apel» nije bio objavljen u Kraljevini Jugoslaviji, nego u ustaško-domobranskim publikacijama u inozemstvu.

¹⁹ R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. *Korespondencija*, knj. II., Zagreb-London 1976., 236.-237.

²⁰ Isto, 238.

²¹ Ivan JELIĆ, „Izvjestaj Gute [August Cesarec] o situaciji u zemlji“, *Naše teme*, 12, Zagreb 1984., 3024.

izazvale različite reakcije u zemlji i u emigraciji.²² Zbog sudjelovanja u njihovoj pripremi i potpisivanju, Maček je 31. siječnja 1933. interniran, a uskoro i izveden pred Sud za zaštitu države, te 30. travnja 1933. osuđen na trogodišnju tamnicu, dok je Budak 2. veljače 1933. otišao u iznozemstvo.²³ U emigraciji će ostati pet godina, pet mjeseci i pet dana, od čega će veći dio provesti u Italiji.²⁴

U Italiji je bio smješten pretežan dio hrvatske političke emigracije, a tamo su težište svoga djelovanja smjestili i A. Pavelić te, jedno vrijeme, i A. Košutić. Kao revizionistička sila i susjedna zemlja, Italija je bila jedno od logičnih uporišta protujugoslavenske emigracije. Dio povjesničara skrenuo je pozornost na činjenicu da su gotovo svi relevantni hrvatski oporbeni političari tijekom 1932.-1933. promišljali o talijanskoj potpori u rješavanju hrvatskoga nacionalnog pitanja. Potvrdu za takav zaključak pruža i sastanak koji je održan između sedmorice hrvatskih predstavnika i Carla Umilte, talijanskog konzula u Zagrebu. S obzirom na to da je Umiltà poslao izvješće svomu Ministarstvu vanjskih poslova datirano 20. prosinca 1932., može se zaključiti da je toga mjeseca održan spomenuti sastanak na kojemu su s hrvatske strane sudjelovali Maček, Trumbić, Budak, Buć, Košutić i dvije nepoznate osobe. Skupu nisu nazočili predstavnici Pribićevićeve skupine jer je njihov prvak bio „protivnik razbijanja Jugoslavije“.²⁵ Prema dostupnom izvoru, svi su hrvatski predstavnici bili „saglasni oko stvaranja nezavisne Hrvatske“, pri čemu se otvoreno raspravljalo o statusu Dalmacije prema Italiji.²⁶ Ovakvo stajalište upućuje nas na njihovo usuglašeno mišljenje da je potrebna internacionalizacija hrvatskog pitanja i da je njegovo rješenje nužno vezati uz talijansku pomoć, budući da se u Francuskoj i Velikoj Britaniji nije moglo naći odgovarajuće potpore čak ni

²² Opš. Lj. BOBAN, «Geneza, značenje i odjek Zagrebačkih punktacija», *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, II. izd., Zagreb, 1989., 9.-76. ISTI, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, sv. 1, Zagreb 1974., 87.-97. Budak je, prema Didi Kvaterniku, izrijeком priznao kako je ustaška akcija u Lici (tzv. Brušanski ili Velebitski ustanak) bila izravni povod Punktacijama. (E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja*, n. dj., 213.)

²³ Prema nekim izvorima, u to se vrijeme razmišljalo i o mogućnosti da u emigraciju ode i Trumbić. (Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja*, sv. 1, Zagreb 1974., 144., bilj. 178.)

²⁴ Horvat smatra da se na taj korak odlučio «jer je spoznao, da mu u kraljevini (!) Jugoslaviji nije siguran život» (R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, 512.). Pri donošenju odluke o odlasku u emigraciju, za Budaka vjerojatno nije bila nebitna činjenica da je – kako to ističe V. Rabadan, dramaturg njegova najpoznatijeg romana – policijski progon ugrozio i njegovu odvjetničku karijeru: «...Policija mu je stalno za petama, pa se nikakav klijent ne usuđuje više ući u njegovu kancelariju. On tako ostaje bez kruha, a dva ponovna pokušaja napadaja ubrzavaju njegovu odluku, da se makne iz Jugoslavije, pa na samu Sviječnicu, 2. II. 1933. Budak odlazi u inozemstvo.» (Vojmil RABADAN, «Mile Budak», u: *Mile Budak – Ognjište. Iz Budakovih djela sazdao za pozornicu Vojmil Rabadan*, Zagreb 1941., 81.) Sâm Budak pred jugoslavenskim istražnim vlastima 26. svibnja 1945. izjavljuje kako je i nakon 7. lipnja 1932. na nj bio još dva puta «zasnovan atentat, ali je svaki puta bio osujećen», domećući: «Ali ja uslijed takvih prilika više nisam mogao ostati u zemlji, jer sam uslijed svega bio i pod stalnom policijskom paskom, tako da su se moji klijenti razbježali. Stoga sam se odlučio za emigraciju.» (B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 94.)

²⁵ Enes MILAK, *Italija i Jugoslavija 1931-1937*, Beograd 1987., 65.

²⁶ Isto.

za ublažavanje diktatorskog režima, a još manje za preustrojavanje ili čak razbijanje Jugoslavije radi stvaranja samostalne hrvatske države. Takvo se shvaćanje može povezati i s budućim Budakovim koracima. S druge strane, držanje talijanskoga konzula upućuje na to da je Italija u svjetlu europskih previranja nalazila dodatne motive u ohrabriranju hrvatskog separatizma.

Nakon boravka u Grazu, Budak je u ožujku 1933. uspostavio vezu s Pavelićem i sa suprugom Ivkom otputovao k njemu u Italiju, u Modenu.²⁷ Krajem ožujka 1933. na Pavelićeve je ruke položio ustašku prisegu te je živio s Poglavnikovom obitelji u Modeni i u Torinu do prosinca 1933.²⁸ Odmah nakon dolaska u emigraciju, pun poleta i optimizma, počeo je politički djelovati.²⁹

Već u prvim mjesecima, do listopada 1933. napisao je knjigu *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu*, koja je objavljena u Youngstownu, Ohio, u svibnju 1934.³⁰ Krajem 1933. ili početkom 1934. po Pavelićevu nalogu Budak se preselio u Berlin, gdje je trebao politički i propagandno djelovati. Tamo je, najprije u Berlinu, a onda u Danzigu, uredio i objavio nekoliko brojeva lista *Nezavisna hrvatska država*, ali je inače postigao skroman uspjeh jer su nacionalsocijalističke vlasti hrvatsku političku emigraciju jedva trpjele nekoliko mjeseci, a onda su joj posve onemogućile rad.³¹ Još u Italiji je pripremio, a u Berlinu je krajem 1933. ili početkom 1934. uredio i objavio almanah *Nezavisna Hrvatska Država Godišnjak 1934*.³² Istodobno je visoko napredovao u ustaškoj hijerarhiji: u nizu imenovanja koje je potpisao tog dana, Pavelić je 6. svibnja 1934. Budaka imenovao poglavnim doglavnikom.³³

Uoči atentata u Marseilleu, Pavelić je Budaka pozvao da se vrati u Italiju, te se on sa suprugom opet nastanio kod Poglavnika u Torinu.³⁴ No, Pavelić i Dido

²⁷ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 94.

²⁸ J. JAREB, «Prilog životopisu...», 30.

²⁹ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 94. i ICT, „Dr. Mile Budak – ustaša srbofob“, *Glasnik Srpskog istorisko-kulturnog društva „Njegoš“*, sv. 37, decembar 1976., 35. U ovome članku srpske poratne emigracije piše da je Budak prvih šest mjeseci emigracije proveo u Grazu, živio skromno i tek nakon potrošenih materijalnih sredstva, uspostavio je vezu s Pavelićem. Isti članak donosi podatak da je Budak pomagao Paveliću u uređivanju lista *Ustaša [Vijesnik hrvatskih revolucionaraca]* i „ispevao nekoliko prigodnih pesama koje su stavljene u note i postale ustaške 'koračnice'“. Ako je podatak o «prigodnim pjesmama» točan, onda je riječ o ustaškim budnicama (svibanj 1933). No, očito nije točno da je Budak s Pavelićem vezu uspostavio tek nakon šest mjeseci.

³⁰ Tako J. JAREB, «Prilog životopisu...», 31. Na samoj knjizi nije označeno ni mjesto ni godina izdanja, osim naznake da je riječ o «Izdanju Hrvatskoga Kola u Sjedinjenim Državama [sic!] i Kanadi». Prema Moškovu, ta će knjiga u idućim godinama biti najvažnija literatura za politički odgoj u ustaškim logorima u Italiji. (A. MOŠKOV, *Pavelićeva doba*, 177.)

³¹ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 150.; Branimir JELIĆ, *Političke uspomene i rad Dra Branimira Jelića [priredio dr. Jere Jareb]*, Cleveland 1982., 75.-78., 97., 223.-230.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», n. dj., 36.; M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 280. i dr.

³² J. JAREB, «Prilog životopisu...», 33.

³³ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 150. Istog je dana poglavnim doglavnikom i začasnim predsjednikom doglavničkog vijeća imenovan Marko Došen, dok je dr. Stijepo Perić postao poglavni pobočnik. (Isto.)

³⁴ James J. SADKOVICH, *Italian Support for Croatian Separatism 1927-1937*, New York-London 1987., 254.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 159., 249.

Kvaternik uhićeni su već 17. listopada 1934., osam dana nakon atentata.³⁵ U to je vrijeme ustaška organizacija bila diljem Europe izložena pojačanim progonima i zabranama djelatnosti zbog regicida u Marseilleu, a Pavelić i Eugen Dido Kvaternik, koje je francuski sud u Aix-en-Provenceu osudio na smrt u odsutnosti, nalazili su se u torinskoj tamnici.³⁶

Tri mjeseca nakon marseilleskog atentata, Pavelić je iz zatvora 10. siječnja 1935. imenovao Budaka zapovjednikom svih ustaških logora u Italiji.³⁷ Prema nizu svjedočanstava, Budak se na mjestu zapovjednika nije osobito dobro snalazio. U logorima su zavladaile međusobne podjele, koje su iskazivale i njegove slabosti. Neki izvori govore i o tome da je bio pretjerano popustljiv prema zahtjevima talijanskih redarstvenih vlasti.³⁸ Iako to nije značilo poistovjećenje ustaštva s fašizmom,³⁹ čini se da je i to bio jedan od ključnih razloga zbog kojih je došao u sukob s nizom istaknutih ustaških prvaka, osobito s dr. Branimirom Jelićem i Stankom Hranilovićem.⁴⁰ Radi toga je Budak u veljači 1936. zatražio da bude razriješen dužnosti zapovjednika, ali je Pavelić – koji se tada još nalazio u zatvoru – to odbio.⁴¹ Ipak, u veljači 1937. Pavelić je pristao razriješiti Budaka, te je dužnost zapovjednika logora povjerena Didi Kvaterniku. Po svemu sudeći, tom su se prigodom Pavelić i Budak zadnji put sastali u emigraciji.⁴²

³⁵ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 159.; Georges DESBONS, *U obrani istine i pravde*, Madrid 1983., 34.; J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, 236.

³⁶ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 224.-231. i dr. Talijanski Prizivni sud u Torinu odbio je 23. studenoga 1934. francuski zahtjev za izručenje Pavelića i E. Kvaternika, obrazlažući da je atentat na Aleksandra političko, a ne obično kazneno djelo. (G. DESBONS, n. dj., 1983., 31.) Bečki je Viši sud odbio francuski zahtjev za izručenjem dopukovnika Perčevića, te ga je 24. prosinca 1934. pustio na slobodu. (HDA, MUP RH, 013.0/53, Dosje generala Ivana Perčevića, Izjava Ivana Perčevića od 20. listopada 1946. i kasnije dopune i ispravci, 4.)

³⁷ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 194.

³⁸ A. MOŠKOV, n. dj., 123.-126 i dr.; B. JELIĆ, *Političke uspomene...*, n. dj., 72.-75., 111.-116.; J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, n. dj., 269.-290.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», n. dj., 39.-42.; Muhamed PILAV, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem. Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca*. Zapisao i uredio Vlado Pavlinić, Zürich 1996., 20.-27. i dr.; M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, n. dj., 419.-425.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 198.-202., 233.-234. i dr. Na istom je mjestu (575.-579.) objavljen i «Izvjestaj o radu u emigraciji», kojega je 23. lipnja 1938. vodstvu HSS-a podnio Stjepan Marušić, a u kojem se opširno opisuje stanje u logoru pod Budakovim zapovjedništvom.

³⁹ Moškov navodi kako ni Pavelić ni Budak nisu nikad nastupili kao pristaše fašističke ideologije, nego su, naprotiv, u predavanjima u logoru objašnjavali da «svaka čizma nije za svačiju nogu». Također nisu dopuštali strančarenje i napadaje na Mačeka. (A. MOŠKOV, n. dj., 198.-199., 200.-201.)

⁴⁰ Napeti odnosi između Budaka, Jelića i Dide Kvaternika postojali su, čini se, i od ranije.

⁴¹ Pavelićevo odbijanje Budakove molbe za razrješenje dovelo je do pogoršanja odnosa Budakove supruge Ivke i njezine domaćice Mare Pavelić u Torinu, pa je Ivki Budak u srpnju 1936. dopušteno preseliti se u Messinu, gdje ju je Budak s Lipara mogao češće posjećivati. (J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, 271.-272.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 41.-42.) Inače, Pavelić i E. Kvaternik bili su u torinskome sudbenom zatvoru do 29. ožujka 1936., kad su prebačeni u duševnu bolnicu u Monaccleriju kraj Torina, odakle je Kvaternik 3. travnja 1936. prebačen u internaciju na Lipare, dok je Pavelić u idućem razdoblju živio u Sieni. (E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja*, 279.)

⁴² J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, 289; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 42. Iako je vrlo kritičan i prema Paveliću i prema Budaku, Dido Kvaternik opisuje kako su se sva trojica susreli u

U veljači 1937. Budak se preseljava u Messinu, gdje se od sredine 1936. nalazi njegova supruga Ivka s djecom. Pavelić, pak, živi u Sieni pod strogim nadzorom talijanske policije. Samo dva mjeseca kasnije, u travnju 1937. Budak s obitelji prelazi u Salerno kraj Napulja, gdje će ostati sve do povratka u domovinu.⁴³ Tu se posvećuje književnom radu. M. Jareb smatra kako je «u tom razdoblju Budak napisao autobiografski roman *Na vulkanima*, u kojem je opisao život na Liparima».⁴⁴ Jareb također preuzima ocjenu Ante Kadića da je taj roman objavljen nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske, «pod budnim očima Poglavnika», pa se zato Budak poslužio fantastičnim opisima, alegorijama i metaforama.⁴⁵ Iako je, nakon Budakove liparske epizode i tamošnjih prijepora s drugim istaknutim ustašama, takav prikaz nesumnjivo uzbudljiviji, on nije sasvim precizan. Glavno djelo koje je Budak napisao u Messini odnosno u Salerno, jest njegov najbolji i najpoznatiji roman – «Ognjište».⁴⁶ Kako se vidi iz trećega ovdašnjeg pisma Duićevoj udovici, Budak se nadao da će roman izići

kolovoza 1936. u Messini, u povodu Pavelićeva susreta s Trumbićem u Palermu. Budak i Kvaternik nisu bili nazočni tom susretu, ali u njihovim međusobnim odnosima – ni prema Kvaternikovu prikazu – nije bilo nikakve napetosti. (E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja*, 231.-233.)

⁴³ J. JAREB, «Prilog životopisu...», 42.

⁴⁴ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 424.

⁴⁵ Isto, 424.-426.

⁴⁶ Da je Budak tada pisao «Ognjišta» bez ikakve dvojbe potvrđuju njegova pisma udovici S. Duića, koja donosimo u prilogu. Taj roman, a ne roman «Na vulkanima», može biti onaj u kome «nema pod Bogom ništa političkoga» i koji je «iz seljačkoga života, pa mogu biti zadovoljna i mirna čak i pokvarena gospoda, koja sad seljakuju i uzimaju patent na selo!» (Pismo H. Duić od 30. svibnja 1937.) Nasuprot tome, roman «Na vulkanima» nije «iz seljačkoga života», nego već samim svojim naslovom otkriva gdje se njegova radnja zbiva, pa i te kako implicira političku dimenziju. Da je ne samo moguće, nego i vjerojatno, da je na romanu «Na vulkanima» Budak radio još u emigraciji, može se zaključiti i iz toga što je «Ognjište», prema vlastitim riječima, napisao za 43 dana. (Usp. F[ra] S[tanko] PETROV, «Naša patnička nerazorena ognjišta», p. o. iz *Nove revije*, god. 17/1938., br. 5, Makarska 1938., obj. i u: Zvonko MARIĆ [izabrao i priredio], *Zbornik radova o književniku Mili Budaku*, Split 1998., 82.) Rabadan tvrdi da su u emigraciji dovršeni i romani «Na vulkanima, te treći i četvrti dio «Rascvjetane trešnje» (V. RABADAN, «Mile Budak», n. dj., 81.) U svezi s Kadićevom opaskom o Pavelićevim «budnim očima», koje su tobože pratile objavljivanje romana «Na vulkanima», nije također naodmet napomenuti da se roman nije samo u dva sveska pojavio 1941. u nakladi Matice hrvatske, nego je prethodno objavljen kao podlistak središnjega hrvatskog dnevnika, *Hrvatskog naroda*. Najavljen je – posve neuobičajeno za literarne priloge – na prvoj stranici, uredničkim riječima, da osim «umjetničke vrijednosti, koja je prvotna, ovo je djelo ljudski i politički dokumenat prvog reda» (*Hrvatski narod*, god. 3/1941, br. 94 od 17. svibnja 1941., 1.) Objavljivanje romana započelo je sutradan, a njegov zadnji nastavak objavljen je u *Hrvatskom narodu*, god. 3/1941, br. 215 od 17. rujna 1941. Roman «Na vulkanima» je izlazio, dakle, iz dana u dan puna četiri mjeseca, sasvim dovoljno da ga uoče i «nebudne oči». Negativnu književnu kritiku tog doglavnikova romana i tadašnjeg poslanika u Berlinu nekoliko mjeseci kasnije objavio je I. Katušić (Ivica KATUŠIĆ, «Razmatranje u povodu jednoga romana», *Hrvatski narod*, god. 4/1942, br. 388 od 28. ožujka 1942., 2.) Taj prikaz, na žalost, nije uvršten u spomenuti Marićev dvosveščani zbornik o književniku Mili Budaku, za razliku od – također negativne – recenzije književnoga kritičara, svećenika i ujedno državnog dužnosnika, A[ndrije] R[adoslava] GLAVAŠA] BUEROVA, koja je objavljena u Matičinoj *Hrvatskoj reviji*, god. 15/1942, br. 6., Zagreb 1942. (Usp. Z. MARIĆ, nav. zbornik, 336.-339.)

do kraja 1937., ali se on pojavio nešto kasnije, u proljeće 1938.⁴⁷ Nije, dakle, bio zabranjen, iako se u trenutku objavljivanja Budak još nalazio u emigraciji.⁴⁸

Malo nakon toga došlo je do događaja koji je u javnosti snažno odjeknuo, a istodobno je duboko utjecao na položaj ustaškog pokreta, kako njegove emigrantske, tako i njegove domovinske grane: nakon višemjesečnih pregovora između Italije i Jugoslavije, u Beogradu je 25. ožujka 1937. sklopljen sporazum koji su potpisali jugoslavenski ministar predsjednik Milan Stojadinović i talijanski ministar vanjskih poslova Galeazzo Ciano. Taj sporazum, poznat i pod nazivom «Beogradski pakt» odnosno «Uskršnji pakt», predviđao je, između ostaloga i široke mjere kojima je bila svrha paralizirati djelovanje ustaškog pokreta u Italiji.⁴⁹ Zbog toga je 1. travnja 1937. došlo do raspuštanja ustaškog logora na Liparima, te su tijekom travnja pripadnici ustaškog pokreta internirani na liparskim otocima, na Sardiniji i drugim mjestima u južnoj Italiji.⁵⁰

Kako bi se u kontekstu povoljne međunarodne situacije ustaška emigracija dodatno oslabila, jugoslavenski je režim poticao povratak emigranata u zemlju.⁵¹ Prema Stojadinovićevu pouzdaniku, jugoslavenskome redarstvenom izaslaniku, Vladeti Milićeviću, od proljeća 1937. do 26. rujna 1938. u zemlju se vratio 161 pripadnik emigracije, a u inozemstvu ih je ostalo 355.⁵² Ukupno će ih se do polovice 1939. vratiti oko 260.⁵³ Među njima će se naći i dr. Mile Budak, koji je sa suprugom doputovao u Zagreb 6. srpnja 1938.⁵⁴ Jugoslavenski službeni izvori tvrdili su da je nakon Budakova dolaska „naglo skočio povra-

⁴⁷ Prikaz romana u *Nezavisnoj Hrvatskoj Državi* (Pittsburgh) objavljen je već 22. svibnja 1938. (J. JAREB, «Prilog životopisu...», 43.)

⁴⁸ Prema tome, nije u pravu kasniji Budakov tajnik, hrvatski književnik Marko Čović, kad tvrdi da je «Ognjište», unatoč svojoj nepolitičnosti, bilo zabranjeno, a da je «zabrana (...) poništena i 'Ognjište' oslobođeno za prodaju i nesmetano raspačavanje» tek onda «kada je Budak prihvatio amnestiju i stigao u Zagreb». (Marko ČOVIĆ, *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, Knjižnica Hrvatske revije, knj. XIV., München – Barcelona 1989., 262., bilj. 15.)

⁴⁹ Članak 4. sporazuma glasio je: «Visoke strane ugovornice se obavezuju da na svojoj teritoriji ne dozvole, niti da pomažu na bilo koji način, ma kakvu delatnost koja bi bila uperena protiv teritorijalne celokupnosti ili postojećeg poretka druge strane ugovornice, ili koja bi bila takve prirode da bi mogla naškoditi prijateljskim odnosima obeju zemalja.» Također je Ciano u pismenom obliku uglavio jugoslavensko-talijansku redarstvenu suradnju usmjerenu na nadzor ustaške emigracije. (Opš. Milan STOJADINOVIĆ, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970., 459. i dr.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 264.-279.)

⁵⁰ B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 281.

⁵¹ Slični su razlozi motivirali i Mačeka odnosno vodstvo HSS-a da podupru povratak emigranata.

⁵² Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka iz emigracije (1938)», *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, sv. 7-8 (1970.), Slavonski Brod 1970., 522.-523. Usp. i B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 281.-300.

⁵³ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1978., 46. Prema podatcima koje donosi M. Jareb, taj broj je nešto veći. (M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 442.) Pilav, koji se u Hrvatsku vratio u listopadu 1937., tvrdi da je više od polovice ustaških emigranata zatražilo povratak kućama te da je vraćanje trajalo do sredine 1939. (M. PILAV, *U ustaškoj emigraciji*, 46.)

⁵⁴ Tako Jareb (J. JAREB, «Prilog životopisu...», 45.). Rabadan navodi da je Budak došao u Zagreb 7. srpnja 1938. (V. RABADAN, n. dj., 81.)

tak“ emigranata iz Italije, uz primjedbu da se time ustaški pokret ne „privodi definitivnoj likvidaciji.“⁵⁵

S obzirom na ugled u hrvatskoj javnosti i položaj koji je u ustaškoj organizaciji imao, Budakov povratak u domovinu važan je događaj u povijesti Ustaškog pokreta pa je interpretiran na različite načine. Naime, karakteristično je da od veljače 1937. do povratka u Hrvatsku u srpnju 1938. nema tragova znatnije Budakove političke aktivnosti, a dosadašnja istraživanja nisu dala konačan odgovor na pitanje o razlozima njegove političke pasivizacije koja je nesumnjivo usko povezana s odlukom o povratku iz emigracije.

Iako se njihova pouzdanost može smatrati prijepornom, važna svjedočenja o tome ostavio je jugoslavenski redarstveni izaslanik V. Milićević. Milićević je Budakovu povratku pridavao posebnu važnost pa je od ožujka 1938. s njim održao nekoliko sastanaka.⁵⁶ Do Budaka je došao preko dr. Ante Bubala. Riječ je o zagrebačkom pravniku koji je emigrirao zajedno s Budakom, prišao Ustaškom pokretu i ubrzo zatim postao povjerljivi doušnik beogradskih vlasti. U prvom izvješću Stojadinoviću, Milićević 14. ožujka 1938. javlja kako je Budak sklon rješenju hrvatskog pitanja unutar Jugoslavije te izražava divljenje Stojadinoviću. Nasuprot tome, Milićević je zabilježio u zapisima koje je sastavio u poslijeratnoj emigraciji, da je njemu nadređeni Stojadinović držao da bi Budakov povratak pridonio „približavanju Hrvata i vlade u Beogradu.“⁵⁷ Milićević najavljuje skori povratak u zemlju i moli za Stojadinovićevu intervenciju da ne dođe do zabrane «Ognjišta», Budakova romana koji uskoro treba izići u nakladi Matice hrvatske. Povratak u domovinu najavljuje i Budakov sin Zvonko, koji živi u Youngstownu, Ohio.⁵⁸ U idućem izvješću, Milićević 25. ožujka 1938. ocjenjuje kako su odnosi između Pavelića i Budaka ohladnjeli još ranije, te se pogledi njih dvojice razilaze u nizu točaka, pri čemu Budak osuđuje terorističke akcije i uže povezivanje s Italijom.⁵⁹ Navodno mu je Budak to isto potvrdio i u travnju 1938., prigodom višesatnog razgovora u Salernu.⁶⁰ Tijekom travnja i svibnja Milićević je još nekoliko puta izvješćivao o tehničkim pojedinostima skopčanima s pripremama Budakova povratka.⁶¹ Na kraju je organizirao i Bu-

⁵⁵ HDA, bilten MUP-a 1938-39, kut. 42. Isti izvor tumači da je „aktivnost Pavelićeve terorističke organizacije“ suzbijena u Belgiji i Njemačkoj s netom pripojenom Austrijom. U Austriji su „poduzete vrlo oštre mjere“.

⁵⁶ M. Jareb pretpostavlja da je važnu ulogu u tome imao Budakov dugogodišnji suradnik i njegov odvjetnički vježbenik, Ante Bubalo, koji je zapravo bio pouzdanik jugoslavenske obavještajne službe. (M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 439.) Bubalo se vratio u domovinu zajedno s Budakom.

⁵⁷ Vladeta MILIĆEVIĆ, *Ubistvo kralja u Marselju*, Beograd 2000., 100.

⁵⁸ Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja...», 510.-514.

⁵⁹ Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja...», 515.-516 i MILIĆEVIĆ, *Ubistvo*, 104.-106. U posljednjem naslovu Milićević tvrdi da se Budak „zalagao za ustaške revolucionarne ideje, ali se nije slagao sa Pavelićevim terorističkim metodama.“

⁶⁰ Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja...», 516.-518.

⁶¹ Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja...», 516.-521.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 301.-308.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 44.

đakov sastanak sa Stojadinovićem u sjevernoj Italiji.⁶² Budak je iz Salerna 23. lipnja 1938. jugoslavenskomu poslanstvu u Berlinu uputio dopis kojim javlja da je odlučio sa suprugom i kćerkom Grozdom vratiti se u domovinu. Ujedno moli da njegovoj kćerki Nedi isprave za povratak budu izdane u Gracu, a sinu mu Zvonku u Sjedinjenim Američkim Državama. Dodaje na kraju kako se podrazumijeva da će se u svome radu u domovini poslije povratka «držati u granicama postojećih zakona».⁶³

Milićević i Stojadinović su se nadali da će Budak nakon povratka u domovinu početi akciju protiv Pavelića te oko sebe okupiti «sve frankovce (...) na bazi saradnje sa Beogradom».⁶⁴ U poratnom je saslušanju Budak rekao da se vratio «poslije nedoličnog postupka talijanskih vlasti» prema njemu, a povratak mu je «omogućilo jugoslavensko poslanstvo u Rimu».⁶⁵ Iz toga bi se moglo zaključiti da je taj «postupak talijanskih vlasti» bio glavni razlog njegova povratka. Da pritom nije smatrao kako krši ustašku stegu i prisegu, proizlazi iz njegovih riječi u istrazi u svibnju 1945. da je Pavelić u novim prilikama raspustio logore i pismeno obavijestio pripadnike Ustaškoga pokreta «da se svaki može vratiti u domovinu, ako nije upleten ni u kakav teroristički čin, odnosno ako to neće, Italija će mu dati putnicu da ide u drugo inozemstvo, a ako ni to neće može ostati u Italiji, ona svakome jamči slobodu i mogućnost opstanka».⁶⁶

Uostalom, i sâm je Pavelić, razočaran procesom talijansko-jugoslavenskog zbližavanja, koje ukida mogućnost da se Hrvatska okoristi sukobom dviju država, nakon izlaska iz zatvora 1936. tražio nove putove. U to se vrijeme u Palermu susreo s Trumbićem, pa je iz Trumbićeva izlaganja i niza izvješća koje je dobio iz Hrvatske, zaključio da se Maček konačno odlučio na sporazum s Beogradom. Budući da je već dva puta bio osuđen na smrt u odsutnosti, nije – za razliku od Budaka – mogao ni pomišljati na to da se vrati u Hrvatsku. Radi toga je planirao napustiti Italiju i otići u Švicarsku.⁶⁷ Kad se taj plan izjalovio, preostalo mu je da se pokuša obratiti sve moćnijoj revizionističkoj Njemačkoj.⁶⁸ No, njegov pokušaj u listopadu 1936., da spisom *Hrvatsko pitanje (Die kroatische Frage)* skrene pozornost njemačkih političkih krugova na Hrvate i hrvatsko pitanje, ostao je bez uspjeha: nacionalsocijalistička je Njemačka tada

⁶² B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 308.-309.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 45., V. MILIĆEVIĆ, *Ubistvo*, 106. Vidjeti talijansko izvješće o tom sastanku u prilogu ovoga članka.

⁶³ I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak – portret jednog političara*, Prilozi (nepagin.)

⁶⁴ «Referat Vladete Milićevića o ustaškoj emigraciji Gospodinu Predsjedniku Ministarskog Saveta Jugoslavije, London», u: B. KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, (2), 385.

⁶⁵ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 47. bilj. 133.

⁶⁶ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 435.

⁶⁷ J. J. SADKOVICH, *Italian Support...*, 289. Iz jednoga jugoslavenskog obavještajnog izvješća (1937.) vidi se da je i Henrietta Duić, udovica Steve Duića, predlagala Paveliću da napusti Italiju kako bi mogao slobodnije politički djelovati. Nakon toga su počele pripreme za organiziranje Pavelićeva bijega iz Italije. (B. KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, 295.)

⁶⁸ Mađarska je još prije atentata u Marseilleu raspustila ustaški logor na Janka Puszti i onemogućila djelovanje ustaške emigracije, a u bugarsko-jugoslavenskim odnosima ponovno je nastupilo razdoblje zbližavanja. O mađarskom odnosu nakon atentata vidi Vuk VINAVER, *Jugoslavija i Mađarska 1933-1941*, Beograd 1976., 83-91, dok bugarski odnos problematizira Živko AVRAMOVSKI, *Balkanske zemlje i velike sile 1935-1937.*, Beograd 1968., 237-260.

bila snažno zainteresirana za očuvanje i privlačenje cjelovite Jugoslavije u svoju utjecajnu sferu.⁶⁹

U tom je kontekstu zanimljivo analizirati kako Budakov povratak ocjenjuju pripadnici ustaškog pokreta. Mnogi od njih taj su događaj ocijenili nepovoljno. Jedan od prvaka domovinskoga ustaškog pokreta, Ivan Oršanić, i dugo iza rata je tvrdio kako se Budak vratio svojom voljom, bez Pavelićeva znanja.⁷⁰ U polemičkom pismu Vjekoslavu Luburiću, poslanom iz Buenos Airesa 19. svibnja 1962. Oršanić tvrdi kako se neki od istaknutih ustaških emigranata, među kojima i Budak i Mladen Lorković, «nisu bili povratili, da budu Ustaše i rušioci Jugoslavije, nego da se udruže sa većinom, ali je nacionalistički unutrašnji front bio tako jak, da su konačno morali djelovati s njime kao Ustaše».⁷¹ I u ustaškome krugu oko Božidara Kavrana i Vjekoslava Dilberovića, prema Roveru, Budakov je povratak smatran izdajom te se vjerovalo kako je to navodno i sâm Pavelić potvrdio.⁷² Kod pojedinaca je to uvjerenje dovelo do prekida svake suradnje s Budakom.⁷³ Rušinović piše kako je Budakov dolazak u Zagreb u hrvatskim nacionalističkim redovima izazvao veliki nemir i različite prosudbe. Mnogi su to smatrali teškim porazom ustaške organizacije, a možda čak i njezinim slomom. Nagađalo se da su se Pavelić i Budak razišli i da će Budak pristupiti Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS) i tako se odreći zahtjeva za neovisnost Hrvatske. Taj se zaključak izvlačio iz čestih Budakovih susreta s Mačekom. No, bilo je i dijametralno suprotnih procjena, pa tako i onih da će se HSS prikloniti nacionalistima i raskinuti s Beogradom. Krug oko Slavka Kvaternika pobijao je sve glasine, uvjeravajući svoje pristaše da se je Budak vratio u sporazumu s Pavelićem i da nema odustanka od borbe za stvaranje samostalne Hrvatske.⁷⁴

Ako uvjerenje o izdajničkom koraku i nije bilo sveprisutno, nacionalistički su redovi Budakov čin doživjeli kao priznanje poraza, a to je razočaranje stiho-

⁶⁹ Uzaludno je bilo i Pavelićevo upuštanje u ideološka razmatranja o slobodnom zidarstvu, «svjetskoj židovskoj uroti» itd., što su inače bile teme koje se u ustaškim letcima, proglasima i novinama – dakle, publikacijama namijenjenima političkom odgoju i mobilizaciji pristaša – do tada uopće nisu spominjale.

⁷⁰ Ivan ORŠANIĆ, «Moj nacionalizam i ustaštvo», *Republika Hrvatska*, god. 25/1975., br. 101, Buenos Aires, 10. travnja 1975., 55.

⁷¹ Pod pojmom «većina», Oršanić očito misli na HSS. Pismo je sačuvano u Oršanićevoj ostavštini u Buenos Airesu. Zahvaljujemo prof. Kazimiru Kataliniću što nam ga je ustupio za potrebe ovog članka.

⁷² Srećko ROVER, *Svjedočanstva i sjećanja. Memoari*, Zagreb 1995., 47. Iako se iz emigracije u Hrvatsku vratio u listopadu 1937., a svoj prikaz Budakova povratka očito temelji na dokumentima objavljenima nekoliko desetljeća kasnije, Pilav tvrdi kako se Budak «ponizno previjao pred beogradskim policajcem Miličevićem», kako mu je «na odvratno ponizan način laskao» i kako je njegov povratak zadao «gotovo smrtni udarac ustaškoj organizaciji u emigraciji, ne samo u Italiji[,] nego i u ostalim zemljama, uključivši Sjevernu i Južnu Ameriku. To je ljude vani obezglavilo i demoraliziralo, doživjeli su to kao izdaju vrha.» (M. PILAV, *U ustaškoj emigraciji*, 46.-49.)

⁷³ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 517.-521.

⁷⁴ Nikola RUŠINOVIĆ, *Moja sjećanja na Hrvatsku*, Zagreb 1996., 56.

vima izrazila mlada pjesnikinja Vjera Korsky, u *Lirici hrvatskih sveučilištaraca*, koju je uredio kasniji Budakov tajnik, Marko Čović.⁷⁵

S druge strane, Branimir Jelić objašnjava Budakov povratak rezultantom nekoliko čimbenika: razočaranjem u talijansko držanje, potrebom da se težište političke borbe prenese u domovinu i teškim položajem svih ustaša u internaciji, pa i samoga Budaka.⁷⁶ Ne upušta se u ocjenu je li do tog povratka došlo bez Pavelićeva znanja ili s njime, ali ni na koji način ne aludira na Budakovu neloyalnost ili izdaju. Jednako tako, Dido Kvaternik, koji s Budakom nije bio u idiličnim odnosima i koji se u svojim poratnim člancima nije ustezao negativnih ocjena o svojim mnogobrojnim sudrugovima, ne spominje nikakvu Budakovu neloyalnost.⁷⁷ Neki istaknuti pripadnici Ustaškog pokreta tvrdili su da je upravo Pavelić poslao Budaka u domovinu. Tako je, kako proizlazi iz zapisnika o njegovu saslušanju pred jugoslavenskim komunističkim vlastima, dopukovnik Ivan Perčević 1938. i 1939. u nizu pisama ustaškim pouzdanicima tvrdio kako je Pavelić poslao Budaka u domovinu, da poveže ustaški pokret s HSS-om.⁷⁸ Slično tvrdi i Moškov. Prema njemu, Pavelić je smatrao kako je došlo vrijeme za prebacivanje ustaške djelatnosti u zemlju pa on «prebacuje težište svoga rada u zemlju sa svrhom da stvori i razgrana ustašku organizaciju. U njegovo je ime u zemlji nastupao dr. Mile Budak, koji je pokrenuvši list 'Hrvatski narod' počeo oko sebe, odnosno Pavelića, okupljati pojedince i grupe osobito mladih ljudi pod starom parolom uspostave nezavisne hrvatske države».⁷⁹ Kad

⁷⁵ Pjesma Vjere Korsky «*Povratak starih ratnika*» glasi: «Vraćamo se – no nemojte nas osudit, / mi smo danas samo rukovet slomljenih sjena. / Zaboravite ono, što klicasmo odlazeći, ponizno danas priznajemo: bitka je izgubljena. // Vinuli smo se nad oblake realnog neba / u proljetnom cvatu najljepših poleta. / Jedne su nas burne noći našli / slomljenih krila podno najnižih goleta. // I nemojte misliti, da smo vam lagali, / iako vam donijeli nijesmo obećavanu pobjedu. / Ništa ne boli više raspršenu vojsku, / neg kad joj mjesto lovora braća dobacuju objedu. // Ali, jer ipak ste u nama nekoć gledali / najveću nadu, apostole, ratnike, / mi i sad još ponosno dižemo glave, da nas cijenite – bar kao patnike. // Za nas, stare vojnike, odsviran je konac boja / i mir, što boli ko najveća sramota. / Mi, što smo htjeli milijune oživjet, doživjeli smrt smo još za života. // Sada je na vama mladima i na djeci vašoj, / da se dovinete onom, što nama je slomilo krila. / Nemojte, da se u povijest vjekova zapiše: / veliki oci – djeca su sićušna bila. // Vraćamo se – no nemojte nas osudit, / mi smo danas samo rukovet slomljenih sjena. / Počnite iznova, vi sada padajte dalje, / stari vam vele: još nije bitka izgubljena.» (*Lirika hrvatskih sveučilištaraca* [uredio Marko Čović], Zagreb 1939., 57.-58.)

⁷⁶ B. JELIĆ, *Političke uspomene...*, 122.-125.

⁷⁷ Štoviše, reproducirajući Pavelićevo pripovijedanje o razgovoru s Trumbićem, E. Kvaternik napominje kako je Budak zanosno i naивно, a svakako malo brzopleto («odviše književno») i samog Trumbića nazvao – ustašom. E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapazanja*, 233.

⁷⁸ Na pitanje istražitelja o razlozima Budakova povratka u domovinu, Perčević najprije odgovara: «Nije mi ništa u vezi s time poznato, a imao sam dojam da je on otišao iz Italije mimo volje Pavelića». No, kad ga istražitelj suoči s pismima koja je pisao 1938./39. i u kojima se nalazi dijametralno suprotna tvrdnja, pokušava se izvući, pa kaže: «Ja se ne mogu sjetiti da sam to nekome pisao, ali ako sam i pisao[,] mislim da sam time htio pred ustašama možda stećeni loš dojam o tome opravdati, a to je bilo i moje lično mišljenje. Međutim nikada ništa konkretno o tome nisam saznao.» (HDA, Fond: MUP RH, 013.0/53, Dosje generala Ivana Perčevića, Izjava Ivana Perčevića od 20. listopada 1946. i kasnije dopune i ispravci., 86.)

⁷⁹ A. MOŠKOV, n. dj., 180. Ocjena da je došlo vrijeme za premještanje borbe u domovinu odnosno da se «težište ustaškog rada nalazi sada u domovini» izražena je i u pismu koje je

su kasnije nastale glasine da su Budak i svi ostali povratnici počinili izdaju, Budak je, prema Moškovu, te glasine oštro opovrgnuo, «pozivajući se na Pavelića», koji se o tome, izgleda, nije izjašnjavao.⁸⁰ I Vladimir Židovec Budakov povratak ocjenjuje slično Moškovu. U saslušanju pred jugoslavenskim istražnim tijelima, Židovec je 6. travnja 1947. izjavio kako se Budak smatrao prvom ustaškog pokreta u domovini »te da je njega dr. A. Pavelić baš u tu svrhu iz emigracije bio poslao kući».⁸¹

Pavelić se u svojim uspomenu ne osvrće na Budakov povratak. No, neki podatci ukazuju na to, da je on u to vrijeme zagovarao pojačanu djelatnost u domovini. U Pavelićevoj poruci iz srpnja 1938. ističe se: „U domovini je potrebna čim veća djelatnost u radu, jer je po naravi stvari poslije pada diktature težište borbe u domovini“.⁸² Slijedi opis načina djelovanja u domovini koji podrazumijeva pojačavanje akcije na ustrojavanju nezavisne hrvatske države, a za takvu potrebu najbolje su mogli pridonijeti značajnija imena ustaša-povratnika, koji su spadali u okosnicu nacionalističke inteligencije.

Kao što postoje različita gledišta na Budakov povratak ustaškim redovima, tako su i u publicistici odnosno historiografiji različite ocjene o tome je li se Budak u zemlju vratio u dogovoru s Pavelićem ili bez njegova znanja.

Šime Balen drži da je Pavelić nakon sporazuma Ciano-Stojadinović uputio u Jugoslaviju veći broj ustaša, a među njima posebno «političke radnike» (Budaka, Lorkovića i sl.), «koji su se u Hrvatskoj povezali s Kvaternikom, «križarima» i klerofašistima, pa čak i s mnogim funkcionarima Mačekove Hrvatske seljačke stranke».⁸³ Petrinović, čini se, u cjelini prihvaća prosudbe koje proizlaze iz Milićevićevih izvješća Stojadinoviću, pa smatra kako je došlo do Budakova «razlaza s Pavelićem» i kako se Budak «tada odrekao svega onoga za što se zalagao kao ustaški emigrant», te je «politički kapitulirao».⁸⁴ F. Jelić-Butić na pitanje o Pavelićevoj ulozi u Budakovu povratku ne daje konačan odgovor, ali smatra kako je «teško održiva tvrdnja» da su se istaknuti ustaše vratili prema Pavelićevu nalogu, iako se ni to ne može isključiti. Ona ocjenjuje da su u sklopu povratka ustaša u domovinu svi zainteresirani čimbenici imali svoje interese. Pavelić je želio ojačati ustašku djelatnost u zemlji, Stojadinović i beogradska vlada htjeli su oslabiti ustašku emigraciju, a računali su i na to da

dopukovnik Ivan Perčević 8. listopada 1937. uputio Marijanu Šoli na Lipare. Pismo je palo u ruke jugoslavenskim vlastima te je priloženo Perčevićevu dossieru nastalom nakon 1945. (HDA, Fond: MUP RH, 013.0/53, Dosje generala Ivana Perčevića, Izjava Ivana Perčevića od 20. listopada 1946. i kasnije dopune i ispravci.)

⁸⁰ Isto. To karakterističniji je postupak priređivača navodnoga Moškovljeva rukopisa. Ne navodeći potkrpepe ni izvora za svoju tvrdnju, Požar piše o Budaku: «...Boravi u ustaškim logorima, a 1938. se vraća u zemlju, bez dogovora s Pavelićem». (A. MOŠKOV, n. dj., 14., bilj. 34.)

⁸¹ Ljubo BOBAN, «Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića. A ponešto i o drugim kombinatorikama», *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*, II. izd., Zagreb 1989., 319.

⁸² Ante PAVELIĆ, „Kroz pismohranu Ustaškog pokreta. Temeljne misli o ustaškom pokretu“, *Ustaša*, 2. siječnja 1944., 3.

⁸³ Šime BALEN, *Pavelić*, Zagreb 1952., 23.

⁸⁴ I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak*, 72.-76.

će povratak ustaša dovesti do razbijanja hrvatskoga nacionalnog pokreta. Napokon, i Maček je želio umanjiti snagu i utjecaj ustaškog pokreta.⁸⁵ Ban Savske banovine je također smatrao kako je Mačeka, osim osobne naklonosti prema Budaku, vodila želja da «onemoguću zagrebačku frankovačku grupu, koja mu zadaje dosta brige i poteškoća».⁸⁶ Ne upuštajući se potanje u ocjenu mogućih razloga, J. Jareb se zadovoljava konstatacijom da su prilike za ustaše u Italiji nakon sporazuma Stojadinović – Ciano postale vrlo teške, očito smatrajući da je to bilo presudno za Budakovu odluku o povratku.⁸⁷ Za razliku od ostalih pisaca, N. Kisić-Kolanović, ne navodeći izvora, smatra kako je Maček «priželjkivao suradnju s Budakom kako bi oslabio radikalnu nacionalnu grupu oko S. Buća».⁸⁸

Ako se analiziraju okolnosti u kojima je došlo do Budakova povratka te njegovo kasnije političko i javno djelovanje, najuvjerljivijim se čini zaključak M. Jareba da je Budak u pregovorima s Miličevićem i Stojadinovićem bio neiskren i da je u svemu tome imao vlastitu računicu.⁸⁹ Ta je računica imala i osobnu odnosno obiteljsku, ali i političku dimenziju. Povratkom u Hrvatsku Budak se mogao nastaviti baviti odvjetništvom, te tako osigurati egzistenciju obitelji.⁹⁰ No, povratak u domovinu značio je i njegov povratak na velika vrata u hrvatsku književnost.⁹¹ Na tom je području očito imao iznimno velikih ambicija.⁹² Istodobno je mogao nastaviti širiti svoje političke ideje i organizirati Ustaški pokret u domovini.

⁸⁵ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 46.-47.

⁸⁶ Lj. BOBAN, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, sv. 1, 449., bilj. 53. Boban precizira kako se pod pojmom «frankovci» u izvorima obično misli «na ono što se obično podrazumijevalo pod ustaštvom», iako između pojma ustaše i frankovci postoje određene razlike. (Isto, sv. 2., 269., bilj. 172.)

⁸⁷ J. JAREB, «Prilog životopisu...», 42.

⁸⁸ Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, *Mladen Lorković ministar urotnik*, Zagreb 1998., 29. Iako su i ranije postojale značajne razlike između Paveličevih i Bučevih pristaša, do konačnog razlaza među njima došlo je već 1937./38. (Opš. M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 510.-512.)

⁸⁹ Usp. M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 439.-441.

⁹⁰ Iz faksimila pisma koje je odvjetnik dr. Mile Budak 9. siječnja 1939. uputio fra Stanku Petrovu, vidi se da je tada sjedište Budakove odvjetničke pisarnice bilo u zagrebačkoj Jurišićevoj ulici, br. 3. (Z. MARIĆ, *Zbornik radova o književniku Mili Budaku*, 97.)

⁹¹ Zahvaljujući društvenoj klimi i tadašnjem odnosu snaga u Matici hrvatskoj, s pravom je mogao računati na to da će zalaganjem Filipa Lukasa, Blaža Jurišića i dr. postati jednim od ključnih odbornika Matice. Budak, naime, nije brisan s popisa članova-radnika Matice hrvatske ni nakon odlaska u emigraciju. (Usp. popis članova-radnika u: *Izvještaj Matice Hrvatske za godinu 1935.*, Zagreb 1936., 53.) Lukas je, kako svjedoči Pavao Tijan, skoro objavljivanje «jednog romana poznatog hrvatskog pisca Mile Kresine» najavio na Matičinoj godišnjoj skupštini još prije Budakova povratka u domovinu. (Pavao TIJAN, «Razbuktała duša. Iz mojih sjećanja na Milu Budaku», u: Z. MARIĆ, nav. zbornik, sv. 2, Split 2000., 174.) Iza pseudonima «Mile Kresina» jasno se krije Mile Budak koji će kasnije i objaviti roman-grozd *Kresojića soy*, kojemu je *Kresina* naslov jednoga dijela.

⁹² Prikazujući njegovo djelo, ugledni je književni kritičar Ljubomir Maraković ocjenjivao da je «Ognjište» Budakov romaneskni vrhunac, dodajući: «Pa ipak znam iz privatnog razgovora da pisac ima još i daljnjih osnova u tom smjeru.» (Ljubomir MARAKOVIĆ, «Ognjište», *Hrvatska prosvjeta*, 26./1939., br. 1-3, Zagreb, lipanj 1939., 97.)

Odmah nakon dolaska, Budak se susreo s Mačekom. Prema opisu predsjednika HSS-a, Budak mu je u prvom susretu priznao da je emigrantska politika jedan veliki promašaj i da je jedina ispravna politika upravo ona koju vodi Maček. Na Mačekov je poticaj rekao da je upravo došao kući radi toga, da to kaže svojim pristašama.⁹³ Slično se Budak, prema Mačeku, držao i tri tjedna kasnije kad su se opet sastali u Kupincu. Do razlaza između njih dvojice je došlo tek prigodom trećeg susreta koji se dogodio u vrijeme sudetske krize, kad se Budak navodno zauzeo za naslanjanje na Njemačku i Italiju, dok je Maček bio uvjeren da će iz sukoba koji je na pomolu, kao pobjednik izići Velika Britanija.⁹⁴ J. Jareb je još 1959. upozorio na Mačekovo pojednostavljivanje tadašnjih hrvatskih i europskih prilika, sugerirajući da takav postupak zorno pokazuje netočnost njegova prikaza susretâ s Budakom.⁹⁵ O pravim razlozima njihova razlaza postoje uvjerljivija svjedočenja.⁹⁶ Budak je poratnoj istrazi rekao kako ga je Maček ljubazno primio, ali je «nakon nekoliko duljih razgovora [...] vidio da je on već otišao mnogo dalje od 'zagrebačkih punktacija' priklanjajući se Beogradu».⁹⁷ Moškov je u istrazi izjavio suglasno Budaku da je Maček bio ljubazan, ali je među njima došlo do razlaza, jer je Maček «poslije drugog ili trećeg» susreta «dao do znanja da će ići u Beograd, što je Budak osuđivao».⁹⁸ I Slavku Kvaterniku je, kako ovaj navodi u istrazi, Budak pripovijedao da je Mačeka odvratio od sporazuma s Beogradom, a napose od podjele Bosne i Srijema.⁹⁹ I sâm je Maček 1960., u razgovoru s M. Žigrovićem, izjavio da je 1938. došlo do konačnoga političkog razlaza između njega i Budaka, što je posljedica Mačekove «konačne odluke» da «Hrvatsko pitanje riješi(m) unutar jugoslavenske države».¹⁰⁰

U pravu je, dakle, M. Jareb, kad zaključuje kako je Budak u razgovorima s Mačekom nastupao kao predstavnik određene političke skupine, a ne kao osoba koja bi se odrekla svega onoga za što se zalagala u ustaškoj emigraciji.¹⁰¹

Nema potvrde za tezu da je Budak odluku o povratku u domovinu donio zbog sukoba s Pavelićem ili čak zbog osude Pavelićeve političke taktike.¹⁰²

⁹³ Vladko MAČEK, *Memoari*, Zagreb 1992., 120.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ J. JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike. Povodom Mačekove autobiografije*, Buenos Aires 1960., 58.-59. Kasnije je u tome bio još rezolutniji, usp. J. JAREB, «Prilog životopisu...», 46.-48.

⁹⁶ Zanimljiva je – iako nedovoljno uvjerljiva – Jelićeva ocjena da je Maček Budaka primio hladno jer je u međuvremenu dobio nepovoljna izvješća o njegovu djelovanju na Liparima (B. JELIĆ, *Političke uspomene...*, n. dj., 125.). U to je vrijeme Jelić bio u Americi, a Budaka nikad više nije susreo pa se ne može smatrati svjedokom.

⁹⁷ Lj. BOBAN, *Sporazum Cvetković – Maček*, Beograd 1964., 269.

⁹⁸ Isto. Usp. ISTI, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, sv. 2, 183.-184.

⁹⁹ ISTI, *Sporazum Cvetković – Maček*, 269., bilj. 179.

¹⁰⁰ Mladen ŽIGROVIĆ, *U žitu i kukolju. Eseji, članci i razgovori*. Knjižnica Hrvatske revije, knj. XXVIII., Barcelona – München 1986., 253.-254.

¹⁰¹ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 518.

¹⁰² U razgovoru sa Žigrovićem, Juraj Krnjević se 1960. suglasio s ocjenom, koju su navodno izložili Lovro Sušić, Milovan Žanić i Mladen Lorković, da je Budak «već u emigraciji došao u sukob s Pavelićem, jer je s mladim Kvaternikom naišao na prve tragove Rimskih ugovora. To je, navodno, bio jedan od razloga, da se povratio u domovinu». (M. ŽIGROVIĆ, *U žitu i kukolju*, 323.-324.)

Već od jeseni 1938. i početkom 1939. on obilazi hrvatske zemlje i okuplja odnosno organizira pristaše.¹⁰³ Lucijan Kordić opisuje kako je posjetio Mostar i agitirao među bogoslovima, koji se osjećaju «poneseni i bačeni u jednu novu budućnost».¹⁰⁴ U ožujku 1939. posjećuje i Bačku te s ustaških pozicija nastupa u Subotici.¹⁰⁵

Napokon, o tome zašto je Budak donio odluku o povratku može se zaključivati i iz njegova ponašanja do 10. travnja 1941. Suprotno nadama beogradskog režima, pa i vodstva HSS-a, da je povratkom u domovinu demonstrirao svoj razlaz s ustaštvom, i da je time «politički kapitulirao», Budak odmah nakon povratka u Zagreb započinje politički djelovati, i to aktivnije nego što je to činio u bilo kojem prijašnjem razdoblju svog života. Pritom, on ni u jednom trenutku ne dovodi u pitanje Pavelićevo vodstvo, niti poduzima bilo koji korak koji bi vodio slabljenju Ustaškog pokreta.¹⁰⁶ Naprotiv, on je nastavio održavati kontakte s Pavelićem, u mjeri u kojoj su oni bili mogući.¹⁰⁷ Iako mu se, nakon što je pao u ruke jugoslavenskim komunističkim vlastima, moglo odgovarati da konstruira svoj sukob s Pavelićem, Budak u saslušanju u Odjeljenju zaštite naroda (OZN-a) 24. svibnja 1945. tvrdi kako je njegovo «razmimoilaženje» s vodećim ljudima NDH nastupilo tek «u vrijeme kapitulacije Italije».¹⁰⁸ Ni u svojevrsnome istražnom elaboratu, koji je 26. svibnja 1945. napravio za potrebe OZN-e ili javnog tužiteljstva, Budak ne spominje nikakav svoj sukob s Pavelićem, niti odstupanje od Pavelićeve političke strategije i taktike, nego svoj povratak u domovinu objašnjava «nedoličnim postupkom talijanskih vlasti» prema njemu osobno. U istome dokumentu objašnjava da je Pavelić nakon sporazuma Ciano – Stojadinović ustašama u Italiji poručio kako se mogu vratiti u domovinu, ako to žele. Budaku je, pak, dao nalog, da svakog emigranta o tome pojedinačno sasluša i o sastavi zapisnik.¹⁰⁹

S druge strane, praktično svi izvori i sve historiografske ocjene suglasni su da je nakon povratka Budaka i ustaških emigranata u domovinu naglo po-

¹⁰³ Bez ikakva je temelja tvrdnja M. Pilava da je Budak samo nekoliko dana nakon povratka iz emigracije došao u Sarajevo i tamo održao «narodni zbor», na kojem je agitirao za Stojadinovića, jer ga je Stojadinović «upotrijebio kao instrument za razbijanje Mačekovih redova u Bosni i Hercegovini». (M. PILAV, n. dj., 49.) Nasuprot tome, poznato je da su Budak, S. Kvaternik i drugi prvaci domovinskoga ustaškog pokreta, prema Pavelićevu napatku, u predizbornoj agitaciji 1938. pozivali svoje pristaše da glasuju za Mačekovu listu, «jer od dva zla valja birati manje».

¹⁰⁴ Lucijan KORDIĆ, *Fragmenti jednoga života*, Chicago 1994., 37.

¹⁰⁵ M. ČOVIĆ, *Nejugoslavenska Jugoslavija i Hrvati*, 263.

¹⁰⁶ Pritom nije bez značenja okolnost da je Budak, prema Jeliću, smatrao kako mu u Ustaškom pokretu pripada prvo mjesto uz Pavelića, «a zapravo i na samog Pavelića je bio ljubomoran.» B. JELIĆ, *Političke uspomene...*, 209.-210.

¹⁰⁷ Prema Didi Kvaterniku, Pavelić je iz emigracije domovinskoj grani ustaškog pokreta slao napatke, ali su poruke koje su dobivali Budak, Kvaternik, Žanić i drugi bile «samo općenite naravi». (E. D. KVATERNIK, *Sjećanja i zapažanja*, 24.)

¹⁰⁸ I. PETRINOVIĆ, *Mile Budak*, Prilozi: Zapisnik o saslušanju Dr.-a Mile Budaka, sastavljen kod Odjela Zaštite Naroda za Zagreb, dne 24. maja 1945. g., nepagin.

¹⁰⁹ Taj istražni elaborat, sastavljen na 24 paginirane stranice, kao faksimil donosi I. PETRINOVIĆ u Prilozima knjige *Mile Budak – Portret jednog političara* (nepagin.). Njime se pri objašnjava vanju ove epizode obilno koristila i F. Jelić-Butić.

rasla snaga ustaškog pokreta.¹¹⁰ Sâm Budak nalazi se u žarištu tih aktivnosti. Osim širenja ustaških ideja, on organizira pripadnike domovinskoga ustaškog pokreta, a njegov glavni pothvat nesumnjivo je pokretanje tjednika *Hrvatski narod*. Prvi broj tog tjednika pojavljuje se 9. veljače 1939., a list je utrnuo 1. ožujka 1940., zbog zabrane Šubašićeva režima.¹¹¹ Sve brojeve *Hrvatskog naroda*, koji sve snažnije i otvorenije kritizira Mačekovu politiku sporazumijevanja s Beogradom i zalaže se za uspostavu neovisne Hrvatske, kao glavni urednik potpisuje upravo Budak.¹¹² Zbog toga će ga vlasti Banovine Hrvatske i zatočiti 27. veljače 1940.¹¹³

*

Tri pisma koja objavljujemo, dr. Mile Budak je iz Italije uputio Henrietti Duić, udovici Steve Duića, uz Stjepana Sarkotića i Ivu Perčevića jednog od najvažnijih organizatora prve hrvatske političke emigracije koja se ustrojila u Austriji i Mađarskoj neposredno nakon osnivanja Kraljevstva SHS.¹¹⁴

Duića je Budak vjerojatno upoznao tek nakon odlaska u emigraciju, kad se nepuna dva mjeseca zadržao u Grazu, gdje je živjela obitelj Duić. I nakon što je Budak iz Graza otišao, a isto tako i nakon misteriozne smrti Steve Duića 1934. u Karlovy Varyima, veze između obitelji Budak i Duić su se nastavile budući da je Budakova kći Neda u glavnome štajerskom gradu nastavila školovanje.¹¹⁵ O Henrietti Duić pronalazimo kod Krizmana jedno izvješće, koje su sastavile jugoslavenske vlasti. U njemu se navodi da Ministarstvo unutarnjih poslova ima „pouzdana obavještenje da je udova pukovnika Duića prilikom svoga nedavnog boravka u Italiji, u julu ili avgustu o. g. (1937., op. a.), sastala se sa dr. Pavelićem i obavestila da istaknutiji članovi emigracije smatraju da bi on trebao što pre napustiti Italiju i nastaniti se u nekoj zemlji iz koje bi ponova mogao da razvije delatnost. Šta je odlučeno nije poznato ali je posle toga počelo pripremanje za organizovanje Pavelićevog begstva iz Italije. Udova pukovnika Duića služi emigrantima kao kurir. Ona neobično mrzi Srbiju i Srbe jer smatra da su oni krivi za smrt njenog muža i uvek traži priliku da se osveti. Politički ne igra nikakvu ulogu ali kao oruđe može da bude kao vrlo opasna.“¹¹⁶

¹¹⁰ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 45., 47.-50. i d.; B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 310.-324. i d.; J. JAREB, «Prilog životopisu...», 48.-51.; Tomislav JONJIĆ, *Hrvatska vanjska politika 1939.-1942.*, 278.-283.

¹¹¹ U isto je vrijeme zabranjena i zagrebačka *Srpska riječ*.

¹¹² J. JAREB, «Prilog životopisu...», 49.

¹¹³ M. JAREB, *Ustaško-domobranski pokret*, 49.

¹¹⁴ Pisma se nalaze u bečkom Kriegsarchivu, ostavštini Steve Duića, pod naslovom “Briefe von dr Mile Budak aus der Emigration in Italien an Frau Henriette Duić, Graz. Originale an Neda Poock, geb. Budak, Waterloo, Iowa USA.“

¹¹⁵ U pismu koje je Vladeta Miličević uputio Stojadinoviću 17. svibnja 1938. navodi se kako će se Budak vratiti u domovinu u lipnju ili srpnju, kad mu kći Grozda završi školu u Salernu, te ujedno u sklopu priprema za povratak moli izdavanje vize za Nedu koja se školuje u Grazu i Zvonka, koji je u SAD-u. (Lj. BOBAN, «Nekoliko izvještaja o povratku Mile Budaka...», 518.-520.

¹¹⁶ B. KRIZMAN, *Pavelić i ustaše*, 295.

Iako su pisma pisana u proljeće 1937., dakle, 14-15 mjeseci prije Budakova povratka u domovinu, pa se mora dopustiti mogućnost da je u međuvremenu kod njega nastupila određena promjena za koju, međutim, nema nikakvih dokaza, iz njih se ipak može zaključivati o nekoliko važnih činjenica. Prvo, da je Budak odmah nakon što je prestao biti zapovjednikom ustaškog logora na Liparima, grozničavo prionuo literarnom radu, pokušavajući nadoknaditi ono što je prethodnih godina na tom području propustio; drugo, da se – bar dotad - nije tužio ni na kakav «nedoličan postupak talijanskih vlasti» koji bi ga naveo na povratak u Jugoslaviju; treće, da je živio vrlo siromašno i da nemaština nesumnjivo nije bila među zadnjim razlozima pri donošenju odluke o povratku; četvrto, da je već u proljeće 1937. (dakle, prije kontakta s V. Milićevićem) donio odluku da najkasnije u jesen, početkom «sljedeće školske godine» nešto u svome životu promijeniti, budući da je «svakako [...] sigurno, da dugo ja neću ostati samo gost bez posla i u zaklonu, jer nijesam rođen, da živim na ovaj način»; peto, da je i u toj situaciji prema vodstvu HSS-a zadržao ironično stajalište, što donekle rasvjetljava njegov kasniji odnos prema Mačeku i HSS-u, te, najvažnije, šesto, da je došao do zaključka kako se s Italijom «više ne može politički zajednički raditi», i sedmo, da Budak nije «politički kapitulirao», tj. nije napustio ideju uspostave neovisne hrvatske države, niti je okrenuo leđa Ustaškom pokretu, nego je ostao na starome političkom stajalištu: «...kako bilo da bilo – mi idemo svojim putem, pa što Bog dađe i sreća junacka!»

PRILOZI

1.

Messina, 12. travnja 1937.

Milostiva gospodjo!

Jedva smo dočekali, da Stevo¹¹⁷ stigne, a kada stiže – dodje baš na najveći “ruml”¹¹⁸ i neprilike. Sve je u gibanju, a napose sam ja bio skoro cijelo vrijeme odsutan. On će Vam već ili pisati ili pripovijedati o novim prilikama, koje su sada ovdje za nas nastale, a ja Vam sa svoje strane mogu reći samo toliko, da nas nije ništa iznenadilo, a kamo li zaprepastilo, jer smo već vrlo dugo spremni na svake promjene. Kada je ono gospodja Anka meni pisala o političkim prilikama, koje se spremaju, i mi smo bili vrlo dobro upućeni, što se sprema i sve smo vidjeli, gledajući, posve naravno, drugim očima, nego li su to gledali naši znanci, a možda čak i prijatelji iz Zagreba. S toga, kako rekoh: - nas ne zateče ne-pripravne beogradski sporazum između Italije i Jugovine, baš kao ni njegove posve prirodne posljedice, koliko se odnose na nas lično i na našu narodnu politiku.

¹¹⁷ Stevo Duić mlađi, rođen 1913., stariji sin Steve Duića.

¹¹⁸ Njem. Rummel - strka, ludnica.

Medjutim, kako bilo da bilo – mi idemo svojim putom, pa što Bog dade i sreća junačka! Mi ovaj čas, milostiva gospodjo, uopće ne znamo, kako stojimo kod Vas sa računom za Nenicu,¹¹⁹ osim što znademo, da smo u – velikom deficitu. Molim Vas, da nam ne zamjerite. U velikoj smo neprilici, jer se novac ne može slati, ali izrabljujemo svaku zgodu, da pošaljemo bar ponešto, pa Vas molimo, da uvažite bar tu našu dobru volju. Nadamo se, da će nešto stići od Mile,¹²⁰ a nešto možda i iz Amerike,¹²¹ pa Vas molimo, milostiva gospodjo, da budete strpljivi (kao i dosada vazda i u svakom pogledu), bar da svrši taj razred, a slijedeće ćemo školske godine već vidjeti, kako ćemo moći i što ćemo učiniti i s njome i s nama samima. Svakako je sigurno, da dugo ja neću ostati samo gost bez posla i u zaklonu, jer nijesam rođen, da živim na ovaj način. Nema nikakove dvojbe, da se je ova zemlja i u ovim najtežim časovima pokazala prema nama savršeno lojalnom, jer nije popustila ni na najupornijim srpskim zahtijevima, da nas ponizi ili u bilo kome pogledu uništi. Kada je već nužda njezine vanjske politike zahtijevala, da se sa Beogradom sprijatelji, onda je i prema nama zadržala najprijateljskije držanje, koliko joj to takova politika dopušta, a to znači – u svakom pogledu, osim, što se više ne može politički zajednički raditi. Kako će dugo ovo trajati – ovo “prijateljstvo”! - o tome će skora budućnost reći svoju, a što ćemo i kako ćemo i mi, i to ćemo za koji mjesec odlučiti.

Ja sutra odlazim malko na sjever, gdje ću živiti sam, dok po svršetku školske godine ne stignu za mnom Ivka¹²² i Grozdica,¹²³ pa ne zamjerite ni Vi ni Nenica, što vam se medjutim možda ne ću moći javljati, a medjutim, milostiva gospodja primite moj najodaniji rukoljub, sa pozdravom od moje žene, Mariju¹²⁴ srdačan pozdrav, a Nenicu mnogo pusica.

Odani Vam

Budak

¹¹⁹ Budakova kći Neda, koja se udala za Krešimira Puka, sina ministra dr. Mirka Puka i tajnika hrvatskog poslanstva u Berlinu u vrijeme kad je Budak bio poslanik (2. studenoga 1941. – 23. travnja 1943.).

¹²⁰ Vjerojatno Budakov sinovac, liječnik dr. Mile Budak.

¹²¹ U SAD-u je u to vrijeme već živio Budakov sin Zvonko. Inače, hrvatski su iseljenici u brojnim prigodama skupljali novac i tako pomagali djelovanje hrvatske političke emigracije.

¹²² Budakova supruga.

¹²³ Budakova kći Grozda.

¹²⁴ Mario Duić, rođen 24. 6. 1915. u Brünnu, mlađi sin Steve Duića.

2.

14. svibnja 1937.¹²⁵

Vrlo poštovana milostiva gospodjo!

Ivka mi je već pred nekoliko dana poslala Vaše cij. pismo od 3. o. mj. zajedno sa Neninim listom od 2. o. mj. kao i sa Stevinim od istog datuma time da ja odgovorim i u njezino i u svoje ime. Oprostite mi, što sam malko zategao u izvršivanju te svoje ugodne dužnosti. Radim neke stvari, pa sam onda, doista toliko zaokupljen samo odredjenim mislima i tim odredjenim poslom, da ne dospijevam ni na što drugo, jer mi se sve čini, da – gubim nenaknadivo vrijeme.¹²⁶ A Vi sami znate, i nije nužno, da Vas napose uvjeravam, koliko ja inače želim, da se ne ogriješim ni u kome pogledu o pažnju, veliko poštovanje, a i zahvalnost, koju osjećam prema Vama.

Prije svega, mimo svega i, smio bih reći, čak i umjesto svega drugoga, moram dati oduška i u svoje i u Ivkino ime našem neizmjernom veselju, što ste se odlučili, da Vi dovedete našu curicu. Uz sve ovo, što Vi dosada učiniste i što neprekidno činite za nas, vjerujte mi, ne možete nam učiniti većega veselja nego da dodjete sa Nedicom. Bez ikakvih velikih i kićenih fraza – vjerujte mi, da je tako! Nenica spominje u svom listu, da bi tu Vašu osnovu eventualno mogao pomrsiti dolazak Vašega gospodina brata. Molim Vas, milostiva, na svaki način i bezuvjetno udesite, da Vas ništa ne bude smetalo, jer ne samo, da Vas mi neizmerno želimo vidjeti, da Vam tako uzmognemo sve reći, što se niti ne da napisati, te da ujedno želimo, da se i Vi malko otresete svojih svagdanjih briga, muka i tuga, već – mi Vas i trebamo. Ovo nije rečeno samo kao špekulacija, da Vas tako lakše dobijemo, da dodjete. Doista ne. Ja imamo toga toliko, što sada u našem životu i odlučno i neodgodivo, da se apsolutno moram s Vama porazgovoriti, jer ćete nam Vi moći mnogo toga učiniti, - nadam se – bez ikakvih poteškoća za sebe. Molim Vas, da dobro razumite i onda svakako, bezuvjetno, bez obzira na bilo kakove male zapreke, koje se dadu prebroditi – do skoroga i, ako Bog da, sretnoga vidjenja!

Ivka se već osjeća mnogo bolje, no još je uvijek – moli Vas ona i ja u njezino i svoje ime! - ispričajte, što Vam se ne javlja. Drži, da je bolje – tako ona bar veli – da zasada ona nikome ne piše, a skoro ćemo se i tako viditi, pa će Vam se onda napripovijedati.

¹²⁵ Mjesto iz kojeg je Budak poslao ovo pismo, nije naznačeno. No, iz teksta se vidi da se preselio iz Messine u neko manje mjesto. Kao što je spomenuto, riječ je o Salernu kraj Napulja.

¹²⁶ Budak očito misli na pisanje romana «Ognjište». Da je taj roman doista napisan u Salernu, potvrdio je i Vojmil Rabadan (V. RABADAN, «Održi Budakova 'Ognjišta' (Film, dramatizacija, opera, novele)», *Hrvatski narod*, 4/1942, br. 329, 18. siječnja 1942., 11.-12. Rabadan je tvorac jedne od dviju dramatizacija «Ognjišta» i, kako navodi na istome mjestu, svoju je dramatizaciju dovršio 1939., dok je pisac druge Tito Strozzi, koji je svoju verziju okončao 1941. Rabadanova je dramatizacija objavljena kao izvanredno izdanje Matice hrvatske za 1941., a iz tiska je izašla početkom 1942. (Usp. *Hrvatski narod*, 4/1942., br. 337 od 28. siječnja 1942., 7.)

Stevo nam se je opširno javio. On je tako divan dečko i echter Profesor!¹²⁷ Kolosalan je. Ja mu odavlen ne ću odgovarati (jer je pametnije, da korespondiram na što manje strana), pa Vas molim, da mu Vi izvolite izručiti najsrdačnije pozdrave i zahvalu na sjećanje i ujedno, još jednom naše žaljenje, što je morao onako naglo od nas oputovati. Grozdi je pisao posebno vrlo zlatno pismo i ona mu je odgovorila, te mi Ivka piše, da prilaže taj njezin odgovor, da ga ja dalje pošaljem, no ona ga je, nažalost, zaboravila priložiti listu. Ako mi ga pošalje, spremi ću ga.

Nadam se, da će Ivka i Grozdica ovdje biti već oko 10. lipnja (juna), pa ćemo se moći lako smjestiti, dok vas dvije dodjete, jer Nenina škola, ako se ne varam, svršava mnogo kasnije, a svakako čekam od nje točnu obavijest, kada će biti gotova, da se znamo ravnati. Ovdje je vrlo lijepo. Mjesto nije veliko ali je ugodno: dosta zraka, dosta mora, a drugo si sve treba "namalati", no dok je vjere i dobre volje, sve je dobro!

Neni ovaj put samo pusica, a slijedećeg ću joj puta pisati posebno. Neka bude jako, jako marljiva i neka ne misli – na tenis. Najsrdačniji pozdrav Stevi i Mariju, a Vi milostiva gospodjo, izvolite primiti od Ivke mnogo, mnogo toplih pozdrava, a odani rukoljub od iskreno Vam odanog

N. B. Da li ste dobili što od Jozefa ili sestre mu?

3.

30. svibnja 1937.

Milostiva gospodjo!

Najsrdačnija hvala na Vašem cijenjenom listu od 23. o. mj.

Vrlo sam Vam zahvalan, što ste svakako odlučili, da ćete našu malu curicu dopremiti, a ne će biti upravo nikakova nesreća, ako budete morala uslijed svojih posjeta eventualno odgoditi za koji dan svoj dolazak. Glavno je da dodjete, a drugo – kako Bog dade.

Martinovo pismo primih. Vrlo me zanima, ako dodje Jozef, da nam potanko napiše o svim kućnim prilikama, za koje znade, da je nužno, da ih znadem. Osim toga: želio bih svakako, da jedan moj roman bude tiskan čim ga pošaljem (svakako prije konca ove godine, jer ga, nažalost, moram isto prepisivati na stroju, a kako tome nijesam virtuozno vješt, to će me stajati više i truda i vremena, nego li me stoji samo pisanje. Što je još najglavnije: kada pišem, pišem sa ljubavlju i sa zanosom; a kada budem prepisivao, ljutiti ću se, što uzimljem kruh kakvoj maloj tipkačici!)

¹²⁷ Njem. «echter Professor» - pravi profesor.

U romanu nema pod Bogom ništa političkoga, pa ne može biti zaplijenjen, osim ako budu plijenili s toga, što sam ja autor. To bi bio jedan dokaz više, da braća nemaju prava, da viču na Monarhiju, jer ona nije tako daleko išla!¹²⁸

Svakako bi mi bilo najmilije, da dodje Jozef ovamo, jer bi onda on, eventualno, mogao već ponijeti rukopis.

Nikada nijesam ni znao, da je Grivičić¹²⁹ pisao, pa Vas lijepo molim, ako je ikako moguće, da mi pribavite i ponesete kopiju njegova lista ili bar sadržaj da doznate. Ako nije moguće ni jedno ni drugo – hvala Bogu. Svakako bih želio, da on dozna, da list nije stigao.

Martin bi bio vrlo sretan, kada bi bile takove prilike, da može radije danas nego sutra - kući, no ovako su to, nažalost, samo puke priče. Principielno je na to vazda spreman, ako prilike zahtijevaju, odnosno – kako rekoh, ako bi prilike i samo dopuštale. Išao bi tamo, gdje bi bio najpotrebniji i najkorisniji.

Ja inače sada vrlo marljivo pišem, pa mi vrijeme divno prolazi, a ja se nadam, da je i korisno upotrijebljeno. Vederemo.¹³⁰

Konačno sam dobio Grozdin list za Stevu, pa neka mu ga Nenica prevede i pošalje. Ne znam, kako sada Ivka sa svojim zubima, no inače – tako! Najsrdačnije Vas pozdravlja. Nenici će njezin ćačko pisati slijedećeg puta, a sada joj šalje mnogo pusica, u nadi, da marljivo uči.

Skoro Vas zaboravih umoliti, da ne mislim, da bi bilo probitačno išta pisati o mome romanu, nego samo usmeno i to pod diskrecijom, jer ne bismo učinili dobro, da se unapred o tome govori. Kad izidje iz tiska, biti će dosta vremena, da se i govori i – ako baš hoće, da ga zabrane, što ja ipak ne predviđjam.¹³¹ Ta u eri smo tako – uspješnoga sporazumijevanja, da ne će i na naš kulturni rad nasrtati! Ovo je malko i ironično – dopuštam! – no u Evropi bi bilo doista posve naravno i logično. Osim toga je iz seljačkoga života, pa mogu biti zadovoljna i mirna čak i pokvarena gospoda, koja sada seljakuju i uzimlju patent na selo!¹³²

Najsrdačniji pozdrav dečkima, a Vama, milostiva gospodjo, rukoljub od iskreno Vam odanoga

¹²⁸ Budakov roman «Ognjište» nije bio zaplijenjen. Ne zna se na što je mislio V. Rabadan, kad je u *Hrvatskom narodu* ustvrdio da se «Ognjištu» zbog ideološko-političkih razloga ne samo pokušavala umanjiti vrijednost, nego i to da je «bilo čak i zaplijenjeno.» (V. RABADAN, «Odrzi Budakova 'Ognjišta'», n. dj., *Hrvatski narod*, 4/1942, br. 329, 18. siječnja 1942., 11.-12.)

¹²⁹ Leonardo (Leo) Grivičić (Perušić, 1891. – Buenos Aires, 1948.), zagrebački veletrgovac i industrijalac, od mladih dana pripada pravaškim krugovima. Novčano i politički pomagao ustaški pokret.

¹³⁰ Talijanski: Vidjet ćemo.

¹³¹ Kao što je spomenuto, Budakov se roman «Ognjište» pojavio u proljeće 1938., još prije piščeva povratka u Hrvatsku.

¹³² Jasna ironična aluzija na vodstvo Hrvatske seljačke stranke!

4.

Generalni inspektor javne sigurnosti Ettore Conti obraća se šefu policije: „Put u Italiju njegove ekscelencije Stojadinovića“, Pisa, 26. lipnja 1938.¹³³

Na nedavnome putu njegove ekscelencije Stojadinovića u Italiju jedan je razgovor, koji je Stojadinović vodio s poznatim gosp. Budakom u Villa d'Este,¹³⁴ a koji se tiče hrvatskih političkih bjegunaca u Italiji, bio od ne male važnosti.

Kao što sam već prenio u svojim prethodnim izvješćima ekscelencija Stojadinović pokazao je nesumnjivo zanimanje za nagovor gosp. Budaka da se vrati u domovinu. I to sigurno zbog onoga što su učinili Budakovi prijatelji koji su ga pokušali gurnuti u prvi plan, kako bi mu pripremili teren za njegov budući politički uspon.

Stoga je njegova ekscelencija Stojadinović naložio Kom. Milićeviću da dovede Budaka kako bi mu objasnio da on dobronamjerno gleda na njegov povratak u domovinu te mu obećava da će olakšati njegov povratak koji bi mu osigurao miran život i unosan posao. Budući da je Budak, kako je već poznato, prihvatio povratak u domovinu, njegova je ekscelencija Stojadinović pokazala želju da s njime razgovara, što se i dogodilo u Villi d'Este, do koje sam doveo gosp. Budaka jednim potpuno privatnim putem.

Koliko sam saznao od Kom. Milićevića i ponajviše od gosp. Budaka, s kojim imam povjerljiv odnos, njegova se ekscelencija Stojadinović, nakon što je saznao razloge zbog kojih je Budak napustio Zagreb, zadržao na pitanjima unutarnje politike, Mačekovih aktivnosti i posebice hrvatskih političkih bjegunaca u Italiji.

Što se tiče unutarnje politike, Budak ima namjeru pozabaviti se pitanjem, je li moguće utjecati na Mačeka, čiji je on bliski prijatelj, kako bi ublažio njegovu opoziciju prema vladi, i kako bi ga okrenuo prema Rimu u pitanjima vanjske politike. Uostalom, Budak je otvoreno izjavio kako on zbog očitih razloga ne može odmah otvoreno ući u Stojadinovićevu stranku, iako podržava njene političke smjernice, ali je bez oklijevanja potvrdio da će kao i uvijek uporišta njegove politike biti:

- 1) borba protiv komunizma
- 2) čvrsto usmjerivanje prema Rimu radi sve čvršće suradnje s Italijom, budući da u tome prepoznaje apsolutni interes Jugoslavije i posebice Hrvatske.

Osim gore navedenih točaka, Budak je razgovarao i o situaciji hrvatskih izbjeglica u Italiji (i to u skladu s onim što mi je više puta rekao) te o mogućnostima njihova povratka, pri čemu bi se dala obuhvatna amnestija. Čini se da

¹³³ Tekst izvornika na talijanskom jeziku u: Teodoro SALA, „Italijanske baze hrvatskog separatizma (1929-1940)“, *Prilozi*, br. 14-15, Sarajevo 1978., 273-274.

¹³⁴ Villa d'Este je hotel na jezeru Como.

je pri tome pitanju naišao na odgovor koji će sve njih (izbjeglice) uvjeriti da se odluče na povratak. Čini se da je pri tom pitanju odmah naišao na pristanak Predsjednika, koji je, uzevši u obzir navedene razloge, izjavio da će željena amnestija biti priznata (no isključujući odgovorne za ubojstvo kralja kao i njihove suradnike), te je zadužio gosp. Budaka da pripremi uredbu u dogovoru s gosp. Milićevićem.

Ispada da se je razgovaralo i o situaciji gosp. Pavelića, kako bi se ispitalo, može li se išta učiniti za njega te ostvariti kontakte, no čini se da se je prepoznala nemogućnost toga, jer samo kada sin dođe na prijestolje, može pomilovati ubojice kralja Aleksandra. Čini se da je srdačan razgovor koji je dugo potrajao, zadovoljio obojicu, kao što sam mogao primijetiti iz izjava gosp. Budaka i onoga što mi je rekao Kom. Milićević.

Gosp. Budak, koji je izuzetno zahvalan talijanskim vlastima za primljene povlastice i koji se smatra iskrenim prijateljem Italije, već je sve uredio za svoj odlazak koji će se dogoditi u prvoj polovici lipnja. On će odmah dobiti potrebne dokumente za povratak i sigurno će ga Kom. Milićević pratiti do granice, ali možda čak i do Zagreba, kako bi se izbjegla i najmanja neugodnost.

Na kraju dodajem, da se gosp. Budak odlučio na povratak bez prethodnoga dogovora s gosp. Pavelićem, s kojim nije u dobrim odnosima i koji sigurno ne zna ništa o Budakovoj odluci.

U vezi s ovim priopćenjem, obećajem kako ću u slučaju da saznam još neke novosti, njih odmah priopćiti.

5.

KRALJEVSKA BANSKA UPRAVA SAVSKE BANOVINE¹³⁵

ODELJAK ZA DRŽAVNU ZAŠTITU

STR: POV-BR:1245/38

9. jula 1938. g.

Zagreb.

Predmet: Političko gibanje povodom dolaska dra Budaka,

MINISTARSTVU UNUTRAŠNJIH POSLOVA

Odelenje za državnu zaštitu,

BEOGRAD.

Čast je izvijestiti, da je Uprava policije u Zagrebu dostavila sledeće:

„Dolazak Dra Budaka kakogod se je već dulje vrijeme očekivalo, ipak je izazvao najveći interes cjelokupne javnosti. Prije svega u javnosti kako u najši-

¹³⁵ HDA, grupa VII, Inv. br. 944.

rim krugovima, tako i u političkim, raspreda se pitanje: zašto je došao natrag, te pitanje uslova, pod kojima se je mogao vratiti.

Može se reći, da vlada gotovo jednodušno mišljenje – osim možda kod najzadrtijih frankovaca - da hrvatska emigracija nema više šta da radi u inozemstvu, jer da joj je ponestalo ne samo mogućnosti rada, nego da je izgubila i svoj *raison d'etre*. I sami radikalni hrvatski krugovi priznavaju da je politika zbližavanja Jugoslavije s Italijom i Njemačkom u velikoj mjeri podrezala kri-la hrvatskoj emigraciji, koja je time izgubila gotovo mogućnost slobodnoga kretanja. Osim toga ističe se gotovo jednodušno na svim stranama da rezultat ilegalnoga rada u inozemstvu nije zadovoljavajući, već da je sve to naprotiv pokazalo potrebu vraćanja na teren legalne politike, a povratak dra Budaka da to najbolje dokazuje, jer su svi uvjereni da je on definitivno udario tim putem.

Što se tiče uslova, pod kojima se Budak vratio, tu ima raznih glasina, a najraširenija je da je Budak dao obvezu da njegovo djelovanje neće biti upereno protiv integriteta države dok neki opet šire glasinu, da se je Budak uopće odrekao političkog djelovanja.

U pogledu Budakove orijentacije karakteristična je izjava Dra Buća,¹³⁶ što ju je učinio jučer na jednu primjetbu, da je došao „njihov“ Budak. Buć je odgovorio – „E, ne zna se još čiji je on!“

Kod svih političkih grupa nastao je veliki interes za pitanje kamo će se Budak opredijeliti. Jer i ako je po svom „političkom porijeklu“ frankovac, to na pr. na Prilazu goje ipak nadu,¹³⁷ da će ih dr. Budak – ako ništa drugo, a to barem posjetiti i kod njih se informirati o političkoj situaciji.

U tom je pogledu zanimljiva izjava Većeslava Vildera,¹³⁸ koji je baš dan pred svoj polazak u Prag izjavio: „ako se Budak vrati, onda lako nama. On je u velikoj cjeni kod Mačeka“. Na svaki način mora se istaknuti da okolina Prilaza ne pridaje Budaku odviše veliku važnost, ali oni misle, da bi za njih ipak bilo bolje ako bi Budak kod njih bio makar i samo mali oficir nego da je kod Frankovaca general. Pogotovo se vjeruje da sam Maček priželjkuje saradnju dra Budaka, kako bi time znatno oslabio grupu oko Buća.

Ljudi oko „Nezavisnosti“¹³⁹ najviše očekuju od Budaka i među prvima, koji su se najavili za posjet bili su Buć i Landikušić,¹⁴⁰ koji se nadaju da će Budak ući

¹³⁶ Stjepan Buć (Orašac 1888.-München 1975.), bivši narodni zastupnik iz redova HSS-a, koji tijekom 1938. osniva malobrojnu skupinu političara oko lista *Nezavisnost*. Zagovara hrvatski organski nacionalizam, oštro kritizira politiku HSS-a, simpatizira fašizam i nacional-socijalizam, a uz to izražava negativan sud o kapitalizmu, liberalizmu i marksizmu. Do 1940. u vezi s Pavelićem. Za vrijeme NDH izvan političkog života.

¹³⁷ Kako je dr. Vladko Maček stanovao u Prilazu, pojmom «Prilaz» označavalo se vodstvo HSS-a.

¹³⁸ Većeslav Wilder (Litomysl 1878.-London 1961.), jedan od vodećih ljudi Samostalne demokratske stranke, koji je podržavao vezivanje s Mačekom i, kasnije, obostrani ulazak u Cvetkovićevu vladu.

¹³⁹ Tjedno glasilo Bućeve skupine koje je izlazilo u Zagrebu od 1938. do 1940.

¹⁴⁰ Dr. Stjepan Landikušić, glavni i odgovorni urednik tjednika *Nezavisnost*.

u njihovo vrhovno vijeće u nadi da bi s imenom Budakovim mnogo dobili kod gradskog pučanstva pa će svakako nastojati, da ga predobiju za sebe.

Kod Vladka Radića¹⁴¹ i njegovih ljudi takodjer se pokazao interes za Budaka, Oni izražuju mišljenje, da je u današnjoj situaciji u gradovima ime Budak mnogo veća marka od imena Maček. Sinoć je kod Vladka Radića održana tim povodom sjednica, pa je odlučeno, da Joe Matošić¹⁴² podje kod Budaka i da ispipa što i kako on misli, pa da vidi ne bil i se možda dalo privući ga na Radićevu liniju. Izgleda međjutim, da je Joe Matošić najnepodesnija ličnost, što ju je Radić u tu svrhu mogao izabrati.

Narodni Socijalni Blok održao je sinoć sjednicu glavnog odbora pa je medju ostalom raspravljen i taj povratak dra Budaka. Ocijenjeno je, da je Budak apsolutno karakteran čovjek i da bi vrijedilo s njim razgovarati. Odlučeno je da ga jedan član Glavnoga odbora posjeti i to što prije te da ga informira o pokretu i ciljevima Bloka.

Opće je mišljenje da bi naša unutarnja politika dobila novi snažniji impuls u slučaju, da se Budak odluči za bilo kakovu političku akciju. Tu se doduše ističe, da Budak prije nije igrao nikakovu važniju ulogu u našem političkom životu, ali prilike koje su nastale stvorile su mogućnost upravo za njegovu političku karijeru. Jedino, što svima smeta to je neizvjesnost i nesigurnost na koju će se stranu Budak okrenuti.“

Prednje se dostavlja s molbom na znanje.

Po ovlaštenju bana

BANSKI INSPEKTOR – ŠEF ODELJKA

¹⁴¹ Vladko Radić (Zagreb 1905.-Zagreb 1970.), najstariji sin Stjepana Radića, jedno vrijeme blizak Paveliću.

¹⁴² Joe Matošić (Zadar 1890.-Zagreb 1966.), u to vrijeme Matošić će obnoviti zagrebački tjednik *Hrvatski borac*, koji krizitizira Mačekovu politiku i zalaže se za izbornu apstinenciju. Stranice tjednika upućuju na pripadnost „hrvatskom nacionalističkom pokretu“.

SUMMARY

NEW CONTRIBUTIONS TO MILE BUDAK'S BIOGRAPHY ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR

Despite high numbers of studies concerning the Ustasha Movement (Ustaški Pokret UP), there are still open questions on this issue. The focal point of authors interest in this article is Mile Budak's return to the homeland in 1938, an event that strongly resounded. On his coming to home from Italian emigration, he reactivated own political career. He began to take a more active role in public political life as editor of the daily newspaper *Hrvatski narod* during which he emerged as the leader of the UP's branch in Croatia. After return to Zagreb, Budak supported the leading position of the Croat Peasant Party, (Hrvatska seljačka stranka, HSS) for a while. Shortly afterwards he rejected cooperation with the HSS because of different political views. In fact, the authors show how Budak used Italo-Yugoslav rapprochement for his literary work, describing his poor living condition in emigration, and confirming his commitment to the idea of an Independent Croatian State in spite of manoeuvring in accepting overture with Yugoslav government officials. According to their research, there is no evidence about tense relations between Budak and Ante Pavelić, who was the leader of the UP. This article is supplemented with five documents, including one which was published before but is now for the first time translated from Italian into Croatian. Of four documents, there are three private letters from Budak written in Messina, Italy.

Key words: political emigrées, Ustasha movement, Ciano-Stojadinović agreement.

NOVA IZDANJA HRVATSKOG INSTITUTA ZA POVIJEST

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST **1** 2008.

1990.-1991.

PRIJELOMNE GODINE HRVATSKE POVIJESTI

POČECI DOMOVINSKOG RATA

ČSP 40, br. 1, 1.-308., Zagreb 2008.

**HRVATSKI
INSTITUT
ZA POVIJEST**

Baptistička crkva u Zagrebu: Rane godine (1921.-1927.)

DAVORIN PETERLIN

Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik", Zagreb, Republika Hrvatska

U ovome članku autor se bavi poviješću baptista u Zagrebu od kraja Prvoga svjetskog rata do kraja 1927., odnosno obnovom Baptističke crkve u Zagrebu te njezinim ustrojanjem u tome razdoblju i u širem kontekstu razvoja baptističkoga pokreta u Hrvatskoj i SHS. Ključne osobe bili su Ivan Zrinščak (1921.-1922.) i Josip Baluban (1923.-1927.), a uz Vinka Vaceka, koji djeluje iz Daruvara, poimence se spominju i ostali značajni zagrebački baptisti. Članak oslikava različite aspekte života zajednice kao što su bogoslovlje (vrste sastanaka, lokacije, glazba), obredi (krštenja, Večera Gospodnja [euharistija], vjenčanja, pogrebi), ustroj upravnog tijela (skupštine) te izbor i dužnosti crkvenih činovnika, stega, literatura, promidžbena djelatnost u društvu i odnos prema vlastima.

Ključne riječi: Baptistička crkva, protestanti, Zagreb.

Uvod

Prvi baptisti pojavljuju se u Hrvatskoj u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća, a najranija središta su im bila u Daruvaru, Mačkovcu, na Banovini i drugdje. Postojeća povijesna građa nije brojna, ali je zanimanje za opću povijest baptista u Hrvatskoj poraslo u posljednjih petnaestak godina, kako u baptističkih autora tako i ne baptističkih.¹ Najiscrpnija i najpotpunija studija je ona Rubena Kneževića o baptistima na području Hrvatske.²

U Zagrebu se baptisti pojavljuju oko 1870., a osnivanje baptističke crkve može se datirati 1891. ili 1896.³ Prvih pedesetak godina njihova postojanja

¹ J. D. HOPPER, *A History of Baptists in Yugoslavia: 1862-1962*, (PhD dissertation), Forth Worth: Southwestern Baptist Theological Seminary, 1977.; Josip HORAK, *Baptisti: povijest i načela vjerovanja*, Zagreb 1989.; Theo ANGELOV, "The Baptist Movement On the Balkan Peninsula" IBTS Hughey Memorial Lecture 2000; Davorin PETERLIN, "Theological Education among Croatian Baptists to 2000: A Socio-Historical Survey", *Baptist Quarterly* 5 (January 2000), 239.-259.; *Opći religijski leksikon* (ur. Adalbert Rebić), Zagreb 2002.; Stanko JAMBREK, *Crkve reformacijske baštine u Hrvatskoj*, Zagreb 2003.; Juraj KOLARIĆ, *Povijest kršćanstva u Hrvata*, 2. dio – Kršćani na drugi način (Heterodoksnе kršćanske zajednice, sljedbe i vjerski pokreti), 2004.

² Ruben Knežević, *Pregled povijesti baptizma na hrvatskom prostoru. Priručnik za interaktivnu obuku u vjeri*, Osijek 2001.

³ U navednoj studiji izneseni su argumenti u korist tvrdnje o osnivanju BCZ-a 1891. Nakon objavljivanja te studije pojavio se dokument koji ranije nije bio dostupan, a koji je bacio jasnije

obrađeno je u ranijoj studiji.⁴ Zajednica je do početka Prvoga svjetskog rata bila povezana s baptistima u Beču pa u Budimpešti, ali te veze nisu bile posebno čvrste ni djelotvorne. Zagrebački su baptisti opstali razmjerno neovisno o drugim baptistima u Hrvatskoj. Tijekom Prvoga svjetskog rata malobrojna skupina baptista osula se odlaskom nekolicine članova u Ameriku, a nekoliko je pojedinaca umrlo.

Ovaj će se rad usredotočiti na razdoblje u trajanju od otprilike sedam godina, od 1921. do kraja 1927., odnosno do trajnog dolaska Vinka Vaceka u Zagreb. Glavni je cilj sustavno obraditi podatke iz izvora koji u najvećoj mjeri dosad nisu bili poznati baptističkim povjesničarima, a koji su otkriveni tijekom višegodišnjeg istraživanja, te ih izložiti tako da se stekne što zorniji oris ovoga formativnog razdoblja baptističke crkve u Zagrebu (BCZ).

Esej ima u vidu dvije skupine čitatelja. Jednu čine kršćani baptističke vjere (i zainteresirani vjernici srodnih vjera i crkava reformacijske baštine) zbog kojih su uvrštene pojedinosti i razmatranja o datiranju krštenja, vjenčanja, doseljenja i slično a koji se tiču pojedinaca povezanih s BCZ-om. Drugu skupinu čine čitatelji koji stoje izvan ovoga razmjerno uskoga kruga, a koje općenito zanima pojava baptističke vjere u Hrvatskoj i Zagrebu te njezino mjesto u vjerskom i povijesnom kontekstu. Zbog njih su mjestimično uvrštena kratka objašnjenja pojmova i pojava koje su uglavnom poznate čitateljima iz prve skupine.

1. Baptisti u Zagrebu nakon Prvoga svjetskog rata

Nakon završetka Prvoga svjetskog rata od starosjedilaca su se u Zagrebu nalazili Ivan⁵ (1852.-2. listopada 1928., Zagreb) i (1864., Šandrovci, Međimurje-1. veljače 1944., Zagreb)⁶ Zrinščak⁷ te Stjepan Bedeković⁸ (1862.-11. siječnja 1941., Zagreb).⁹ Zrinščak i Bedeković smatraju se osnivačima zagrebačke baptističke zajednice. Uz njih su u Zagrebu bili i Drago/Karl Žiger i njegova žena. Žiger je ranije bio kolporter Britanskoga i inozemnoga biblijskog društva

svjetlo na ovo pitanje te vremenski smjestio osnivanje BCZ-a u 1896. U Zapisniku najstarije BC u Beču, danas Mollardgasse, uz 23. veljače 1896. zapisano je sljedeće: "23 Geschwister in Agram/Kroatien haben sich zu einer selbständigen Gemeinde konstituiert und F. HORAK als Prediger gewählt. Dies geschach ohne Wissen und gegen den Rat der Wiener Muttergemeinde. Diese Mitglieder gelten als zurückgezogen und wurden gestrichen." Dopis Hans Graf-Stuhloffera autoru od 15. srpnja 2007.

⁴ Davorin PETERLIN, "Počeci baptističke crkve u Zagrebu", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2(2006.), 523.-548.

⁵ Jedina fotografija na kojoj se vidi Zrinščak je ona s konferencije u Daruvaru 1921. i vjenčanja Vincetićevih. Dopis Rubena Kneževića autoru od 13. svibnja 2007.

⁶ "Članovi baptističke crkvene općine Zagreb (1942.)", zapis br. 24. Popis, pisan rukom, šest stranica i naslovnica. Prvi dio popisa, datiran 1942., sastavio je vjerojatno Vaclav Zbořil, propovjednik BCZ-a u to vrijeme, a drugi dio, iz 1946., što se da zaključiti iz podataka, dopunio je Franjo Klem. Izvornik na pohrani kod autora.

⁷ U postojećoj se građi prezime pojavljuje kao "Zrinščak" i "Zrinščak". Prvi je oblik češći.

⁸ Ne postoji nijedna fotografija Stjepana Bedekovića.

⁹ "Članovi (1942.)", br. 35 bilježi da je umro 31. prosinca 1940.

(BFBS) i jedan od vođa zagrebačkih baptista. Njima¹⁰ se sada priključilo nekoliko pojedinaca koji su se doselili iz drugih dijelova Hrvatske.

Jedan od njih bio je Pavao (Pavo, Pavle) Lesar (15. siječnja 1901.¹¹-?) koji se doselio iz Mačkovca u Zagreb 1919. te je tu boravio barem do prve polovice 1927.¹² Krstio ga je u Mačkovcu Ivan Zrinščak 17. srpnja 1921. Friedrich (Fritz, Miroslav, Mirko) Lotz (26. srpnja 1899., Daruvar¹³-ca. 1970., Ulm, Njemačka),¹⁴ brat istaknutog baptista Gustava Lotza (1883.-?) iz Daruvara, koji se doselio u Zagreb 1919. Prema osobnom svjedočenju Fritz Lotz je najprije zajedno s Pavlom Lesarom živio kod Zrinščakovih, a kasnije se, nakon jeseni 1923.,¹⁵ odselio od Zrinščakovih i oko 1924. zaposlio u tvornici Franck.¹⁶ Friedrich Lotz i Wilhelmina (Vilma) Lotz (16. svibnja 1901., Daruvar¹⁷-ca. 1980., Kanada)¹⁸ vjenčali su se u Daruvaru 10. ožujka 1925.¹⁹

Emil Lovrec (21. kolovoza 1901., Zagreb-22. kolovoza 1968., Zagreb)²⁰ kao mladić se iz Zagreba preselio u Donju Bačugu na Banovini gdje je s majkom vodio pekaru i radio u trgovini. Obratio se preko Jovana Jekića (1892. – 1998.) kad se on vratio iz Amerike 1919., a sljedeće se godine preselio u Zagreb.²¹ S njim su najvjerojatnije došli njegova majka i braća Marko Lovrec²² i Rudolf Lovrec (4. travnja 1906., Bačuga²³ - ?).²⁴

Nadalje, Ivan Bistović "Zagrebečki"²⁵ (6. veljače 1897.,²⁶ Mačkovec – 28. listopada 1981., Zagreb) doselio se u Zagreb iz Mačkovca otprilike u to

¹⁰ Vidi: D. PETERLIN, "Počeci baptističke crkve u Zagrebu"

¹¹ *Ledger*, Mačkovec, br. 16. Riječ je o bilježnici velikog formata, bez naslova, tvrdih korica, u kojoj su Ivan Zrinščak a kasnije i Vinko Vacek prema mjestima upisivali podatke o krštenjima koja su obavljali i o krštenicima. Popis sadrži i podatke o krštenicima koje su ranije krstili baptistički propovjednici iz inozemstva. Izvornik na pohrani kod autora.

¹² Kao pretplatnik *Glasa evanđelja* iz Zagreba navodi se tri puta: 1923., br. 6, 49.; 1924., br. 3, 36.; 1926., br. 3, 36.; 1927., br. 2, 23. kao doprinos za crkvu u Mačkovcu.

¹³ *Rodoslovlje obitelji Lotz*. Sastavio Zlatimir Ranković. Zagreb kolovoza 1994.

¹⁴ U postojećoj dokumentaciji nema podatka tko ga je krstio i kada. Vrlo je moguće, stoga, da ga je krstio Vacek u razdoblju od početka 1924. do sredine 1925. za koje nisu sačuvani Vacekovi podaci. U tom razdoblju Vacek je u Daruvaru 13. srpnja 1924. krstio desetoro ljudi no izvješće u *Glasi evanđelja* ne navodi njihova imena. *Glas evanđelja*, 1924., br. 2, 21.-22.

¹⁵ Vacek spominje da su u jesen 1922., dok su Vacekovi živjeli kod Zrinščakovih pet tjedana, tamo bila i dva podstanara koje ne spominje imenom. V. VACEK, "Desetogodišnjica mogega dolaska iz Amerike u Kr. Jugoslaviju", *Glas evanđelja*, 1932., br. 10, 104.

¹⁶ Pismo Fritza Lotza Franji Klemu od 27. rujna 1959.

¹⁷ "Članovi (1942.)", br. 65.

¹⁸ Nada Popović, telefonom 5. listopada 2007.

¹⁹ *Glas evanđelja*, 1925., br. 3, 35.

²⁰ "Članovi (1942.)", br. 9.

²¹ Dopis Branka Lovreca Rubenu Kneževiću od 5. veljače 2001.

²² Marko Lovrec stigao je u Zagreb najkasnije 1923. jer se te godine pojavljuje kao pretplatnik *Glasa evanđelja*. *Glas evanđelja*, 1923., br. 6, 49.

²³ "Članovi (1942.)", br. 11.

²⁴ Prvi put se spominje u kontekstu Zagreba u Zapisniku BCZ-a od 20. siječnja 1925.

²⁵ Lako je shvatiti da je u Međimurju dobio ovaj nadimak koji spominje Stjepan Bistović premda nije izvjesno koliko je bio proširen. Stjepan BISTROVIĆ, „Povijest Nastanka i Razvoja Baptističke Crkve u Mačkovcu-Čakovcu-Medjimurju i Hrvatskoj u Slici i Riječi.” Stgt./Mčk., 1999.

²⁶ *Ledger*, Mačkovec, br. 10.

vrijeme,²⁷ a krstio ga je u Mačkovcu Zrinščak 17. srpnja 1921.²⁸ Janja (Jolanka) Dobutović (31. svibnja 1894. Andrijaševci - 18. veljače 1975. Andrijaševci)²⁹ doselila se u Zagreb krajem 1920.³⁰

Početkom 20. stoljeća Josip Baluban (21. kolovoza 1884.,³¹ Donja Vlahinička /Kutina/³² - 1. rujna 1975., Andrijaševci)³³ otišao je u Ameriku, odakle se vratio 14. prosinca 1913. Već 8. rujna 1914. bio je zavojačen u Austro-ugarsku vojsku i poslan na ruski front. Dana 15. rujna 1915. bio je zarobljen i poslan na rad u ugljenokopne rudnike Jekaterinske gubernije. U rudniku su bila i dva ruska baptista koji su čitali i proučavali Bibliju. Krstio se u Rusiji 10. svibnja 1918. g.,³⁴ a krstio ga je ruski propovjednik Bukrejev.³⁵ Baluban je nakon toga primljen za člana lokalne baptističke crkve u kojoj je ostao do kolovoza iste godine. U rujnu 1918. vratio se u Hrvatsku, ali ga rodbina nije primila zbog prijelaza na baptizam pa je zato otišao na rad u Beočin. U Beočinu je našao njemačku baptističku zajednicu u Novom Sadu i bio primljen za člana na temelju priznanice o krštenju iz Rusije. Početkom 1919. vratio se u Zagreb i upoznao Ivana i Tereziju Zrinščak, Tomu Vincetića i Stjepana Bedekovića.³⁶ Nastanio se u Marovskoj 3.

Tomislav Vincetić (13. prosinca 1879., Sanoborec kraj Vrbovca³⁷ - 1968., Zagreb) tijekom Prvoga svjetskog rata služio je u Austro-ugarskoj vojsci i dospio u rusko zarobljeništvo. Godine 1918. stigao je u Budimpeštu i našao se s bratom kojega nije vidio od 1906. U Budimpešti ga je krstio propovjednik Gerwich³⁸ (Vincetić ga naziva Gerok)³⁹ 25. kolovoza 1918.⁴⁰ Nakon povratka u Zagreb krajem 1918. zaposlio se u Osiguravajućem zavodu "Croatia". Vincetić

²⁷ Vrijeme njegova doseljenja ne može se pobliže odrediti. Zna se zasigurno da je ujesen 1922. već boravio u Zagrebu, što spominje Vacek u svom izvješću. V. VACEK, *n. dj.*, 104.

²⁸ *Ledger*, Mačkovec, br. 10.

²⁹ Podatke iz Matičnog ureda u Andrijaševcima poslao je dopisom autoru David Dobutović 11. listopada 2007.

³⁰ Prilikom odlaska iz Zagreba 1940. kaže da je u Zagreb stigla dvadeset godina ranije. *Glas evanđelja* 1940, br. 3-4, 31.

³¹ Podatke iz Matičnog ureda u Andrijaševcima dopisom autoru poslao David Dobutović 11. listopada 2007. Isto u evidenciji Vinka Vacka, *Ledger*, br. 5, 24., Zagreb. Baluban u svojem životopisu navodi kao datum rođenja 18. kolovoza 1884. Josip i Jolanka BALUBAN, „Autobiografija“ nedatirana ali možda iz 1953., strojopis, dvije stranice A5 formata.

³² Možda se radi o mjestu Vlahinička Dolnja, župa Ludina.

³³ *Iskre*, br. 4, 1975., 22.

³⁴ U *Ledgeru* je naveden datum 9. svibnja 1917.

³⁵ Aleksej Markovič Bukrejev (1885.-1929.) djelovao je kao evangelizator u Donjeckoj oblasti, a 1914. - 1917. je pokrstio nekoliko tisuća ljudi i osnovao nekoliko desetaka baptističkih crkava. *Iz Istorija voznikania i rosta hristianskih obshin v Omskoi oblasti 1896-1993*. Obiedinienie cerkvei EHB Omskoi oblasti. March 1993., 519.-520.

³⁶ J. i J. BALUBAN, *n. dj.*, 2.

³⁷ "Članovi (1942.)", br. 1. Možda je riječ o mjestu Samoborci u župi Vrbovčki Rakovac.

³⁸ George Gerwich bio je propovjednik u Temišvaru i Baranji i drugdje. Dopis Laszla Gerszenija autoru od 25. listopada 2005.

³⁹ Nepotpisani članak „In memoriam Tomislav Vincetić“ navodi da se je krstio 1919. g. i tada vratio u Zagreb. *Glas evanđelja* 1968, br. 5/6, 80.-82.

⁴⁰ "Članovi (1942.)", br. 1.

se tijekom pokrajinske srpsko-hrvatske konferencije u Daruvaru 28. ožujka 1921. oženio Jozefinom Knitl (13. srpnja 1893., Trojeglava kraj Daruvara⁴¹ – ?, Zagreb), a to prvo vjenčanje u Hrvatskoj baptističkim obredom obavio je Michal Marko.⁴² Jozefina Knitl krštena je u Daruvaru neposredno prije vjenčanja 26. siječnja 1921.⁴³ ili 16. ožujka 1921.,⁴⁴ što je vjerojatno bio preduvjet vjenčanja baptističkim obredom. Budući da je vjenčanje obavljeno tijekom Srpsko-hrvatske pokrajinske konferencije, na fotografiji s vjenčanja vide se svatovi i ostali sudionici konferencije.⁴⁵

U Zagrebu je Vincetić uz spomenute vjernike našao i sestru Belković⁴⁶ (1884.(?) – 1954.(?)).⁴⁷ To bi mogla biti Marija Belković koja se spominje desetak godina kasnije kada je, na temelju ranijeg krštenja u Adventističkoj crkvi 29. studenog 1930., primljena za članicu BCZ-a.⁴⁸ U tom razdoblju rodila joj se kćer Micika (vjerojatno Marija).⁴⁹ U postojećoj se građi [Marija] Belković spominje još samo jednom i to samo prezimenom 1942. kao kućanica i bez ikakvih osobnih podataka.⁵⁰

2. Osnivanje BCZ-a i utemeljenje Srpsko-hrvatske pokrajinske konferencije

Krajem 1920., osim u Zagrebu, u Hrvatskoj su već postojale skupine baptista još i u Međimurju, Hrvatskom zagorju, na Banovini, oko Daruvara i drugdje, ali su veze među njima bile slabe. Glavni poticaj za upoznavanje, suradnju i ujedinjavanje bio je posjet češkoga propovjednika Michala Marka u studenome 1920. U pratnji Alekse Novaka (12. srpnja 1896., Mačkovec – 20. kolovoza 1972., Mačkovec) iz Mačkovca, on se u Zagrebu u Zrinščakovu stanu u Nikolićevoj 9 susreo sa Zrinščakom i Balubanom te ih izvijestio o drugim baptistima u Hrvatskoj. Marko je donio poruku koju je poslao Vinko (ponekad Vencel ili Vincent) Vacek (30. studenoga 1882., Končanica kraj Daruvara – 28. srpnja 1939., Zagreb) u kojoj obavještava hrvatske baptiste da će američki baptisti novčano potpomoći u organizaciji planirane svehrvatske baptističke konferencije te da će iz Amerike doći brat Dulić i predsjedati konferenciji.⁵¹ U nedjelju nakon ovog sastanka Marko je propovijedao na bogoslužju zagrebačkih baptista.⁵²

⁴¹ Isto, br. 2. Možda je riječ o mjestu Trojeglava župa Dežanovec.

⁴² *Glas evanđelja* 1921., br. 10, 103.

⁴³ "Članovi (1942.)", br. 2.

⁴⁴ *Ledger*, Zagreb, br. 4.

⁴⁵ Dopis Rubena Kneževića autoru od 13. svibnja 2007.

⁴⁶ Tomo VINCETIĆ, "Iz sjećanja jednog starog brata", *Glas evanđelja* (1964), 6.

⁴⁷ Belković je jednostavno nestala, a svi su pokušaji I. Bistrovića da je pronađe u bolnicama i domovima bili bezuspješni. Godine rođenja i smrti su približne. Olga Peterlin, 1. srpnja 2007.

⁴⁸ Zapisnik BCZ-a od 29. studenoga 1930.

⁴⁹ Olga Peterlin, 1. srpnja 2007.

⁵⁰ "Članovi (1942.)", br. 60.

⁵¹ *Zapisnik BCZ*, „Uvod”

⁵² Aleksa NOVAK, "U službi Evanđelja", *Glasnik*, Rijeka 1968., br. 3, 19.

Na Zrinščakovu i Balubanovu zamolbu Marko im je poslao adrese drugih baptista u Hrvatskoj. U prikupljanju adresa sudjelovao je i kolporter Zelinka⁵³ koji je pribavio adrese baptista rasijanih po Hrvatskoj.⁵⁴ Zrinščak je napisao pozivnicu i poslao je predstavnicima baptista u Hrvatskoj kojom ih poziva na konferenciju u Daruvaru. Konferencija je održana 27. i 28. ožujka 1921. u kući Gustava Lotza.⁵⁵ Predsjedao joj je Marko, a bilo je četrdesetak⁵⁶ baptista, uglavnom iz Hrvatske.

Na konferenciji je odlučeno da se u Zagrebu od postojećih članova osnuje prva baptistička općina kojoj se trebaju priključiti baptisti iz okolnih mjesta. Time je (ponovno) osnovana zagrebačka baptistička crkva te je postala sjedištem baptističkog djelovanja u Hrvatskoj. Za starješinu BCZ-a izabran je Ivan Zrinščak, a za đakone Tomislav Vincetić i Josip Baluban. Također je odlučeno da će u Zagrebu postojati glavna misijska blagajna u koju će svoje doprinose slati baptisti iz ostalih zajednica (stanica). Osim toga, Ivan Zrinščak izabran je za starješinu BCZ-a i za putujućeg propovjednika svih baptističkih crkava u Hrvatskoj uz odobrenu mjesečnu potporu od 2.000 kruna.⁵⁷ Odlučeno je, nadalje,⁵⁸ da se uskoro održi druga Srpsko-hrvatska⁵⁹ pokrajinska konferencija (nadalje Pokrajinska konferencija)⁶⁰ uz veći broj predstavnika na kojoj će Zrinščak biti rukopoložen za obavljanje službe diljem Hrvatske. Zrinščak je ipak rukopoložen već za Duhove 1921. u Šajkaš-Sv. Ivanu u Vojvodini.⁶¹ Time je opunomoćen da obavlja vjenčanja, pogrebe i predvodi Večeru Gospodnju.

⁵³ Čeh Zelinka bio je baptist koji je radio kao kolporter BFBS-a vjerojatno od 1876. Umro je u baptističkom mirovnom domu u Novom Sadu 1936. Vidi: Ruben KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 41.-41.

⁵⁴ Pismo Josipa Balubana Franji Klemu od 18. studenoga 1953.

⁵⁵ Isto; Vidi i: R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 47.; Ruben KNEŽEVIĆ, "Prigodom 75-godišnjice otvaranja molitvenog doma u Daruvaru. O počecima baptizma u Hrvaskoj", *Glas Crkve* 2005, br. 5, 12.-13.

⁵⁶ Premda Zrinščak izrijekom spominje brojku četrdeset, Knežević spominje da je došlo samo petnaestak predstavnika. Možda misli na petnaestak za koje se s velikom vjerojatnošću može pretpostaviti da su ondje bili. Naime, Uvod u *Zapisnik BCZ* ne navodi imena nazočnih. Vidi R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 57.

⁵⁷ Zrinščak ne navodi podatak o odobrenoj novčanoj potpori u svom izvješću o zaključcima daruvarske konferencije. Podatak je preuzet iz V. VACEK, *n. dj.*, 103.

⁵⁸ U vezi s ostalim zaključcima vidi R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 57.-58.

⁵⁹ Konferencija je uglavnom uključivala vjernike baptističkih crkava u Hrvatskoj. Službeni naziv konferencije pojavljuje se u nekoliko varijanti.

⁶⁰ Naslovnici zapisnika sa sastanaka Pokrajinske konferencije pojavljuju se u nekoliko različitih oblika pa će se u ovom eseju rabiti najčešći.

⁶¹ Zrinščaka i njemačkoga baptističkog propovjednika Carla Seppera rukopoložio je Jozsef Kalmar. Početkom 1922. u Jugoslaviji postoje samo četitri plaćena baptistička propovjednika: Jozsef Kalmar, Sandor Toth, Carl Sepper i Ivan Zrinščak kao jedini u Hrvatskoj. R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 47.

3. Djelovanje Ivana Zrinščaka

Zrinščak je svoje obveze revno izvršavao, a posebno je podupirao rad u Međimurju i BC-u Mačkovec.⁶² U uvodu Zapisnika BCZ-a⁶³ Zrinščak je dao zapisati da je "ove godine" obišao 14 stanica te ondje podijelio Večeru Gospodnju. Nije izvjesno odnosi li se to samo na 1921. ili i na 1921. i na 1922. Zna se da je Zrinščak jednom dijelio Večeru Gospodnju u Držimurcu kad su na njega nasrnuli oružnici te ga izranili, a pribor za Večeru Gospodnju pogazili,⁶⁴ što je najvjerojatnije bilo 1922.

Uz Međimurje je vezan i događaj koji ocrtava Zrinščakovo djelovanje kao tajnika i posrednika između mjesnih baptista i središnje uprave u Zagrebu. Godine 1921. baptistu Vidu Srneću iz Mačkoveca umrlo je dijete. Zbog obavljanja pogreba po baptističkom obredu, mačkovečki su baptisti predvođeni Aleksom Novakom došli u sukob s mjesnim rimokatoličkim svećenikom. Mačkovečki seoski starješine pokušali su stoga otjerati Novaka iz Mačkoveca kao učitelja krivovjerja pritužbom sreskim vlastima u Čakovcu. Novak je, pak, otputovao u Zagreb do Zrinščaka te su zajedno sastavili žalbu (ili ju je sastavio sam Zrinščak)⁶⁵ protiv sreske mačkovečke vlasti koje baptistima zabranjuju sa stanke u Mačkovcu. Molbu su predali na Bogoštovnu općinu u Zagrebu. Presuda u njihovu korist poslana je povjereniku za Međimurje. Novak je pozvan na saslušanje poslije čega je pritužba mačkovečkih seoskih vlasti povučena.⁶⁶

U uvodu Zapisnika BCZ-a Zrinščak također navodi da je krstio ukupno tridesetčetvero „dragocijenih duša“. Prema jedinom sustavnom poimeničnom popisu osoba koje je Zrinščak krstio, onom u bilježnici naslovljenoj *Ledger*,⁶⁷ koji obuhvaća razdoblje 1921. - 1922., Zrinščak je krstio tridesetdevetoro ljudi: 16. ožujka 1921. u Daruvaru jednu osobu, 17. srpnja 1921. u Mačkovcu trinaestoro ljudi (među njima Pavla Bistrovića),⁶⁸ u Držimurcu 17. srpnja 1921. jednu osobu, 3. listopada 1921. u Mačkovcu devetero ljudi, u Držimurcu 3. listopada 1921. dvije osobe, 30. listopada 1921. u Daruvaru tri osobe. Tereziju Bedić krstio je u Mačkovcu 18. siječnja 1922.,⁶⁹ osmero ljudi u Mačkovcu 18. lipnja 1922., u Držimurcu 18. lipnja 1922. dvije osobe, u Mačkovcu (nema datuma) dvije osobe.⁷⁰

⁶² Nepotpisani članak "Predstavljamo vam naše crkve", *Glasnik*, Jul 1962., 89.

⁶³ „Zapisnički dnevnik baptističke crkvene općine Zagreb 1921.-1939.“, Bilježnica formata manjeg od A4, tvrde korice, stotinjak stranica koje nisu označene.

⁶⁴ R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 47., 71.

⁶⁵ A. NOVAK, *Izveštaj o početku i razvitku djela Božijega u Medjimurju*, (nema mjesta izdanja, 1956), III.

⁶⁶ *Isto*, III.

⁶⁷ Bilježnica velikog formata, tvrdo ukoričena, u kojoj su Ivan Zrinščak a kasnije i Vinko Vacek prema mjestima upisivali podatke o krštenjima koja su obavljali i o krštenicima. Popis sadrži i podatke o krštenicima koje su ranije krstili baptistički propovjednici iz inozemstva.

⁶⁸ *Ledger*, Mačkovec, br. 9. Vacek u svom drugom popisu krštenja bilježi da je 30. svibnja 1926, u Zagrebu (br. 7) krstio Pavu Bistrovića starog 26 godina, što odgovara godinama starosti Pavla Bistrovića. Riječ je o bilježnici maloga formata, „*Agenda*“. Zapisnik svakidašnjih prigoda i nezgoda, rada i napretka u radu Gospodnjem i u svakom pogledu. U Daruvaru 1926.“

⁶⁹ *Ledger*, Mačkovec, br. 27

⁷⁰ *Isto*.

Podaci iz ostalih izvora su šturi. Najranije krštenje koje je Zrinščak obavio za koje se zna bilo je na Savi u Zagrebu 1921.⁷¹ Drugi izvor vremenski smješta krštenje skupine ljudi iz Mačkovca u Zagrebu godinu dana kasnije,⁷² no možda je riječ o istom krštenju. Nadalje, Zrinščak je 6. lipnja 1921. u Držimurcu krstio 24 osobe iz Mačkovca⁷³ i 2 osobe iz Držimurca. U Držimurcu je u svibnju 1921. krstio 14 ljudi,⁷⁴ a 3. listopada 1921. devetero ljudi u selu Feketinci na Muri.⁷⁵ Ovom je prigodom zajedno s njim možda krštavao i Vacek.⁷⁶ Krštenje u Mariji Bistrici 1922. rastjerali su protivnici baptističkog djelovanja.⁷⁷ Iz ovog pregleda je očito da se podaci ugrubo podudaraju, ali i da ima i nesuglasja i nejasnoća oko pojedinosti.

Vacekova evidencija krštenja *Ledger* navodi i određen broj pojedinaca koji su nakon baptističkoga krštenja službeno istupili iz Rimokatoličke crkve. Taj je postupak uključivao i dva svjedoka. U jednom takvom slučaju istupa baptističkoga krštenika iz svibnja 1922. kao svjedoci se navode Zrinščak i Baluban.⁷⁸

Postojeći izvori bilježe samo jedno vjenčanje koje je Zrinščak obavio, i to u Mačkovcu kada su se vjenčali brat i sestra Ivana Bistirovića Pavao Antunov Bistirović (1900. – 1971.) i Terezija Bedić (10. listopada 1906., Mačkovec⁷⁹ - 1988.).⁸⁰

4. Razvoj Srpsko-hrvatske pokrajinske konferencije

Usporedno sa Zrinščakovim djelovanjem nastavljeni su naponi oko ujedinjavanja hrvatskih i srpskih baptista te unapređenja cjelokupnog rada i djelovanja baptističkog pokreta u cijeloj državi. U tu svrhu održano je nekoliko sastanaka u Zagrebu. Prvi je bio 23. ožujka 1922. u Zagrebu u osnovnoj školi Evangeličke crkve u Gundulićevoj ulici.⁸¹ Predstavnici baptista iz Hrvatske i Bačke susreli su se s dvojicom značajnih inozemnih partnera. Jedan je bio Everett Gill (1869. - 1958.), europski predstavnik Odbora za inozemnu misiju Južnobaptističkoga saveza (Foreign Mission Board of the Southern Baptist Convention, FMB – SBC), baptističkom denominacijom iz SAD-a koja je prema dogovoru sa sastanka Svjetske baptističke alijanse (Baptist World Alliance – BWA) iz Londona 1910. bila glavni nositelj baptističkoga rada u jugoistočnoj

⁷¹ Među krštenicima su bili Željko Lenhard i Matija Malović iz Mošćenice. Imena drugih nisu poznata. Jedini izvor ovoga podatka je R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 47.

⁷² „U službi Evanđelja”, *Glasnik*, Rijeka 1968, br. 3, 20.

⁷³ “Predstavljamo vam naše crkve”, *Glasnik*, Jul 1962., 89.; Stjepan Bistirović piše da se radi o svibnju 1921. S. BISTROVIĆ, n. dj., 3.

⁷⁴ Isto, 3.

⁷⁵ Navod iz teksta S. Bistirovića. Riječ je o mjestu Ferketinec u župi Podturen.

⁷⁶ Isto, 3.

⁷⁷ A. NOVAK, *Izveštaj o početku i razvitku djela Božijega u Medjmurju*, III.

⁷⁸ *Ledger*, Mačkovec, br. 19, Istupio Anton Žganec. Takve istupnice izdavale su se i kasnije.

⁷⁹ Isto, Mačkovec, br. 27.

⁸⁰ Aleksa NOVAK, *Utisci misijskog rada u Medjmurju, koje podaje iz svog vlastitog života iz iskustva br. Novak Aleksa*, dne 28. XII. 1949., 2. Na vjenčanju je pjevao pjevački zbor BC Mačkovec pod ravnanjem “učitelja glazbe g. Šmita (iz Zgb.?)”. S. BISTROVIĆ, n. dj., 4.

⁸¹ Crtež školske zgrade objavljen je u *Jahresberichte des Presbiteriums der ev. Kirchengemeinde in Agram*, 1888.

Europi. Drugi je bio J. H. Rushbrooke, baptistički povjerenik za Europu (Baptist Commissioner for Europe) Britanskoga baptističkog saveza (Baptist Union of Great Britain). Odlučeno je da će baptisti iz Amerike podupirati hrvatske propovjednike tako da će davati iznos polovice njihove mjesečne plaće, a da će baptisti iz Engleske podupirati siromašne hrvatske baptističke obitelji.⁸²

Gill i Rushbrooke otputovali su odmah nakon tog sastanka u Bački Petrovac u Vojvodini gdje se održavala Savezna konferencija koja je počela čitanjem zapisnika sastanka koji su Gill i Rushbrooke održali u Zagrebu. Na konferenciji je proglašeno postojanje "Saveza baptista u Jugoslaviji". Uz bilješke o planovima američkih baptista da otvore misijsku školu, kršćansku tiskaru i grade baptističke crkve, zapisnik bilježi raspravu o novčanoj pomoći američkih baptista baptističkoj misiji u Jugoslaviji. U tom kontekstu određeno je da Zrinščak mjesečno dobija 2.300 kruna te nadoknadu putnih troškova.⁸³

Gill je ponovno posjetio Zagreb 14. lipnja 1922., ovaj put u pratnji Tajbla (Robert Teubel) iz Milana, te se susreo s baptistima iz Hrvatske i Slavonije. Zapisnik ne bilježi koliko ih je bilo i tko je bio prisutan. Tom je prilikom Gill zatražio da se osnuje komite koji će odrediti uvjete pod kojima se poziva Vacek da se iz SAD-a doseli u Hrvatsku.⁸⁴

Sjednica Odbora Pokrajinske konferencije, vjerojatno komiteja čije je osnivanje zatražio Gill desetak dana ranije, održana je u Zagrebu 25. lipnja 1922. Odbor je ustrojen u sljedećem sastavu: predsjednik Ivan Zrinščak, podpredsjednik Gustav Lotz, blagajnik Josip Baluban, pomoćni blagajnik Tomislav Vincetić te članovi odbora Jovan Jekić, Aleksa Novak i Josip Mesar.⁸⁵ Za delegate srpsko-hrvatske konferencije za sjednicu jugoslavenskog saveza izabrani su Zrinščak i G. Lotz. Odbor je odlučio da Zrinščak do daljnjega ostaje starješina, a da će Vacek, kad stigne, biti prvi propovjednik. Na poslijetku, donesena je odluka da se uputi poziv Vaceku da dođe u Zagreb, uz primjedbu da je teško naći stan u Zagrebu.⁸⁶

Razgovori o pozivanju Vaceka iz Amerike nisu se počeli voditi tijekom ovih dvaju sastanka u lipnju 1922., premda nije sasvim jasno koji je bio točan tijek tih razgovora. Prema nekim izvorima odluka da se Vacek pozove iz SAD-a donesena je još u Daruvaru 28. ožujka 1921. Primjerice, Baluban u svojim sjećanjima piše: "Međutim, budući da je Zrinščak već bio star, na daruvarskoj konferenciji istovremeno je odlučeno da se baptistima u Americi uputi molba da financiraju povratak Vinka Vaceka iz Amerike i njegov budući rad u Hrvatskoj."⁸⁷ Vacek izvješćuje da su nakon daruvarske konferencije uslijedili

⁸² Zapisnik BCZ-a 23. ožujka 1922.

⁸³ Zapisnik Savezne konferencije iz Bačkog Petrovca izvorno je zapisan na slovačkom. On nosi nadnevak 22. i 23. ožujka 1922. što se protivi nadnevku iz zapisnika sastanka u Zagrebu.

⁸⁴ Zapisnik BCZ-a, 1. lipnja 1922.

⁸⁵ Mesara je krstio Vacek u Detroitu prije 1917. Mesar se vratio u Hrvatsku 1919. i naselio u Zlatar Bistrici. Iz Amerike je dobio 25.000 din za izgradnju baptističke crkve, ali je novac posudio Nadju koji je bankrotirao pa nije mogao vratiti novac. Mesar se odselio i otišao iz crkve. Spominje se samo jednom 1923. kao pretplatnik *Glasa evanđelja*.

⁸⁶ Zapisnik BCZ, 25. lipnja 1922.

⁸⁷ J. i J. BALUBAN, *n. dj.*

pozivi, a posebno spominje Zrinščakovo pismo od 20. travnja 1922. u kojem ga poziva da dođe u Hrvatsku.⁸⁸ Ovo pismo može se vremenski smjestiti samo u razdoblje nakon Pokrajinske konferencije u Daruvaru (i Savezne u Bačkom Petrovcu), a prije dvaju lipanjskih sastanaka u Zagrebu u kojem nije bilo drugih sastanaka.

S druge strane, značajno je da Zrinščak u svom izvješću o daruvarskoj konferenciji i njezinim zaključcima ne spominje odluku o pozivanju Vaceka. Novak u svojim sjećanjima piše: „Pošto je br. Zrinščak bio u starosti i slab, teško je obavljao misijski rad, dogovorili smo se u Zagrebu više nas braće da pozovemo br. Vaceka iz Amerike. Stavili smo molbu braći u Americi, koji su nam odobrili,(...)“⁸⁹ Ova tvrdnja podrazumijeva da je već prošlo određeno razdoblje tijekom kojeg je Zrinščak bio uključen u misijski rad, ali mu je to bilo naporno zbog starosti i slabosti, pa se može tumačiti kao natuknica koja upućuje na lipanjske sastanke u Zagrebu 1922.

5. Uloga i djelovanje Josipa Balubana

Vinko Vacek i njegova obitelj stigli u Zagreb 29. rujna 1922. Na željezničkoj postaji dočekala ih je skupina zagrebačkih baptista.⁹⁰ Nakon što su provedli oko dva tjedna u privremenom smještaju Crvenog križa na zagrebačkom kolodvoru,⁹¹ obitelj Vacek se privremeno smjestila kod bračnog para Zrinščak u stanu koji je imao samo jednu sobu i kuhinju. Zrinščakovi su spavali u kuhinji na otomanu, a devetero Vacekovi na njihovu krevetu i na podu.⁹² Vacekovi su pet tjedana uzaludno tražili primjereniji smještaj u Zagrebu, ali budući da ga nisu našli, odselili su se u Staro Petrovo Selo. Tamo su kod obitelji Paunović, koje je Vacek bio krstio u Detroitu, a koji su se u međuvremenu vratili u Hrvatsku, proveli šest mjeseci, a onda se preselili u Daruvar.⁹³

Vacekovo odseljenje iz Zagreba otvorilo je pitanje vodstva BCZ-a. Vacek je, doduše, bio rukopoloženi propovjednik za cijelu Hrvatsku te stoga na neki način posebno odgovoran za baptističku zajednicu u glavnom gradu, ali on svakako nije bio zadužen za svakodnevno vođenje crkve. Zrinščak se bio povukao u mirovinu pa se nipošto ne može tvrditi da je upravo on vodio zajednicu sve do Vacekova povratka u Zagreb 1927.⁹⁴ Na temelju činjenice da od 15. siječnja 1923. dvije godine nije bila održana nijedna skupština BCZ-a i iz natuknice da je početkom 1925. bilo potrebno srediti vođenje skupštine i

⁸⁸ V. VACEK, *n. dj.*, 103.; R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 57.-58.

⁸⁹ A. NOVAK, *Utisci misijskog rada u Međimurju*, 2.

⁹⁰ V. VACEK, *n. dj.*, 104.

⁹¹ Pismo Richarda Magerlea [unuka Vinka Vaceka] autoru od 15. rujna 2007.

⁹² Fanny Vacek MATETIĆ, „Povodom 50-godišnjice smrti propovjednika Vinka Vacek 28. jula 1939 – 28. jula 1989“, 2. Slično u pismu Fanny Vacek Matetić od 25. srpnja 1989. iz Orlanda, naslovljeno na Rozi, Bernie, Mary, str. 2. Postoji nekoliko verzija istog pisma koja se razlikuju u manjim pojedinostima.

⁹³ KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 62.-65.

⁹⁴ *Isto*, 68.

crkvenu blagajnu, može se zaključiti da je BCZ u tom razdoblju djelovala pomalo neorganizirano. Zato je sazvan sastanak svih članova 20. siječnja 1925., a i Vacek je doputovao iz Daruvara te predsjedao sjednici. U ostale crkvene činovnike (odbor) za predsjednika je izabran Baluban. Dužnosti predsjednika ovako su opisane: "Predsjednik je dužnost; za stvari zajednice se brinuti, njih nadgledati sjednice otvarati njih predsjedati i za riješenje predložene stvari, glasanjem u zaključak dovesti. Na zborovima i sjednicama dužan je nada sve mir i red držati."⁹⁵

Razvidno je da predsjednik Josip Baluban nije bio rukopoloženi propovjednik koji je imao ovlasti obavljati baptističke obrede krštenje i vjenčanje niti dijeliti Večeru Gospodnju, za što je u Hrvatskoj bio opunomoćen ponajprije Vacek, a onda i Novak, a kasnije i drugi. Međutim, Baluban je predsjedao svih sljedećih šest sastanaka skupštine BCZ-a⁹⁶ dok je Vacek kao gost bio prisutan samo na jednom od njih.⁹⁷ Baluban je također sljedeće tri godine bio odgovoran za službu Riječi u BCZ-u te je redovito propovijedao. Potvrdu tvrdnje o Balubanovoj vodećoj ulozi u BCZ-u u ovom razdoblju pruža i slovački baptistički časopis *Rozsieváč* iz 1926. koji navodi da je Baluban voditelj BCZ-a.⁹⁸ Stoga se s pravom može ustvrditi da je upravo Baluban bio vodeća osoba BCZ-a u razdoblju do Vacekova doseljenja u Zagreb.⁹⁹

6. Zrinščak i Bedeković

Nakon Vacekova dolaska u Hrvatsku krajem 1922., Zrinščak se smjesta i potpuno povukao u mirovinu. Nije obavljao ni krštenja ni vjenčanja. Nijednom se ne spominje u baptističkom glasilu *Glas evanđelja* koje je počelo izlaziti u siječnju 1923. i bilježilo događaje u baptističkim crkvama u Jugoslaviji. Ne spominje se ni u zapisnicima Pokrajinske srpsko-hrvatske konferencije te ne obnaša nikakvu dužnost u njoj. Također se uopće ne spominje ni u zapisnicima BC-a Zagreb nakon povijesnog uvodnika koji je prema njegovu kazivanju zapisao Baluban između 28. travnja 1921. i 23. travnja 1922.¹⁰⁰

⁹⁵ Zapisnik BCZ-a od 20. siječnja 1925. Predsjednik i njegove dužnosti ne spominju se u *Ledgeru*.

⁹⁶ 8. studenoga 1925., 24. svibnja 1925., 29. kolovoza 1926., 25. siječnja 1927., 27. veljače 1927., 2. lipnja 1927.

⁹⁷ Zapisnik BCZ-a od 25. siječnja 1927.

⁹⁸ *Rozsieváč. Kresťanský obrazkový kalendár na rok 1926.*, Urednik F. Kolator, 130.

⁹⁹ Kako je to još 1976. ispravno ustvrdio J. D. HOPPER, *A History of Baptists in Yugoslavia: 1862-1962*. 127. Posrednu potporu daje i sam Vacek. U njegovoj ostavštini nalazi se, između ostalog, i nedatirani koncept prikaza početka baptističkog rada u Hrvatskoj po mjestima („Kako je gdje počeo rad“) u kojem je svojom rukom pod točkom 5. zapisao „Zagreb. Zrinščak – Baluban.“

¹⁰⁰ Jedina iznimka je Hopperov navod da su se sastanci baptista u Hrastniku u Sloveniji počeli održavati 1923. u domu Jurija Čatera te da su Zrinščak i Vacek zajedno posjećivali ove slovenske baptiste. Hopper navodi da je prvo krštenje u Hrastniku obavio Zrinščak te krstio osam ljudi (J. D. HOPPER, „Baptist Beginnings in Yugoslavia“, *Baptist History and Heritage* O. 1982, br. 17/4, 28.-37. Hopper ponavlja ovu tvrdnju u svom doktoratu: „According to the agreement at the

Stjepan Bedeković je bio jedan od utemeljitelja BCZ-a te njezinih prvih članova nakon Prvoga svjetskog rata. Zna se da je bio jedan od onih koji su krajem 1922. dočekali Vacekove u Zagrebu, ali se odonda ne spominje ni tijekom Zrinščakova djelovanja ni u kasnijem razdoblju. Ne spominje se u Zapisniku BC-a Zagreb, ni u *Glasi evanđelja*, ni u zapisnicima Pokrajinske srpsko-hrvatske konferencije.¹⁰¹ Očito je da nije bio uključen u život i rad BCZ-a, premda je redovito uplaćivao pretplatu za *Glas evanđelja*¹⁰² te novčano pomagao baptističke crkve u Hrvatskoj.¹⁰³

Zrinščak i Bedeković ipak se u ovom razdoblju spominju još jednom. Zapisnik Pokrajinske konferencije u Mošćenici 13. svibnja 1926. bilježi zaključak da se Ivan Zrinščak treba isključiti iz BC-a Zagreb „pošto se svojim ponašanjem protivi Duhu Riječi Božje i da se neda opomenuti premda su braća ponovno u ljubavi to učinili“. Očito je da je riječ o problemu koji je trajao već dulje vrijeme. Na istom sastanku donesena je slična odluka i o Bedekoviću: „Konferencija uzima do znanja da gosp. Bedeković iz Zagreba i Zelenka – Uljanik nisu naši članovi.“ Zanimljivo je da se nigdje ne navodi narav problema niti konkretni razlozi isključenja ijednoga od njih.¹⁰⁴ Također je zanimljivo da Zapisnik BCZ-a ne sadrži nikakve podatke ni o jednom slučaju. Međutim, odluka je bila iznimno značajna, možda zato što je riječ o pojedincima s dugogodišnjim baptističkim stažom, pa je obavijest Pokrajinske konferencije o isključenju Zrinščaka i Bedekovića objavljena u sljedećem broju *Glasa evanđelja*.¹⁰⁵

7. Mjesta okupljanja

Fritz Lotz u svom pismu bilježi¹⁰⁶ da su se zagrebački baptisti odmah nakon rata sastajali kod Zrinščaka u Nikolićevoj 9 koji je održavao službu Božju svake večeri i svake nedjelje. Kako je riječ o malom jednosobnom stanu, pitanje prikladnog prostora za okupljanje baptističke zajednice u Zagrebu namevalo se od najranijih dana. Tako je na sastanku Pokrajinske konferencije 1922. raspravljano o tom pitanju. Odlučeno je da Zrinščak, Vincetić i Baluban trebaju naći lokaciju za gradilište i izraditi proračun za projekt gradnje baptističke

Serbo-Croatian Conference in 1927, the mission endeavor in Slovenia was incorporated into the work of the Conference under the Zagreb congregation. Ivan Zrinščak and Vinko Vacek often tended the small fellowship in the Trbovlje area and later in Kranj and Maribor.” J. D. HOPPER, *n. dj.*, 133. Iz ovoga je razvidno da Hopper smješta zajedničko djelovanje Zrinščaka i Vaceka nakon 1927., što je nemoguće jer je Zrinščak 1926. bio isključen iz BCZ-a, a umro 1928.

¹⁰¹ Zapisnici su vođeni posebno za svaki sastanak i istipkani. Obuhvaćaju razdoblje od 1926. do 1960.

¹⁰² *Glas evanđelja* 1923., br. 6, 49.; 1925., br. 3, 36.; 1925., br. 11, 132.; 1925., br. 12, 143.; 1926., br. 1, 12.; 1926., br. 4, 48.; 1926., br. 6, 72.; 1926., br. 9, 108.; 1927., br. 4, 47.

¹⁰³ Bedeković je uplatio 25 kruna za pomoć stradalima od požara u Mačkovcu. *Glas evanđelja* 1925., br. 11, 132. Ranije te godine veliki požar u Mačkovcu uništio je gospodarske zgrade nekoć licini lokalnih baptista. S. BISTROVIĆ, *n. dj.*, 4.

¹⁰⁴ Zapisnik Srpsko-hrvatske pokrajinske konferencije od 13. svibnja 1926.

¹⁰⁵ *Glas evanđelja* 1926., br. 5, 59.

¹⁰⁶ Pismo Fritza Lotza Franji Klemu od 27. rujna 1959.

crkve u Zagrebu. G. Lotz će o tome obavijestiti Gilla koji će pokušati osigurati potrebna novčana sredstva.¹⁰⁷ Gill je u ožujku 1923. na sastanku s *mission komite* Baptističkog saveza u Novom Sadu. Gill je obećao novčanu pomoć za Zagreb,¹⁰⁸ ali se pitanje gradilišta i zgrade više ne pojavljuje u zapisnicima BCZ-a u ovom razdoblju te se može zaključiti da je potraga zbog nepoznatih razloga obustavljena.¹⁰⁹

Sastanci u stanu Zrinščakovih vjerojatno su prestali najkasnije ujesen 1922. u vrijeme kada je obitelj Vacek živjela kod Zrinščakovih pet tjedana te nakon Zrinščakova povlačenja iz djelatne službe. Čini se da se zajednica upravo zato tijekom 1923. neko vrijeme sastajala u Lotzovu stanu „u strmoj cesti”,¹¹⁰ a moguće i kod Balubanovih u Marovskoj [Masarykovo] 3 i kod Lesara u Tkalčićevoj ulici.¹¹¹

Sljedeće okupljalište zajednice bio je stan češke obitelji Lanc, koji su se u Zagreb doselili možda već 1920.¹¹² Izvjesno je pak da je postolar Lanc bio među ljudima koji su dočekali Vacekove kad su ovi pristigli iz Amerike u Zagreb ujesen 1922.¹¹³ Lanc se već početkom izlaženja *Glasa evanđelja* 1923. spominje kao pretplatnik iz Zagreba.¹¹⁴ Bogoslužja zagrebačkih baptista održavala su se u stanu Lancovih najkasnije od 1924. Osim Lotza kod Lancovih su tada dolazili i Baluban [sa ženom] i Bistrovic.¹¹⁵ Prilikom Gillova posjeta početkom prosinca 1924. održan je bogoštovni sastanak „kod br. Lanca”.¹¹⁶ Krajem 1925. Lanc je u sobi u svom stanu gdje se zajednica sastajala ponudio prostor za harmonium. Zajednica je za to odobrila 8.000 dinara te ovlasila Lotza da kupi harmonij,¹¹⁷ što je on i učinio. Godine 1926. zajednica se i dalje sastaje na istoj adresi. Slovački baptistički časopis *Rozsieváč* navodi točnu adresu (Prilaz 27) te raspored sastanaka i Lancovo ime kao „Jos”.¹¹⁸ Osim osiguravanja mjesta za sastanke zagrebačkih baptista, jedini poznati uvid u sudjelovanje obitelji Lanc u životu zajednice bilježi *Glas evanđelja*. Sredinom 1926. zagrebački su baptisti posjetili baptiste u Dugoj Resi, a među Zagrepčanima poimence se spominje troje, od kojih su dvoje brat i sestra Lanc.¹¹⁹ Iz ovoga razdoblja potječe i neda-

¹⁰⁷ Zapisnik BCZ-a od 14. lipnja 1922.

¹⁰⁸ *Glas evanđelja* 1923., br. 3, 24.-25.

¹⁰⁹ Gill je krajem svibnja 1924. ponovno bio u Zagrebu i sreo se sa zagrebačkim baptistima, propovijedao, ali nema spomena o razgovoru o crkvenoj zgradi. *Glas evanđelja* 1924., br. 1, 10.

¹¹⁰ Pismo Friedricha Lotza Franji Klemu od 27. rujna 1959.

¹¹¹ Ovaj neprovereni podatak o posljednja dva okupljališta potječe od Elizabete Gruić (kćeri Pavla Bistrovića koju su usvojili i odgojili Pavlov brat Ivan Bistrovic i njegova žena).

¹¹² Prema kazivanju I. Bistrovića zapisanom u tekstu predavanja o počecima baptističkoga rada u Hrvatskoj i Zagrebu koje je J. D. Hopper održao u Baptističkoj crkvi u Zagrebu oko 1976. g. Tekst duljine sedam stranica istipkan je na temelju snimki na kaseti (koja više ne postoji).

¹¹³ R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 63.

¹¹⁴ *Glas evanđelja* 1923., br. 3, 34. i dalje; *Glas evanđelja* 1924., br. 2, 24.; *Glas evanđelja* 1925., 12, 143. Navodi se samo „J” kao prvo slovo imena.

¹¹⁵ Pismo Friedricha Lotza Franji Klemu od 27. rujna 1959.

¹¹⁶ *Glas evanđelja* 1925., br. 2, 8.

¹¹⁷ Zapisnik BCZ-a 8. studenoga 1925.

¹¹⁸ *Rozsieváč*, 130.

¹¹⁹ *Glas evanđelja* 1926., br. 6, 71.

tirana fotografija iz ostavštine Josipa i Janje Baluban.¹²⁰ Fotografija prikazuje muškarca i ženu, dvije djevojke, jednu od dvadesetak godina, a drugu petnaestak godina te dječaka od oko sedam godina. Fotografija navodi na zaključak da je riječ o obitelji s troje djece. Na poledini je zapisano: „Obitelj Lancovi. Prilaz Zagreb”.¹²¹

Lancovi su se odselili iz Zagreba u Prag vjerojatno početkom 1927.¹²² U povijesti BCZ-a spominju se samo još jednom i to prilikom putovanja Balubanovih u Prag 17. kolovoza 1928.¹²³ U ostavštini Balubanovih nalazi se i crno-bijela fotografija koja prikazuje Lanca i njegovu ženu, starije nego na prvoj fotografiji, a na poledini je zapisano „Josef i Sofie Lanc. U Pragu 1936.” Tako su tek odatle poznata imena bračnog para Lanc.

8. Bogoštovlja

O rasporedu i ustroju bogoštovnih sastanaka zagrebačkih baptista do 1925. može se samo nagađati, premda se s velikom sigurnošću može pretpostaviti da je bogoštovlje uključivalo čitanje Svetoga pisma i tumačenje, odnosno propovijed, zajedničku molitvu, pjevanje i svetkovanje Večere Gospodnje (euharistije). Na sastanku skupštine u siječnju 1925. odlučeno je da se kupe [posebne] *tace* i kalež za Večeru Gospodnju.¹²⁴ Na sljedećem sastanku skupštine krajem iste godine raspravljalo se o ponašanju prije početka bogoštovlja. Zajednica se složila da se prisutni trebaju vladati „tiho, ozbiljno i svečano”.¹²⁵ Slični se zahtjev ponavljao sljedećih desetljeća kadgod bi zajednica raspravljala o toj temi.

Zajednica je tek 1926. raspravljala o točnom vremenu održavanja bogoslužja i njihovu ustroju. Tako je odlučeno da će nedjeljno bogoslužje početi molitvenim satom (10:00 – 10:30) koje će naizmjenično voditi sva braća. Nakon toga slijedit će služba Božja (propovijed), (10:30 - 11:00) čiji će redosljed biti: pjesma, čitanje riječi Božje, molitva, pjesma, propovijed (tumačenje riječi), molitva, završetak s pjesmom. Nedjeljna škola održavat će se poslijepodne (16:00 – 17:00), a zatim pjevanje (17:00 – 18:00). Četvrtkom na večer (20:00 – 21:00) državat će se pjevanje s molitvenim sastankom.¹²⁶

Na idućem sastanku zajednice iste godine raspravljalo se koliko puta voditelj molitvenog sastanka treba dati prilike zajednici za javnu molitvu. Odlu-

¹²⁰ Cijelu ostavštinu bračnog para Baluban pregledali, sredili i skenirali David i Miroslav Dobutović u Andrijaševcima te je 2001. prosljedili Rubenu Kneževiću koji ju je ustupio na korištenje autoru.

¹²¹ Postoji još jedna fotografija bračnog para Lanc otprilike iz istog razdoblja, bez ikakve bilješke. Fotografiju je autor dobio od Elizabete Bistrović u lipnju 2006.

¹²² *Glas evanđelja* 1927., br. 4, 47. bilježi pretplatu: “J. Lanc Prag”.

¹²³ J. i. J. BALUBAN, *n. dj.*

¹²⁴ Zapisnik BCZ-a od 20. siječnja 1925.

¹²⁵ Zapisnik BCZ-a od 8. studenoga 1925.

¹²⁶ Zapisnik BCZ-a od 24. svibnja 1926.

čeno je da svaki voditelj sam odredi „hoće li zajednici dati prilike za molitvu jednim ili dvama podizanjima”.¹²⁷

Krajem 1926. raspored bogoštovnih sastanaka i dalje je nepromijenjen, osim što je početak nedjeljne škole pomaknut jedan sat ranije, to jest na 15:00.¹²⁸ Do prve značajne promjene ustroja bogoslužja dolazi 1927. Tada je odlučeno da će se nedjeljna škola održavati nedjeljom ujutro nakon molitvenog sata, a bogoslužje, produljeno s pola sata na jedan sat, nedjeljom na večer. Ostali sastanci slijede raniji raspored. Također je odlučeno da će nedeljnu školu držati M. Lovrec i I. Bistrović naizmjenice svaki po tri mjeseca.¹²⁹

Iz prethodnoga je razvidno da se u ovom razdoblju naziv nedjeljna škola odnosio na katehezu odraslih, odnosno ono što se kasnije u BCZ-u nazivalo nedjeljnim poukama. Vjerojatno je upravo Vacek zaslužan za razvoj ovoga koncepta nedjeljne škole koji je prenio iz SAD-a (Sunday School). Poseban rad s djecom u ovom razdoblju još nije otpočeo, a i poseban rad s mladeži počeo je na razini Saveza tek 1928. Za razdoblje do kraja 1927. ne postoje podaci o obilježavanju Božića, Uskrsa, Majčinog dana ili drugih blagdana. Zajednica BCZ-a prvi je put, koliko se zna, organizirala skupni doček Nove godine krajem 1924.¹³⁰ Prvo podrobnije izvješće o dočeku Nove godine u Zagrebu napisao je I. Bistrović 1926.: „Skupismo se dakle u našu skupštinsku prostoriju, koja je podaleko od buke velegrada, tako da smo mogli u miru i tišini kao i naš Spasitelj našega Oca nebeskoga slaviti i u Njemu se radovati. Početkom našeg sastanka u Gospodu koji je bio oko 10 sati u večer, brat J. Baluban je pročitao Psalam 103, te krasno razlagajući riječi spomenutog Psalma, predočio nam je mnoga dobročinstva koja smo od Gospoda prošlu godinu primiti mogli. Prije 12 sati sklonismo se na naša koljena, te izljevajući naša srca pred Bogom na molitvama i zahvalnosti, prekoracismo iz stare u Novu Godinu. Nakon molitve čestitali smo sretnu godinu jedan drugome stisnuvši si srdačno desnice svoje i želeći da ostanemo u bratskoj ljubavi i zajednici našega Spasitelja po sve dane našega života.

U to su i sestre pripravile okrpju za naša tijela, gdje se osobito osjećasmo sretni i radosti, kad smo mogli svaki pojedini kazati što je Gospod snama učinio prošlu godinu. Mnogima su suze radosnice potekle po obrazima slušajući ta iskrena svjedočanstva za milost Oca našega nebeskoga.”¹³¹

¹²⁷ Zapisnik BCZ-a od 29. kolovoza 1926.

¹²⁸ *Rozsjevač*, 130.

¹²⁹ Zapisnik BCZ-a od 27. veljače 1927.

¹³⁰ Doček se ne spominje izravno, ali se može iščitati iz činjenice da je u siječnju 1925. u *Glasu evanđelja* objavljena pjesma „Silvestrovo” s napomenom „Preveo i govorio F. Lotz.”, *Glas evanđelja* 1925., br. 1, 4.

¹³¹ *Glas evanđelja* 1926., br. 1, 10.

9. Crkvena glazba

Zagrebački su baptisti još prije Prvoga svjetskog rata rabili pjesmarice za pjevanje duhovnih pjesama. Još 1896. bečki su baptisti članovima novoosnovanog BCZ-a poslali sto primjeraka pjesmarice duhovnih pjesma *Glaubensstimme*.¹³² Tu su pjesmaricu rabili i njemački baptisti u Jugoslaviji. Bedeković je 1907. nabavio kasnije izdanje iste pjesmarice tiskanu 1907.¹³³ Iste je godine Bedeković kupio i primjerak pjesmarice *Pjesme za Kraljevstvo Božje kao za pobudu i unapredjenje kršćanskog života iz 1907. zagrebačkoga evangeličkog vikara Johanna Zmaile*.¹³⁴ Zmaile je preveo i prepjevao njemačke evangeličke pjesme te su je redovito rabili hrvatski evangelići.¹³⁵ Iz vremena nakon Prvoga svjetskog rata sačuvana je pjesmarica duhovnih pjesma *Pjesme o vjeri, nadu i ljubavi* iz 1900.¹³⁶ koju je 1920. nabavio Baluban pa se može pretpostaviti da su rani baptisti pjevali i iz nje.

Logično je pretpostaviti da su zagrebački baptisti pjevali iz tih pjesmarica i poslije Prvoga svjetskog rata. Možda su se koristili i drugima koje su se rabile u to vrijeme u drugim baptističkim crkvama, ali za to nema dokaza.¹³⁷ Dodatni poticaj baptističkom crkvenim pjevanju u cijeloj Hrvatskoj bila je pjesmarica *Pjesnik vjere: Pjesme za uporabu u skupštini i domu* koju je 1925. za Savez baptista tiskao u Daruvaru Gustav Lotz.¹³⁸ Treba spomenuti da su u pjesmaricu uvrštene mnoge pjesme preuzete iz Zmailine pjesmarice i to bez promjena ili tek uz neznatne promjene.

Ne zna se jesu li do 1925. zagrebački baptisti pjevali a capella ili uz pratnju glazbala. Zna se da je 1925. kupljen harmonij.¹³⁹ U to je vrijeme u BCZ-u okupljen i mali zbor, a Fritz Lotz je učio note.¹⁴⁰ Učinak je bio vidljiv već sljedeće godine. Na Pokrajinskoj je konferenciji u Mošćenici u svibnju „baptistički pjevački zbor iz Zagreba nekoliko krasnih pjesama pjevao, čime je služba Božja

¹³² Dopis Hansa Graf-Stuhlhoffera autoru od 15. srpnja 2007. u kojem navodi taj podatak iz zapisnika BC-a Beč od 23. veljače 1896.

¹³³ *Glaubensstimme*, Kassel 1906. Pjesmarica sadrži rukom pisani zapis: „Stjepan Bedeković, Kupio 15 Kolovoza 1907”

¹³⁴ *Pjesme za kraljevstvo Božje kao za pobudu i unapredjenje kršćanskog života*. Izdao u vlastitoj nakladi Pastor J. Zmaile zagrebački evangelički župni vikar. Tisak J. Kurzmana u Zagrebu, 1907. U tom primjerku Zmailine nalazi se otisak pečata Baptističke crkve Zagreb. Pečat je okrugao i uz obod je ispisan tekst: „I. HRV. PRAVOKRŠĆ. BOGOŠTOVNA OPĆINA U ZAGREBU.“ U sredini pečata otisnut je tekst „IHS (na poprečnoj crti slova H stoji križ) BAPTISTA UTEMELJENO 1891.” Ovaj je pečat jedinstveni dokaz o mogućem službenom početku BCZ-a 1891.

¹³⁵ Vidi R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, bilj. 62.

¹³⁶ Zagreb: Tisak Marićeva litografskog zavoda, 1900. U pjesmarici je rukom pisani zapis: “Baluban Joseph. Beoscin 2 Maj 1920.” Na naslovnici pjesmarice također se nalazi otisak pečata Eugena Danijela Dobutovića kojemu je Baluban kasnije vjerojatno poklonio pjesmaricu.

¹³⁷ Podrobnije u članku o pjesmaricama koje su se rabile u baptističkim crkvama, a koji priprema Ruben Knežević.

¹³⁸ Obavijest o izdavanju pjesmarice objavljena je u *Glasu evanđelja* 1925., br. 7, 83.

¹³⁹ Ne zna se zašto ga F. Lotz naziva „kobnim”.

¹⁴⁰ Pismo Friedricha Lotza Franji Klemu od 27. rujna 1959.

ukrašena bila, i veliki utisak na sve prisutne učinila”.¹⁴¹ Na krštenju obavljenom na Savi u svibnju 1926. zbor je pjevao četveroglasno,¹⁴² a za svečano je otvorenje BC-a Mačkovec potkraj 1926. uvijekbao i otpjevao psalam 91.¹⁴³

10. Vjenčanja

Od kraja 1922. do kraja 1927. u Zagrebu je obavljeno nekoliko vjenčanja baptističkim obredom, a sva je obavio Vinko Vacek. Prvo su se 4. prosinca 1923. vjenčali Josip Baluban i Janja Dobutović u stanu J. Balubana. To je bilo prvo vjenčanje po baptističkom obredu u Zagrebu.¹⁴⁴ Na fotografiji s vjenčanja vidi se devetero ljudi: uz mladence još I. Bistrović, T. Vincetić, V. Vacek, M. Vacek, A. Novak i dvije neidentificirane žene. Sljedeće godine, 28. rujna 1924., vjenčali su se Marija (Mara) Tkalčić iz Štrigove i Pavao Lesar iz Mačkovca. Na fotografiji s vjenčanja vidi se petnaestero ljudi: uz mladence još bračni parovi Lanc, Baluban, Vacek, Bistrović te Marko Lovrec i Aleksa Novak i troje koji nisu identificirani.

„Vjenčanje je svršio br. V. Vacek poslije podne u 3 sata, gdje smo od njega prije i poslije vjenčanja, uživali kroz sv. Pismo mnoge nauke i radosti.

Gospod da blagoslovi milog brata i sestru, i da im dade sile i trpljenja, da mogu sa radošću zajednički križ nositi, jedan drugom tako pomagati, da još i druga mlada braća i sestre, videći njihov pravo kršćanski život, mogu se odlučiti i tom stazom bračnog života poći.”¹⁴⁵

Još dva vjenčanja održana su dvije godine kasnije. Prvo su se 4. studenoga 1926. vjenčali¹⁴⁶ Ivan Bistrović (1897. – 28. listopada 1981.)¹⁴⁷ i Marija Moravec¹⁴⁸ (2. prosinca 1886.,¹⁴⁹ Češka – ?, Zagreb), a nedugo zatim, 8. prosinca 1926., vjenčali su se Marko Lovrec i Marija (Micika) Petrak (1901./1902. - ?). Marija je najkasnije od početka 1926. živjela u Zagrebu,¹⁵⁰ a krstio ju je Vacek 30. svibnja 1926. u Zagrebu.¹⁵¹ Na fotografiji s njihova vjenčanja vidi se četrdesetčetvero ljudi: uz mladence se od zagrebačkih baptista prepoznaju bračni parovi Baluban, Vacek, Lotz, Bistrović te Emil Lovrec. M. Lotz, koji

¹⁴¹ *Glas evanđelja* 1926., br. 5, 59.

¹⁴² *Glas evanđelja* 1926., br. 6, 69.-70.

¹⁴³ *Glas evanđelja* 1926., br. 12, 142.

¹⁴⁴ *Glas evanđelja* 1924., br. 7, 60.

¹⁴⁵ *Glas evanđelja* 1924., br. 4, 46.-47.

¹⁴⁶ *Glas evanđelja* 1926., br. 10, 120. Fotografiju mladenaca autor je dobio na uvid od Elizabete Grujić 2006.

¹⁴⁷ Osmrtnica.

¹⁴⁸ M[arija] Moravec pojavljuje se prvi put u vezi sa zagrebačkim baptistima kao pretplatnica *Glasa evanđelja*, 1926., br. 2, 23.

¹⁴⁹ “Članovi (1942.)”, br. 4.

¹⁵⁰ Pojavljuje se kao pretplatnica *Glasa evanđelja*, kao M[icika] Petra[k] iz Zagreba 1926. *Glas evanđelja* 1926., br. 2, 23.; M. Petrak iz Zagreba *Glas evanđelja* 1926., br. 7, 83.

¹⁵¹ *Agenda*, krštenja po datumu, br. 9.

je mladencima sročio i izrecitirao prigodnu pjesmu,¹⁵² napisao je i izvještaj o vjenčanju za *Glas evanđelja*.

„Poslije podne u 4 sata brzo se je napunila skupštinska soba. Nekoja braća i sestre su pridošli iz drugih krajeva da se raduju sa onima koji su radosni. I prijatelja je došlo nekoliko i iz Duge Rese, što je znak, da traže spasenje u Gospodu i zajednicu sa djecom Božjom. Nakon propovijedi iz I Moj 24- i vjenčanja, imali smo večeru Gospodnju gdje smo se mogli sjećati muka našega Spasitelja.

U večer nakon zajedničke večere sproveli smo još nekoliko sati slaveći Gospoda u pjesmama, deklamacijama i svjedočanstvu, te se razidjismo već kasno u noći puni radosti i zahvalnosti k Bogu na njegovoj milosti.“¹⁵³

11. Krštenja

Baptisti su od svojih povijesnih početaka posebnu važnost pridavali krštenju kao obredu koji se temelji na ranijem osobnom obraćenju i pojedinčevu svjesnom prihvaćanju Božje ponude spasenja. Krštenje oslikava umiranje grijeha i uskrснуće na novi život. Gradeći na sveobuhvatnosti ove promjene te nedvosmislenom svjedočanstvu novozavjetne prakse, baptisti su usvojili praksu krštenja podronjavanjem. Osim javnog svjedočanstva o osobnoj duhovnoj preobrazbi, krštenje je za baptiste i dio obreda ucjepljenja u opću zajednicu vjernika koje se postvaruje učlanjenjem u mjesnu baptističku zajednicu. Tako zvano primanje u zajednicu obično se održavalo na posebnom sastanku BCZ u tjednu neposredno prije krštenja u nedjelju.¹⁵⁴ Nakon krštenja krštenici su pristupali Večeri Gospodnjoj u kojoj su smjeli sudjelovati samo oni koji su osobno prihvatili Evanđelje i to potvrdili krštenjem.

Prvo baptističko krštenje u Zagrebu nakon onoga koje je obavio Zrinščak 1922. bilo je najvjerojatnije tek 1926. Na Pokrajinskoj konferenciji održanoj u Mošćenici 1926. Baluban izvješćuje da u Zagrebu imaju troje ili četvero ljudi spremnih za krštenje.¹⁵⁵ To je krštenje i obavljeno kasnije te godine,¹⁵⁶ točnije 30. svibnja 1926., a obavio ga je Vacek. Svečanost je počela jutarnjim bogoštovljem u devet sati.

„Poslije 10 sati krenuli smo svi k starom kupalištu na Savi, gdje smo mogli među mnogim slušateljima pjevati divne pjesme u 4 glasa, i gdje nam je naš brat Vacek tumačio o potrebi krštenja po nauci Svetoga Pisma...

¹⁵² *Glas evanđelja* 1927., br. 2, 18.-19.

¹⁵³ *Glas evanđelja* 1926., br. 12, 143.-144.

¹⁵⁴ Pri primanju u zajednicu kandidati za krštenje morali su odgovarati na pitanja članova odbora ili kojeg člana zajednice. Prvi pisani zapisi o primanju u BCZ potječu iz razdoblja tri godine kasnije, ali nema razloga sumnjati da je praksa primanja postojala već 1926., pa i ranije. Treba primijetiti da *Ledger* sadrži odjeljak 14. „O krštenju i večeri Gospodnjoj” te da *Agenda* sadrži obrazac pitanja koja se postavljaju kandidatima pri primanju. Više o primanju u mjesnu baptističku zajednicu bit će riječi u kasnijem planiranom članku.

¹⁵⁵ Zapisnik Pokrajinske srpsko-hrvatske konferencije od 13. svibnja 1926.

¹⁵⁶ R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 69.

Zanimljivo je bilo gledati slušaoce kojima su takvi događaji nepoznati bili, i kojima smo razdijelili mnogo traktata, te ih opominjali da si nabave Sveto Pismo u kojem će jedino naći put k spasenju. Neke je to diralo u srca, priznajući da je to dobro i pravedno...

Poslije podne opet smo se skupili u 3 sata, i nakon što nam je brat Vacek tumačio blagoslovene riječi, Rim 8:1-27, primili smo večeru Gospodnju, sjećajući se žrtve Isusove na Golgoti, te Njegove krvi koja nas čisti od svakoga zla i grijeha.¹⁵⁷

Premda Lotzov izvještaj spominje da je bilo kršteno četvero ljudi, prema Vacekovo evidenciji¹⁵⁸ kršteno je samo troje: Marija Moravec, Marija Petrak i Pavao Bistровić (6. siječnja 1901., Mačkovec – 1979.). Vacek u svom popisu krštenja *Agenda* pod brojem 7 bilježi da je toga dana u Zagrebu krstio Pavu Bistровića starog 26 godina. Međutim, prema popisu članova BCZ-a iz 1930.¹⁵⁹ P. Bistровić kršten je u Zagrebu 14. svibnja 1926. Ovaj je popis svojom rukom napisao upravo P. Bistровić, što unatoč razlici od dva tjedna u odnosu na Vacekov popis (*Agenda*) daje dodatnu vjerodostojnost datiranju krštenja P. Bistровića u proljeće 1926. premda točan datum ostaje neizvjestan.

Spomenuti Pavao Bistровić iz Mačkovca, kršten 1926., bratić je ranije spomenutoga Pavla Bistровića iz Mačkovca krštenoga 1922. i brat Ivana Bistровića Zagrebečkog. Ako datiranje krštenja ovoga P. Bistровića 1926. ukazuje i na njegovo mjesto boravka, onda je P. Bistровić najkasnije u proljeće 1926. već boravio u Zagrebu. Izvješća o pretplatama za *Glas evanđelja* i o dobrovoljnim priložima u ovom slučaju ne pomažu jer ne sadrže podatak o mjestu boravišta. Međutim, P. Bistровić nalazi se na fotografiji članova BCZ-a iz 1928. U Zapisniku BCZ-a izrijekom se prvi puta spominje tek sredinom 1929. kada preuzima dužnost tajnika BCZ-a.¹⁶⁰ Što se tiče njegove žene Tereze Maček (istoga imena kao i žena drugoga Pavla Bistровića!),¹⁶¹ ona je tek četiri godine kasnije zatražila primanje u BCZ i krštenje.¹⁶² U svjetlu svih činjenica može se ipak zaključiti da su se P. i T. Bistровić doselili u Zagreb najkasnije u proljeće 1926. te da je Pavao kršten u Zagrebu 1926. a Terezija 1930.

Sljedeće krštenje značajno za BCZ obavljeno je godinu dana kasnije. Kad je 3. srpnja 1927. organizirano krštenje u Trbovlju, među krštenicima je bila i

¹⁵⁷ Izvještaj Mirka Lotza objavljen je u *Glasi evanđelja* 1926., br. 6, 69.-70.

¹⁵⁸ Vacek je vodio podrobnu i točnu evidenciju krštenja koja je obavio. U *Ledger* je upisao krštenja koja su obavili propovjednici iz Mađarske i Austrije, krštenja koja je sam obavio u SAD-u prije dolaska u Hrvatsku 1922., krštenja koja je obavio Zrinščak 1921. - 1922., te krštenja koja je sam obavio u Hrvatskoj 8. veljače 1923. – 30. rujna 1923. Drugi sačuvani popis Vacekovih krštenja nalazi se u bilježnici naslovljenoj *Agenda* koja počinje s 1. svibnjem 1925. Vjerojatno je da je postojao još jedan popis koji je obuhvaćao razdoblje između, ali on nije sačuvan.

¹⁵⁹ Ovaj se popis nalazi u Zapisniku BCZ-a.

¹⁶⁰ Zapisnik BCZ-a od 29. svibnja 1929.

¹⁶¹ Podrobno rodoslovlje porodice Bistровić, iz kojega su razvidni odnosi spomenutih Bistровića, izradio je Stjepan P. Bistровić te ga uz popratno pismo poslao Rubenu Kneževiću 29./30. lipnja 1998.

¹⁶² Zapisnik BCZ-a 30. listopada 1930. Jedno od pitanja koje joj je bilo upućeno bilo je li je na krštenje nagovorio muž, što je ona porekla.

jedna ženska osoba iz Zagreba.¹⁶³ Radi se o Slovenki Olgi Černelc (Černelić) (1905./1906. - ?) iz Sv. Petra-Janje Gore koja je u to vrijeme boravila u Zagrebu.¹⁶⁴

12. Crkvena stega

Zagrebački baptisti su, kao uostalom i ostali baptisti s područja Kraljevine SHS, opstojali u sredini u kojoj su bili vjerska manjina i kojoj državno zakonodavstvo nije bilo posebno naklonjeno. Upravo zbog toga su veliku pažnju pridavali podržavanju unutarne čvrstoće i određivanju društvenih granica prema društvu izvan njihova kruga. Jedan od zornih pokazatelja ovih napora je crkvena stega.

Tijelo mjerodavno za izricanje stegovnih mjera bila je skupština na kojoj se raspravljalo i o drugim pitanjima važnim za učinkovito djelovanje zajednice. Upravo je zbog toga bilo važno odrediti tko smije, a tko ne smije biti na skupštini i sudjelovati u donošenju važnih odluka. Nakon rasprave o pitanju smiju li osobe koje nisu članovi crkve biti na sastanku skupštine ili odbora, skupština BCZ-a zaključila je 1925. da ovi „ni u kom slučaju” ne smiju biti prisutni.¹⁶⁵ Tu je odluku godinu dana kasnije potvrdio i Vacek,¹⁶⁶ te je ta odluka vrijedila još desetljećima.

Stegovne mjere bile su opomena i isključenje.¹⁶⁷ Tako je I. Bistroviću izrečena opomena i poticaj „da se više trudi u razmatranju i tumačenju Biblije”.¹⁶⁸ I. Bistrović i R. Lovrec kasnije su dobili i opomenu na veću revnost u davanju za djelo Božje. Obojica su priznali da uviđaju svoju krivnju i obećali nadoknaditi zaostalo.¹⁶⁹ I neuredan život bio je razlog rasprave o stegovnom postupku. Premda se ne znaju točne okolnosti, Zapisnik bilježi: „Zbog nekorektnog življenja nekoliko sestara iz Međumurja predlaže se opominjanje eventualno isključak iz zajednice.”¹⁷⁰ Ipak, jedine osobe za koje se zna da su bile isključene iz BCZ-a u ovom razdoblju bili su Zrinščak i Bedeković. Čini se da je odluke prvo donijela BCZ te da ju je potvrdila Pokrajinska konferencija te dala

¹⁶³ U izvješću Martina Hlastana ne navodi se ime te osobe. *Glas evanđelja* 1927., br. 8, 93.

¹⁶⁴ Vacek u bilježnici *Agenda* bilježi podatke svih devetero krštenika među kojima je i Černelc, ali navodi mjesto rođenja premda ne i boravište. Taj se podatak može iščitati iz Popisa članova BCZ-a 1930. koji pod brojem 11 navodi ime Olge Černelc (uz činjenicu da se nijednog od osmero drugih krštenika ne može povezati sa Zagrebom). Černelc se očito nekoliko godina prije toga doselila u Zagreb. Popis iz 1930. točno navodi datum njezina krštenja, ali ga pogrešno locira u Zagreb.

¹⁶⁵ Zapisnik BCZ-a od 8. studenoga 1925.

¹⁶⁶ Zapisnik BCZ-a od 25. siječnja 1927.

¹⁶⁷ *Ledger* sadrži relevantni odjeljak “3. Savez. Crkvena kazna” koji se поблиže bavi crkvenom stegom.

¹⁶⁸ Zapisnik BCZ-a od 29. kolovoza 1926.

¹⁶⁹ Zapisnik BCZ-a od 27. veljače 1927.

¹⁷⁰ Zapisnik BCZ-a od 2. lipnja 1927.

objaviti tu vijest u *Glasi evanđelja*.¹⁷¹ Treba uočiti da se u tekstu obavijesti za Bedekovića i Zrinščaka rabi naziv „prijatelj”, a Bedekovića isto i „gospodin“. Ovi su izrazi označavali osobu koja nije član zajednice i nisu se rabili za članove zajednice koji su se nazivali „braćom” i „sestrama”. Zato se i Djurašević naziva „gospođom”, a ne „sestrom”.¹⁷²

13. Ustroj skupštine i uloga crkvenih činovnika

Skupština BCZ-a do 1925. nije postojala, odnosno postojala je samo Pokrajinska konferencija u kojoj su bili predstavnici nekoliko konstitutivnih crkava od kojih je BCZ imala vodeću ulogu. Prva samostalna skupština BCZ-a za koju postoji zapisnik održana je 20. siječnja 1925. od kada postoji posebno od sastanaka pokrajinske konferencije. Ta je skupština značajna za povijest BCZ-a jer su na njoj izabrani prvi crkveni „činovnici”. Tijekom sljedećeg razdoblja od gotovo tri godine (1925. – 1927.) dužnost predsjednika skupštine vršio je Baluban, a zapisničara Lotz. Nakon revizije dotada neuredno vođene blagajničke knjige, koju su izvršili M. Lovrec i Lotz, za blagajnika je izabran I. Bistровić, a za blagajničkog pomoćnika M. Lovrec. Kad je 1927. I. Bistровić izabaran i za pokrajinskog blagajnika, nakon rasprave je odlučeno da će I. Bistровić nadalje voditi obje blagajne, ali uz pomoćnog blagajnika E. Lovreca, također za obje blagajne.¹⁷³ Baluban i Lotz izabrani su za revizore blagajne 1927.¹⁷⁴ Za vođenje službe Božje tijekom cijelog tog razdoblja (1925. – 1927.) bio je zadužen Baluban, a učitelj nedjeljne škole bio je I. Bistровić kojemu je 25. siječnja 1927. pridodan M. Lovrec. Tijekom cijelog razdoblja R. Lovrec je bio zadužen za dijeljenje traktata, a voditelj kršćanske literature sve do 25. siječnja 1927. bio je Lesar kad ga je zamijenio M. Lovrec.

U Zapisnik BCZ-a od 20. siječnja 1925. ušao je i opis osnovnih dužnosti crkvenih činovnika i to: predsjednika, tajnika, blagajnika, blagajničkoga pomoćnika, voditelja službe Božje i dijakona.¹⁷⁵ Opisi su razmjerno kratki, ne dulji od dvije proširene rečenice te su doslovce navedeni. Ovi su opisi dužnosti bili mjerodavni za BCZ, ali usporedbe radi svakako vrijedi spomenuti da je u ovo vrijeme postojao još jedan sličan popis dužnosti crkvenih činovnika.

Taj se tekst nalazi u Vacekovoј bilježnici *Ledger* prije evidencije o krštenjima, a naslovljen je: „Priznanje vjere. Zajednički zavjet i crkveno uredjenje (ili pravila) u vjeri krštenih kršćana (obično zvanih baptista). Česki priredjeno i izdano u Kapeli na Throop ul. blizu 6te ul. u Chicagi. Ill. Tisk. V. Keclik, 566 Center Avenue Chicago Ill. Na Hrvatski prevedeno u Detroit Mich. Jan. 10. 1922.V. W.” Tekst je napisan Vacekovim rukopisom, dugačak je četrnaest

¹⁷¹ Zajedno sa Zrinščakom isključeni su Zelinka i Josip Nađ. Nađu je već ranije bila izrečena opomena „za neuredni život i krive nauke. 6 mjeseci ne smije medju braću”. *Agenda*, 3. veljače 1926.

¹⁷² *Glasi evanđelja* 1926., br. 6, 71.

¹⁷³ Zapisnik BCZ-a od 2. lipnja 1927.

¹⁷⁴ Zapisnik BCZ-a od 25. siječnja 1927.

¹⁷⁵ Zapisnik BCZ-a od 25. siječnja 1925.

stranica, a utjecaj češkog izvornika je iznimno snažan i uočljiv. Osim teksta Crkvenog ugovora, teoloških tema¹⁷⁶ i tema koji se tiču crkvenog ustroja,¹⁷⁷ dokument uključuje i opise dužnosti „diakona” i drugih crkvenih činovnika od kojih se spominju samo blagajnik i tajnik. Spominje se doduše i odbor koji treba uključivati propovjednika, „dijakona” i „drugih uredovnika”, ali bez opisa dužnosti. Usporedba odjeljaka koji se tiču dužnosti blagajnika i tajnika u *Ledgeru* i u Zapisniku BCZ-a ipak ne upućuje na tekstualnu ovisnost o prvome. Dužnosti predsjednika prema Zapisniku BCZ-a, a za koje ne postoji usporedni tekst u *Ledgeru*, već su navedene. Slijede opisi dužnosti tajnika, blagajnika, blagajničkog pomoćnika, voditelja službe Riječi te đakona iz Zapisnika BCZ-a s usporednim opisima dužnosti iz *Ledgera (kurzivom)* ako postoje.

„Tajnik: ima dužnost sve stvari na zborovima i sjednicama zaključene u knjigu točno upisati, člansku knjigu u redu držati i svu korepondenciju ticajuću se zajednice tačno i svjesno obavljati.”¹⁷⁸

*Svake godine da je biran tajnik sa većinom glasova prisutnih članova. Njegova je dužnost da svaku stvar u zborovoj zajednici vjerno u knjigu uvede, crkvene spise čuvati mora, vjerno upis članova kao i sve pismene poslove ticajuće se crkve provadjati mora.*¹⁷⁹

„Blagajniku je dužnost nada sve blagajničku knjigu tačno i u redu voditi, zajednički novac čuvati, i samo u suglasu sa zajednicom novac izdavati. Prihod i razhod tačno u knjigu zvesti i na zahtjev zajednice knjigu u svako doba ispravnu za kontroliranje pokazati. Bez odobrenja zajednice u nikakvu svrhu nesmije novac izdati.”¹⁸⁰

*Blagajnik treba da bude svake godine sa većinom prisutnih glasova izabran. Dužnost njegova jest, sav novac primati, na njega paziti i po nalogu crkve izdavati, prihod i razhod vjerno zabilježiti i na zahtjev crkve točan račun predati, koji mora sa izabranim odborom pregledan biti.*¹⁸¹

„Dužnost blagajničkog pomoćnika jest blagajnika potpomagati, s njim novac prebrojiti, u knjigu ga zvesti te sa blagajnikom točno knjigovodstvo uzdržati.”¹⁸²

„Voditelj službe Božje ima dužnost tačno u određeno vreme početi i završiti, riječ Božju sa svakom pokorom, ljubavlju i istinom propovjedat, braću i sestre ljubezno i pravedno opominjat i savjetovat.”¹⁸³

¹⁷⁶ Priznanje vjere. 1. O svetom pismu; 2. O pravom Bogu; 3. O padu čovjeka; 4. O oslobodjenju; 5. Za opravdanje; 6. Za dobrovoljnu ponudu oslobodjenja; 7. O milosti novog rođenja; 8. O pokajanju i vjeri; 9. O izboru; 10. O posvećenju; 11. O ustrajnosti svetih; 12. O zakonu i evandjenju; 13. O viditeljnoj crkvi Božjoj; 14. O krštenju i večeri Gospodnjoj; 15. O Gospodnjem danu; 16. O svjetskoj vladi (vlasti); O pravednim i bezbožnima; 18. O budućnosti.

¹⁷⁷ 1. Savez. Primanje novih članova; 2. Savez. Uredništvo i njegove dužnosti.

¹⁷⁸ Zapisnik BCZ-a od 20. siječnja 1925.

¹⁷⁹ *Ledger*, 13.

¹⁸⁰ Zapisnik BCZ-a od 20. siječnja 1925.

¹⁸¹ *Ledger*, 13.

¹⁸² Zapisnik BCZ od 20. siječnja 1925.

¹⁸³ Zapisnik BCZ od 20. siječnja 1925.

Prema Zapisniku BCZ-a vršitelji svih navedenih dužnosti skupno se nazivaju odbor. Čini se da se taj odbor ponekad sastajao i mimo skupštine, ali osim jedne ili dvije nejasne natuknice o tome ne postoje pisani tragovi, što je iznenađujuće. Još više začuđuje da ovaj odbor uključuje i đakona. Prvo, tekst dužnosti tako je sročan da se ne može zaključiti podrazumijeva li se jedan ili više vršitelja te dužnosti. Drugo, još je neobičnije da unatoč opisu đakonskih dužnosti u postojećim izvorima nema nijednog podatka koji bi ukazivao na postojanje i djelovanje đakona u BCZ-u u sljedećih dvadeset godina. Izbor đakona ili đakonā očito se nije vršio na godišnjim skupštinama, ili se vršio ali nijednom nije u ubilježen u Zapisniku, što se čini malo vjerojatno s obzirom na pomnost pri bilježenju izbora crkvenih činovnika. Nije vjerojatno ni tumačenje prema kojemu dužnosti đakona, koje su u Zapisniku navedene posljednje, opisuju očekivanja koja trebaju ispuniti svi činovnici. Naposljetku, odjeljak o dužnostima đakona spominje suradnju s propovjednikom, ali budući da BCZ do 1925. nije imala svog propovjednika, a neće ga imati još gotovo tri godine, ostaje pitanje o svrsi i ulozi odjeljka o dužnostima đakona, kao i o naravi cijelog popisa dužnosti.

„Dužnost diakona je sa propovjednikom jednomisleno raditi kod večere Gospodnje posluživati nadalje sirotinju pohađati i u suglasu sa zajednicom ih potpomagati, bolesnike pohađati njih tješiti s njima se moliti.“¹⁸⁴

*Isto tako i dijakoni moraju biti biranami u najavo objavljanom zboru, sa većinom prisutnih glasova. Dijakonske dužnosti jesu: Bolestne pohađati, siromašnih se zauzimati crkvene milostinje razdjelivati, kao i kod večere Gospodnje i krštenja prisluživati a obično kod svih crkvenih dužnosti i propovjedničkih vjerno se zauzimati, i propovjednika vjerno u radu Božjem uvijek pomagati. Prvi djakon se izabira na dobu od tri godine, drugi djakon na 2 godine dana.*¹⁸⁵

Ledger nadalje sadrži i sljedeće opise:

Dalje crkva treba imati nekoliko braća odbornih duvjernika, isti moraju biti pravilno na zborovoj sjednici predloženi i zakonito izabrani. Dužnost njihova jest, da na imanje crkveno paze kao i ostala pitanja koja se tiču državnih zakona na brigi imaju i sa blagajnikom vjerno knjigu da vode i u redu drže.

*Dalje mora biti postavljen pripravnici odbor sastojeći se od propovjednika, djakona i drugih uredovnika, koji moraju svaku stvar prije zborove sjednice vjerno razsuditi, i u čistom i pravom redu pred crkvu donijeti.*¹⁸⁶

Sastanci Skupštine BCZ-a uglavnom su slijedili ustaljeni obrasci koji se prvi put opažaju 8. studenoga 1925. Redosljed se uz neznatne promjene održao sljedećih nekoliko desetljeća: molitva, tumačenje Riječi (propovijed), čitanje Zapisnika s prošle skupštine, biranje ili potvrda dotadašnjih činovnika, dnevni red, rasprava po točkama, razno, zaključna molitva dvije osobe, zaključna pje-

¹⁸⁴ Zapisnik BCZ od 20. siječnja 1925.

¹⁸⁵ Ledger, 13.

¹⁸⁶ Isti, 13.

sma. (Ovaj redosljed ugrubo slijedi obrazac iz Vacekova prijevoda u *Ledgeru*, ali je razrađeniji.) Na sastancima skupštine nisu smjeli biti nekršteni posjetitelji bogoštovlja u BCZ-u (vidi dolje), odnosno ljudi koji nisu bili članovi BCZ-a. Međutim, čini se da su to pravo imali baptisti iz drugih baptističkih crkava u Hrvatskoj koji su živjeli u Zagrebu bez obzira jesu li službeno prebacili članstvo u BCZ ili nisu. Isto tako, čini se da su mogli biti prisutni propovjednici drugih baptističkih crkava u Hrvatskoj, poput Vaceka, Jekića i Novaka,¹⁸⁷ koji su se uključivali u rasprave, davali savjete ili predlagali odluke.

14. Posjeti okolnim crkvama

O posjetama zagrebačkih baptista okolnim baptističkim zajednicama postoji nekoliko podataka. Jedan od onih koji su najviše posjećivali okolne baptističke zajednice bio je E. Lovrec. Primjerice, on je 1924. s Jovom Jekićem putovao po Sloveniji,¹⁸⁸ a iste je godine 1. i 2. studenog zajedno s J. Balubanom i Ankicom Lovrec posjetio BC Mošćenica.¹⁸⁹ Od mnogobrojnih posjeta BC-a Bačugi ostalo je jedno izvješće o krštenju 1925.¹⁹⁰

Tijekom 1926. skupina zagrebačkih baptista posjetila je BC Duga Resa. Među njima se poimence spominju „brat i sestra Lanc i gospodja Djurašević i s djecom iz Zagreba”.¹⁹¹ Kasnije iste godine zagrebački su baptisti otputovali na svečano otvorenje crkvene zgrade BC Mačkovec.¹⁹² Skupina članova BCZ-a¹⁹³ otputovala je u Trbovlje i Hrastnik 3. srpnja 1927. te bila na krštenju na kojem je Vacek uz osmero Slovenaca krstio i jednu žensku osobu iz Zagreba.¹⁹⁴ Vjerojatno je da broj posjeta zagrebačkih baptista, pojedinačno ili skupno, daleko premašuje ovih nekoliko posjeta koji su ostali zabilježeni.

O posjetama članova drugih baptističkih crkava BCZ-u nema podataka za ovo razdoblje. Osim Vaceka, koji je često dolazio u Zagreb, bar jednom je u posjet došao Jovo Jekić iz Like (24. listopada 1926.) koji je pritom propovijedao na bogoštovlju.¹⁹⁵

15. Crkvena blagajna i dobrotvorni prilozii

Na svim sastancima skupštine BCZ-a jedna je stavka bila revizija crkvene blagajne i blagajnički izvještaj, ali zapisnici ne navode njihove pojedinosti. Ipak

¹⁸⁷ Zapisnik BCZ-a od 8. studenoga 1925.

¹⁸⁸ *Glas evanđelja* 1924., br. 6, 70.-71.

¹⁸⁹ *Glas evanđelja* 1924., br. 5, 58.-59.

¹⁹⁰ *Glas evanđelja* 1925., br. 8, 94.

¹⁹¹ *Glas evanđelja* 1926., br. 6, 71.

¹⁹² *Glas evanđelja* 1926., br. 12, 142.

¹⁹³ Među njima su bili Josip i Janja Baluban, koji su se upravo bili vratili iz posjeta Lancovima u Pragu. Dokument „Iz davne naše prošlosti” koji su napisali Josip i Janja BALUBAN, nedatiran.

¹⁹⁴ Izvješće Martina Hlastana, *Glas evanđelja* 1927., br. 8, 93.

¹⁹⁵ *Glas evanđelja* 1926., br. 11, 130.

je jasno da je zajednica za normalno djelovanje ovisila o novčanim priložima članova o čemu se raspravljalo na skupštinskim sastancima. Stoga je članove redovito trebalo poticati na redovitije i usrdnije davanje.¹⁹⁶

Osim pokrivanja troškova povezanih s djelovanjem zajednice, zagrebački su kršćani gledali i šire. Tako je na sastanku skupštine odlučeno da svaki član treba odlučiti koji će iznos davati za misiju.¹⁹⁷ Nakon revizije i sređivanja blagajne početkom 1925., a za razliku od dotadašnjeg razdoblja kada nije zabilježen nijedan takav doprinos, u sljedeće tri godine BCZ je kao zajednica skupila nekoliko novčanih dobrovoljnih priloga u dobrotvorne svrhe. Tako je 1925. prikupljeno 365 dinara za siročad u Hrvatskoj,¹⁹⁸ 1926. poslana je jednokratna potpora od 600 dinara za *Glas evanđelja*,¹⁹⁹ BCZ je šest puta slao doprinose za Mirovni dom u Novom Sadu u ukupnom iznosu od 2.910 dinara²⁰⁰ te novčano poduprla rad BC Mačkovec 1927. donirajući 300 dinara.²⁰¹ Osim priloga BCZ-a, neki su članovi i pojedinačno davali priloge u dobrotvorne svrhe: za izgradnju BC Daruvar (Lotz ukupno 600 kruna),²⁰² BC Bačuga (E. Lovrec 100 kruna)²⁰³ i BC Mačkovec (P. Bistović 350 kruna)²⁰⁴, za pomoć stradalima od požara u Mačkovcu (E. Lovrec 20 kruna,²⁰⁵ ses. Lovrec 10 kruna,²⁰⁶ P. Bistović 20 kruna²⁰⁷).

16. Literatura i Glas evanđelja

Od početka 1925. E. Lovrec je kao jedan od trojice izabran za kolportera za područje „od Siska do Vinkovaca i dalje”. Na tu dužnost ih je vjerojatno izabrao pokrajinski misijski odbor. Dužnost im je bila da prodaju Biblije te raspačavaju traktate i *Glas evanđelja*.²⁰⁸ O njegovu kasnijem radu nema podataka ni u *Glasi evanđelja* ni u zapisnicima BCZ-a i Pokrajinske konferencije.

Što se tiče BCZ-a, od 1925. Lesar je bio voditelj kršćanske literature sve do 25. siječnja 1927. kad ga je zamijenio M. Lovrec. M. Lovrec je 1925. bio „zadužen za dijeljenje traktata”, ali nije sasvim jasno što je ta služba uključivala ako ne koordinaciju dijeljenja evangelizacijski usmjerenih traktata ljudima izvan BCZ-a. Traktati su se mogli naručiti preko Vaceka koji je u *Glasi evanđelja* objavljivao imena naručitelja. Iz BCZ-a među njima su u ovom razdoblju bili:

¹⁹⁶ Zapisnik BCZ-a od 29. kolovoza 1926.; Zapisnik BCZ-a od 27. veljače 1927.

¹⁹⁷ Zapisnik BCZ-a od 2. lipnja 1927.

¹⁹⁸ *Glas evanđelja* 1925., br. 1, 10.

¹⁹⁹ *Glas evanđelja* 1926., br. 11, 132.

²⁰⁰ *Glas evanđelja* 1925., br. 6, 72; 1926., br. 11, 132.; 1927., br. 6, 72.; 1927., br. 8, 95.; 1927., br. 8, 96.

²⁰¹ *Glas evanđelja* 1927., br. 12, 151.

²⁰² *Glas evanđelja* 1925., br. 6, 72.; 1925., br. 4, 48.; 1926., br. 11, 132.

²⁰³ *Glas evanđelja* 1925., br. 6, 72.

²⁰⁴ *Glas evanđelja* 1927., br. 12, 151.

²⁰⁵ *Glas evanđelja* 1925., br. 9, 107.

²⁰⁶ *Glas evanđelja* 1925., br. 12, 143.

²⁰⁷ *Glas evanđelja* 1925., br. 9, 108.

²⁰⁸ *Glas evanđelja* 1925., br. 1, 12.

Baluban (6 primjeraka 1926.),²⁰⁹ I. Bistrović (3 primjerka 1923. i 1 primjerak 1924.),²¹⁰ Lotz (5 primjeraka 1926.),²¹¹ M. Lovrec (1 primjerak 1924.)²¹² te BCZ (2 primjerka 1926.).²¹³ Nije sasvim jasno kako tumačiti ove podatke jer je teško povjerovati da su to svi traktati koje su zagrebački baptisti kupili i razdijelili tijekom nekoliko godina.²¹⁴ Primjerice, izvješća o krštenjima održanima u Zagrebu spominju da su zagrebački baptisti ovim prigodama dijelili traktate, stoga je očito da je dijeljenje traktata bio jedan od načina na koji su evangelizirali.

Zagrebački su baptisti još na jedan način dali svoj doprinos baptističkom pokretu u Hrvatskoj i Kraljevini SHS i to tako što bi napisali pokoji tekst za *Glas evanđelja*. Vacek je objavljivao izvješća o obraćenjima (Bistrović),²¹⁵ Vacekovim posjetama (Lotz),²¹⁶ krštenjima (Lotz,²¹⁷ Lovrec²¹⁸), vjenčanjima (Lotz),²¹⁹ dočeku Nove godine u Zagrebu (Bistrović)²²⁰ te o pokrajinskoj konferenciji u Zagrebu (Baluban).²²¹ Neki su zagrebački baptisti objavili prijevode s njemačkog (Lotz)²²² i ruskog (Baluban)²²³ i (možda) mađarskog (Janja Baluban)²²⁴, ali i izvorne tekstove pobudne naravi (Baluban,²²⁵ Bistrović,²²⁶ Lovrec²²⁷) i du-

²⁰⁹ *Glas evanđelja* 1924., br. 3, 36.; 1926., br. 2, 23.

²¹⁰ *Glas evanđelja* 1923., br. 3, 34.; 1924., br. 3, 36.

²¹¹ *Glas evanđelja* 1926., br. 9, 108.

²¹² *Glas evanđelja* 1924., br. 3, 36.

²¹³ *Glas evanđelja* 1926., br. 2, 23.

²¹⁴ Jednom prilikom Vacek čitateljima *Glasa evanđelja* nudi besplatne letke u svrhu evangeliziranja. *Glas evanđelja* 1926., br. 3, 36.

²¹⁵ *Glas evanđelja* 1926., br. 2, 22.

²¹⁶ „Izvještaj“, *Glas evanđelja* 1925., br. 2, 22.-23.

²¹⁷ *Glas evanđelja* 1926., br. 6, 69.-70.

²¹⁸ „Krštenje u Bačugi“, *Glas evanđelja* 1925., br. 8, 94.

²¹⁹ *Glas evanđelja* 1926., br. 12, 144.

²²⁰ *Glas evanđelja* 1926., br. 1, 10.

²²¹ *Glas evanđelja* 1927., br. 6, 68.-69. Vidi obavijest na str. 71.

²²² „Oh ljubavi nemam!“, *Glas evanđelja* 1924., br. 12, 114. (nije navedeno s kojeg jezika); „Prava samoocjena“, *Glas evanđelja* 1927., br. 10, 114.-115.

²²³ Prijevodi: „Put k viječnoj sreći“, *Glas evanđelja* 1924., br. 7, 55.-56. (ne piše s kojeg jezika); „Divna tajna Božja“, *Glas evanđelja* 1926., br. 4, 41.-42. (ne piše s kojeg jezika); „Posljednja povijest Isusa Krista“, *Glas evanđelja* 1927., br. 4, 37.-39.; „Sakriveno blago u kući“, *Glas evanđelja* 1927., br. 6, 64.-65.; „Pokajanje i ispovijed“, *Glas evanđelja* 1927., br. 7, 73.-75.; deklamaciju „Deset pitanja na uvaženje“, *Glas evanđelja* 1927., br. 11, 136.

²²⁴ Deklamacija „Stražite!“, *Glas evanđelja* 1927., br. 11, 130.

²²⁵ „Prošlo vrijeme“, *Glas evanđelja* 1926., br. 3, 32.-33.; „Istina će pobijediti“, *Glas evanđelja* 1926., br. 4, 42.-43.; „Da dodje Kraljevstvo Tvoje!“, *Glas evanđelja* 1926., br. 8, 88.-89.

²²⁶ „Tajna jedne mudre žene.“, *Glas evanđelja* 1927., br. 11, 131.-132.

²²⁷ „Čuvajte se, Pazite se i Klonite se.“, *Glas evanđelja* 1926., br. 11, 3.-5.; „Blaženstva iz Svetoga Pisma.“, *Glas evanđelja* 1927., br. 10, 115.-117.

hovnu poeziju (Lotz,²²⁸ neimenovana žena²²⁹). Na posljetku, neki su, pak, slali rješenja pitalica o biblijskim recima (M. Bistrović,²³⁰ Matečić²³¹).

Vacek je od početka izdavanja *Glasa evanđelja* u časopisu redovito objavljivao imena pretplatnika toga časopisa. Imena je prvo upisivao u bilježnicu koju je nosio sa sobom.²³² Od poznatih članova BCZ-a (više o njima drugdje u članku) pretplate za *Glas evanđelja* slali su: Baluban, Bedeković, I. Bistrović, P. Bistrović, Djurašević, Lanc, Lesar, Lotz, M. Lovrec, Marko i Emil Lovrec, obitelj Lovrec, R. Lovrec, Matešić, Moravec (kasnije Bistrović), Petrak (kasnije Lovrec), Pfeiffer, Žgela, Žiger.

O drugim pretplatnicima iz Zagreba, posebice ako su spomenuti samo jednom, ne zna se ništa i ne može se pretpostaviti da su bili povezani s BCZ-om. Međutim, treba ih spomenuti kao pripadnike širega kruga utjecaja zagrebačkih baptista ili možda samoga Vackea. Primjerice, J. Baluban je jednom uplatio pretplatu za *Glas evanđelja* za troje čitatelja: E. Boća, Banković i Bradić.²³³ U razdoblju 1923.-1926. zabilježeni su sljedeći zagrebački pretplatnici: J. Beretić,²³⁴ Bzik,²³⁵ K. Damask,²³⁶ M. Gjuričić,²³⁷ Gjurić,²³⁸ K. Herkof,²³⁹ J. Kopinić,²⁴⁰ Olfacius,²⁴¹ Irma Polak,²⁴² Dr. P. Radošević,²⁴³ Souček,²⁴⁴ A. Trgovac,²⁴⁵ A. Trtanj,²⁴⁶ J. Turk,²⁴⁷ V. Živković.²⁴⁸

²²⁸ „Silvestrovo“, *Glas evanđelja* 1925., br. 1, 4.; „Jesil narasto Ti?“, *Glas evanđelja* 1925., br. 2, 14.; „Najteža molitva: Budi volja tvoja“, *Glas evanđelja* 1925., br. 5, 49.; pjesmu koju je bio spjevao mladencima, *Glas evanđelja* 1927., br. 2, 18.-19.

²²⁹ Pjesma od petnaest strofa naslovljena je „Na dan ‘Uzašašća‘“ i popraćena je primjedbom: „Jednoć je došla u baptistički zbor u Zagrebu jedna stara gospodja i čuvši krasne pjesme o Bogu i propovjed Sv. Evanđelja, molila je braću, da joj dozvole jednu pjesmicu u čast Gospodu Isus iskazati, jer da ju nosi u srcu od maldosti svoje, a nija imala nigdje priliku da je iskaže. Braća su joj rado dozvolili, i ona je svih 15 kitica sa velikim ushićenjem i radošću [izrecitala].“, *Glas evanđelja* 1927., br. 5, 52.

²³⁰ *Glas evanđelja* 1927., br. 12, 150.

²³¹ *Glas evanđelja* 1927., br. 11, 136.; 1927., br. 12, 150.

²³² Sačuvana je jedna takva bilježnica, naslovljena „Zapisnik svakidasnjih prigoda i nezgoda, rada i napretka u radu Gospodnjem i u svakom pogledu. U Daruvaru 1926.“ (Agenda).

²³³ *Glas evanđelja* 1926., br. 1, 12.

²³⁴ *Glas evanđelja* 1926., br. 2, 23.

²³⁵ *Glas evanđelja* 1926., br. 2, 23.

²³⁶ *Glas evanđelja* 1923., br. 6, 49.

²³⁷ *Glas evanđelja* 1927., br. 4, 47.

²³⁸ *Glas evanđelja* 1927., br. 12, 151; možda je riječ o istoj osobi.

²³⁹ *Glas evanđelja* 1923., br. 6, 50.

²⁴⁰ *Glas evanđelja* 1926., br. 5, 59.

²⁴¹ *Glas evanđelja* 1927., br. 12, 150.

²⁴² *Glas evanđelja* 1925., br. 3, 36; riječ je o poznatoj hrvatskoj opernoj pjevačici.

²⁴³ *Glas evanđelja* 1923., br. 6, 49.

²⁴⁴ *Glas evanđelja* 1923., br. 3, 34.; 1925., br. 11, 132.

²⁴⁵ *Glas evanđelja* 1926., br. 2, 23.

²⁴⁶ *Glas evanđelja* 1927., br. 8, 95.; 1927., br. 11, 134.

²⁴⁷ *Glas evanđelja* 1927., br. 4, 47. Sljedeći put uplatio je pretplatu za *Glas evanđelja* tek 1931. Agenda, od 26. rujna 1931. bilježi uplatu „G. J. Turk Zgb. 20.“

²⁴⁸ *Glas evanđelja* 1926., br. 2, 23.

17. Pripadnici zajednice BCZ-a u širem smislu

Za razdoblje do 1927. ne postoje sustavni podaci o broju ljudi koji su pripadali krugu ljudi okupljenih oko BCZ-a. O veličini zajednice može se zaključiti ponajprije na temelju podataka iz popisa pretplatnika *Glasa evanđelja*, članaka u *Glasu evanđelja*, Zapisnika BCZ-a, Popisa BCZ-a iz 1942. te Vacekovih zapsnika *Ledger* i *Agenda*. Prvu skupinu u zajednici čine pojedinci za koje se zna da su bili članovi BCZ-a: Josip i Janja Baluban, Tomislav i Jozefina Vincetić, Pavao i Marija Lesar, Ivan i Marija Bistrović, Pavao i Tereza Bistrović, Marko i Marija Lovrec, Josef i Sofie Lanc, Friedrich i Vilma Lotz, Rudolf Lovrec, Emil Lovrec, Ivan (do isključenja) i Terezija Zrinščak, Marija Belković i majka braće Lovrec. Za Bedekovića se može pretpostaviti da je (do isključenja) bio smatran članom BCZ-a premda se nije uključivao u njezin rad. Za Karla Žigera i njegovu ženu nije sigurno jesu li bili članovi BCZ-a.

U drugoj su skupini članovi drugih baptističkih crkava u Hrvatskoj koji su povremeno boravili u Zagrebu kraće ili dulje vrijeme, najčešće zbog posla. Oni su se u pravilu smatrali članovima BCZ-a. Jedna od njih bila je vjerojatno Roza Pfajfer (Pfeiffer) (1903., Vinkovci, - ?), krštena 29. lipnja 1923. u Mačkovcu,²⁴⁹ koja je boravila u Zagrebu najkasnije od 1923., a možda i ranije.²⁵⁰

Treba uočiti određen broj Slovenki koje su se našle u krugu BCZ-a. Jedna je već spomenuta Olga Černelc. Druga je Jozefina (Zofka) Matečić (rođena Peterlin)²⁵¹ (19. ožujka 1896., Ojstro, Hrastnik²⁵² – 17. svibnja 1974., Zagreb²⁵³) koja je krštena u crkvi Adventista sedmoga dana²⁵⁴ u Zagrebu 1925.²⁵⁵ Matečić je nakon toga kratko vrijeme živjela u Dugoj Resi,²⁵⁶ ali se krajem 1927. vratila u Zagreb. Matečić se družila s drugom Slovenkom²⁵⁷ Katarinom Špeletić (Špe-

²⁴⁹ *Ledger*, Mačkovec nastavak, br. 9.

²⁵⁰ U popisu pretplatnika navodi se Zagreb kao mjesto boravišta. *Glas evanđelja* 1923., br. 6, 49.; 1924., br. 3, 36.; 1924., br. 4, 48.; 1925., br. 5, 60.; 1925., br. 11, 132.; 1926., br. 1, 12. (istovremeno se spominje R. Pfeiffer iz Vinkovaca); 1927., br. 6, 71. (M. Pfeiffer iz Daruvara).

²⁵¹ Jozefina je bila rođena Peterlin, a udala se za krojača Matečića koji je naknadno usvojio izvanbračnog sina Vilka rođenog oko 1929. Ove i ostale podatke o J. Matečić autor je dobio od svoga oca Vinka Peterlina koji je Jozefinin nećak. J. Matečić se nekoliko desetljeća kasnije udala za udovca Ivana Bistrovića.

²⁵² „Članovi (1942.)“, br. 23.

²⁵³ Osmrtnica.

²⁵⁴ Podatak Vinka Peterlina koji je njezin nećak. U evidenciji Adventističke crkve u Zagrebu nema podatka o njezinu krštenju.

²⁵⁵ „Članovi (1942.)“, br. 23, pogrešno navodi prezime kao „Matešić“.

²⁵⁶ Matečić je koncem 1927. u *Glas evanđelja* poslala točan odgovor o pronađenim biblijskim stihovima (retcima). Imena onih koji su dali točan odgovor su objavljena. U prvom od dva slučaja navodi se da je riječ o J. Matešić iz Duge Rese (*Glas evanđelja* 1927., br. 11, 136.). Mjesto boravka ne spominje se u drugom slučaju, ali je ime napisano ispravno (*Glas evanđelja* 1927., br. 12, 150.).

²⁵⁷ Podatak Nade Opačić. Zanimljivo je da su Matečić i Špeletić zavedene jedna do druge u „Članovi (1942.)“, br. 22. i br. 23. Matečić i Špeletić su krajem 1937. došle u sukob u čijem su rješavanju posredovale druge članice Udruženja sestara „Tabita“ BCZ-a. Vidi Zapisnik Udruženja sestara BCZ-a od 15. kolovoza 1937. Više o nastanku u radu ovoga društva vidi u: D. PETERLIN, „’Tabita’: Prvo baptističko udruženje sestara u Zagrebu (1937. – 1946.)“, *Kairos* 2007., br. 2

lečić, Šperletić) koja je isto bila krštena u crkvi Adventista sedmoga dana²⁵⁸ 1923.²⁵⁹ Obje su „na svjedočanstvo“ primljene kao članice BCZ-a u prosincu 1927.²⁶⁰ U istom zapisu Vacek bilježi da je zajedno s njima, dakle također vjerojatno „na svjedočanstvo“, primljena i Antonija (Tonka) Žgela (1894. - ?) koja je najkasnije od 1924. boravila u Zagrebu i svake godine uplaćivala pretplatu za *Glas evanđelja*.²⁶¹ Popis iz 1930. istina navodi da je Žgela krštena u Zagrebu još 1926.,²⁶² ali to u kontekstu zapisa kao i u slučaju Špeletić i Matečić može označavati ranije krštenje u crkvi Adventista sedmoga dana.

Treću skupinu ljudi okupljenih oko BCZ-a činili su pripadnici obitelji članova BCZ-a koji sami nisu članovi. O njima se uglavnom može samo nagađati, međutim dobar je primjer već spomenuta Katarina Djurašević (Durašević, Gjurašević, rođena Petrak), sestra Marije Petrak udane Lovrec. Iz naziva "prijateljica" razvidno je da nije bila krštena u BCZ-u,²⁶³ ali je redovito posjećivala bogoštovlja zajedno sa svojom djecom, odlazila s drugim članovima BCZ-a u posjete drugim baptističkim crkvama (Duga Resa) i plaćala pretplatu za *Glas evanđelja*.²⁶⁴

18. Pokrajinske i savezne konferencije

Druga pokrajinska konferencija održana je u Zagrebu 15. siječnja 1923. Predsjedao joj je Dulić, a raspravljalo se o raspodjeli novca iz misijske blagajne, literaturi te o plaćama misijskih radnika.²⁶⁵ Novak je izabran za Vacekova pomoćnika u misijskom radu.²⁶⁶

²⁵⁸ Podatak iz popisa članova BCZ-a u Zapisniku BCZ-a naslovljenog „Popis članova Zagrebačke crkve. Općine 1930. g.“. Popis nije datiran, ali se nalazi između zapisnika iz 12. siječnja 1930. i onoga iz 12. veljače 1930. Popis navodi samo prezime. Podatka o njezinu krštenju nema u evidenciji Adventističke crkve u Zagrebu.

²⁵⁹ „Članovi (1942.)“, br. 22. Ovaj popis navodi ime „Katarina“ i prezime „Špelečić“. Osoba imenom „Špeletić“ ponovno se spominje pod brojem 64 uz jedini podatak da je riječ o kućanici. Podaci o članovima od br. 1 do br. 40 (naslovnica i prve dvije stranice) pisani su jednim rukopisom a oni od br. 41 nadalje drugim. Iz toga se može zaključiti da se radi o istoj osobi koja je pogreškom upisana dvaput.

²⁶⁰ *Agenda* od 4. prosinca 1927. Vacek je pogrešno zapisao prezime Špeletić kao „Šperletić“, ali točno Matečić.

²⁶¹ *Glas evanđelja* 1924., br. 4, 48.; 1925., br. 3, 36.; 1926., br. 2, 23.; 1927., br. 2, 23. U prva dva slučaja uplatiteljica je „T. Žgela“, a u druga dva „A. Žgela“, ali je nedvojbeno riječ o alternaciji „Tonka/Antonija“ i o istoj osobi.

²⁶² „Popis 1930“ navodi datum 1. travnja 1926.

²⁶³ U postojećim izvorima nema podatka da je ikada bila krštena, a to je autoru usmeno potvrdio i Željko Lovrec, unuk njezina šogora Marka Lovreca.

²⁶⁴ *Glas evanđelja* 1924., br. 3, 36.; 1925., br. 11, 132.; 1926., br. 1, 12.; 1926., br. 6, 71.; 1927., br. 4, 47.

²⁶⁵ Zapisnik BCZ-a od 1. siječnja 1923.

²⁶⁶ A. NOVAK, *Utisci misijskog rada u Medjimurju*, 3.; također R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 60. Toga podatka nema u Zapisniku BCZ-a s te konferencije kao ni podataka o planovima za održavanje tečaja za misijske radnike i učitelje nedjeljnih škola, ni o pokretanju baptističkog mjesečnika, a koje navodi Knežević.

U sljedećem razdoblju održana su dva pokrajinska sastanka, u Mačkovcu 17. lipnja 1923.²⁶⁷ i u Daruvaru 1925.²⁶⁸ Ti sastanci ipak nisu bili „prave“ pokrajinske konferencije²⁶⁹ jer se u izvješćima u *Glasi evanđelja* ne spominju radni sastanci niti u Zapisniku postoje zapisnici. Prva „službena“ pokrajinska konferencija za koju postoji zapisnik održana je u Mošćenici 13. svibnja 1926. Osim o pripremama za konferenciju Evropske baptističke federacije u Budimpešti 16. – 18. rujna 1926.,²⁷⁰ raspravljalo se i o sljedećoj Pokrajinskoj konferenciji te je odlučeno da će se održati u Zagrebu. Obavijest je objavljena u sljedećem broju *Glasi evanđelja* uz natuknicu da je [BC] „Zagreb jak sa stanovima“.²⁷¹ Konferencija je održana 26. svibnja 1927., ali pokrajinski Zapisnik ne navodi mjesto održavanja. Zna se samo da su delegati ručali „u jednoj saali u Ilici“,²⁷² a da je na večer održana evangelizacija „u dvorani zagrebačke pivare“,²⁷³ Najvažnija odluka bila je ona o administrativnoj podjeli područja koje konferencija obuhvaća na pet općina: Daruvar, Zagreb s okolicom i Slovenija, Mačkovec, Bačuga, Mošćenica. Svaka općina bira svoga predsjednika, tajnika i blagajnika.²⁷⁴

Zagrebački baptisti vršili su važne dužnosti u Pokrajinskoj konferenciji. Od sedmorice činovnika Pokrajinske konferencije izabranih 1922., trojica su bila iz Zagreba: Zrinščak (predsjednik), Baluban (tajnik) i Vincetić (pomoćni tajnik). Od petorice činovnika Pokrajinske konferencije izabranih 1923., dvojica su bila iz Zagreba: Baluban (blagajnik) i E. Lovrec (tajnik). Od devet činovnika Pokrajinske konferencije izabranih 1926. četvorica su bili iz Zagreba: Lotz (tajnik), I. Bistrović (blagajnik), E. Lovrec (pripomoć blagajniku), Baluban (član odbora).²⁷⁵ Isti su potvrđeni na sljedećoj Pokrajinskoj konferenciji u Zagrebu 26. svibnja 1927.²⁷⁶

Zagrebački su se baptisti uključili i u djelovanje Saveza. Na skupštini BCZ-a u kolovozu 1926. Baluban je izabran za delegata na Saveznoj konferenciji u Bačkom Petrovcu u rujnu 1926., a odlučeno je također da će mu BCZ podmiriti putne troškove. Osim toga: „Nalaže mu se da izvjesti kako rad Gospodnji i ovdje napreduje, kako smo u Duhu i Ljubavi Božjoj svezani i njima i.t.d. ujedno se ga opominje da eventualne zahtjeve konferencije od naše zajednice riješi na dobrobit naše zajednice.“²⁷⁷ Nije poznato kakvih su se zahtjeva pribojavali zagrebački baptisti. U svakom slučaju Baluban je nakon povratka s konferen-

²⁶⁷ *Glasi evanđelja* 1923., br 1, 8.

²⁶⁸ *Glasi evanđelja* 1925., br. 6, 10.

²⁶⁹ Knežević spominje pokrajinske konferencije i „sastanke sličnog karaktera“. *Pregled*, 78.

²⁷⁰ Fotografija s konferencije u Budimpešti prikazuje sve sudionike; ispod nje je Vacekov zapis.

²⁷¹ *Glasi evanđelja* 1927., br. 4, 47.

²⁷² Zapisnik hrv. pokrajinske konferencije održane u Zagrebu 26. svibnja 1927.

²⁷³ *Glasi evanđelja* 1927., br. 6, 68.

²⁷⁴ Zapisnik hrv. pokrajinske konferencije održane u Zagrebu od 26. svibnja 1927.; *Glasi evanđelja* 1927., br. 6, 71.; također R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 78.

²⁷⁵ Zapisnik pokrajinske konferencije održane u Mošćenici od 13. svibnja 1926.

²⁷⁶ Zapisnik pokrajinske konferencije održane u Zagrebu od 26. svibnja 1927.

²⁷⁷ Zapisnik BCZ-a od 29. kolovoza 1926.

cije na sljedećoj skupštini BCZ-a podnio izvještaj iz Bačkog Petrovca.²⁷⁸ Do 1927. nijedna konferencija Saveza baptista u Kraljevini SHS nije održana u Zagrebu.²⁷⁹

19. Djelovanje Vinka Vaceka u Zagrebu

Vacek je od krajem 1923. do jeseni 1927. živio u Daruvaru, ali je posjećivao baptističke crkve po cijeloj Hrvatskoj i učvršćivao vjernike. Bio je predsjednik Pokrajinske srpsko-hrvatske konferencije i Saveza baptističkih crkava u Kraljevini SHS. Pokrenuo je tiskanje Glasa evanđelja, traktata, baptističke pjesmarice. Vacekovo djelovanje u Hrvatskoj i cijeloj Kraljevini SHS zaslužuje poseban studij koji prekoračuje okvire ovoga istraživanja. Stoga će se prikaz koji slijedi ograničiti na Vacekovo djelovanje značajno za povijest BCZ-a.

Već je spomenuto da je Vacek često dolazio u Zagreb propovijedati i dijeliti Večeru Gospodnju.

„I ako još slab, posjetio nas je br. Vacek u subotu 17. I. i boravio u našem krugu 3 dana, u kojima nas je kroz sv. Pismo jačao i krijepio u Gospodu, nama korisne opomene u nauke daokoje sun a osobito potrebne bile I dijelio s nama sve radosti koje Gospod na toj tužnoj zemlji propravio onima koji njega ljube.

U nedelju 18. I. poslije podne nakon blagoslovne propovjedi po Luci gl. 24. v. 36. koju su i više prijatelja i prijateljica slušali (koji podzadnje marljivo pohadjaju naše skupštine), primili smo večeru Gospodnju, ...“²⁸⁰

Sličan zapis potječe od Vaceka gotovo dvije godine kasnije: „Dne 24. X. posjetio sam braću i sestre u Zagrebu, gdje smo uz veliku radost i blagoslov od Gospoda službu Božju i zajedničku Večeru Gospodnju imali.“²⁸¹

Vacek je prema potrebi vjenčavao i krštavao, a redovito je evangelizirao. Uz to je rješavao probleme povezane s djelovanjem baptista u Hrvatskoj. Uvid u pojedinosti njegova djelovanja u Zagrebu pruža za kratko i ograničeno razdoblje dnevnik (Agenda) koji je Vacek vodio 1926. i u koji je upisivao putovanja, susrete, propovijedi, razmišljanja te druge događaje. Iz njega se saznaje da je jednoga dana početkom veljače stigao u Zagreb te otišao na „konak u Royal Hotel“. Sljedećega dana je „više poslova obavio, stanarinu [za BCZ] uredio“. Posjetio je i kraljevskoga banskog savjetnika radi matičnih baptističkih knjiga. Toga je dana posjetio još jednog „prijatelja“ kojemu je prodao Bibliju, a „u bolnici posjetio F. Turner“ (o toj osobi ne postoje drugi podaci). Na večer je na bogoštolju u BCZ-u propovijedao na temelju teksta iz Fil 3:20-21.²⁸² Sljedećega je dana na odlasku iz Zagreba na kolodvoru prodao još jednu Bibliju. Tije-

²⁷⁸ Zapisnik BCZ-a od 25. siječnja 1927.

²⁷⁹ R. KNEŽEVIĆ, *Pregled povijesti baptizma*, 76., navodi godine i mjesta njihova održavanja: Svilojevo 1924., Novi Sad 1924., Daruvar 1925., Bački Petrovac 1926., Svilojevo 1927.

²⁸⁰ F. LOTZ, „Izvještaj“, *Glas evanđelja* 1925., br. 2, 22.-23.

²⁸¹ „Izvještaj“, *Glas evanđelja* 1926., br. 11, 130.

²⁸² *Agenda* od 3. do 5. veljače 1926.

kom liječenja u bolnici bio je u gradu „radi otkaza [?] i stanarine [za BCZ]“.²⁸³ Dana 9. travnja ponovno je doputovao u Zagreb i poslijepodne svjedočio, a na večer je opet sudjelovao u baptističkom bogoslužju.²⁸⁴

Vacek je u Zagreb dolazio i zbog osobnih razloga. Od 20. do 26. veljače 1926. boravio je u Zagrebu gdje je nakon konzultacija kod doktora Zeca 20. veljače bio operiran i hospitaliziran. Bolnički dan je plaćao 75 dinara. U bolnici su ga posjećivala njegova djeca. Dana 21. veljače bio je na bogoštovlju u BCZ-u, nakon čega se vratio u bolnicu gdje je svjedočio. Tijekom toga boravka u Zagrebu posjetio je brata u vojarni.²⁸⁵

20. Odnos prema vlastima

Jedna od obveza koju je Vacek preuzeo dolaskom u Hrvatsku bila je praćenje odnosa vlasti prema baptistima i unapređenje odnosa baptista prema vlastima. U tu svrhu je u *Glasu evanđelja* objavljivao zakone i tumačenja zakona koji su se izravno odnosili na djelovanje baptista, među kojima su bili zakoni Kraljevine SHS o vjeri, pogotovo o prelasku na baptističku vjeru te o matici rođenih, vjenčanih i umrlih baptista.²⁸⁶

Jedan od Vacekovih značajnih poduhvata bio je otvaranje Matične knjige u Matičnom uredu Općine centar u Zagrebu. U Matičnu knjigu su upisivana djeca baptističkih roditelja s boravištem u Zagrebu. U njoj su se također vjerojatno bilježili prijelazi iz rimokatoličke vjere u baptističku uz imena svjedoka.²⁸⁷ Ova je Matična knjiga otvorena 1926. ili ranije. Naime, u bilješkama koje je 1926. svakog dana vodio, Vacek spominje da je 4. veljače u Zagrebu posjetio kraljevskoga banskog savjetnika „radi matičnih bapt. Knjiga“.²⁸⁸ Mjesec dana kasnije, 1. travnja, Vacek bilježi da treba nabaviti Matične knjige te da je u tu svrhu „određeno 400 araka“.²⁸⁹ Matična knjiga danas je pohranjena u Matičnom uredu Općine centar i navodno sadrži dvadesetak zapisa od kojih je posljednji upisan 1940., ali je bila nedostupna u svrhu ovog istraživanja²⁹⁰ te je njezin točan sadržaj uglavnom nepoznat. Moguće je da su takve baptističke

²⁸³ *Agenda* od 24. veljače 1926.

²⁸⁴ *Agenda* od 9. travnja 1926.

²⁸⁵ *Agenda* od 20. do 26. travnja 1926.

²⁸⁶ *Glas evanđelja* 1924., br., 84.-85.; 1924., br. 10, 96.; 1925., br. 6, 71.-72.; Vidi: Ruben KNEŽEVIĆ, „Stogodišnjica (1905.-2005.) zakonskoga priznanja baptističke vjeroispovijesti na hrvatskome prostoru“, *Glas Crkve* 2006., br. 26, 8.-9.

²⁸⁷ Autor posjeduje takav ispis za strica Velimira Peterlina.

²⁸⁸ *Agenda* od 4. veljače 1926.

²⁸⁹ *Agenda* od 1. travnja 1926.

²⁹⁰ Posljednji je upisan Velimir Peterlin. U Matičnoj knjizi upisni su i Branko Lovrec (rođen 1932.) i njegova sestra Mira Lovrec (rođena 1930.). Autor je zatražio uvid u Matičnu knjigu. Molba je odbijena uz obrazloženje da „članom 44. Zakona o državnim maticama (*Narodne novine* broj 98/93) propisano je da će se pravo uvida u državne matice, u nazočnosti matičara, dopustiti osobi na koju se ti podaci odnose ili članovima uže obitelji ili usvojitelju odnosno skrbniku, a drugoj osobi samo kad ima za to na zakonu zasnovan pravni interes“. Dopis Krešimira Ladešića, pročelnika Gradskog ureda za opću upravu Zagreb, autoru od 4. veljače 2005.

matične knjige postojale i u Daruvaru,²⁹¹ Čakovcu²⁹² i drugim administrativnim centrima u kojima je bilo baptista.

Zaključak

U razdoblju od 1921. do kraja 1922. BCZ je vodio Ivan Zrinščak koji se nakon intenzivne crkvene službe bio povukao nakon Vacekova dolaska u Hrvatsku krajem 1922. Nakon jednogodišnjeg razdoblja BCZ je konsolidirao svoje djelovanje. Bogoslužja su se redovito održavala kao i skupštine zajednice. Crkvu je vodio Baluban koji je najčešće i propovijedao, a uz njega su propovijedali Vincetić i Bistrović. Vacek je povremeno posjećivao BCZ te propovijedao i obavljao obrede krštenja, vjenčanja i Večere Gospodnje. Bogoštovlja su se održavala u privatnim stanovima, najdulje kod obitelji Zrinščak i Lanc, a njihov je raspored i sadržaj točnije određen 1925. kao i uloga crkvenih činovnika te crkvena stega. U ovom se razdoblju počinju održavati zajednički dočeci Nove godine i proslave Božića i Uskrsa. Razvija se i crkvena glazba. Zagrebački baptisti su se uključili u djelovanje baptista u Hrvatskoj i Kraljevini SHS, podupirali okolne zajednice posjetima, a *Glas evanđelja* novčanim priložima i pismenim doprinosima. Treba zabilježiti i evangelizacijsko djelovanje osobnim kontaktima i raspačavanjem vjerske literature. Vacek je ostvario zakonsku mogućnost vođenja baptističke matične knjige u Zagrebu. Nema pokazatelja da su se zagrebački baptisti uključili u šire društvene događaje.

U razdoblju obuhvaćenim ovim proučavanjem BCZ je izgubilo nekoliko značajnih članova. Žiger najkasnije od 1923. nije imao nikakvu ulogu u novoosnovanom BCZ-u premda je boravio u Zagrebu, a nakon 1926. sasvim je nestao.²⁹³ Ni Bedeković se nije uključio u rad BCZ-a, a 1926. je i isključen iz zajednice zajedno sa Zrinščakom. Tomislav Vincetić odselio se u Daruvar još 1923.,²⁹⁴ Lesarovi su se odselili u Mačkovec početkom 1927.,²⁹⁵ Lancovi otprilike u isto vrijeme u Prag, a Lotzovi u Daruvar 1928. Vodeći ljudi u ovom razdoblju bili su: u prvom redu Josip Baluban i Ivan Bistrović, a zatim Tomislav Vincetić, Fritz Lotz, Pavao Lesar, Emil Lovrec i Marko Lovrec.

²⁹¹ Na to upućuje Vacekova bilješka: „Sa braćom iz Govedjropolja na kotaru [u Daruvaru] bio radi prelaza u baptističku maticu“ (*Agenda* od 20. ožujka 1926.).

²⁹² Veći broj prijelaza iz rimokatoličke vjere zabilježen je u *Ledgeru* za baptiste u Mačkovcu. U jednom slučaju kao svjedok se navodi Zrinščak. U tom slučaju Matična knjiga u kojoj je ubilježen prijelaz postojala je i prije Vacekova dolaska u Hrvatsku u rujnu 1922., što otvara mogućnost da su slične Matične knjige u nekim mjestima otvorene prije 1926., otkada potječe najraniji dokaz o njihovu postojanju.

²⁹³ *Glas evanđelja* 1925., br. 5, 60.; 1926., br. 2, 23.; 1926., br. 6, 72.

²⁹⁴ Vincetić se spominje u kontekstu sjednice Srpsko-hrvatske pokrajinske konferencije u Zagrebu 15. siječnja 1923. nakon čega se spominje kao član BC Daruvar.

²⁹⁵ Na sastanku skupštine BCZ-a od 25. siječnja 1927. odlučeno je da Emil Lovrec od Lesara preuzme dužnost voditelja kršćanske literature. Lesar je u veljači 1927. kao član BCZ-a dao doprinos za BCZ Mačkovec (*Glas evanđelja* 1927., br. 2, 23.). Nakon toga se više ne pojavljuje u Zapisniku BCZ-a. Tridesetih godina Lesarovi su se odselili u Kanadu, ali su ostali u vezi s Balubanovima. Nakon smrti Janje Baluban 1975. Lesarovi su Josipu poslali dopisnicu sućuti u kojoj spominju pedesetogodišnjicu svojega braka koju su proslavili prijašnje godine.

SUMMARY

THE BAPTIST CHURCH IN ZAGREB: EARLY YEARS, 1921-1927

In this article the author is concerned with the history of the Baptist Church in Zagreb from the end of the First World War to 1927, that is, with the renewal of the Baptist Church in Zagreb and its organization and growth in this period and within the wider context of the development of the Baptist movement in Croatia and the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. The key figures were Ivan Zrinščak (1921-1922) and Josip Baluban (1923-1927), and along with Vinko Vacek, the head preacher responsible for Croatia, who operated from Daruvar, other prominent individuals are mentioned. The article examines various aspects of community life including religious observances (types of meetings, location, music), rituals and holy days (baptisms, Eucharist, marriage, funeral rites, new year liturgy), the administrative structure of the church body (assembly), the selection and responsibility of church functionaries, discipline, literature (the Baptist journal *Glas evanđelja* and other tracts), promotional activities in society and the church's relationship to the authorities. The analysis is based on hitherto untapped primary sources as well as limited secondary sources and information from the journal *Glas evanđelja*.

Key words: Baptist Church, Protestants, Zagreb

Zaposlenici na željeznicama u Hrvatskoj 1903. godine

LJILJANA DOBROVŠAK

Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb, Republika Hrvatska

Autorica u prvom dijelu rada objašnjava razvoj i nastanak željeznica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji do 1903. godine. U nastavku objašnjava upravu na željeznicama. Nadalje opisuje nastanak narodnog pokreta 1903.-1904. U posljednjem poglavlju donosi brojčane podatke o zaposlenicima na željeznici u šest županija i gradu Zagrebu, prema njihovoj zavičajnoj pripadnosti te znanju hrvatskog jezika.

Gljučne riječi: željeznice, 1903. godina, zaposlenici, zanimanja, hrvatski zavičajnici, ugarski zavičajnici, zavičajnost.

1. Razvoj željeznica u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji do početka Prvoga svjetskog rata

U sjevernoj Hrvatskoj, domaći građanski krugovi već su u tridesetim i četrdesetim godinama 19. stoljeća razradili puno prijedloga za izgradnju željeznica,¹ no o njihovoj realizaciji su odlučivali Pešta i Beč jer Hrvatska nije imala potpunu samostalnost, što se tiče izgradnje željeznica. Oba su politička središta gledala na hrvatski prostor kao na prolazno područje prema moru. Pri tome je trebalo voditi računa o Bosni i Hercegovini koja je do 1878. bila u sklopu granica Osmanlijskog carstva, a onda zajedničko (kondominijsko) područje pod upravom Beča i Pešte. Željeznički smjerovi planirani i izvedeni u Hrvatskoj, zbog takvog odnosa nisu bili najpogodniji za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju jer su gusto naseljena i prirodnim bogatstvima bogata područja najčešće ostajala izvan pružnih trasa.² Na području sjeverozapadne Mađarske i sjeverne Hrvatske djelovalo je Društvo južnih željeznica koje je pod svojom nadležnošću imalo prugu od Beča do Trsta i zastupalo interese austrijske željezničke politike.³ Najstarija pruga u Hrvatskoj je pruga Macinec-Čakovec-

¹ Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800.-1941.)*, Zagreb 1991., 14.-15.

² Mira KOLAR, „Uključivanje Zagreba u europsku željezničku mrežu“, *Zbornik 140 godina željeznice u Zagrebu (1862.-2002.)*, Zagreb 2003., 8.

³ Vlatka FILIPČIĆ, „Gradnja pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1918. godine“, *Acta historico-oeconomica*, vol. 22, Zagreb 1995., 93.-94.

Kotoriba s odvojkom Pragersko (Pragerhof)-Kotoriba puštena u promet 1860., no budući da je ona građena u Međimurju,⁴ prva željeznička pruga građena u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji je ona iz 1862. godine. Prugu koja bi se priključila na glavnu magistralu od Beča do Trsta počelo je graditi carsko kraljevsko povlašteno Društvo Južnih željeznica 1859. godine od Zidanog Mosta preko Zagreba do Siska, a gradnja je dovršena 1. listopada 1862. godine. Dužina ove pruge iznosila je 76 kilometara.⁵ U istu svrhu otvorena je 1865. i pruga od Zagreba do Karlovca u dužini od 52 kilometara koja se time priključila na austrijski željeznički sistem.⁶ Nagodbom 1868. godine hrvatsko-slavonsko područje ušlo je u državno-pravni odnos s Ugarskom te su stoga željeznički projekti i njihova izvedba prešli pod nadležnost ugarskog Ministarstva trgovine i željezničkog upraviteljstva u Budimpešti. Privredni uspon Ugarske oslanjao se na smjer sjever-jug, tj. na promet prema Jadranu i Balkanu i u tom smjeru su se gradile pruge. S druge strane, mađarske vlasti kočile su utjecaj hrvatskih financijera, jer bi željeznička mreža u interesu domaćih ekonomskih snaga ojačala hrvatsku autonomiju u cjelini i onemogućila nadzor mađarske vlade.⁷ Ugarska je gradila pruge u interesu svoje prometne politike, koja je počivala na radijalnom, zvjezdolikom sistemu pruga, koje su imale ishodište u metropoli Budimpešti i s njom povezivale susjedne zemlje i periferiju.⁸ Zbog državno-pravne sveze s Ugarskom, Zagreb se trebao povezati izravno s Budimpeštom. Do tada se iz Zagreba u Budimpeštu putovalo preko Zidanog Mosta i Celja u Pragersko, odakle je Društvo južnih željeznica od 24. travnja 1860. izgradilo prugu preko Čakovca, Murakerestura (Murakeresztúr), Kanjiže (Kanisze) i Stolnog Biograda (Székesfehérvár) prema Budimpešti. Prije nego što se spojila Budimpešta sa Zagrebom, Južna željeznica je 1865. otvorila prugu od Šoprona (Soprona) prema Kanjiži i 1868. također podravsku prugu od Murakerestura preko Žakanja (Zákány) u Barč (Barcsa). Trebalo je još sagraditi prugu od Zagreba koja bi se povezala s ovima. Pruga koja je išla od Zagreba preko Križevaca i Koprivnice u Žakanj i prema Budimpešti, puštena je u promet 1. siječnja 1870. godine.⁹ U međuvremenu su Riječani počeli tražiti da se željeznički spoje s Hrvatskom i Ugarskom, jer će inače propasti riječka luka. Tako je 23. listopada 1873. uspostavljena magistrala od Budimpešte do Rijeke preko Zagreba i Karlovca. Time je sva ugarska trgovina bila usmjerena na izvozna luku, Rijeku. To je ujedno bila prva pruga u Hrvatskoj koju su gradile Ugarske državne željezni-

⁴ Vladimir STEHLIK, „Postanak i razvitak železnica u Jugoslaviji“, *Sto godina železnica Jugoslavije-zbornik članaka povodom stogodišnjice železnica Jugoslavije*, Beograd 1951., 74.

⁵ Više o prijedlozima i gradnji željezničkih pruga u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji vidi u: Bernard STULLI, *Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj 1825.-1863.*, I. i II., Zagreb 1975.

⁶ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, 14.-15.

⁷ Mirjana GROSS - Agneza SZABO, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb 1992., 351.

⁸ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, 15.

⁹ Josip KOZJAK, „O razvitku pruga u Hrvatskoj“, *Sto godina železnica Jugoslavije-zbornik članaka povodom stogodišnjice železnica Jugoslavije*, Beograd 1951., 111.-113.

ce.¹⁰ Istovremeno su Ugarske državne željeznice 1878. godine izgradile prugu Pešta-Pečuh (Pécs)-Osijek-Dalj-Vinkovci-Vrpolje-Brod. Ova pruga trebala je povezati Budimpeštu sa žitorodnim krajevima te je otvarala vrata za izlazak u Bosnu i Hercegovinu.¹¹ Ovakva izgradnja željezničkih pruga u Hrvatskoj imala je tendenciju podjele Hrvatske na interesne sfere austrijskih i mađarskih krugova. U razdoblju banovanja Khuena Héderváryja (1883.-1903.) Južne ugarske željeznice nastavile su uhodanu politiku radijalnog širenja od Budimpešte te njezina povezivanja s jugom. Ta transverzalna veza koja je dijelila hrvatski nacionalni prostor, bila je dominantna i od životnog interesa u razvoju ugarskog kapitala i trgovine. Tako se dogodilo da je Brod na Savi (današnji Slavonski Brod) prije dobio vezu s Vinkovcima i dalje na sjever s Osijekom i Peštom (1878.) nego sa Zagrebom. Južne ugarske željeznice provodile su mađarizaciju na svim područjima, uvele su mađarsku upravu na svim prugama u Hrvatskoj, pa se tako na kolodvorima uz hrvatski nalazio i mađarski natpis (npr. Koprivnica-Kaproncza, Varaždin-Varazsd....).¹² U razdoblju od 1881. do 1884. izgrađena je pruga Pakrac-Virovitica preko Suhopolja i Barča, sa željom da se poveže s Budimpeštom. Ona je izgrađena kao vicinalna željeznica i kasnije je prešla pod nadzor južnih željeznica.¹³ Željeznička pruga Barč-Pakrac službeno je puštena u promet 1885. godine, a njezin odvojak od Pakraca do Banove Jaruge 1897. godine. Ta je pruga služila interesima mađarskog kapitala jer su uz pomoć nje iskorištavali šumsko blago toga dijela Slavonije.¹⁴ Od 1884. do 1890. izgrađena je pruga Sisak-Novska-Brod.¹⁵

U Austro-Ugarskoj Monarhiji su postojala tri načina gradnje pruga. Pruge su mogle biti državne (Društvo južnih željeznica ili Ugarske državne željeznice), vicinalne i privatne.¹⁶ Za izgradnju željeznica u ugarskoj polovini Monarhije dugo je na snazi bila naredba izdana 20. travnja 1868. koja se odnosila na „dozvola za gradnju svakovrsnih privatnih željeznica na području mađarske krune“ koja je nadopunjena zakonskim člancima XXXI./1880. te IV./1888. o izgradnji vicinalnih ili lokalnih željeznica.¹⁷ Vicinalne željeznice gradile su privatne zainteresirane osobe, gradovi-municipiji, općine i poduzeća, a država im je davala velike olakšice, oslobođanje od poreza i drugih davanja. Najstarija vicinalna željeznica je dio željeznice Segedin-Velika Kikinda-Veliki Bečkerek (Zrenjanin) sagrađena 1883. godine.¹⁸

¹⁰ Rudolf HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb 1994., 157.

¹¹ Mira KOLAR, „Gospodarstvo srijemske županije od hrvatsko ugarske nagodbe do Prvog svjetskog rata“, *Zbornik radova o vukovarsko-srijemskoj županiji*, Vinkovci 1997., 108.

¹² Dragutin FELETAR, „Historijsko-geografsko značenje pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, *Zbornik 140 godina željeznice u Zagrebu (1862.-2002.)*, Zagreb 2003., 35.

¹³ J. KOZJAK, „O razvitku pruga u Hrvatskoj“, 111.-113.

¹⁴ D. FELETAR, „Historijsko-geografsko značenje pruga“, 36.

¹⁵ J. KOZJAK, „O razvitku pruga u Hrvatskoj“, 111.-113.

¹⁶ V. FILIPČIĆ, „Gradnja pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, 96.

¹⁷ Mario KEVO, „Željeznički projekti u sjeverozapadnoj Hrvatskoj na razmeđu 19. i 20. stoljeća“, *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, Zagreb 2003, 243.

¹⁸ V. STEHLIK, „Postanak i razvitak železnica u Jugoslaviji“, 74.

U željezničkom prometu važnu je ulogu imala tarifna politika. Mađari su na svaki način htjeli diktirati cjenik robe na putu od Budimpešte do mora. Budući da je u ugarskom dijelu Monarhije željeznice gradilo društvo Ugarske državne željeznice iz Budimpešte,¹⁹ zato je Državna željeznica od Društva južne željeznice 1880. otkupila prugu od Zagreba do Karlovca. Do 1894. Ugarska državna željeznica je izgradila prugu od Budimpešte preko Dombovára do Sv. Lovrinca (Szent Lőrincz) 1882., a onda od Dombovára preko Kapošvara do Gyékényesa (1894.) i tako povezala Budimpeštu s Rijekom.²⁰ Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na području sjeverozapadne Hrvatske izrađeno je mnogo planova za izgradnju željezničkih pruga.²¹ Kako je ovo područje bilo gospodarski zaostalo i prometno izolirano, pruge su i te kako bile potrebne.²² Žakanjsko-koprivnička pruga (1870.) bila je postavljena previše istočno te je sjeverozapadnoj Hrvatskoj bila prijeko potrebna prometna poveznica od pruge Kotoriba-Čakovec-Pragersko na sjeveru do pruge Zidani Most-Zagreb-Sisak na jugu. Time bi se povezala varaždinsko-čakovečka regija i Hrvatsko zagorje sa Zagrebom. Željezničko povezivanje Varaždina sa Zagrebom trajalo je dugo. Ugarsko-hrvatski sabor donio je zakon o izgradnji „Čakovečko-zagrebačke (zagorske) željeznice mjesnog interesa“, a smjer pruge je trebao ići od Čakovca prema Varaždinu i dalje preko Budinščine i Zaboka do Zaprešića, a kao pobočna linija Zabok-Krapina. Izgradnja je trajala dvije godine 1884.-1886.²³ Na pruzi je trebalo biti dvanaest postaja (Varaždin - Sv. Ilija - Novi Marof - Budinščina - Konščina - Brestovića - Bedekovčina - Zabok - Veliko Trgovište - Luka - Zaprešić), ne računajući Čakovec i Zagreb.²⁴ Tako je Varaždin, prvo povezan sa Čakovcem 13. prosinca 1886. godine. Ovaj odvojak će kasnije postati dijelom tzv. zagorske željeznice koja je nakon dugog pregovaranja izgrađena kao „vicinalna“ željeznica. Zagorska željeznica ima tri grane: jedna je pruga od Varaždina do Zaprešića (koja se veže na prugu Južne željeznice, koja od Zidanog Mosta vodi u Zagreb i Sisak) i duga je 89 km; druga je pruga od Zaboka prema Krapini duga 16 km, a treća je od Varaždina prema Lepoglavi duga 27 km sa 7 km dugim nastavkom od Lepoglave do Golubovca. Pruge Varaždin - Zaprešić kao i Zabok - Krapina

¹⁹ M. KEVO, „Željeznički projekti“, 240.

²⁰ R. HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije*, 158.-159.

²¹ Vidi: Bernard STULLI, „Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1941. godine“, *Varaždinski zbornik*, Varaždin 1983., 289.-294; ISTI, „Željezničko pitanje u sjeverozapadnoj Hrvatskoj do 1941. godine“, *100 godina željezničke pruge Zaprešić-Varaždin-Čakovec-Zabok-Krapina, 1886.-1986*, Čakovec 1986., 12.-19.

²² M. KEVO, „Željeznički projekti“, 250.

²³ D. FELETAR, „Historijsko-geografsko značenje pruga“, 36.-37.; V. FILIPČIĆ, „Gradnja pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, 97.

²⁴ V. FILIPČIĆ, „Gradnja pruga u sjeverozapadnoj Hrvatskoj“, 98.; Bernard STULLI, „Varaždinska regija u željezničkom sustavu Hrvatske 1825.-1918.“, *Historijski zbornik*, XXXIX, Zagreb 1986., 32. Koncesija za tu prugu dodijeljena je Mirku pl. Josipoviću koji je sklopio s Direkcijom kraljevskih ugarskih državnih željeznica ugovor koja će koncesionaru (tj. njemu) plaćati godišnji paušalni iznos od 240.000 forinti i polovicu „eventualnog viška prihoda“ za zakup. Tako ni željeznica mjesnog interesa nije ostala u hrvatskim rukama, već je predana u zakup. Kako bi se izgradila ta pruga osnovano je Dioničko društvo čakovečko-zagrebačke (zagorske) željeznice. Društvo se složilo da će protokoliranje tvrtke biti isključivo na mađarskom jeziku.

predane su u promet 4. rujna 1886. godine, a pruga Varaždin - Lepoglava - Golubovec 1890. godine. Otkako je Bjelovar 1886. postao sjedištem županije, počelo se raditi na tome da se grad Bjelovar željeznički poveže i spoji na sistem južnih željeznica. Sastavljeno je dioničko društvo koje je najvećim dijelom bilo sastavljeno od dioničarskog kapitala Ugarske i Hrvatske. Najprije je izgrađena dionica između Križevaca i Bjelovara 12. travnja 1893., koja je u prometu od 2. rujna 1894. godine. Ova željeznica je produžena prema Virovitici, no najprije je u promet puštena dionica od Bjelovara preko Trojstva prema Mišulinovcu 1. studenog 1899. godine. Istodobno, gradila se pruga preko Sirove Katalene, Kloštra Podravskog i Pitomače u Viroviticu te je 21. siječnja 1900. predan na uporabu odlomak od Katalene do Virovitice, a 4. svibnja 1900. odlomak od Mišulinovca do Katalene s tunelom ispod Bilogore. Da se Bjelovar bolje poveže s Podravinom, zamišljena je pruga od Kloštra Podravskog prema zapadu preko Đurđevca, Virja i Novog Grada prema Koprivnici. Od ove pruge prvo je 1909. puštena dionica od Kloštara do Virja, a dionica od Virja do Koprivnice puštena je tek 1912. godine. Varaždin je od 1886. imao željezničku vezu sa Zagrebom i Čakovcem, pa je još preostala dionica od Koprivnice do Varaždina, kako bi se zaokružila magistrala Maribor-Pragersko-Čakovec-Varaždin-Osijek, ali je na realizaciju ove zamisli trebalo čekati još trideset godina.²⁵ Nakon izgradnje pruga do Bjelovara iz smjera Križevaca i Kloštra Podravskog, postojala je ideja da se željeznička veza produži prema jugoistoku do vicinalne željeznice Pčelić-Pakrac. To je do početka Prvoga svjetskog rata djelomično i ostvareno. Tako je najprije predana na uporabu dionica pruge od Bjelovara do Velike Pisanice 21. prosinca 1912., zatim dionica od Velike Pisanice do Garešnice 11. lipnja 1913., te istovremeno i dionica pruge Pavlovac-Dražica-Grubišno Polje. Od 1909. do početka Prvoga svjetskog rata konačno je i Koprivnica spojena na dravsku longitudu, a željezničku vezu dobivaju i Garešnica i Grubišno Polje.²⁶ Kako bi zapadna Bosna dobila vezu na Trst i Rijeku, jer je 1872. izgrađena pruga Banja Luka-Dobrljin, 1882. izgrađena je pruga od Doberlina preko Kostajnice, Sunje i Capraga do Siska. Ovoj pruzi je kasnije 1903. dodan odvojak koji povezuje bansku i gornju Krajinu s morem, vicinalnom željeznicom Caprag-Vrginmost, s time da je 1907. ta pruga produžena do Karlovca. U Slavoniji su se razvila dva željeznička središta: Osijek i Vinkovci. Kroz Osijek je prvi vlak prošao 11. rujna 1869. u smjeru preko Dalja, prema Somboru, Subotici i još dalje od 1870. prema Vilanju i Pečuhu. Ovo stanje je ostalo sve do 1893. kada je Osijek povezan s Našicama kao prvi dio Slavonske vicinalne željeznice. Drugi dio ove pruge vodio je preko Krndije u Požešku kotlinu, te se kod postaje Nova Kapela-Batrina vezao na prugu Brod-Nova Gradiška. Ovaj dio pruge s ogrankom od Pleternice do Požege predan je u promet 1894. Iduće godine u promet je puštena dionica od Našica preko Slatine, Noskovaca i rijeke Drave u Sv. Lovrinc. Njome je promet zapadne Slavonije prebačen na Dombovar, a

²⁵ R. HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije*, 160.; D. FELETAR, „Historijsko-geografsko značenje pruga“, 38.

²⁶ D. FELETAR, „Historijsko-geografsko značenje pruga“, 38.

Osijek je u trgovačkom pogledu ostao po strani. Velike koristi Osijek nije imao ni od izgradnje Slavonsko-podravsko vicinalne željeznice. Glavni odvojak ove pruge išao je od Osijeka preko Valpova i Donjeg Miholjca u Noskovce, gdje se vezao na prugu Našice-Sveti Lovrinc. Prvi dio pruge od Belišća do Kapelne gradila je tvrtka S. H. Gutmann 1890. radi eksploatacije šuma, a drugi dio pruge Noskovci-Viljevo (Kapelna) predan je u promet 1896. godine. Dvije godine kasnije 1899. na prugu Osijek-Našice gradi se odvojak Belišće-Prandauovci. Dravsko-savsko dioničko društvo je 1901. izgradilo vicinalnu željeznicu Vinkovci-Županja, koju je 1910. produljilo od Vinkovaca preko Palače do Osijeka. Ovo društvo pustilo je u promet i prugu od Osijeka preko Đakova do postaje Strizivojna-Vrpolje na pruži Vrpolje-Šamac. Time je napokon Osijek postao željezničkim čvorom. Pred početak Prvoga svjetskog rata, u Slavoniji je puštena u promet još željeznička pruga Požega-Velika 1914. godine.

Kako bi se trgovina iz Bosne, nakon aneksije, prebacila na Budimpeštu, 1878. gradi se pruga od Broda na Savi preko Vrpolja, Vinkovaca i Vukovara (Borova) u Dalj, i dalje prema Subotici za Budimpeštu. Dugo se radilo i na ideji da se teritorij slavonske Krajine izravno poveže sa Zagrebom, jer se iz Broda i Vinkovaca u Zagreb putovalo preko Dalja, Osijeka, Pečuha, Barča i Žakanja. Ideja se počela ostvarivati 1888. kada je prvo otvorena pruga od Sunje preko Jasenovca i Novske u Novu Gradišku do Broda. Od tada se iz Osijeka moglo doći u Zagreb, preko Vinkovaca i Broda. Srijemska županija je do početka Prvoga svjetskog rata dobila još nekoliko pruga: 1886. otvorena je pruga od Vinkovaca do Brčkog; 1889. od Rume do Vrdnika; 1891. Vukovar-Borovo; 1901. Vinkovci-Županja; 1901. Ruma-Klenak; 1912. Vukovar –Ilača te nastavak od Šida do Rače na Savi. U zapadnoj Slavoniji najvažnija točka prometa bio je Barč koji je od 1868. bio povezan s Bečom, od 1870. sa Zagrebom i od 1873. s Rijekom. Na ovu prugu 1885. nadodala se pruga Barč-Daruvar s ograncima Bastaji-Zdenci, Terezovac-Slatina i ogranak Daruvar-Pakrac. Kako bi se ova pruga povezala s južnim krajevima, predviđena je bila Lonjsko-poljska željeznica koja se počela graditi 1896., a otvorena je 1897. i išla je od Dugog Sela preko Ivanića i Kutine u Novsku te je imala dugi ogranak od Banove Jaruge preko Lipika do Pakraca.²⁷

2. Uprava na željeznicama u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji

Nedostatak svakog utjecaja svih slojeva društva u Hrvatskoj na razvitak željezničkih poslova za mađarske ere imao je teških posljedica u materijalnom i moralnom pogledu. Ne samo da su se stvarale zapreke oko uključivanja domaće novčarske elite i njezina sudjelovanja u financiranju izgradnje željeznice, već je i domaći puk bio neupućen u poslovanje na željeznicama. Hrvatski otprematelji robe, osobito privatnici, nisu znali ispuniti niti obični tovarni list, pa su ih predavali željezničkim službenicima da ih ispune, no kako su oni uglavnom

²⁷ R. HORVAT, *Povijest trgovine, obrta i industrije*, 160.-16.(?)

bili Mađari, u većini slučajeva ti su tovarni listovi bili ispunjeni mađarskim jezikom.²⁸ Prema *Pravilniku o propisima tarifa* iz 1906. i prema propisima internacionalnog sporazuma iz 1890. dopuštalo se da se tovarni listovi u Hrvatskoj ispunjavaju hrvatskim jezikom, ali se spomenuti propis baš i nije poštovao jer nije postojala hrvatska klasifikacija robe.²⁹ Kako je to izgledalo na terenu pokazuje tekst objavljen u *Obzoru* prenesen iz *Trgovačkog Lista*, iz pera Ede Krausa iz Vinkovaca. On se žali na Ugarske državne željeznice s kojima uvijek posluje na hrvatskom jeziku, a u posljednje vrijeme dobio je povrat svojih tovarnih listova na kojima piše da službenik ne zna hrvatski i da ga ne mora znati, jer je njegov mađarski jezik. Nakon toga, Kraus se žalio glavaru postaje u Vinkovcima, koji mu je odgovorio da u njihovim propisima piše da moraju primati tovarne listove u svim jezicima, ali s prijevodom na mađarski ili njemački jezik. Novinari *Trgovačkog Lista*, u kojem je prije objavljen spomenuti tekst, pokušali su istražiti taj slučaj. Uvjerili su se da u poslovnom pravilniku (*Betriebs-Reglement*) Kraljevskih ugarskih državnih željeznica (§ 51. i § 52.) nema govora o jeziku koji bi bio propisan u tom pogledu, već da vrijede općeniti propisi o uporabi službenog jezika, a taj je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bio hrvatski.³⁰ To nam govori o samovolji ugarskih vlasti, ali i željezničkih službenika u tumačenju službenih propisa i zakona.

Nepoznavanje željezničkih propisa imalo je i svoju tamnu stranu - korupciju. Prema pravilniku za željeznice utvrđen je propis prema kojem su se željeznički službenici, u sklopu granica svojih službenih dužnosti, morali ponášati uslužno prema općinstvu, što je značilo da moraju dragovoljno objasniti svakom otprematelju robe kako ispunjavati tovarni list. No, pružanje takvih obavijesti mađarski željeznički službenici su iskorištavali i tražili protuusluge po načelu „do ut des“ („daj da ti dadem“).³¹ Što se tiče željezničke upravne vlasti, tu je vladala još veća zbrka. Do 1918. godine na jednom dijelu državnih pruga u Hrvatskoj upravljala je posebna vlast odnosno prometna uprava sa sjedištem u Zagrebu. Prugom od Broda na Savi do Siska, kao i prugom Sunja - Dobrljin, upravljala je do 1913. godine prometna uprava u Pécsu. Neke pruge u Hrvatskoj potpadale su pod subotičku, segedinsku i peštansku desnoobalnu prometnu upravu. Zagorska pruga je od 1895. pod prometnom upravom u Szombathelyu.

Zagrebačka prometna uprava morala je po zakonu uredovati na hrvatskom jeziku. S druge strane, na ugarskim, a i privatnim željeznicama uredovalo se sve do 1880. njemačkim jezikom i u samoj Ugarskoj jer su tadašnji željeznički službenici uglavnom bili Nijemci.³² Nakon preuzimanja željeznica, Mađari

²⁸ Josip GORNIČIĆ-BRDOVAČKI, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine, Građenje, organizacija i financijski odnosi*, Zagreb 1952., knjiga 3, 4.-5.

²⁹ H. S. BRDOVAČKI, *Prometna politika u obće i magjarska (ugarska) prometna politika u Hrvatskoj napose*, Zagreb 1907., 52.-54.

³⁰ „Kraljevske ugarske državne željeznice i hrvatski jezik“, *Obzor*, Zagreb, br. 96, 28. travnja 1903.

³¹ H. S. BRDOVAČKI, *Prometna politika*, 55.

³² J. GORNIČIĆ-BRDOVAČKI, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*, 6.

su se držali poznate uzrečice „Ki é a vasút az é az ország“ („Čija je željeznica, onoga je i zemlja!“).³³ U željezničkoj prometnoj službi osoblje vlakova, a djelomično i postajno osoblje u međusobnom općenju upotrebljavalo je hrvatske, njemačke i mađarske fraze. Nekolicina službenika, posebice nižih, nije znala korektno ni hrvatski, ni njemački, a ni mađarski jezik. Iako je do Nagodbe u željezničkom poslovanju prevladavao njemački jezik, Mađari su pod isprikom da nemaju službenike vješte tom jeziku, počeli dopisivanje na mađarskom, što je prošireno i na željezničko poslovanje u Hrvatskoj.³⁴ Neposredno pred nemi-re 1903. godine, željeznički službenici na postajama odgovarali su na dopise u prvom redu na mađarskome, a zatim na hrvatskome jeziku. No taj hrvatski prijevod vrlo često je bio netočan i nečitak. Hrvatski podnesak uručio bi se stranci tek kada bi se ona žalila na prvi, koji je bio na mađarskom jeziku. Ta praksa ignoriranja zakonskih propisa koji su se odnosili na hrvatski jezik, a koju je uvedelo ravnateljstvo državnih željeznica i Ministarstvo trgovine, prenosila se i na niže postajno osoblje.³⁵

U Hrvatskoj su postojale željezničke škole kojima je upravljalo isključivo Ministarstvo trgovine u Pešti. Formalni nadzor hrvatskih školskih vlasti nad tim željezničkim školama nije imao utjecaja jer su osobe koje su ga obavljale površno poznavale hrvatski jezik, a pri manjim prigovorima s njihove strane dizala se silna hajka u mađarskim novinama. Samo u interesu osobne sigurnosti vlastitih službenika, mađarske su se vlasti obraćale hrvatskim sudbenim i upravnim tijelima. Neprovođenje zakonskih propisa na željeznicama bilo je posljedica nesređenih državno-pravnih odnosa između Kraljevine Hrvatske i Slavonije i Mađarske. Odgoj službenika koji su bili zaposleni na željeznici bio je različito uređen. Za pomoćno osoblje uzimali su se domaći ljudi, dok su željeznički službenici bili uglavnom Mađari. Glavari i visoki željeznički službenici na postajama u velikoj su većini bili ugarski zavičajnici, dok je među nižim službenicima bilo nešto tzv. podčinovnika iz Hrvatske, koji su se znali iznimnim zalaganjem i promicanjem mađaronštine uzdignuti do predstojnika postaje. Na viša činovnička mjesta zapošljavali su se „domaći Mađari“ ili sinovi Mađara željezničara, koji su ovdje služili kao prometni vježbenici.³⁶ Oni Hrvati koji bi se zaposlili na željeznicama nisu napredovali, osim ako bi se pokazali kao gorljivi zagovornici mađarštine. Tako se npr. Matija Kirin žalio na Državne ugarske željeznice, jer je kao njihov trogodišnji namještenik i pratilac vlaka, bio odbijen kada je tražio dozvolu za polaganje ispita za vlakovođu. Kao potvrdu svoje sposobnosti pokazao je svjedodžbu da se koristi jednako dobro mađarskim, njemačkim i hrvatskim jezikom, no glavlar razredbe nije se na to osvrtao, već mu je otvoreno rekao „da može znati mađarski, kako mu drago - to je svejedno, ali kao Hrvat kod državnih željeznice ne može ići naprijed! A tko je Mađar, pa makar ne znao ni čitati ni pisati, za toga će se uvijek

³³ Isto, 18.

³⁴ H. S. BRDOVAČKI, *Prometna politika*, 66.-67.

³⁵ Isto, 87.-88.

³⁶ J. GORNIČIĆ-BRDOVAČKI, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*, 136.-137.

naći mjesto i promaknuće“.³⁷ Navedeni Kirin nije bio usamljeni slučaj. Hrvati vlakovođe, koji su služili na željeznicama 10 do 15 godina, bili su tretirani kao obični novaci, u odnosu na novopridošlog Mađara. Odnos prema Hrvatima službenicima na željeznicama ovisio je često o glavaru postaje i nadziratelju. Ako je on bio Mađar, preferirao je mađarske namještenike. Hrvatskih glavara postaja i nadzornika i nije bilo u tako velikom broju da bi se mogli zauzeti za hrvatske službenike. Kada je 1886. godine utemeljen željeznički tečaj u Pešti, pristup domaćem hrvatskom stanovništvu bio je otežan jer su hrvatski zavičajnici morali 10 mjeseci živjeti u Pešti o svom trošku. Iako je 1898. ban Khuen uveo deset stipendija za slušatelje tih tečajeva, oni bi nakon završetka školovanja bili zadržani u Ugarskoj i zaposleni na njihovim željezničkim postajama. Nakon što bi ih se „pomađarilo“, vraćali su se u Hrvatsku gdje su provodili mađarsku željezničku politiku. Vanjska služba, tj. služba na postajama, ložionicama, te na pruzi, bila je naporna i redovito je trajala 10-15 godina. No, ona je bila preduvjet dobivanje namještenja u unutarnjoj službi (za blagajnom, u uredu postaje, u upravi...)³⁸ U Pešti se nalazila glavna uprava željeznica pod nazivom „Igazgatóság“ (Ravnateljstvo). To je bila uprava s 1.000 činovnika i velikim brojem podčinovnika i slugu. Svi aktivni činovnici, od najviših do najnižih, bili su razvrstani, kao u ostalim upravnim vlastima, u razrede. O stanju ukupnoga činovničkog osoblja svake se godine izdavao pregled. Od otprilike 4.500 nadprotustavnika (*Oberkontrolora*), koji su bili iskazani u tim pregledima uz ostale činovnike, kontrolore i mjernike, jedva da je nekolicina bila iz Hrvatske. U Zagrebu se nalazila željeznička prometna uprava koja se dijelila na pet odjela (upravni odjel, odjel za uzdržavanje pruge, prometni i trgovački odjel te pogonski i računski odjel). Uz spomenute uprave i pomoćne predstojnike te mjerničke vanjske službe, bilo je pomoćnih poslovnica za službovanje u strojarnicama, skladištima i slično. Skoro svaka čvorišna postaja imala je svoju ložionicu, odgovarajući broj lokomotiva i skladišta za pogonski materijal. Uz željezničku službu bila je vezana željeznička blagajna u koju su uplaćivali pri-nose podčinovnici i sluge, dok su činovnici bili oslobođeni te obveze.³⁹

Kakav je bio odnos željezničkih službenika početkom 20. stoljeća, osobito konduktera prema hrvatskim putnicima, najbolje pokazuju dopisi u hrvatskim novinama. Prema pisanju *Obzora* jedan se putnik, putujući od Rijeke do Karlovca, žalio na konduktera koji je prvo zatražio karte na mađarskom, zatim na njemačkom, a tek kasnije, kada je uvidio da su svi putnici Hrvati, na hrvatskom jeziku i to otresitim glasom: „No dakle, molim karte!“⁴⁰ Na sličan se postupak žalio putnik u Indiji, jer je od njega kondukter u vlaku tražio kartu na mađarskom jeziku. Kada se je putnik potužio i zatražio od njega da s njim govori hrvatski jezik, ovaj mu je odgovorio: „Ja sam mađarski kalauz i govorim samo mađarski!“ Nakon toga se požalio upravi u Zemunu, voditelju postaje,

³⁷ „Zapostavljanje Hrvata na željeznici“, *Obzor*, br. 25, 1. veljače 1904.

³⁸ J. GORNIČIĆ-BRDOVAČKI, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*, 136.-137.

³⁹ *Isto*, 155., 165.-166.

⁴⁰ „Kako se Hrvati voze na državnim željeznicama?“, *Obzor*, br. 89, 20. travnja 1903.

te je dobio vrlo brzo odgovor od prometnog ravnateljstva u Budimpešti i to na mađarskom jeziku: „Dotični kalauz na kojeg ste se pritužili ne zna hrvatski i zato nismo našli povoda da postupamo protiv njega.“⁴¹

3. Narodni pokret 1903.-1904.⁴²

U drugoj polovici 19. stoljeća došlo je do promjena u izgradnji željeznica u Hrvatskoj. Naime, one su počele ovisiti o mađarskim političkim krugovima i velikomađarskim tendencijama. Glavna točka hrvatsko-mađarskih sukobljavanja bila su financijska pitanja. Kao najveći predstavnik mađarskih aspiracija pokazao se ban Károly (Dragutin) Khuen-Héderváry (1883.-1903.) u 80-im i 90-im godinama 19. stoljeća.⁴³ U sklopu smjernica ekonomske politike ugarske vlade, ban Khuen ponajprije je podupirao interese slavonskog veleposjeda i sprječavao razvoj domaće industrije, podupirući mađarski kapital i industriju.⁴⁴ Sve je to kulminiralo 1903. i 1904. godine, kada su zabilježeni nemiri, prosvjedi i prosvjedne skupštine. Neposredni povod narodnom pokretu 1903.-1904. bio je neprimjereni odgovor mađarske kraljevske deputacije hrvatskim delegatima u povodu obnove financijske nagodbe koja se obnavljala svaki deset godina. Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1868. priznati su zajednički poslovi i utvrđeno je zajedničko hrvatsko-ugarsko zakonodavstvo te zajednička vlada (§ 3. i § 5.). Zajednički su poslovi bili: određivanje troškova za uzdržavanje dvora (§ 6.) i vojska (§ 7.). U zajedničke financijske poslove ulazilo je: usvrđivanje izravnih i neizravnih poreza i njihovo utjerivanje, proračun zajedničkih troškova, državni dugovi, uprava i prodaja nepokretnih državnih dobara, raspolaganje monopolima (§ 8.). Nadalje je u zajedničke poslove spadalo: pomorsko pravo, trgovačko, mjenično i rudno, trgovina, carine, pošta, željeznice, luke, brodarstvo (§ 9.) i obrt (§ 10.). O svim zajedničkim poslovima odlučivao je zajednički ugarsko-hrvatski sabor u Pešti, u kojem je broj hrvatskih zastupnika predstavljao manjinu: u donjem domu bilo ih je samo 29, a poslije ukidanja Vojne granice nešto više, 40 hrvatskih zastupnika, što

⁴¹ „Vijesti“, *Obzor*, br. 166, 23. srpnja 1903. U dopisu pod naslovom „Hrvatski putnici i željeznice“, *Obzor*, br. 25, 1. veljače 1904. student filozofije J. Oberriter žalio se na konduktera kada je putovao vlakom iz Mikanovca u Vinkovce, jer je ovaj od njega tražio kartu na mađarskom iako je znao hrvatski jezik.

⁴² O narodnom pokretu u Hrvatskoj pisali su: Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb 1961.; Ivica GOLEC, „Narodni pokret na sisačkom području 1903/1904.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26., Zagreb 1993., 101.-112.; Mirjana GROSS, „Narodni pokret u Hrvatskoj 1903.“, *Istorijski pregled*, Beograd 1954., 16.-22.; Marjan KATUŠIĆ, „Narodni pokret 1903. godine u Zaprešiću“, *Muzejski vjesnik*, glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske, br. 16, Bjelovar 1993., 81.-84.; Stjepan LALJAK, „Bilo je to godine devetsto i treće“, *Brdovečki zbornik*, 2003., Zaprešić 2003., 172.-185.; *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb 2005., cijeli broj tematski posvećen, „Bilo je to godine devetsto i treće...“; Agneza SZABO, „Uzroci i posljedice političkih demonstracija u Hrvatskoj 1903.“, *ČSP*, br. 3 (2005.), 597.-608.

⁴³ I. KARAMAN, *Industrijalizacija*, 53.-54.

⁴⁴ Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb 1968., 128.

je deset puta manje u odnosu na mađarske zastupnike. U gornjem domu su bila zastupljena samo dva hrvatska zastupnika. Hrvatskim financijama i svim ostalim zajedničkim poslovima upravljala je zajednička ugarska vlada u kojoj je Hrvatska imala jednog člana bez lisnice koji je neposredno ovisio o mađarskom ministru predsjedniku, a bio je odgovoran ugarskom parlamentu. Nagodbom je Hrvatska izgubila političku samostalnost, ekonomsku i financijsku nezavisnost, a u zamjenu dobila autonomiju na području bogoštovlja i nastave, unutarnje administracije i pravosuđa.⁴⁵

Nakon što je u veljači 1903. mađarski Kraljevinski odbor odgovorio da ne prihvaća prijedlog hrvatskog odbora da se izmijeni financijska nagodba na načelu ravnopravnosti, pod utjecajem napredne mladeži, hrvatska građanska opozicija započela je s pripremama za skupštinski pokret. Početak narodnog pokreta veže se uz 2. ožujak 1903. kada je skupina zagrebačkih sveučilištaraca održala javnu skupštinu u kojoj je tražila financijsku samostalnost Hrvatske i Slavonije.⁴⁶ Nakon toga je održana 11. ožujka u Zagrebu velika skupština pod vodstvom hrvatske oporbe. Uskoro su u Zagrebu uslijedili učenički prosvjedi (24. ožujka). Dan poslije prosvjeda na novoj je zgradi željezničke prometne uprave u zagrebačkoj Mihanovićevoj ulici osvanuo natpis pozlaćenim slovima na mađarskom jeziku: „Magyar kiraly állam vasutak“ („Mađarske kraljevske državne željeznice“), što je bilo u suprotnosti s Hrvatsko-ugarskom nagodbom. Ban Khuen-Héderváry uvidio je da je postavljanjem mađarskog natpisa nanesena očita uvreda hrvatskim autonomnim poslovima pa je zatražio da se skine natpis i zamijeni novim na mađarskom i hrvatskom jeziku. To je bio povod da se započne s pripremama za pokret protiv Khuena i Mađara u cijeloj Hrvatskoj.⁴⁷ Isticanje mađarskih natpisa i mađarske zastave na željezničkim zgradama i uredima dalo je povoda većem pokretu i prosvjedima prilikom kojih je dolazilo do oružanih sukoba.⁴⁸ Prva žrtva hrvatskoga narodnog pokreta pala je u Zaprešiću, nakon što je na tamošnjem kolodvoru 11. travnja izvješena ugarska državna zastava. Oko zastave su se okupili seljaci, većinom članovi mjesnoga vatrogasnog društva kako bi je uklonili. Zastava je skinuta i zapaljena petrolejem. Osim zastave stradali su i svi mađarski natpisi na željezničkoj postaji i mađarski željeznički činovnik. Ostatke zapaljene zastave seljaci su odnijeli brdovečkom župniku, a na povratku ih je dočekala oružnička ophodnja koja je s puškama napala nenaoružane seljake. Tom prilikom u nemirima je stradao Ivan Pasarić, kojeg je ustrijelio oružnički zapovjednik hicem iz puške.⁴⁹ Nakon održanoga prosvjednog zbora zagrebačke studentske

⁴⁵ V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 8.-9.

⁴⁶ Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb 2001., 164.; Zlatko MATIJEVIĆ, Stjepan MATKOVIĆ, Dinko ŠOKČEVIĆ, Stjepan LALJAK, „Bilo je to godine devetsto i treće...“, ČSP, br. 3 (2005.), 585.-595.

⁴⁷ Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike «novog kursa*, Zagreb 1972., 162.; M. GROSS, „Narodni pokret u Hrvatskoj“, 19.

⁴⁸ V. BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret*, 7.

⁴⁹ Z. MATIJEVIĆ, S. MATKOVIĆ, D. ŠOKČEVIĆ, S. LALJAK, „Bilo je to godine devetsto i treće...“, 588.-590.

mladeži, po cijeloj su se Hrvatskoj proširili antimadžarski nemiri. Prosvjedi su izbili u Osijeku, Varaždinu, Križevcima, Senju, Karlovcu, Samoboru, Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru, Hrvatskom zagorju, Međimurju, Slavoniji, Kvarneru i Dalmaciji. U Podravini su se u svibnju i lipnju redali nemiri od Vinice pa sve do Đurđevca, Kalinovca i Pitomače. Osobito nemirno je bilo u kotaru Ludbreg. Seljaci iz Kunovca i Kuzmice otvoreno su se suprotstavili postavljanju mađarske zastave u svojim mjestima. Tom prilikom došlo je do bune u Kunovcu, čiji je neposredni povod bio uvođenje prijekog suda na području Ludbrega i ostalih mjesta. Da bi rastjerali okupljenu masu u Kunovcu, oružnici su počeli uhićivati okupljene, što je izazvalo još veće negodovanje mase i dovelo do krvoprolića u kojem su stradala petorica Kunovčana.⁵⁰ Pobunjeni puk je po Hrvatskoj razbijao prozore omraženih mađarona, tjerao mađarske činovnike iz ureda, palio mađarske zastave i Khuenove slike, napadao mađarske posjede, skidao mađarske grbove i natpise s ureda i željezničkih zgrada te zgrada financijskog ravnateljstva i poštanskih ureda. Najžešći ispadi bili su protiv željeznica u svim mjestima i gradovima. Tako su na pruzi Sisak-Brod razlupane željezničke postaje, natpisi i telefonski stupovi. U Primorju su seljaci rušili željezničku prugu kako bi spriječili prolaz vojske poslana u pobunjene krajeve. Na kraju se može reći da je stvarni uzrok tog pokreta bila sve veća mađarizacija koju su mađarski magnati, vladajući krugovi i Budimpešta provodili nad Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom.

4. Zaposlenici po zavičajnosti i jeziku na željeznicama krajem 1903. godine

U nemirima 1903.-1904. najviše je stradala osnovica mađarizacije - željeznice. Ne samo da su uništene zgrade, uredi, polupani prozori, već su u izgre-dima stradali i službenici koji su se u trenutku prosvjeda zatekli na željeznici.⁵¹ Kako bi izbjegli još veće sukobe, gradska poglavarstva, u ovom slučaju gradsko poglavarstvo grada Osijeka, zatražilo je premještanje svoje blagajnice s gornjogradskog kolodvora u Osijeku jer ne zna ni hrvatski ni njemački jezik, već samo mađarski pa se stanovništvo buni. Veliki župan županije virovitičke i Osijeka ustvrdio je da u slučaju da potraje ovakva situacija ne može jamčiti

⁵⁰ Z. MATIJEVIĆ, S. MATKOVIĆ, D. ŠOKČEVIĆ, S. LALJAK, „Bilo je to godine devetsto i treće...“, 593.; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, „Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903.“, *Podravina*, vol. 4., Koprivnica studeni 2003., 57.-74.; Hrvoje PETRIĆ, „O seljačkom pokretu u Podravini 1903. godine: Kunovečka buna i ostala seljačka gibanja“, ČSP, br. 3(2005.), 653.-664.

⁵¹ Hrvatski državni Arhiv – Predsjedništvo Zemaljske vlade (dalje: HDA-PrZV), kut. 680./1903, (898/1903. Službujućeg činovnika željezničke postaje u Zaprešiću Josipa Kleina svjetina je preko tračnica natezala i šakama udarala, glavar postaje Antun Bürgmeister, zadobio je više lakih rana. (Isto, kut. 680/1903, 2494/1903.) Na kolodvoru Zlatar Bistrica ni glavar postaje ni noćobdija nisu se pokazali demonstrantima, već su se sakrili, tako da ne znaju tko je napao stanicu. Prozori na željezničkoj stanici su polupani kao i na čekaonici. (Isto, kut. 682./1903, 3628/1903.) Slično se dogodilo i u Velikom Trgovišću, Bedekovčini i dr.

da neće doći do sukoba u Osijeku na željezničkom kolodvoru.⁵² Varaždinski župan Radoslav pl. Rubido-Zichy u izvješću novopostavljenom banu Teodoru grofu Pejačeviću Virovitičkom opisuje uzroke nemira u varaždinskoj županiji. Prvi uzrok vidi u hrvatskoj opoziciji koja je bila nezadovoljna rezultatima izbora te je za sobom povukla seljačko pučanstvo. Kao drugi uzrok navodi opće nezadovoljstvo naroda koji se tužio na mađarsku nomenklaturu hrvatskih mjesta, na nepoznavanje hrvatskog jezika i okrutno ponašanje željezničkih namještenika. Prema županovim riječima na željezničkim postajama ugarskih državnih željeznica namještenici međusobno govore mađarskim jezikom, i to ne samo rođeni Mađari, nego i domaći sinovi Hrvati koji moraju govoriti mađarski, jer većina ostalih namještenika zna samo mađarski. Ako, pak, nastavlja župan, i zna hrvatski jezik „namjerno neće govoriti hrvatski“. No željeznički namještenici nisu samo među sobom govorili mađarski, nego su se i u službenom općenju s narodom namjerno služili mađarskim „izazovno izbjegavajući hrvatski jezik“. Ako „siromašni seljak ili pučanin“ ne bi razumio dobivene upute na mađarskom jeziku te tražio objašnjenje na hrvatskom, željeznički bi ga činovnik „obasuo surovim pogrdama ili mu najblaže rečeno prezrivo okrene leđa“. Narod se, prema istom izvješću, žalio i na dvojezične natpise na željezničkim postajama koji su često unakaženi netočnim hrvatskim prijevodom. Varaždinski župan na kraju izvještaja piše da je prirodno da ovakav postupak u narodu s pravom izaziva mržnju i ogorčenje te predlaže da državni službenici nauče hrvatski jezik jer je to u interesu države.⁵³ Zbog sve većih problema na željeznicama hrvatski je ban nakon jenjavanja prosvjeda od svake županije zatražio iskaz željezničkih zaposlenika na području županija (zagrebačke, modruško-senjske, srijemske, bjelovarsko-križevačke, varaždinske, požeške i grada Zagreba) i to prema zavičajnosti-pripadnosti (hrvatsko-slavonska, ugarska) i prema znanju (govoru) hrvatskog jezika.⁵⁴ Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe pravo zavičajne pripadnosti općini u Hrvatskoj bilo je uređeno *Zakonom o zavičajnim odnosima* iz 1880. godine. Zbog specifičnoga državno-pravnog položaja Hrvatske pravo zavičajnosti je predstavljalo pravnu osnovu i za uživanje političkih prava koja su proizlazila iz hrvatske autonomije uređene Nagodbom te su stoga mnogi tumačili pravo zavičajnosti kao vid hrvatskog državljanstva.⁵⁵ Uz državljanstvo koje predstavlja vid osobne pripadnosti državi neovisno o boravljenju na državnom području, postoji i zavičajnost (Heimatsrecht), a to je pripadnost pojedinca pojedinoj općini na temelju koje između pojedinca i općine nastupa odnos određenih širih prava i obveza. Zbog toga se zavičajnost stjecala na temelju neke posebne povezanosti (podrijetlo, udaja,

⁵² HDA-PrZV, kut. 692/1903, 4639/1903.

⁵³ HDA-PrZV, kut. 693/1903., 5879/1903. Izvješće o uzrocima nemira u varaždinskoj županiji

⁵⁴ HDA-PrZV, kut. 692/1903. Spis 4914/1903. sadrži izvješće grada Zagreba, modruško-riječke županije, srijemsko-vukovarske, zagrebačke, varaždinske, bjelovarsko-križevačke i požeške županije.

⁵⁵ Dalibor ČEPULO, „Pravo hrvatske zavičajnosti i pitanje hrvatskog i ugarskog državljanstva 1868.-1918. - pravni i politički vidovi i poredbena motrišta“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb 1999., 9(6), 795.

posebno primanje u općinsku zajednicu), a ne činjenicom stanovanja ili stjecanjem nekretnina u općini. S druge strane postojala je teritorijalna pripadnost općini ili tzv. općinarstvo⁵⁶ kod kojeg veza nastaje boravljenjem ili posjedovanjem nekretnine u općini (ono sadrži suženi krug prava: slobodni boravak u općini, uživanje općinskih dobara, aktivno pravo glasa). Austrijski ustavni poređak uspostavljen 1867. razlikovao je državljanstvo i zavičajnost. U Hrvatskoj je zavičajna pripadnost imala posebnu dimenziju jer su hrvatski zakoni nakon 1868. godine i Nagodba uredili naziv državljanstva drukčije nego navedeni zakon o ugarskom državljanstvu. Hrvatski teoretičari javnoga prava 19. stoljeća objašnjavali su da u Kraljevini Ugarskoj postoji zajednička ugarska pripadnost i uz nju posebna hrvatska i ugarska pripadnost (u užem smislu), tj. posebno hrvatsko i posebno ugarsko državljanstvo u sklopu zajedničke (u širem smislu) ugarske pripadnosti. Do 1850. godine u Hrvatskoj se zavičajno pravo stjecalo rodom (podrijetlom), udajom i primanjem u zavičajnu svezu, a indigenat je strancima davao Sabor. Nakon sklapanja Nagodbe, zavičajnost je definirana Zakonom o zavičajnosti, donesenim 1880. godine, s time da stranac koji u Trojednoj Kraljevini prebiva 10 godina s namjerom stalnog prebivanja i nije počinio nikakav zločin, može postati hrvatski zavičajnik. Zakon je propisivao da se pravo zavičajnosti veže uz pravo državljanstva te zavičajnost može steći jedino „državljanin zemalja ugarske krune“, a svaki je državljanin morao imati zavičajnost i to u samo jednoj općini (§ 2.). Zavičajnost je bila neodreciva, te se utrnjivala u jednoj općini tek stjecanjem zavičajnosti u drugoj (§§ 18., 19.). Zavičajnost se stjecala rođenjem, udajom, izričitim primanjem u zavičajnu svezu ili naseljavanjem te stalnim smještajem u javnu službu (§ 3.). Djeca su u pravilu slijedila zavičajnost oca odnosno majke (zakonita djeca slijedila su općinu oca, nezakonita majke, a pozakonjena djeca općinu oca). Žene su udajom stjecale zavičajnost u muževoj općini, dok su muževi za stjecanje zavičajnosti općine žene morali proći redoviti postupak primanja u općinu (§§ 5., 12.) s time da je molitelj morao dokazati da je „poštena života“, da može uzdržavati sebe i obitelj te plaćati taksu od 6 odnosno 12 forinti. Naselilac je zavičajnost u općini naseljavanja stjecao pod strogim uvjetima, tj. nakon neprekidnog boravljenja od četiri godine i nošenja općinskih tereta. Zaposlenjem su, pak, zavičajnost ipso facto stjecali stalno zaposleni činovnici zemaljskih, općinskih i javnih zaklada te duhovnici i javni učitelji (§ 11.).⁵⁷

Prema spomenutim izvještajima možemo uvidjeti stvarno stanje zaposlenika na željeznicama. U izvještaju grada Zagreba, upućenom hrvatskom banu, glede pitanja o zavičajnosti i znanju hrvatskog jezika željezničkih službenika krajem 1903. godine, na željeznicama koje su spadale pod Zagreb, podaci su

⁵⁶ D. ČEPULO, „Pravo hrvatske zavičajnosti“, 805. Općinari su se dijelili na pripadnike (rođeni ili primljeni u savez općine te stalno prebivaju u općini na vlastitom zemljištu), stanovnike (rođeni u općini ili primljeni u savez općine te stalno prebivaju u općini), posjednike (posjeduju nekretninu u općini, ali u njoj ne žive) i nestalne (privremeno nadležne općini po zanimanju ili službi, ali su primljeni u savez općinski). Općinarstvo se stjecalo rođenjem, udajom, primanjem u općinu, stalnim namještanjem u javnu službu, posjedovanjem nekretnina u općini.

⁵⁷ D. ČEPULO, „Pravo hrvatske zavičajnosti“, 799.-809.

sljedeći. U Zagrebu je na željeznicama bilo zaposleno 406 osoba. Od ukupnog broja zaposlenika 96 (24%) je bilo hrvatskih, a 310 (76%) ugarskih zavičajnika. Od ukupnog broja zaposlenika hrvatski je jezik govorilo ili znalo 117 (29%), a hrvatski nije znalo 289 zaposlenika (71%). Prema zanimanju, ugarski su zavičajnici bili zastupljeni najviše kao činovnici (100),⁵⁸ zatim kao kondukteri (81),⁵⁹ različiti službenici (28),⁶⁰ vlakovođe (27),⁶¹ inženjeri (19),⁶² nadziratelji (12),⁶³ vježbenici (12),⁶⁴ protupravnici (9), nadprotupravnici (7). Pod ostala zanimanja navode se: telegrafisti (4), nadzornici (4),⁶⁵ učitelji (2), ravnatelj prometne uprave Zagreb (1),⁶⁶ glavara postaje (1), zamjenik glavarara (1), ravnatelj učionice (1) i magaziner (1). Među ugarskim zavičajnicima nalaze se očito i hrvatski i srpski pripadnici, što je vidljivo po prezimenima (Drobac, Poljar, Capan, Vaso Petković i dr.). Prema etničkoj pripadnosti najviše ima Mađara, zatim Nijemaca, Slovaka, Poljaka, Čeha i Židova.

Hrvatski su zavičajnici (96) prema odabiru zanimanju najviše bili zastupljeni kao činovnici (27), kondukteri (26), vlakovođe (25), službenici (4), nadziratelji (4) i inženjeri (3). U višim zanimanjima bili su zastupljeni po jedna osoba kao zamjenik ravnatelja prometne uprave Zagreb i to Theodor Kussevich, glavara postaje Ivan Matota, nadzornik Ivan Philippović, protupravnik Julijo Glembay, nadprotupravnik Franjo Otrosćak, računovođa Stjepan Klemenčić i učitelj Teodor Leyner. Ovaj grafikon pruža sliku zaposlenika na prometnoj upravi u Zagrebu koja je u većem postotku u rukama mađarskih namještenika. Viši željeznički službenici su ugarski zavičajnici odnosno Mađari i Nijemci, kako bi se moglo pretpostaviti prema prezimenima, i zaposleni su u prvome općem prometnom odjelu, građevnom odjelu za uzdržavanje pruge, odjelu za promet i trgovinu, odjelu za spremu vlakova, računskom odjelu, postaji Zagreb i skladištu materijala. Od četvorice zaposlenih u Pučkoj učionici željeznice,

⁵⁸ Zbog lakšeg snalaženja na grafovima, ali i određivanja zanimanja, jer je svaka županija zanimanja prevodila sa svojim izrazom, autorica je pod „činovnike“ uvrstila zanimanja kao što su: činovnik, tajnik, podčinovnik, prometni činovnik, podvorni činovnik, brzojavni činovnik, činovnik blagajnik.

⁵⁹ Pod zanimanje „konduker“ spada nadokonduker, konduker.

⁶⁰ Pod zanimanje „službenik“ spadaju zanimanja: oficial, pristav, perovođa, protuustavnik, računski oficial, glasonoša, tehnički dnevničar, pratilac vlaka, telegrafist, poslužitelj, pakiratelj, pisar, podvornik, nadslužbenik, pomoćni službenik, odsječni mjernik, podslužbenik, vratar, prevoditelj, kolodvornik, dostavljač, odpravnik, poslužitelj, odsječni službenik, mjerni službenik, kontrolor, dvoritelj, dnevničar.

⁶¹ Pod zanimanje „vlakovođa“ uneseni su: nadvlakovođa, vlakovođa, pomoćnik vlakovođe, strojovođa.

⁶² Pod zanimanje „inženjer“ uvrštena su zanimanja: inženjer, nadinženjer, inženjer asistent, predstojnik inženjera.

⁶³ Pod „nadzirateljem“ spadaju zanimanja: nadziratelj, željeznički nadziratelj, nadziratelj pruge, nadziratelj vagona, nadziratelj postaje, nadziratelj brzojavni, nadziratelj skladišta, nadziratelj mosta.

⁶⁴ Pod „vježbenikom“ spadaju: inženjer vježbenik, računski vježbenik, željeznički vježbenik, mjernički vježbenik, činovnik vježbenik.

⁶⁵ Pod „nadzornike“ uneseni su: nadzornik, nadzornik grijaonice, nadzornik pruge, nadglednik, predstojnik.

⁶⁶ Riječ je o Izidoru Leitneru.

koje nisu bile prikladne za zapošljavanje doseljenika pa su se prometne vlasti oslanjale na lokalno stanovništvo koje je zapošljavalo na željeznici i to najviše kao željezničke stražare.⁶⁷ U prilog ovoj tvrdnji ide i raščlamba po zanimanjima hrvatskih zavičajnika. Po zanimanjima hrvatski su zavičajnici najviše bili zastupljeni kao željeznički stražari (136),⁶⁸ grijači (41),⁶⁹ kupljari (14), radnici (13),⁷⁰ vlakovođe (13), čistači (9), nadziratelji (5), činovnici (3), glavari postaje (3), magazineri (2), nosači (2), zamjenici stražara (2) te po jedan nadzornik, službenik i zamjenik glavara. U nekim mjestima članovi cijele uže i šire obitelji radili su na željeznici. Članovi obitelji Carević iz Moravica bili su zaposleni kao željeznički stražari, grijači, kupljari, a jedan je bio na relativno visokom položaju blagajnika. Osim navedene obitelji Carić iz Moravica još je nekoliko obitelji imalo više svojih članova zaposlenih na željeznici. Najbrojniji su bili pripadnici obitelji Jakšić čijih je 16 članova radilo na željeznici. Od ostalih obitelji koje su radile na željeznici isticale su se obitelji Dokmanović, Mamula (Moravice i Ogulin, 5), Matić (Moravice, 6), Petrović (Moravice, 12), Polić (Hreljin i Meja, 6), Tomić (Moravice, 5), Vučinić (Moravice, 13). Nije bio rijedak slučaj da dva člana iz iste obitelji rade na željeznici (otac-sin, dva brata i dr.). Iz ovih se podataka može zaključiti da su obiteljske veze bile važne prilikom dobivanja posla na riječkoj željeznici. Prema zanimanju u modruško-riječkoj županiji najzastupljeniji su bili željeznički stražari, iako je to bio jedan od najtežih poslova koji se obavljao i po najtežim vremenskim uvjetima. U ovoj županiji hrvatski zavičajnici su bili zastupljeni i na višim zanimanjima kao glavari postaja, što je bio ugledniji i bolje plaćeni posao. Riječ je o Pavlu Klanfaru (Josipdol) i njegovu zamjeniku Ivanu Rebroviću, Kamilu Blagaju (Delnice), te Otmaru Knivaldu (Skrad). Iz popisa se može iščitati da je srpsko pučanstvo u navedenim mjestima bilo protežirano u odnosu na Hrvate u broju zaposlenih. U modruško-riječkoj županiji ugarski su zavičajnici uglavnom bili zastupljeni u boljim zanimanjima kao što su: činovnici (36), vlakovođe (31), glavari postaje (14), nadziratelji (9), grijači (9), službenici (6), vježbenici (5), željeznički stražari (4), kupljari (3), magazineri (3), računovođe (3), nadziratelj vagona (1), nosač (1), glavar grijaonice (1) i blagajnik (1). Gledajući prema narodnoj pripadnosti ostalih narodnosti, najviše su među ugarskim zavičajnicima bili zastupljeni Mađari, pa Nijemci i Slovaci.

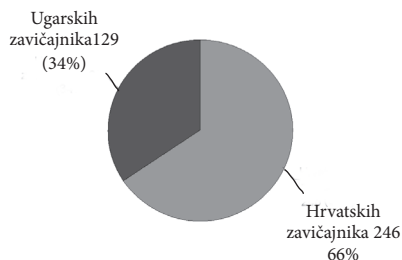
⁶⁷ J. GORNIČIĆ-BRDOVAČKI, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine*, 136.-137.

⁶⁸ Pod zanimanje „željeznički stražar“ unesena su zanimanja: željeznički stražar, pazitelj vlakova, stražar vodovoda, stražar mjere, stražar ugljenika, nadstražar, stražar skretničar.

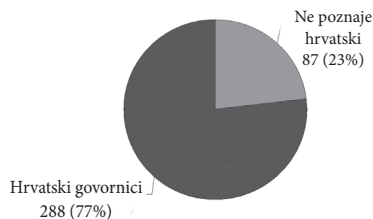
⁶⁹ Pod zanimanjem „grijači“ našli su se: grijač, grijač kotlova.

⁷⁰ Pod zanimanjem „radnik“ uvršteni su: radnik, zapirač, kočničar, radnik u grijaonici, tovarač, mjerni tovarač, kolar, kola tiskač, redatelj kola, čuvar mjere.

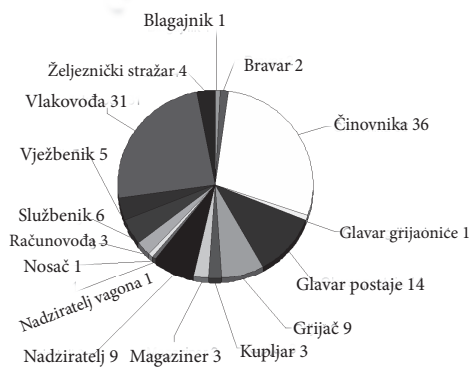
Zaposlenici u županiji modruško-riječkoj po zavičajnosti

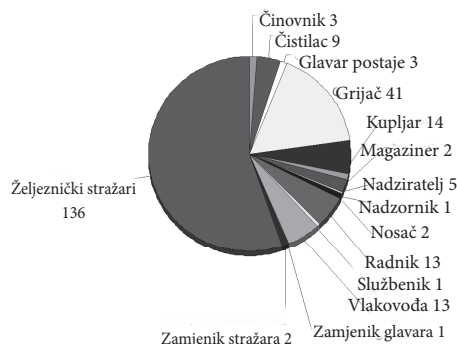
Zaposlenici u županiji modruško-riječkoj po jeziku

Djelatnosti ugarskih zavičajnika u županiji modruško-riječkoj

Djelatnosti hrvatskih zavičajnika u županiji modruško-riječkoj

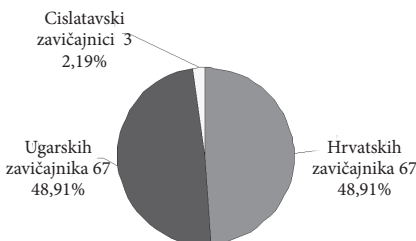
U varaždinskoj županiji od ukupno 137 zaposlenika, bilo je 67 ugarskih (48,91%), 67 hrvatskih (48,91%) te 3 cislitavska zavičajnika (2,19%). Od ukupnog broja zaposlenika njih 112 (81,75%) bili su govornici hrvatskog jezika, a samo 25 (18,25%) ih nije govorilo hrvatski. Treba napomenuti da su sva trojica cislitavskih zavičajnika govorila hrvatski jezik. Ovaj podjednak broj ugarskih i hrvatskih, te prisutnost cislitavskih zavičajnika upućuje na blizinu varaždinske županije ugarskim županijama, u prvom redu Zali, kao i na blizinu granice s Austrijom.

Ugarski su zavičajnici najviše bili zastupljeni u sljedećim zanimanjima: činovnici (14), glavari postaje (12) i željeznički stražari (7). U ostalim zanimanjima njihov broj je bio sljedeći: radnici (6), vježbenici (5), nadziratelji (5), mašinstice (5), vlakovođe (4), inženjeri (3), blagajnici (2), grijač (1), magaziner (1), nadzornik (1), službenik (1). Ugarski zavičajnici bili su glavari postaje u: Varaždinu, Ivancu, Velikom Trgovištu, Sv. Križu Začretju, Zaboku, Tužnom Cerju, Bedekovčini, Zlatar Bistrici, Konščini, Budinščini, Golubovcu. Glavari

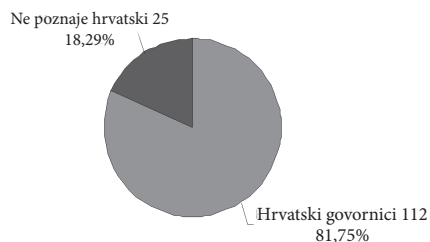
postaje uglavnom su bili Mađari (8), a za njima su slijedili Nijemci, Slovaci i Česi. Cislatavski zavičajnici su svi Nijemci, a obavljali su poslove: jedan je bio glavlar postaje (Ivanec), drugi radnik (Zlata Bistrica), a treći željeznički stražar (Konščina).

Hrvatski su zavičajnici prednjačili u poslovima kao željeznički stražari (35), radnici (9) i činovnici (7). U ostalim su zanimanjima zastupljeni kako slijedi: vlakovođe (4), nadziratelji (3), magazineri (2), grijači (2), čistilac (1), službenik (1) i vježbenik (1). Hrvatski su zavičajnici bili glavari postaje u Lepoglavi (Josip Esapović) i u Novom Marofu (Aleksa Štaudt). Grafikon zaposlenika varaždinske županije upućuje da su podjednako po zanimanjima zaposleni hrvatski i ugarski zavičajnici te da jedni i drugi većinom govore hrvatskim jezikom koji vrlo dobro ili djelomično razumiju. Kao i u ostalim županijama ugarski zavičajnici zaposleni su pretežno na višim zanimanjima, a hrvatski na nižim. Ovo je jedan od rijetkih izvještaja u kojem su za određene osobe dodane i primjedbe. U primjedbi za glavara postaje Veliko Trgovište navodi se da je sa strankama neuljudan, „drži se odurno, često napit“ te je poželjno da se premjesti jer je i zbog ne znanja hrvatskog jezika vrlo „neobljubljen među pučanstvom“. Ne vlada ljepše mišljenje ni o blagajniku na željezničkoj postaji Krapina koji je vrlo neuljudan sa strankama i „skrajnja je potreba da se premjesti“. Glavar željezničke postaje u Sv. Križu Začretju je Mađar i tijekom prosvjeda u Hrvatskom zagorju javno je kritizirao prosvjede i rugao im se, pa je lokalno pučanstvo ogorčeno na njega. Nadziratelj pruge, očito Slovak, na željezničkoj postaji Varaždinske Toplice radi od 1885. godine i od početka službovanja od željezničkih nadničara uzima proviziju, kako bi se oni primili na posao, pa se i za njega predlaže da se premjesti.⁷¹

Zaposlenici u varaždinskoj županiji po zavičajnosti

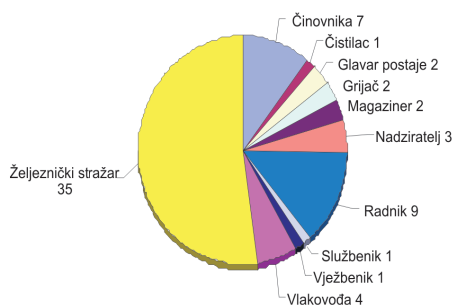
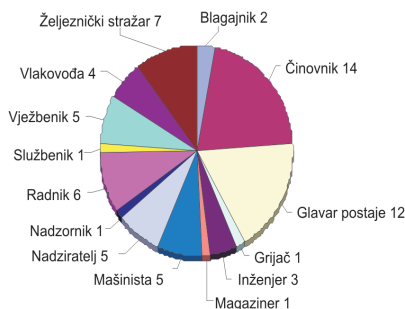
Zaposlenici u varaždinskoj županiji po jeziku

⁷¹ HDA-PrZV, kut. 692/1903. Spis 4914/1903.

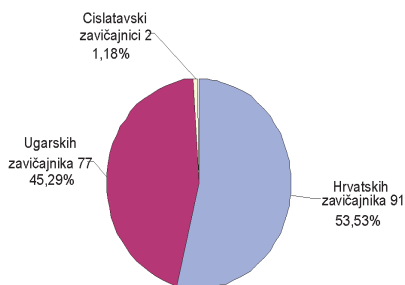
Djelatnosti ugarskih zavičajnika u županiji varaždinskoj

Djelatnosti hrvatskih zavičajnika u županiji varaždinskoj

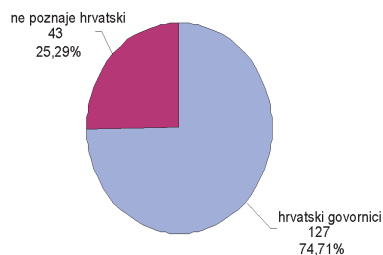

Bjelovarsko-križevačka županija imala je ukupno 170 zaposlenika. Po broju su prednjačili hrvatski zavičajnici, njih 91 (53,53%), dok je ugarskih zavičajnika bilo 77 (45,29%) i 2 cislitavska zavičajnika (1,18%). Od njih ukupno 170, hrvatskih govornika bilo je 127 (74,71%), a hrvatski nije znalo 43 (25,29%). Obojica cislitavskih zavičajnika su govornici hrvatskog jezika. Vidljivo je prema podacima da ima više govornika hrvatskog jezika od hrvatskih zavičajnika, što nam govori da su ugarski zavičajnici, njih 34, govorili hrvatskim jezikom. Među njima prednjače Slovaci, Česi, Nijemci i pokojni Židov. Među ugarskim zavičajnicima nalaze se Srbi iz južne Ugarske ili današnje Vojvodine, koji su ipak znali hrvatski jezik. Ugarski zavičajnici najviše su bili zastupljeni kao glavari postaje (13), činovnici (10), željeznički stražari (10) i službenici (9). Nakon toga slijede nadziratelji (7), blagajnici (6), vlakovođe (4), kondukteri (2), grijači (2), radnici (2), te po jedan kao: glavari grijaonica, inženjer, nadzornik, nosač, vježbenik i zamjenik glavarova. Obojica cislitavskih zavičajnika (Josip Klobučar i Franc Zakavšek) bili su željeznički stražari u Vojakovcu. Hrvatski zavičajnici kao i u ostalim županijama najviše su bili zastupljeni na nižim zanimanjima kao željeznički stražari (60), činovnici (5), kondukteri (4) te su četvorica glavari postaje. U ostalim zanimanjima bilo ih je samo po nekoliko: nadziratelj (4), službenik (4), te po dvojica kao vlakovođe, čistači, grijači, magazineri, i po jedan kao blagajnik i bravar. Glavari postaje su u Klokočevcu (Marko Kirin), Kloštru (Josip Beranek), Novoselcu-Križu (Albert Cimisso), te u Kutini (Vilim Sancha).

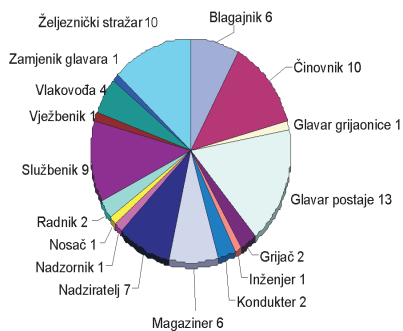
Zaposlenici u bjelovarsko-križevačkoj županiji po zavičajnosti

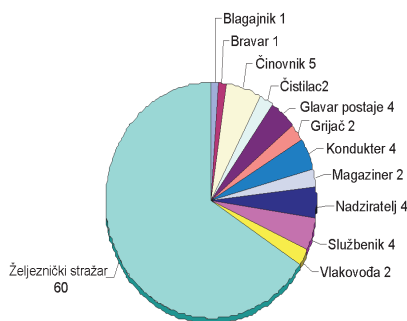
Zaposlenici u bjelovarsko-križevačkoj županiji po jeziku

Djelatnosti ugarskih zavičajnika u bjelovarsko-križevačkoj županiji

Djelatnosti hrvatskih zavičajnika u bjelovarsko-križevačkoj županiji

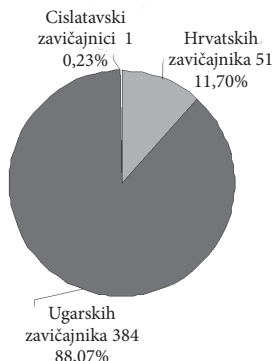

U vukovarsko-srijemskoj je županiji na željeznicama bilo zaposleno najviše namještenika, njih 436, zato što je tu bila i najrazgranatija željeznička mreža. Najzastupljeniji su ugarski zavičajnici s 384 zaposlenika (88,07%), hrvatskih zavičajnika je 51 (11,70%) i jedan je cislitavski zavičajnik (0,23%). Zaposlenici na željeznicama bili su raspoređeni po sljedećim kotarevima ili gradovima: Irig, Mitrovica, Stara Pazova, Ruma, Šid, Vinkovci, Zemun, Županja, grad Karlovci, grad Petrovaradin i grad Zemun. Ovaj veliki broj ugarskih zavičajnika ne začuđuje jer je u ovom dijelu Slavonije poticano naseljavanje Mađara,⁷² a i može se primijetiti da se većina gradova nalazila na granici sa županijama južne Ugarske. Od 436 zaposlenika hrvatski jezik je govorilo 197 (45,18%), a nije ga znalo 239 zaposlenika (54,82%). Onaj jedan cislitavski zavičajnik govorio

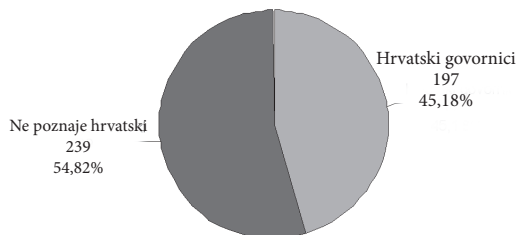
⁷² Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Naseljavanje Mađara u Slavoniju 1880.-1910.“, *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, Zagreb 2003., 257.-270. U srijemskoj županiji je 1910. od ukupno 394.556 stanovnika bilo 27.323 Mađara ili 6,93%.

je hrvatski i po zanimanju je bio službenik. Ugarski zavičajnici su u najvećem postotku Mađari te su po zanimanjima bili zastupljeni kao željeznički stražari (122), zatim vlakovođe (60), glavari postaje (34), nadziratelji (30) i blagajnici (21). Zatim su bili službenici (21), vježbenici (12), radnici (11), ložači i magazineri (9), nadzornici (7), mašinstice i činovnici (6), bravari i nosači (5), kondukteri (3) te po jedan sluga, telegrafist i zamjenik glavarara. Glavari postaje su u Vudiku, Mitrovici, Staroj Pazovi, Beški, Rumi, Sontincima, Indiji, Vagnju, Budanovcima, Polatičevu, Klenku, Šidu, Tovarniku, Kukujevcima, Andrijaševcima, Cerni, Starim Mikanovcima, Ivankovu, Nijemcima, Borovu, Batajnici, Županji, Vrbanji, Gradištu, Šamcu, Petrovaradinu i Zemunu. U srijemskoj županiji bilo je mjesta ili gradova u kojima na željeznici nije bio zaposlen ni jedan hrvatski zavičajnik, npr. u Rumi, gradu Karlovcima i Mitrovici. U Zemunu je bio zaposlen jedan hrvatski zavičajnik i to Vasilije Križan kao poslužitelj, a u Petrovaradinu Antun Ševar, podvornik. Po narodnostima prednjačili su Mađari, pa Nijemci, Srbi, Slovaci, Židovi i dr. Hrvatski zavičajnici najviše su po broju bili zaposleni kao željeznički stražari (23), službenici (7), radnici (4) i glavari postaje (3). U ostalim zanimanjima bilo ih je zastupljeno po nekoliko: po trojica kao vlakovođe, činovnici, po dvojica kao ložači, i po jedan kao blagajnik, magaziner, nosač, nadziratelj, telegrafist i vježbenik. Hrvatski zavičajnici glavari postaje bili su u Novoj Pazovi (Ivan Kuklić), Novim Jankovcima (Vilim Auth) i Bršadinu (Albert Ferdo). Kao hrvatski zavičajnici su uz Hrvate zabilježeni Nijemci, Slovaci, Židovi i dr.

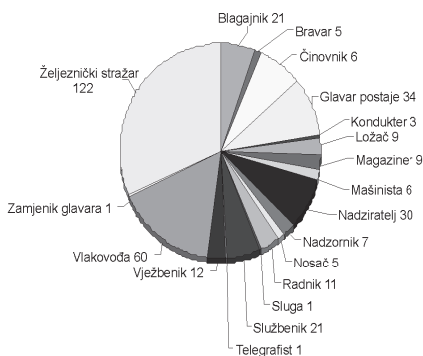
Zaposlenici u županiji vukovarsko srijemskoj po zavičajnosti

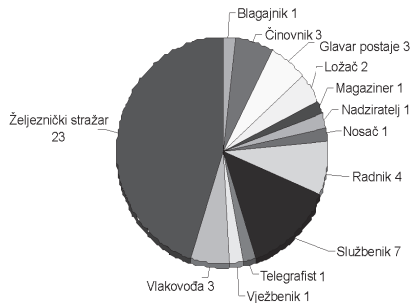
Zaposlenici u županiji vukovarsko srijemskoj po jeziku

Djelatnosti ugarskih zavičajnika u županiji
Vukovarsko-srijemskoj

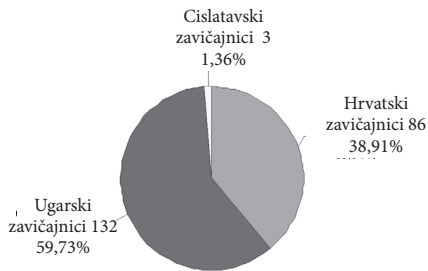

Djelatnosti hrvatskih zavičajnika u županiji
Vukovarsko-srijemskoj

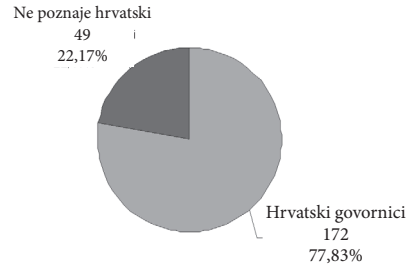

Zagrebačka je županija imala ukupno 221 namještenika na željeznicama koji su bili zaposleni u kotaru i gradu: Dvor, Dugo Selo, Glina, Velika Gorica, Jaska, Karlovac, Kostajnica, kotar Petrinja i grad Petrinja, Samobor, grad Sisak, Vrginmost, kotar i grad Zagreb, te Zaprešić. Od ukupnog broja zaposlenika njih 132 (59,73%) bilo je ugarske zavičajnosti, 86 (38,91%) ih je hrvatskih zavičajnika, a trojica (1,36%) su imali cislitavsku zavičajnost. Od ukupnog broja zaposlenika hrvatski je jezik govorilo ili znalo njih 171 (77,83%). Hrvatski jezik nije znalo 49 (22,17%) zaposlenika. Sva trojica cislitavskih zavičajnika znala su hrvatski jezik. Zagrebačka je županija, uz požešku, bila prva u kojoj su na željeznici zaposlene dvije žene i to u Karlovcu. Obje su po narodnosti bile Mađarice s ugarskom zavičajnošću. Ugarski zavičajnici su po zanimanjima zaposleni kao željeznički stražari (30), glavari postaje (23), činovnici (20), nadziratelji (16), blagajnici (9), magazineri (6), radnici (5) i službenici (5). Među bravarima i vjezbenicima ugarskih je zavičajnika bilo četvero, a kao vlakovođe su radila trojica. Dvojica su bili predstojnici, a po jedan je bio čistilac, konduktor, telegrafist, vrtlar i zamjenik predstojnika. Dvojica cislitavskih zavičajnika zaposlena su u Velikoj Gorici i Sesvetama i radili su kao željeznički stražari, a jedan je bio u Sisku čistač. Kao i po ostalim županijama, hrvatski su zavičajnici ponovno najzastupljeniji kao željeznički stražari (46), radnici (11), magazineri (8), glavari postaje i službenici (4) te po trojica kao blagajnici i činovnici. Na mjestu vlakovođe, nadziratelja i grijača zaposlena su po dvojica hrvatskih zavičajnika, a samo je jedan bio čistač. Na mjestu glavara postaje hrvatski su zavičajnici bili zaposleni u Draganiću (Stefan Crnjaković), Kostajnici (Vjekoslav Straka), Zaprešiću (Zvonimir Krčelić) i Karlovcu (Petar Pokrajac).

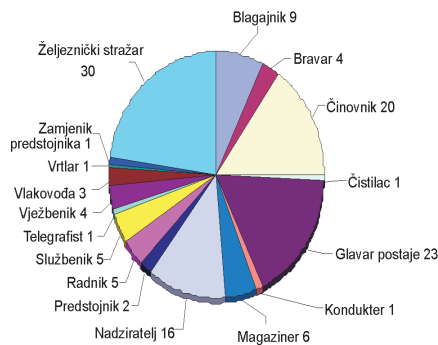
Zaposlenici u županiji zagrebačkoj po zavičajnosti

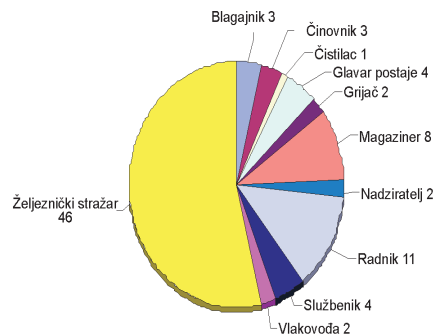
Zaposlenici u županiji zagrebačkoj po jeziku

Djelatnosti ugarskih zavičajnika u zagrebačkoj županiji

Djelatnosti hrvatskih zavičajnika u zagrebačkoj županiji

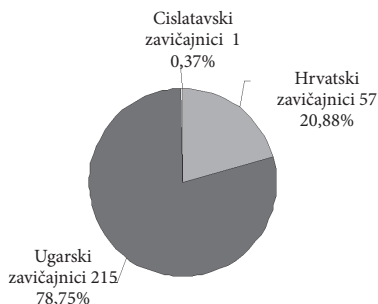

Na teritoriju požeške županije na željeznicama je ukupno bilo 273 zaposlenika. Među njima su prednjačili ugarski zavičajnici kojih je bilo 215 (78,75%), dok je hrvatskih zavičajnika bilo 57 (20,88%). Uz njih se navodi i jedan cislitavski zavičajnik (0,37%), rodom iz Ljubljane, zaposlen na željezničkoj postaji Brod. Hrvatski jezik je govorilo ili se barem njime služilo 159 zaposlenika (58,24%), dok njih 114 (41,76%) nije znalo hrvatski jezik. Franjo Burgelić, cislitavski zavičajnik, bio je po zanimanju grijač i on je govorio hrvatski. Ugarski zavičajnici su najviše bili zaposleni kao vlakovođe (46), željeznički stražari (38), glavari postaje (25), radnici (18), grijači (15), činovnici (12), konduktori i nadziratelji (11), vježbenici (9) i blagajnici (8). Četvorica su bili inženjeri, a trojica službenici. Na mjestu nadzornika zaposlena su bila dvojica, a po jedan je bio bravar, zamjenik predstojnika, glavar grijaonice. Među ugarskim zavičajnicima kao zaposlenicima našle su se i dvije žene, po narodnosti Njemice, zaposlene kao blagajnice u Brodu na Savi. Ugarski zavičajnici na mjestu glavaara postaje bili su zaposleni u Andrijevcima, Garčinu, Oriovcu, Sibirju, Poljani,

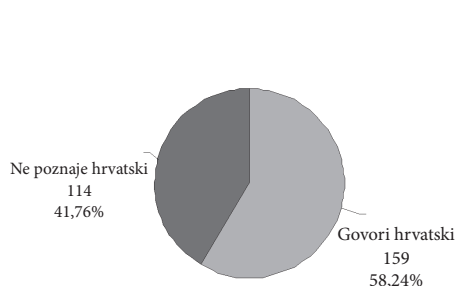
Novskoj, Lipovljanima, Banovoj Jarugi, Okučanima, Novoj Gradiški, Požegi, Čaglinu, Pleternici, Pakracu, Lipiku i dr. Zanimljiv je podatak da među ugarskim poglavarima postaja prednjače Židovi koji govore hrvatskim jezikom, pa je očito da je tu riječ o osobama koje su već dulje bile doseljene u Hrvatsku, ali nisu tražile promjenu zavičajnosti. Na željezničkoj postaji Brod od 115 zaposlenih 108 ih ima ugarsku zavičajnost. U prilog ovome govori i statistički podatak za Brod u kojem je 1910. od ukupno 9.142 stanovnika, 1.736 bilo stanovnika mađarskog jezika ili 18,98% u odnosu na ostalo stanovništvo.⁷³ Na željezničkoj postaji Andrijevcu zaposleni su samo ugarski zavičajnici, njih deset, od kojih samo jedan govori hrvatski jezik, a trojica vrlo slabo. U Garčinu od pet zaposlenih samo jedan nije ugarski zavičajnik. Na željezničkim postajama u Oriovcu, Sibirju, Starom Topolju, Novskoj, Raiču, Lipovljanima, Banovoj Jarugi, Ratkovici, Batrini, Londjici, Ljeskovici, Cigleniku, Ivanu Dvoru, Gradacu, Sulkovcu, Jakšiću, Kukuljevcu su svi ugarski pripadnici, dok na ostalima postajama prednjače pred hrvatskim.

Zaposlene hrvatske zavičajnike imaju željezničke postaje: Sapci, Staro Topolje, Poljana, Jasenovac, Okučani, Medare-Drage, Nova Gradiška, Rešetari, Staro Petrovo Selo, Vrbova, Godinjak, Nova Kapela, Batrina, Požega, Čaglin, Pleternica, Pakrac, Lipik, Dobrovac, Brezina i Filipovac. Po zanimanjima najviše je bilo željezničkih stražara (38), pa službenika (5) i četvorica činovnika. Kao grijači, nadziratelji i radnici zaposlena su bila dvojica hrvatskih zavičajnika. Osim njih, po jedan je hrvatski zavičajnik bio glavar postaje, magaziner, blagajnik i vježbenik. Iako su na postaji Brod na Savi prednjačili ugarski zavičajnici, glavar postaje bio je hrvatski zavičajnik Karl Ružička, očito Slovak.

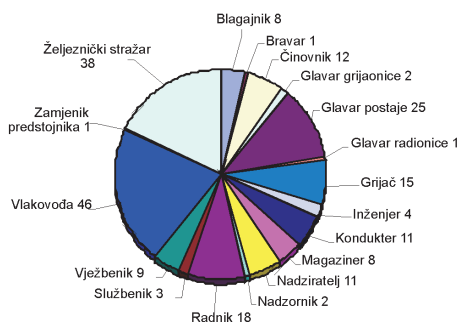
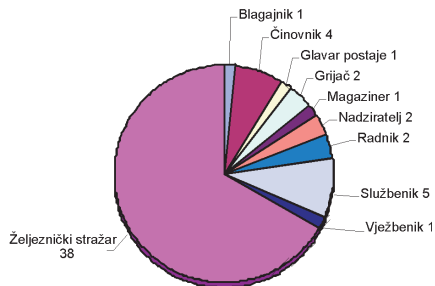
Zaposlenici u požeškoj županiji po zavičajnosti

Zaposlenici u požeškoj županiji po jeziku

⁷³ B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Naseljavanje Mađara u Slavoniju 1880.-1910.“, 261.

Djelatnosti ugarskih zavičajnika u
požeškoj županijiDjelatnosti hrvatskih zavičajnika u
požeškoj županiji

5. Zaključak

Na kraju iz navedenih podataka i predočenih grafikona možemo zaključiti da je po broju zaposlenika na željeznici najviše prednjačila srijemska županija, pa grad Zagreb i modruško-riječka županija. Nakon njih dolaze požeška, zagrebačka i bjelovarsko-križevačka županija te varaždinska koja je imala najmanje zaposlenih.

Zaposlenici na željeznicama u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903.

Županije	Ukupno zaposlenika	Zavičajnost		Udio hrvatskih zavičajnika (%)	Udio ugarskih zavičajnika (%)	Jezik hrvatski	Udio hrvatskih govornika (%)
		hrvatsko	ugarsko				
Zagreb	406	96	310	24%	76%	117	29%
modruško riječka	375	246	129	66%	34%	288	77%
srijemska	436	51	384	12%	88%	197	45%
zagrebačka	221	86	135	39%	61%	163	74%
varaždinska	137	67	67	50%	50%	112	82%
bjelovarsko križevačka	170	91	77	54%	46%	127	75%
požeška	273	57	215	21%	79%	159	58%

Ugarski su zavičajnici bili najviše zastupljeni u srijemskoj županiji, a zatim u požeškoj, gradu Zagrebu i zagrebačkoj županiji. Veliki broj ugarskih zavičajnika u srijemskoj županiji bio je uvjetovan i činjenicom da su u njoj bila i neka mjesta i gradovi nekadašnje južne Ugarske (današnje Vojvodine), u kojima je u većini živjelo mađarsko, njemačko i srpsko stanovništvo koje je uglavnom imalo ugarsku zavičajnost. Ugarski i hrvatski zavičajnici bili su podjednako u varaždinskoj (50%) i bjelovarsko-križevačkoj županiji (50%). Jedina županija u kojoj su u većem broju bili zastupljeni hrvatski zavičajnici bila je modruško-riječka, u kojoj je ugarskih zavičajnika bilo samo 34%. Ne iznenađuje broj hrvatskih zavičajnika u modruško-riječkoj županiji, u kojoj, zbog hladnih i dugih zima te teškog posla na terenu ugarski zavičajnici nisu htjeli raditi pa se zapošljavalo okolno stanovništvo, pa čak i cijele obitelji. Modruško-riječka županija je ujedno i jedina županija u kojoj se, na temelju izvještaja, vidi da su obiteljski odnosi bili vrlo važni pri dobivanju zaposlenja. Cislitavskih zavičaj-

nika, njih 7, najviše je bilo zastupljeno u varaždinskoj županiji (3), pa bjelovarsko-križevačkoj (2) i po jedan u srijemskoj i požeškoj županiji.

U varaždinskoj je županiji bilo najviše željezničkih zaposlenika koji su govorili hrvatski jezik (više od 82%). Za njom su slijedile modruško-riječka županija (77%), bjelovarsko-križevačka (75%) i zagrebačka županija (74%). U požeškoj je županiji bilo više od 50% hrvatskih govornika, dok je u srijemskoj županiji i gradu Zagrebu taj postotak pao ispod 50%. Iako nam pokazatelji govore u prilog tvrdnji da je značajan broj željezničkih zaposlenika govorio ili barem znao hrvatski jezik, to se nije uvijek pozitivno odražavalo na stanje na terenu. Iz navedenih iskaza, izvještaja, može se vidjeti da, iako su zaposlenici znali hrvatski jezik, nisu se njime s „oduševljenjem“ koristili u međusobnom komuniciranju, niti u komuniciranju s putnicima. Stoga su bile česte pritužbe putnika da kondukteri s njima prvo progovore mađarski, zatim njemački, a tek kada ih na to prisile okolnosti – hrvatski jezik.

Prema vrsti zanimanja hrvatski su zavičajnici bili najviše zastupljeni kao željeznički stražari, zatim radnici, a u nekim županijama kao činovnici, službenici, poneki glavar postaje te samo jedan ravnatelj. Dakle, riječ je o jednostavnijim i slabije plaćenim poslovima. U pojedinim je županijama bio podjednak broj hrvatskih i ugarskih zavičajnika koji su bili zaposleni kao vlakovođe. Ipak, u požeškoj županiji ni jedan hrvatski zavičajnik nije bio vlakovođa. Što se tiče činovnika prednjačili su ugarski zavičajnici, posebice u gradu Zagrebu. Kondukteri su uglavnom bili ugarski zavičajnici. U bjelovarsko-križevačkoj županiji i gradu Zagrebu bio je na tom radnom mjestu određen broj, iako neznan, hrvatskih zavičajnika. Ugarski zavičajnici prednjačili su svojim brojem u višim, tj. bolje plaćenim i uglednijim zanimanjima. Oni su uglavnom obnašali dužnosti glavara postaja, činovnika, službenika, nadziratelja, vježbenika, konduktera i dr.

U imeniku zaposlenika upisane su i četiri žene, što u odnosu na ukupan broj zaposlenika iznosi zanemarivih 0,19%. Sve su radile kao blagajnice i imale su ugarsku zavičajnost. Među zaposlenicima na željeznici zabilježene su sve narodnosti Monarhije: uz Mađare koji su prednjačili brojem i Hrvate, navedeni su Nijemci, Srbi, Česi, Slovaci, Rusini, Židovi i dr. Kako su se u imenike zaposlenika unosili samo podaci o zavičajnosti i znanju hrvatskog jezika, teško je sa sigurnošću utvrditi njihovu etničku pripadnost. No, služeći se nepouzdanom metodom „odgonetavanja“ nečije etničke pripadnosti na temelju imena ili prezimenima, mogli bismo doći do nekih aproksimativnih podataka. Tako npr. za Židove možemo utvrditi da su kao zaposlenici bili najviše zastupljeni u Zagrebu (oko 15%) i varaždinskoj županiji (oko 13%), a najmanje u modruško-riječkoj županiji (oko 2%). Židovi zaposlenici imali su najčešće ugarsku zavičajnost (oko 80%) i to u svim navedenim županijama. Židova hrvatskih zavičajnika bilo je oko 15% u varaždinskoj i bjelovarsko-križevačkoj županiji, gdje je i inače bio zabilježen veliki postotak Židova u ukupnom broju stanovništva. Na ukupan broj zaposlenika broj Židova zaposlenih na željeznici iznosio je oko 8%, dok je Židova kao poznavatelja i govornika hrvatskog jezika bilo više od 50%. U varaždinskoj županiji čak više od 80%, a u bjelovarsko-križevačkoj,

požeškoj i srijemskoj oko 50%. Najmanje hrvatskih govornika među Židovima bilo je u gradu Zagrebu, što je bilo i posve shvatljivo s obzirom na činjenicu da se tu nalazila uprava koja je poslove vodila na njemačkom i mađarskom jeziku te stoga znanje hrvatskog jezika i nije bilo prijeko potrebno.

Na kraju možemo zaključiti da je od ukupno 2.018 zaposlenika u šest hrvatsko-slavonskih županija i gradu Zagrebu njih 694 imalo hrvatsku, a 1.317 ugarsku zavičajnost. Zaposlenici s cislitavskom zavičajnošću bili su zanemarivi po broju (7). Od ukupnog broja zaposlenika njih 1.163 (57,63%) izjasnilo se da im je hrvatski jezik materinski ili da ga znaju ili govore. Iako prema iznesenim postocima hrvatski jezik prednjači, očito je da nije bio u svakidašnjoj uporabi jer su se putnici žalili da zaposlenici s njima govore samo mađarski ili njemački jezik. Iz ovog proizlazi da su željeznice u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji krajem 1903. godine još uvijek u rukama Mađara i ugarskih zavičajnika, iako je zabilježen sve veći broj hrvatskih zavičajnika kao zaposlenika. Stoga željeznice i nadalje ostaju jako sredstvo pritiska, ali i pokušaja mađarizacije u Hrvatskoj.

SUMMARY

RAILWAY WORKERS IN CROATIA (1903)

The construction of railways in the Kingdom of Croatia and Slavonia was determined by businessmen in Budapest and Vienna. The direction of these railways had to conform to the interests of the two centres of power in the Dual Monarchy. As a result, railway lines in Croatia were not conducive to domestic economic development, because densely inhabited regions and areas of natural wealth were often not linked to the railway lines. The construction of railway lines in Croatia was influenced by the "Society of Southern Railways" and the "Hungarian State Railway" as well as private business circles. The lack of influence by Croatian political and economic groups on the development of railways in Croatia resulted in the employment of mostly Magyar nationals on the Croatian railways, who used Hungarian as their official language, against all the regulations laid out in the Compromise of 1868. During the national uprising of 1903-1904, the most common targets of demonstrators were the personnel and buildings of the railways, where Hungarian flags were displayed. Of the total number of personnel employed by the railways in Croatian and Slavonian counties in 1903, 65.27% were Hungarian, 34.39% were Croatian, and 0.34% Cisleithanian nationals. Of that number, 57.63% of them spoke or were familiar with the Croatian language.

Key words: railways, 1903, workers, occupations, Croatian nationals, Hungarian nationals, nationalities.

Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja

BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

U članku se na temelju izvorne građe i literature analizira prvi moderni opći popis stanovništva u Habsburškoj monarhiji iz 1857. godine. S tim u vezi autorica problematizira pitanje konceptije, metodologije i vrijednosti toga popisa kao povijesnog izvora. Članak razmatra povijesni kontekst u kojemu je popis bio proveden, a također prikazuje najvažnije populacijske teorije i popise iz protostatističkoga razdoblja.

Ključne riječi: Habsburška monarhija, prvi opći popis stanovništva iz 1857., povijesna demografija.

Uvod

Dana 31. listopada 2007. navršilo se 150 godina od prvoga općeg popisa stanovništva u Habsburškoj monarhiji. Taj se datum označava prekretnicom na području povijesne demografije i s njom povezanih srodnih znanosti. U ovom radu problematizirat će se vrijednost toga popisa kao izvora za istraživanja povijesti stanovništva, konceptija i metodologija koje su korištene u njegovoj izradi te klasifikacija popisnih obilježja. Usporedbom i analizom najvažnijih odrednica društvenog i gospodarskog razvoja u vremenu provođenja popisa, u radu će se pokušati odgovoriti na pitanje u kojoj je mjeri društveni razvoj utjecao na demografski razvoj u hrvatskim pokrajinama te kakvo je bilo značenje stanovništva u pojedinim područjima društvenog života. Istražit će se, također, kolika je bila uloga stanovništva u određenim djelatnostima, jesu li one, potaknute modernizacijom u drugoj polovini 19. stoljeća, dovele do bržeg rasta stanovništva i promjena u njegovim strukturama (biološkim, gospodarsko-socijalnim, obrazovnim). Rad će razmotriti razdoblje ranijih teorija i rasprava o stanovništvu te vrijednost i istraživačke mogućnost popisa iz tzv. austrijskoga protostatističkoga razdoblja.

Budući da su u razdoblju neoapsolutizma provedena dva popisa, osim navedenoga i popis iz 1850./51., u radu će najprije biti prikazani osnovni rezultati

toga popisa, poglavito oni koji se odnose na obilježja narodnosti po kojemu je taj popis ostao jedinstven u Monarhiji.

Popis iz 1857., unatoč svojim slabostima, važan je povijesni izvor u nastojanju da se ocrtta cjelovita društvena slika hrvatskoga društva u vrijeme neopapsolutizma. Popisni podaci pokazali su društvene strukture koje su se polako mijenjale u skladu s promjenama gospodarskih i političkih odnosa, prožetih interakcijom političkog sustava i snaga u Monarhiji s jedne strane te promjena političkog položaja hrvatskih pokrajina s druge strane. U vrijeme provedenja prvoga općeg popisa stanovništva 1857. hrvatski etnički prostor najvećim svojim dijelom našao se u zajedničkom državnom sklopu Monarhije, no vidno sputan centralističkim odlukama bečkog središta. Neopapsolutistički režim pokušao je jednoobraznim administrativnim mjerama provesti modernizaciju odozgo i izvana, no hrvatske zemlje u to vrijeme još nisu mogle postići izlazak iz tradicionalnih društvenih struktura čiji je nedjeljivi dio bilo i stanovništvo.

Kratak osvrt na populacijske teorije

Do kraja 17. stoljeća problem stanovništva bio je u neravnoteži između stopa rodnosti i stopa smrtnosti koja nije odgovarala stacionarnim ekonomskim prilikama te je prijetila prenaseljenost nekih područja. Početkom 18. stoljeća u nekim europskim područjima problem stanovništva postaje njegov manjak. U skladu s tim, države počinju poticati porast stanovništva svim sredstvima kojima su raspolagale. U toj politici podržavali su ih ekonomisti, poput Jeana-Baptista Colberta,¹ Williama Pettyja,² Richarda Cantillona,³ Josiaha Childa,⁴ Adama Smitha⁵ i drugih.⁶ Za njih je brojno i rastuće stanovništvo bilo najvažniji simptom bogatstva, njegov uzrok i bogatstvo samo, a smatrali su da ga posjeduje svaka država. Kad su gospodarske promjene i s njima povezan napredak u Europi doveli do ubrzanog rasta stanovništva, onodobnim je znanstvenicima to dalo povoda da podrobnije istražuju njegove uzroke. Istraživači su, koristeći se dostupnom dokumentacijom (najčešće matičnim knjigama ro-

¹ Jean Baptiste Colbert (1619.-1683.), francuski ekonomist, glavni ministar financija Luja XIV. Reformirao financije i porezni sustav u Francuskoj. Zagovornik merkantilizma, pravca u ekonomiji koji je sadržavao stimulativnu populacijsku politiku.

² William Petty (1623.-1687.), engleski liječnik i matematičar. U eseju *Rasprava o porezima i kontribucijama* iznio je tvrdnju „da malobrojnost ljudi znači siromaštvo“ te je veću gustoću stanovništva smatrao prednošću.

³ Richard Cantillon (1680.-1734.), engleski ekonomist, preteča fiziokrata, u svojoj raspravi *Ogledi o prirodni trgovine* povezao je učenje o razvoju stanovništva s gospodarskim razvojem.

⁴ Josiah Child (1630.-1690.), engleski ekonomist, predsjednik Istočnoindijske kompanije, vodeći zagovornik povećanja stanovništva koji je depopulaciju smatrao uzrokom osiromašenja zemlje.

⁵ Adam Smith (1723.-1790.), škotski ekonomist, autor prve političke ekonomije (*Bogatstvo naroda*). Ustvrdio je da bogatstvo države ovisi o broju proizvodnih radnika u ukupnom stanovništvu i njihovoj produktivnosti.

⁶ Opširan prikaz o navedenim autorima, nositeljima pojedinih populacijskih teorija vidjeti u: Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999., 61.-90.

denih i umrlih), prepoznali važne promjene u razvojnim procesima europskog stanovništva. Najvažnija promjena odnosila se na kontinuiran pad smrtnosti zbog iskorjenjivanja epidemije kuge koja je stoljećima pustošila Europu. Padu smrtnosti pridonijele su i različite higijenske i sanitarne mjere, napredak medicine, tržišni viškovi hrane i sl.

Međutim, populacionistički pristupi imali su u drugoj polovini 18. stoljeća, osim svojih pobornika, u nekim zemljama i žestoke protivnike. Najpoznatiji predstavnik antipopulacionističke struje bio je Thomas Robert Malthus.⁷ Malthus polazi od pretpostavke da između broja stanovnika i raspoloživih sredstava za život postoji dubok jaz jer se sredstva za život povećavaju aritmetičkom progresijom, a stanovništvo raste geometrijskom. Ta bi se razlika, prema Malthusovu mišljenju, trebala poništiti dobrovoljnim preventivnim preprekama (svjesno odustajanje ili odgađanje braka, seksualna apstinencija), ili pak sigurnim preprekama (ratovima, epidemijama, dječjim mortalitetom, gladi itd.). Bit Malthusove teorije o stanovništvu sastojala se u tome da siromaštvo objašnjava prenaseljenošću. Ubrzan gospodarski razvoj koji se događao tijekom industrijske revolucije izbacio je na površinu i mnogobrojne negativne naplavine kao što je, primjerice, kratkoročna nezaposlenost. Ona se javljala kad je ponuda radne snage bila veća od raspoloživih radnih mjesta što je među suvremenici izazivalo zabrinutost, a znanstvenike do skupa analitičkih tvrdnji, u 19. stoljeću poznatih kao maltuzijansko načelo stanovništva, no to je načelo doživjelo i mnogobrojne kritike.⁸

Podatke o brojčanom kretanju stanovništva iz vremena oblikovanja pojedinačnih teorija treba uzeti s oprezom jer tijekom 18. stoljeća nije bilo popisivanja stanovništva koje bi se sa sigurnošću i vjerodostojnošću moglo usporediti s rezultatima do kojih se došlo u 19. stoljeću.⁹ U prethodnim stoljećima znanstvenici su teoretizirali o stanovništvu bez znanja o statističkim činjenicama pa su njihovi radovi davali tek nepouzdana indikacije ili nejasne cjelovite dojmove. Ipak, rezultati tih istraživanja – poglavito radovi političkih aritmetičara – ugrađeni su u temelje kasnijih teorija stanovništva.

Prvi moderni popis stanovništva provela je Švedska 1749., međutim, općeprihvaćena znanstvena načela i metodologija modernih popisa razrađeni su gotovo stotinu godina kasnije – prilikom popisa stanovništva u Belgiji 1846.¹⁰ koji se ujedno smatra prvim modernim europskim popisom. Za izradu načela

⁷ Thomas Robert Malthus (1766.-1834.) svećenik, profesor povijesti i ekonomije na East India Collegeu u Haileyburyju u Engleskoj. Proslavio se objavom djela *Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society* (1798.). U njemu je objasnio svoju temeljnu tezu. O tome usp. Vladimir SERDAR, *Uvod u statistiku stanovništva (Demografska statistika)*, Zagreb 1953, 3.; Joseph Alois SCHUMPETER, *Povijest ekonomske analize I*, 206.-227.; A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999., 68.-80.

⁸ J. A. SCHUMPETER, *n. dj.*, 207.-208.

⁹ *Povijest 11. Doba prosvjetiteljstva (18. stoljeće)*. Biblioteka *Jutarnjeg lista*, Zagreb 2008., 547.

¹⁰ Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 47. Usp. također V. SERDAR, *Uvod u statistiku stanovništva*, Zagreb 1953., 5.-14.; ISTI, „Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857.“, *Statistička revija* 2, 1951., 197.-208.

i metodologije koje su se od tada počele primjenjivati i u drugim zemljama, najveća zasluga pripada belgijskom statističaru Adolphu Queteletu.¹¹ Treba napomenuti da su u razvijenim državama u 19. stoljeću znanstvenici služili svom vremenu i rezonirali u sklopu postojećih institucija. Kao odgovor na sveprisutni društveni i gospodarski preobražaj, vlade europskih država vrlo brzo su počele osnivati statističke urede i komisije, a u mnogim zemljama osnivala su se statistička društva¹² sa svrhom prikupljanja i znanstvenog praćenja statističkih izvještaja. Iz njih su znanstvenici ne samo sređivali podatke i davali procjene o kretanju stanovništva, već su novoutemeljenim istraživačkim metodama dolazili do vlastitih teorijskih spoznaja u području populacijske struke.

Popisi protostatističkog razdoblja

Statistika stanovništva, kao najstarija grana statistike do prvoga modernog popisa iz 1857., bila je na prostoru Habsburške monarhije ograničena na prikupljanje demografskih podataka, najčešće u svrhu fiskalnih ili vojnih obavijesti. Do provođenja općih popisa stanovništva u pogledu upotrebljivosti i značenja statističkih podataka vladalo je u Habsburškoj monarhiji prilično šarenilo.¹³ U tzv. starokonskribiranim austrijskim zemljama prvi je popis proveden 1754., poznat kao terezijanski popis, s primarnom svrhom povećanja daća. Reskriptom Marije Terezije¹⁴ od 16. veljače 1754. popisi stanovništva trebali su se objavljivati svake treće godine, no popis za godinu 1757. nije proveden zbog sedmogodišnjega rata pa je sljedeći popis obavljen 1762. Popis se provodio u Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj, Gorici i Gradiškoj, Tirolu, Lombardiji, Veneciji, Trstu, Voralbergu, Češkoj, Moravskoj i Šleskoj.

U Ugarskoj i pridruženim stranama izvršen je popis 1785. po načelima patenta iz 1777. za njemačko-austrijske nasljedne zemlje, poznat kao جوزيفinski popis. Prije njegova provođenja izvršeno je numeriranje kuća. Cilj toga popisa bio je evidentiranje stanovništva sposobnog za vojsku. Popisni obrasci bili su na njemačkom jeziku, što je izazvalo mnogobrojne prosvjede. Budući da je cilj popisa bio i katastarska izmjera zemljišta, ugarsko plemstvo se bojalo da bi mogle biti ukinute njegove povlastice. Županije su prosvjedovale tražeći sazivanje sabora, „nastala je svugdje velika ogorčenost te je na Ugarsku i Hrvatsku trebalo baciti veliku vojsku, da se pod njezinom zaštitom izvrši careva naredba“.¹⁵ Unatoč svemu, popis je ipak proveden, a objavljeni rezultati 1787. bili su vrlo znakoviti. Ugarska, Erdelj i Hrvatska imale su zajedno 8,7 miliju-

¹¹ Adolphe Quetelet (1796.-1874.), matematičar i astronom. Bavio se teorijom vjerojatnosti. Unaprijedio je istraživačke metode u socijalnoj statistici i antropometriji.

¹² Kraljevsko statističko društvo osnovano je 1834., Američko statističko udruženje osnovano je 1838. Hrvatska je svoj prvi statistički ured dobila 1875.

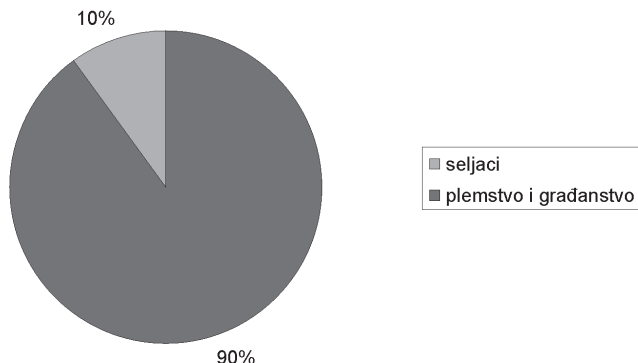
¹³ Od prvog popisa provedenog 1754. do prvoga općega modernog popisa 1850./51. provedena su u Habsburškoj monarhiji tri popisa (1762., 1785. i 1805.).

¹⁴ Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zählung vom 31. Oktober 1857., Wien, 1859., III.

¹⁵ Popis žiteljstva i stoke od prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1883., 1.

na stanovnika. Najveći postotak stanovništva činili su seljaci, oko 90%, dok je ostatak, 10% dijelilo plemstvo i građanstvo. Svećeničkom staležu pripadalo je 20.000 osoba, a službenika i svjetovne inteligencije bilo je tek 5.000.¹⁶

Ugarska, Erdelj i Hrvatska 1787.

Potkraj 18. stoljeća u ozračju prosvjetiteljskih ideja, traganja za modernim konstitucionalizmom i suverenitetom naroda, istaknuti predstavnici prosvjetiteljstva nastojali su upozoriti na potrebu reformi u cilju stvaranja moderne države. Tako je, primjerice, Márton Schwartner 1789. objavio *Statistiku Kraljevine Ugarske*¹⁷ u kojoj je dao pregled stanovništva Ugarske i njegove podjele po regijama, nacionalnostima, zanimanjima, prihodima, uvjetima stanovanja i drugim važnim demografsko-gospodarskim obavijestima koje su poslužile kasnijim naraštajima reformatora.¹⁸

Popisni zakon koji je ugarski sabor donio 1802. (zakonski članak 2. *De populari ignobilitium conscriptione*), a po kojemu je 1805. proveden popis stanovništva, isključio je ne samo plemstvo i svećenstvo, već i vojsku, te je ujedno taj popis bio i posljednji. Jozefinski popis odigrao je pozitivnu ulogu poglavito zbog toga što su vlasti uvidjele višestruke koristi od tog načina prikupljanja podataka¹⁹ te je on tijekom i sljedećih desetljeća služio oblastima kao podloga za određivanje poreznih obveza stanovništva. Zabilježeno je da su oblasti od 1834. sastavljale porezne iskaze za onaj dio stanovništva koji je bio podložan

¹⁶ László KONTLER, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb 2007., 221.

¹⁷ Márton Schwartner (1759.-1823.), mađarski statističar, 1789. objavio je u Pešti na njemačkom jeziku djelo *Statistik des Königreichs Ungarn*.

¹⁸ L. KONTLER, *n.dj.*, 225.

¹⁹ O tome svjedoči dvorski dekret iz 1808. u kojemu, između ostaloga, stoji: „...cum conscriptionem popularem non tantum ad fines milit. Institutiones se alios etiam politicos calculos indispensabiliter necessariam esse nemo sane sit, qui non prespicat.“ Usp. Fran VRBANIĆ, „Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički*, knj. 52(1899), 23.

poreznoj obvezi. Za provedbu takvih popisa služili su i dijecezanski šematizmi ili različiti autori s vlastitim, često nepouzdanim podacima. Nakon popisa iz 1805. u Hrvatskoj će, osim na području Vojne krajine, proteći gotovo pola stoljeća do novoga općeg popisa stanovništva. U Vojnoj krajini popisi su se vršili prema vojnim kriterijima. Popisna naredba Dvorskoga ratnog vijeća iz 1814. određivala je da se u Vojnoj krajini svakih pet godina nakon žetve provede popis, s tim da se u svakoj međupopisnoj godini podaci ažuriraju.²⁰

Popis iz 1850./51. čijih se rezultata država odrekla

Nakon revolucionarnih događaja i sloma *proljeća naroda* uslijedilo je u Habsburškoj monarhiji razdoblje apsolutizma u kojemu su vladajuće strukture otvoreno pokazale da građansko-liberalni program u dogledno vrijeme neće biti moguće ostvariti. Oktroirani ustav iz 1849., „nastao temeljem vlastite carske moći i vlasti“ trebao je stvoriti „nerazdjeljivu i nerazrješivu austrijsku nasljednu monarhiju“.²¹ Ožujski ustav bio je zapravo odgovor Hrvatskom saboru na njegov liberalni četrdesetosmaški program koji je polazio od načela da se zakoni ne mogu izdavati bez sudjelovanja predstavnika naroda.²² Hrvatska je u tom nametnutom ustavu bila izjednačena s ostalim pokrajinama Monarhije, osim što joj je, kao Ugarskoj i Erdelju, priznat poseban položaj u poslovima pravosuđa. No i taj je status bio privremen, sa svrhom da se u pravosuđu što prije provede suglasje. Drugim riječima, da je oktroirani ustav potrajao, kompetencija hrvatskog sabora bi i u toj domeni prestala te bi on bio izjednačen s parlamentima zapadnoga dijela Monarhije.²³ U stanci koja je nastala između oktobra 1849. i proglašenja apsolutizma 1851., bečko je središte izvodilo pripreme za reformske zahvate u svim granama uprave po jedinstvenom obrascu, ne vodeći pritom računa o razlikama u razini gospodarskog i društvenog života pojedinih krunovina.

U sklopu sveobuhvatnih reformi koje su trebale omogućiti gospodarsku i društvenu preobrazbu cijele države, bečko je središte prišlo izradi evidencije zemljišta – katastra kao prijeko potrebne podloge za statističku evidenciju stanovništva. Taj je posao u Hrvatskoj i Slavoniji bio u nadležnosti političkih upravnih oblasti, ustrojenih na temelju naredbe austrijskog ministra unutarnjih poslova od 12. lipnja 1850.²⁴ Austrijska središnja vlada donijela je iste godine odredbu da se po popisnom zakonu starokonskribiranih zemalja popiše stanovništvo u Ugarskoj, Erdelju, Hrvatskoj i Slavoniji, Srpskoj Vojvodini, Te-

²⁰ Petar MATKOVIĆ, *Hrvatska i Slavonija u svojih duševnih odnošajih*, Zagreb 1873., 32.-33.

²¹ F. VRBANIĆ, „Rad hrvatskoga zakonarstva na polju uprave od god. 1861. do najnovijega vremena“, *Rad JAZU*, knj. XCIV, Zagreb 1889., 50.

²² Mirjana GROSS, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860.*, Zagreb 1985., 15.

²³ F. VRBANIĆ, „Rad hrvatskoga zakonarstva na polju uprave od god. 1861. do najnovijega vremena“, 51.

²⁴ Isto, 75.

mišvarskom Banatu i Dalmaciji. Bečko središte smatralo je da će jednoobraznost statističkih podataka pridonijeti učinkovitosti administrativnih mjera koje će omogućiti modernizaciju države, po svemu sudeći, dekretima odozgo. Po tom je zakonu 1850./51. obavljen opći popis stanovništva. Početak popisa određen je za 1. veljače 1851., samo mjesec dana od početka rada nove državne uprave, a službeno je trajao do 13. kolovoza iste godine.²⁵ Obilježje politike apsolutizma moglo se vidjeti već po načinu i duljini vremena potrebnog za provođenje popisa. Tako je banski namjesnik Mirko Lentulaj u primjedbama Banskog vijeća o načinu popisa stanovništva izrazio zabrinutost „da će popis stoga, što će toliko osoba prisustvovati, s velikimi troškovi skopčan biti te da se po krunovinah kuće prije, nego se popis započme, po dotičnih poglavarstvih numeriraju, kao takodjer da se svako selo, bilo još tak maleno, poseb popiše i s drugimi neutielovi“.²⁶ Popisne jedinice bile su novoutemeljene podžupanije, a popis su obavljali oficiri. Na seoskom području podatke o ukućanima davali su seoski starješine, a suci i prisežnici potvrđivali su ispravnost njihovih navoda. Administrativni, politički i gospodarski uvjeti stvarali su mnogobrojne zapreke zbog kojih je u konačnici taj popis imao toliko manjkavosti da nije mogao pružiti pouzdane podatke. Jedna od ključnih manjkavosti je upravo vrijeme koje je bilo potrebno za njegovu provedbu. Ipak, popis stanovništva 1850./51. bio je po nečemu jedinstven – obuhvatio je podatke o narodnostima. Razloge toj „benevolentnosti“ treba tražiti u činjenici da su državne vlasti, poučene negativnim iskustvom snažnih nacionalnih pokreta četrdesetosme, oprezno dopustile izjašnjavanje o narodnosti, ujedno svjesne činjenice da su odjeci tih nacionalnih pokreta bili još uvijek svježiji. Stoga se očekivalo da će popis iz 1857., izrađen u apsolutističkom ozračju, izostaviti to obilježje. No, ni svi sljedeći popisi do kraja Monarhije nisu više iskazivali službene podatke o narodnostima.

Zbog mnogobrojnih manjkavosti koje je popis 1850./51. sadržavao, korisniku će i podaci o narodnostima biti znanstveno neupotrebljivi. Razlog je dijelom u pojmovnom razumijevanju obilježja narodnost, odnosno narod. U popisu se koristi nejasan, široko shvaćen pojam narodnosti u kojem je regionalni naziv često supstituirao pravo nacionalno obilježje, što se, kad je riječ o Hrvatskoj, može protumačiti kao poslijeilirsko razdoblje kolebanja u vezi s imenom naroda i jezika.²⁷ Već prije provođenja popisa objavljeni su statistički podaci o narodnostima Monarhije koji su korišteni u popisu iz 1851. Popisni obrasci sadržavali su mogućnost izjašnjavanja sljedećih narodnosti: Hrvati, Slavonci, Srbi, Nijemci, Mađari, Slovenci, Židovi, Česi, Cigani, Slovaci, Talijani, Dalmatinci, itd. Drugi bitan razlog zbog kojeg su podaci o narodnosti bili neupotrebljivi bio je taj da su se popisnici uglavnom proizvoljno držali napatka da se u rubriku narodnost upiše izričita izjava punoljetne osobe. Starješine kućnih zadruga davali su izjave u ime ukućana i malodobnih osoba često u skladu s

²⁵ M. GROSS, *n. dj*, 29.

²⁶ Tomislav MARKUS, *Korespondencija bana Jelačića i Banskoga vijeća 1848.-1850.*, Zagreb 1998., 493.

²⁷ M. GROSS, *n. dj*, 48.

uobičajenim regionalnim ili plemenskim izjašnjavanjem. U svakom slučaju, metodologija koja je primijenjena u pogledu narodnosti u popisu 1851. bila je veoma kontradiktorna. Ipak, unatoč spoznajama o brojnim manjkavostima i kontradiktornostima, i u kasnijim prigodnim pokušajima prikaza brojnog stanja narodnosti mnogi su se statističari u Monarhiji oslanjali na te iste podatke. Dobar primjer za to pruža austrijski statističar Karl Czoernig²⁸ koji donosi iskaze o narodnostima u pojedinim krunovinama na temelju podataka kojima je raspolagao prije popisa, a temeljili su se na njegovim etnografskim istraživanjima.²⁹ U svakom slučaju, ti su, po svemu sudeći shematizirani podaci o narodnostima, imali vrlo malo veze sa stvarnim brojčanim stanjem pa je i to bio jedan od razloga da podaci o narodnosti iz popisa 1851. nikada nisu službeno objavljeni.

Popis iz 1857. u duhu Silvestarskog patenta

Na pouzdanije informacije o brojčanim činjenicama koje se odnose na ukupno stanovništvo, skupljene u pravilnim vremenskim razmacima, moglo se u Habsburškoj monarhiji računati tek u vrijeme neoapsolutizma, kad je strogo centralizirani administrativni sustav takav pothvat mogao provesti. Stoga je i popis 1857. nosio obilježja modernog popisa koji je trebao zamijeniti dotadašnje različite vrste konskripcija ili pak djelomičnih popisa koji nisu obuhvaćali sve društvene skupine (plemstvo, svećenstvo, prosjake, skitnice i druge marginalne grupe). U tom je pogledu Habsburška monarhija uglavnom bila na razini razvijenih zapadnoeuropskih zemalja.

Pripreme za provođenje popisa započele su 1853. kada je pri Ministarstvu unutarnjih poslova formirano posebno povjerenstvo s ciljem da za budući popis izradi detaljan plan.³⁰ Tehnički uvjeti za provođenje ovoga popisa bili su općenito povoljniji nego kad se provodio popis 1850./51. Katastar je uglavnom bio izrađen, posao su vodili kotari (u prethodnom popisu teritorijalno znatno veće podžupanije), porezni uredi imali su sređenu evidenciju o poreznim obveznicima. Osim toga, popis iz 1857. kao izvor za demografska istraživanja zadovoljio je četiri važna uvjeta: trenutačnost, individualnost, sveobuhvatnost i periodičnost. Popisni rezultati provedeni su u tzv. kritičnom trenutku, u po-

²⁸ Karl Freiherrn von Czoernig, ravnatelj administrativne statistike u Beču. Napisao i priredio djela *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der Oesterreichischen Monarchie*, Wien 1856; *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie I-III*, Wien 1857. i *Statistisches Handbüchlein für die Oestereichische Monarchie*, Wien 1861.

²⁹ U svojim *Statističkim knjižicama* (Statistisches Handbüchlein...) Czoernig iznosi podatak o ukupno 1.337.010 Hrvata u pokrajinama Habsburške monarhije. Najviše ih je u Vojnoj krajini (540.922), zatim u Hrvatskoj i Slavoniji (537.880), Ugarskoj (120.092), Istri (88.016) itd. U rubrici *Slaveni* Czoernig posebno navodi Bugare, a posebno Srbe, Slavonce i Dalmatince! Usp. K. F. VON CZOERNIG, *Statistisches Handbüchlein*, 36.-39.; O tome također vidjeti M. GROSS, *n. dj.*, 48.-49.

³⁰ Opširan prikaz uvjeta i rezultata provođenja popisa 1857. vidjeti: V. SERDAR, „Popis stanovništva u Hrvatskoj 1857.“, *Statistička revija*, br. 2, 1951., 197.-208.; M. GROSS, *n. dj.*, 27.-59.

noć, 31. listopada 1857.³¹ Provođenje popisa s gledišta tzv. kritičnog trenutka bilo je važno za postizanje točnosti podataka. U članku 1. uputa ističe se da „opći popis ima zadaću saznati, izložiti i pregledno predočiti odnose stanja stanovništva zemlje, koji su najvažniji za državnu upravu“.³² Popisivanjem cjelokupnog stanovništva ispunjeno je načelo sveobuhvatnosti (gotovo 38 milijuna ljudi), domaće, prisutno i povremeno odsutno, a popisivali su se i stranci, u naknadnoj obradi svrstavani u posebne rubrike. U popisne listine redom su se upisivali svi ukućani u jednom stanu. Osim imena i prezimena, u popisnicu su se upisivala sljedeće glavne skupine obilježja:³³

- godina, mjesec i dan rođenja za muškarce između 14 i 20 godina, a za druge samo godina;
- vjera;
- zanimanje;
- bračno stanje;
- mjesto pripadnosti;
- oznaka je li osoba prisutna ili odsutna
- mjesto gdje se odsutna osoba nalazi.

Kao što je već napomenuto, važna razlika između popisa 1851. i 1857. bilo je obilježje narodnosti i jezika koje je drugi popis izostavio. Uzrok toj činjenici nalazi se u političkim načelima na kojima je počivao neoapsolutistički režim. Njegov je prioritet bio materijalni uspon države, centralizirana vlast uz depolitizaciju najširih društvenih slojeva, pri čemu je uvođenje njemačkog jezika u javni život automatski negirao mogućnost izjašnjavanja o materinjskom jeziku. Režim se oslanjao na vojsku, policiju i birokraciju s ciljem stvaranja jednoobraznih pokrajina u kojima će s vremenom nestati njihove historijske osobnosti.³⁴ Zato ne čudi da su organizatori popisa u predgovoru *Statističkog pregleda* pružili javnosti proziran razlog zbog kojega obilježje narodnosti u popisu nije istraženo.³⁵

³¹ U 10. točki uputa za popunjavanje popisnih obrazaca stoji napomena: „Die Volkzahlung nach dem Stande vom 31. Oktober zu geschehen hat, so ist der Anzeigezettel nach dem Stande, wie er am letztem Oktober war, auszufüllen; haben sich Aenderungen im Laufe dieses Tages selbst ergeben, so ist der Stand der letzten Stunde dieses Tages anzugeben.“ Usp. *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich nach der Zahlung vom 31. Oktober 1857.*, Wien 1859., XVIII.

³² *Statistische Übersichten*, XVI

³³ *Isto*, V.

³⁴ M. GROSS, *n. dj.*, 15.

³⁵ U predgovoru *Statistische Übersichten* (str. VII.) stoji sljedeće obrazloženje: „Kod posljednjeg popisa stanovništva u godini 1850./51. učinjen je također pokušaj u Ugarskoj, Sedmogradskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, u Srpskoj Vojvodini s Temišvarskim Banatom, da se izvide i narodnosni odnosi stanovništva, ali je već tada praksa pokazala da popis stanovništva sam po sebi teško može biti prikladan put da to pitanje dovede do zadovoljavajućeg rješenja. Zbog toga se pri izradi nacrtu za popis stanovništva odustalo od namjere da se popisom obuhvati narodnost ili jezik stanovništva, tim više što rješenje tog pitanja na drugi način podliježe daleko manjim dvojbama i u svakom slučaju pruža rezultate koji se mogu bolje upotrijebiti.“

Načelo periodičnosti, objavljeno u propisima za provođenje popisa stanovništva, predviđalo je da će se popisi ponavljati u razmaku od šest godina, no to je načelo demantirala politička stvarnost. Zbog dualističkog preustroja Monarhije sljedeći popis proveden je 1869., dakle nakon punih 12 godina, a 11 godina je trebalo proći do sljedećeg, provedenog 1880. Načelo periodičnosti postignuto je tek 1880., od kada se popis stanovništva ponavljao u pravilnim desetogodišnjim razmacima (1880., 1890., 1900. i 1910.). Čini se da je na tu odluku utjecao i zaključak međunarodnoga statističkog kongresa, održan 1872. u Petrogradu, gdje su utvrđena načela provedbe popisa stanovništva.³⁶ Mnogobrojne administrativno-teritorijalne promjene u međupopisnim razdobljima tijekom 19. stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji istraživaču uvelike otežavaju mogućnosti komparativne analize na temelju sukcesivnosti. Osim najvažnije teritorijalne promjene u vezi s inkorporiranjem vojnokrajškog područja u civilno, promjene su se događale u vezi s administrativnim oblastima – županijama, podžupanijama te osobito kotarima koji u razdoblju apsolutizma dobivaju širok djelokrug političkih, sudskih i financijskih nadležnosti.

Nova upravna organizacija Habsburške monarhije počivala je na Silvestarskom patentu iz 1851. iz kojega su odlukom Ministarstva unutarnjih poslova, pravosuđa i financija 3. 6. 1854.³⁷ Hrvatska i Slavonija činile jedinstveno upravno područje Namjesništva u Zagrebu. Područje Vojne krajine bilo je isključeno i podređeno vrhovnoj vojnoj komandi u Beču. Upravno područje Namjesništva u Zagrebu obuhvaćalo je pet županija. Zagrebačka županija imala je 14 tzv. vanjskih i jedan gradski kotar (Karlovac). Varaždinska županija obuhvaćala je 13 vanjskih kotara i tri gradska (Križevci, Koprivnica i Varaždin). Požeška je županija imala sedam vanjskih i jedan gradski (Požega) kotar. Osječka županija imala je šest vanjskih i jedan gradski (Osijek) kotar, Riječka također šest vanjskih kotara i dva gradska (Rijeka i Bakar).

Dalmacija, ožujskim ustavom 1850. proglašena posebnom krunovinom austrijske carevine je i u razdoblju neoapsolutizma uglavnom zadržala jednak upravno-politički status. Uz glavni grad krunovine, Zadar, postojala su četiri okruga: zadarski, splitski, dubrovački i kotorski. Istra je spadala pod Namjesništvo u Trstu, osnovano 1850. umjesto ukinutog Gubernija za Primorje, a administrativno se nalazila u austrijskoj krunovini Primorje (Küstenland), koja je bila podijeljena u dva okruga: gorički i istarski, s Trstom kao glavnim gradom krunovine. Uz središnji kotar Pazin, istarski je okrug obuhvaćao sljedeće gradove i otoke: Buje, Buzet, Cres, Koper, Krk, Labin, Mali Lošinj, Motovun, Novigrad, Poreč, Piran, Pulu, Rovinj, Vodnjan i Volosko.

³⁶ V. SERDAR, *Popis stanovništva*, 200.

³⁷ Ivan BEUC, *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb 1985., 266.

Istraživačke mogućnosti i ograničenja popisa iz 1857.

Popis stanovništva iz 1857. trebao je poslužiti kao važan instrument - ili bolje reći poluga - u stvaranju unitarne države, Gesamtstaata. Premda je dao ograničen pregled podataka, njegova praktična vrijednost je u činjenici da se na jednome mjestu nalaze jednoobrazni, samim tim i usporedivi statistički podaci o stanovništvu za hrvatske pokrajine. Na taj način omogućuje se uvid u demografske događaje u sklopu širih društvenopolitičkih događaja u regiji. Može se stoga zaključiti da nam ti podaci pomažu pri analizi i rekonstrukciji prošle stvarnosti. Podaci su također upotrebljivi i pri komparaciji s ostalim područjima (krunovinama) Monarhije. Međutim, pri dobivanju vjerodostojnih rezultata, impostiranih na statističkoj komparaciji, suočavamo se s velikim, katkad i nepremostivim teškoćama. Tiču se ponajprije samih statističkih podataka, skupljenih u popisu koji, prema riječima J. Schumpetera, „moraju imati životnu važnost, to jest, nemoguće ih je razumjeti a da ne razumijemo kako su oni sakupljeni“.³⁸ Drugim riječima, nemoguće je dobiti relevantne obavijesti bez razumijevanja metoda s pomoću kojih je popis izvršen. Kad je, primjerice, u popisu 1857. riječ o obilježju zanimanje, primijenjena definicija ekonomske i socijalne strukture (djelatnosti aktivnih i uzdržanih osoba) nije usporediva u sljedećim popisima jer je već popis iz 1869. imao drukčiju metodologiju zvanja i zanimanja i dvostruko veći broj obilježja, da ne spominjemo popise od 1890. pa nadalje. Zbog svih tih činjenica popis iz 1857. tek na razini nekih obilježja (podaci o prirodnom i mehaničkom kretanju, dobnim strukturama, vjeri) ostaje polazna točka za povijesnu analizu, primijenjivu metodom serijalne historiografije. Imajući u vidu te spoznaje, pogledajmo koje segmente popisnih rezultata možemo iskoristiti u istraživanju povijesti razvoja stanovništva hrvatskih pokrajina.

Među najvažnije podatke koji pružaju popisi stanovništva jesu ukupan broj stanovnika i njegova teritorijalna raspodjela. Pitanje definiranja ukupnog stanovništva uglavnom se rješava načelom prisutnog (de facto), odnosno načelom stalnog, rezidencijalnog (de iure) stanovništva.³⁹ Popis iz 1857. proveden je po koncepciji stalnog stanovništva, što znači da su u ukupno stanovništvo spadale sve osobe koje su na području određene krunovine u Habsburškoj monarhiji imale mjesto stalnog boravišta, bez obzira na to jesu li u trenutku popisa (u tzv. kritičnom trenutku) bile prisutne ili ne. To je ujedno i jedini popis u Monarhiji koji je izrađen po koncepciji stalnog stanovništva, svi ostali popisi provedeni su po načelu prisutnog stanovništva.⁴⁰

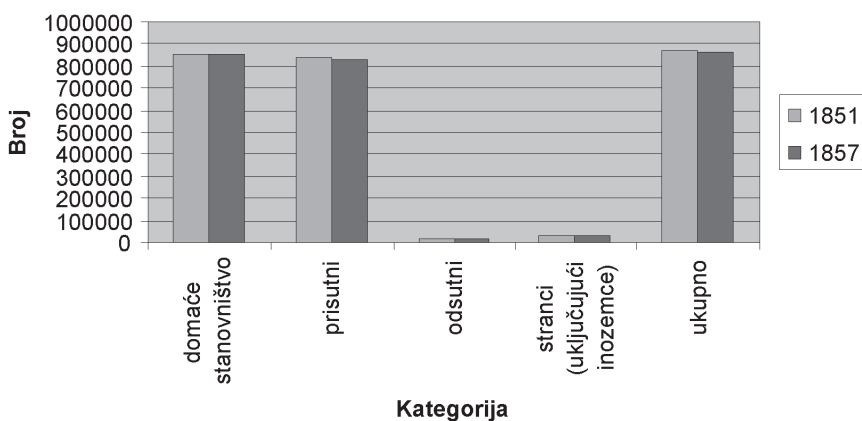
³⁸ J. A. SCHUMPETER, *Povijest ekonomske analize I.*, 12.-13.

³⁹ Dok se prisutnim stanovništvom na jednom području smatraju sve osobe koje su u kritičnom času popisa bile prisutne na tom području, bez obzira na to imaju li tu stalan boravak ili ne, stalnim stanovništvom smatraju se sve one osobe koje su na tom području imale mjesto stalnog boravišta, bez obzira na to jesu li u trenutku popisa bile prisutne ili ne. Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 195.; V. SERDAR, *Uvod u statistiku*, 15.

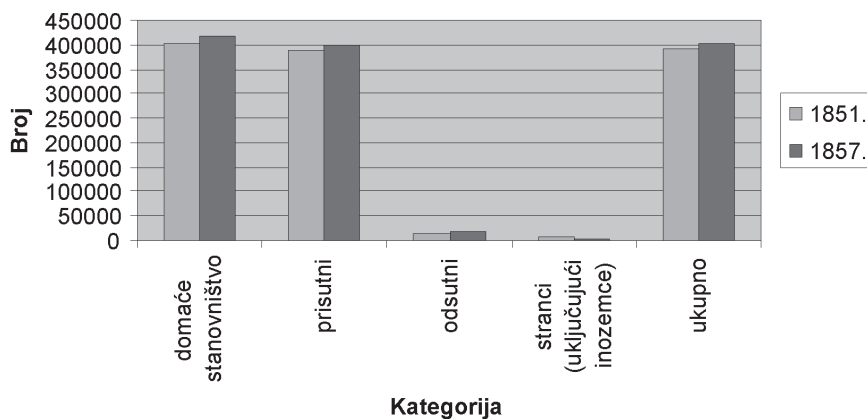
⁴⁰ Usp. Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, Zagreb 1979., 9.

Kad je riječ o ukupnom stanovništvu u hrvatskim pokrajinama, popis 1857. pruža tek djelomice mogućnost uspoređivanja podataka s popisom iz 1851. i to za civilnu Hrvatsku i Slavoniju te Dalmaciju, no ne i za Vojnu krajinu i Istru.⁴¹ Na temelju tih podataka možemo vidjeti realno kretanje stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji te Dalmaciji u međupopisnom razdoblju (1851.-1857.), prikazano u sljedećem grafu i tablici br. 1.

Hrvatska i Slavonija

Dalmacija

⁴¹ Popis 1857. daje usporedne podatke o stanovništvu pojedinih krunovina s popisom 1850./51. Podaci za 1851. za Istru uključeni su u krunovinu Küstenland koja uz istarsko okružje obuhvaća još Gradišku (Trst) i područje Gorice. Podaci o stanovništvu Vojne krajine za 1851. također su iskazani ukupno za Hrvatsko-slavonsku i Srpsko-banatsku krajinu u kojoj se tada nalazila petrovaradinska pukovnija. Usp. *Statistische Übersichten*, 51., 125., 133., 181.

Tablica. br. 1. Međupopisno kretanje stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji i Dalmaciji

Hrv i Slav.	1851.	1857.	Dalmacija	1851.	1857.
domaće stan.	852.242	851.516	domaće stan.	402.646	415.628
prisutni	839.717	831.864	prisutni	387.952	399.089
odsutni	12.525	19.652	odsutni	14.694	16.539
stranci (uključ. inozemce)	28.739	33.145	stranci (uključ. inozemce)	5.763	5.410
Ukupno	868.456	865.009	Ukupno	393.715	404.499

Kao što se može vidjeti, međupopisna promjena stanovnika na području civilne Hrvatske i Slavonije pokazuje stagnaciju, odnosno smanjenje, a u Dalmaciji povećanje ukupnog broja stanovnika. Apsolutni pad od 3.447 (-0.4%) osoba u Hrvatskoj i Slavoniji bio bi i veći da u međupopisnom razdoblju nije bilo povećanog useljavanja stranaca (4.406). U Dalmaciji je ukupno stanovništvo zabilježilo određen porast koji je u apsolutnom iznosu iznosio 10.784 ili nešto iznad 2.6%, pri čemu je ostvaren manji broj stranaca u odnosu na 1851. (-353). Imajući na umu temeljne teorijske postavke o etapnom procesu demografske tranzicije,⁴² već bi navedeni podaci o stagnirajućem ili vrlo malom porastu stanovništva sugerirali zaključak da na tim prostorima nije započela ni rana podetapa demografske tranzicije, a to je pad stopa smrtnosti. No, zaključak će biti potrebno „učvrstiti“ i drugim relevantnim pokazateljima koji nam se u ovom popisu nude.

Podaci o odsutnima daju sliku prostorne pokretljivosti stanovništva nekog područja. U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, gledajući po županijama, najviše odsutnih 1857. bilo je u Varaždinskoj (5.524), Zagrebačkoj (5.608) i Riječkoj županiji (4.492), najmanje u Osječkoj (1.997) i Požeškoj (1.340) županiji.⁴³ U Dalmaciji imamo sljedeću sliku: najviše odsutnih osoba je u splitskom (5.855), kotorskom (3.977) i dubrovačkom okružju (3.857), a najmanje u zadarskom (2.543).⁴⁴

U hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini najviše odsutnih bilo je u Ličkoj (4.142), Ogulinskoj (2.596) i Otočkoj (1.474) pukovniji, a najmanje u Brodskoj (332) itd.⁴⁵ U Istri je najviše odsutnih bilo u Voloskom (2.537), Malom Lošinju (1.477), Rovinju (997) i Pazinu (877), a najmanje u Vodnjanu (71) i Puli (60).⁴⁶ U odnosu na prisutno stanovništvo, proporcionalno najviše odsutnih imale su Istra, 4,6% i Dalmacija 4,0%, zatim Hrvatska i Slavonija 2,3%, a najmanje je odsutnih, samo 1,9%, u Vojnoj krajini. Kao što se može vidjeti iz tablice br. 2 i na pripadajućem grafu, pokretljivost stanovništva bila je općenito niska,

⁴² Donald T. ROWLAND, *Demographic methods and Concepts*, New York 2003., 16.-18.

⁴³ *Statistische Übersichten*, 123.

⁴⁴ *Isto*, 49.

⁴⁵ *Isto*, 175.

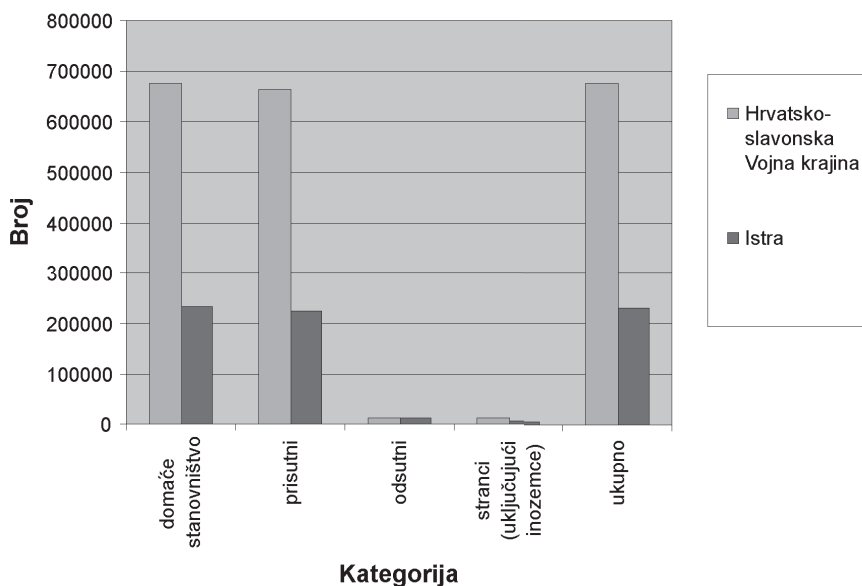
⁴⁶ *Isto*, 131.

osobito u usporedbi s razvijenim krunovinama, poput Donje Austrije, gdje je u odnosu na Vojnu krajinu bila šest puta veća, iznosila je gotovo 13%.⁴⁷

Tablica br. 2. Stanovništvo Hrvatsko-slavonske vojne krajine i Istre 1857.

Hrvatsko-slavonska Vojna krajina	1857.	Istra	1857.
domaće stan.	675.817	domaće stan.	234.872
prisutni	663.147	prisutni	224.083
odsutni	12.670	odsutni	10.789
stranci (uključ. inozemce)	11.717	stranci (uključ. inozemce)	6.245
Ukupno	674.864	Ukupno	230.328

Stanovništvo Hrvatsko-slavonske vojne krajine i Istre 1857.

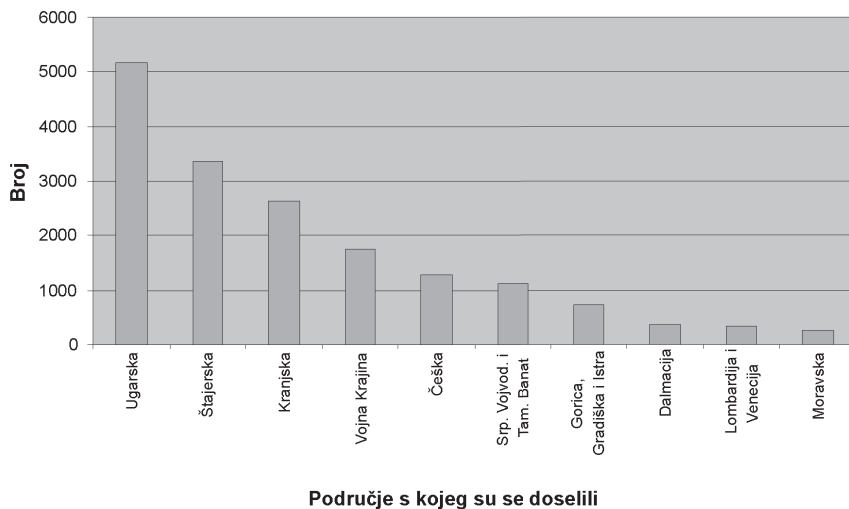

Popis 1857. daje podatke i o osobama koje u zatečenom području nisu bile zavičajne, uključujući tzv. inozemce. Osim demografskog, useljavanje stranog stanovništva u pravilu uključuje i analizu društveno-gospodarskog aspekta migracija jer je s njim u uskoj vezi. Iako ne možemo u cjelini primijeniti model

⁴⁷ Isto, 197.

karakterističnih faza migracije, poznatih pod nazivom migracijska tranzicija,⁴⁸ koje se događaju paralelno s modernizacijom društva, podaci o strancima pokazuju dijelom i društvenopolitički kontekst u kojemu se događa apsolutistički režim. Doseljavanje stranaca, posebno stranih činovnika, bio je dio zacrtanog programa središnjih vlasti o provedbi moderne uprave. Taj se trend najviše uočava na hrvatsko-slavonskom civilnom području gdje je 1857. bilo više od 33.000 nezavičajnih osoba. Na drugom je mjestu vojnokrajiško područje s 11.717 stranaca, dok je u Dalmaciji i Istri, kao što pokazuju podaci u prethodnoj tablici, njihov broj znatno niži. Međutim, osim činovnika koji su se doseljavali sa svojim obiteljima, u Hrvatsku i Slavoniju dolazili su i drugi socijalni slojevi – obrtnici, trgovci, radnici i seoska ili gradska služinčad. Pogledajmo iz kojih krajeva dolaze stranci u Hrvatsku i Slavoniju. Brojčano ih je najviše iz Ugarske (5.169), Štajerske (3.377), Kranjske (2.623), Vojne krajine (1.759), Češke (1.287), Srpske Vojvodine i Tamiškog Banata (1.131), Gorice, Gradiške i Istre (734), Dalmacije (359), Lombardije i Venecije 330, Moravske (265), itd.⁴⁹

Stranci u Hrvatskoj i Slavoniji

Kao što se može vidjeti na prethodnom grafu, osobito su brojni pogranični doseljenici iz Kranjske i Štajerske. Iako nam nedostaje detaljnija činjenična dopuna, motivi doseljavanja su manje-više poznati, a kretali su se u širokom

⁴⁸ Američki geograf W. Zelinsky izradio je 1971. tipologiju tranzicije u području migracija, povezavši je s industrijalizacijom društva, odnosno s procesom demografske tranzicije. Usp. D. T. ROWLAND, *n. dj.*, 391.

⁴⁹ *Statistische Übersichten*, 124.

rasponu osobnih, obiteljskih ili državnih planova i interesa, obuhvaćajući pritom gotovo sve grane djelatnosti: državne službe, sitno poduzetništvo, trgovinu, obrt, rad u drvenoj industriji, posluživanje u gradskim i seoskim kućama i sl. Mogućnost da se zaposle kao činovnici vjerojatno je privukla dobar dio školovanih nižih oficira iz Vojne krajine. Zacijelo su jednaki motivi privukli i stanovnike Češke, dok se brojnost vojvođanskih doseljenika može tumačiti pograničnim kontaktima u vezi s podjelom Srijema ili činjenicom da su vlasnici zemljoposjeda imali parcele s obje strane granice.⁵⁰ U svakom slučaju, u razdoblju neoapsolutizma vidljiva je lagana dinamičnost ukupnog kretanja stanovništva, više povezana s političkim funkcijama, a manje s gospodarskim.

Osim što čini kvalitativnu razliku između prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva, migracijska komponenta utječe na broj stanovnika i njegove strukture koje nakon određenog vremena povratno djeluju na pojedine sastavnice bilo prirodnog, bilo mehaničkog kretanja.⁵¹ Utjecaj useljavanja nezavičajnog stanovništava u Hrvatsku i Slavoniju u vrijeme neoapsolutizma dobiva dodatnu dimenziju jer je bilo inducirano i vanjskim čimbenicima. Najviše nezavičajnih stanovnika imale su slavonske županije (Osječka i Požeška – oko 4% od ukupnog stanovništva) i Riječka županija (4,2%), a najmanje Varaždinska (2,8%).⁵² No učinci useljavanja nezavičajnih stanovnika još su vidljiviji u gradovima koji tada postaju administrativna središta oblasti i središta privrednih djelatnosti. U njima je i koncentracija stranog stanovništva bila znatno veća. Stoga u tablici br. 3 i pripadajućem grafu pogledajmo koliki je bio udio doseljenih stanovnika 1857. u ukupnom stanovništvu gradova Hrvatske i Slavonije koji su ujedno i središta županija: Zagreba, Rijeke, Osijeka, Varaždina i Požege.⁵³

Tablica br. 3. Udio doseljenih u ukupnom stanovništvu gradova Hrvatske i Slavonije 1857.

1857.	Ukupno stanovništvo	Broj doseljenih	% udio doseljenih
Zagreb	16.657	4.263	25.60
Rijeka	15.319	2.628	17.15
Osijek	13.883	1.686	12.14
Varaždin	8.978	2.364	26.33
Požega	2.743	669	24.38

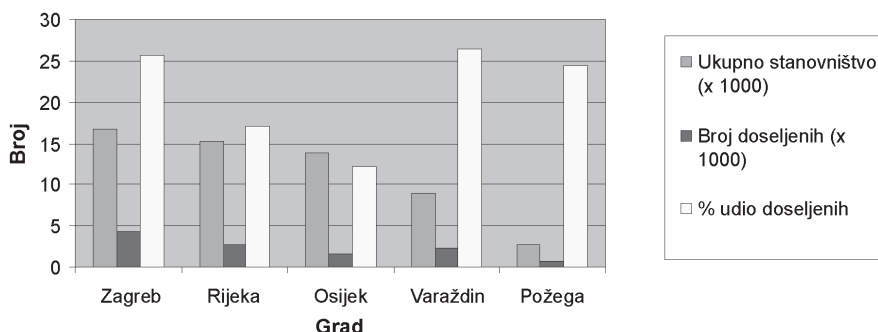
⁵⁰ M. GROSS, *n. dj.*, 37.

⁵¹ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 201.

⁵² *Statistischen Übersichten*, 123.

⁵³ *Statistische Übersichten*, 119.-120.

Udio doseljenih u ukupnom stanovništvu gradova Hrvatske i Slavonije 1857.

Izneseni podaci pokazuju da je proporcionalno najveći udio nezavičajnih stanovnika imao grad Varaždin, zatim Zagreb i Požega, dok je najniži udio imao grad Rijeka i Osijek. Velika razlika između Varaždina i Požege s jedne strane te Osijeka i Rijeke s druge strane ne može se jednostavno protumačiti, osim pretpostavkom da su Varaždin i Požega bili privlačna središta za obrtnike i trgovačke pothvate. Relativno visok postotak nezavičajnih stanovnika potencira dojam o velikom brojčanom rastu tih gradova, no on se može lako srušiti uvidom u ukupno stanovništvo. Brojčano, 1857. Varaždin nije dosegao 10.000, a Požega niti 3.000 stanovnika. Kao što se vidi, Zagreb, Rijeka i Osijek premašuju 10.000 stanovnika te su ujedno i jedini „veliki“ gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Za usporedbu, Beč je iste godine imao 476.222, Pešta 131.705, Prag 142.588, Venecija 118.172, Trst 65.874 itd. Ipak, bilo je glavnih gradova i s manje stanovnika od Zagreba, primjerice, Košice (16.417), Innsbruck (14.224), Opava (13.861), Klagenfurt (13.479). Na začelju, sa skromnih 7.580 stanovnika, bio je Zadar kojemu se u međupopisnom razdoblju od 1850. do 1857. stanovništvo povećalo za samo 25 osoba!⁵⁴ U Vojnoj krajini situacija je u pogledu urbanizacije bila još nepovoljnija. U slobodnim krajiškim gradovima (vojni komuniteti) 1857. živi tek 13.973 stanovnika, od kojih je najveći Petrinja s 2.908 stanovnika.⁵⁵ Useljavanje stranaca u taj vojni komunitet u vrijeme neapsolutizma obilježili su Česi, doseljeni iz okolice Praga, Plzena i Egera. Među njima prevladavaju obrtnici, glazbenici, učitelji, liječnici. Zanimljivo je da sve važnije poslove i funkcije petrinjskoga vojnog komuniteta obnašaju nezavičajni stanovnici ili stranci.⁵⁶

⁵⁴ Isto, 70.

⁵⁵ Isto, 174.-175.

⁵⁶ Usp. Ivica GOLEC, *Vojni komunitet Petrinja kao gospodarsko i prosvjetno kulturno središte banske krajine (1777.-1871.)*, Sisak 2003., 174.-175.

Međutim, za stvarni napredak hrvatskih pokrajina važniji problem od formalne veličine gradova bilo je pitanje njihova funkcioniranja i stvaranja uvjeta za industrijalizaciju. Novo uređenje gradova promijenilo je status i nadležnost gradskih uprava. Naime, do 1850. gradovi su djelovali kao posebni municipiji, s vlastitim magistratom i vlastitom sudbenošću. Zakonske odredbe iz 1850. i 1851.⁵⁷ gradovima su ostavile samo upravne funkcije uz pojačan nadzor viših tijela uprave. Gradskog načelnika birao je doduše magistrat, ali ga je morala potvrditi kruna, odnosno vlada.⁵⁸ Osim promjene u načinu funkcioniranja gradova, apsolutizam je odbacio ideju općinske autonomije u kojoj bi građani sudjelovali u donošenju važnih, životnih odluka te su općinske uprave djelovale isključivo kao oblasti. Uređenje i funkcioniranje općina bio je nametnuti austrijski obrazac, neprovediv u Hrvatskoj i zbog teškoća u procesu preobrazbe zemlje nakon ukidanja feudalnog sustava. Može se, dakle, zaključiti da upravna organizacija i u segmentu uređenja gradova i općina nije uspjela dati zakonsku podlogu za njihov brži gospodarski, a time i društveni rast. Kako je proces industrijalizacije hrvatskih pokrajina sredinom 19. stoljeća još uvijek bio nizak, a usto i nesimetričan, niti proces urbanizacije koji ga prati nije mogao doseći razinu razvijenijih krunovina. Zato su gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji (osim Rijeke) još uvijek nosili poljoprivredni pečat, a obrisi tvorničkih dimnjaka, popločanih ulica, javnih zgrada i električne rasvjete koji su krasili europske metropole, mogli su se vidjeti jedino u Rijeci, prije svega zahvaljujući intenzivnom investiranju stranog kapitala. Dok je Rijeka već sredinom 19. stoljeća imala uvjete za industrijalizaciju i privlačenje i zapošljavanje radne snage, o Zagrebu u isto vrijeme možemo pročitati sljedeće: „Teška apsolutistička vremena, utučenost i apatija nakon skršene revolucije, kao da su se odrazili i na vanjskom izgledu grada. Za nj kao da nova centralistička uprava mnogo ne mari kad vrhovni župan zagrebački mora 1850. opominjati gradskoga načelnika zbog nečistoće ulica, lošega taraca, neurednih kanala i ostalog...”⁵⁹ Općenito je u hrvatskim zemljama razina urbanizacije bila više nego skromna pa će proces sporog povećanja stanovništva pratiti hrvatske gradove i nekoliko sljedećih destljeća bez obzira na to što se formalno povećao broj naselja s preko 2.000 stanovnika.⁶⁰ Gledajući u cjelini, niska razina urbanizacije svjedoči o statičnoj slici društvenih i gospodarskih odnosa u Hrvatskoj i Slavoniji krajem 50-ih godina 19. stoljeća.

Podaci o rođenima i umrlima, dobnoj i rodnoj strukturi te bračnom stanju pokazuju da u svim hrvatskim pokrajinama, osim u Dalmaciji, u promatranom razdoblju niti u jednoj sastavnici prirodnog kretanja još nema simptoma početka demografske tranzicije. Međutim, za čvrst zaključak bilo bi potrebno usporediti podatke u duljem razdoblju. No, i jedno desetljeće promatranja

⁵⁷ Privremeni općinski red za glavni grad Zagreb i Osijek od 7. 9. 1850. te banska naredba od 19. 8. 1851. za sve ostale gradove s uređenim magistratom i trgovišta. Usp. I. BEUC, *n. dj.*, 265.

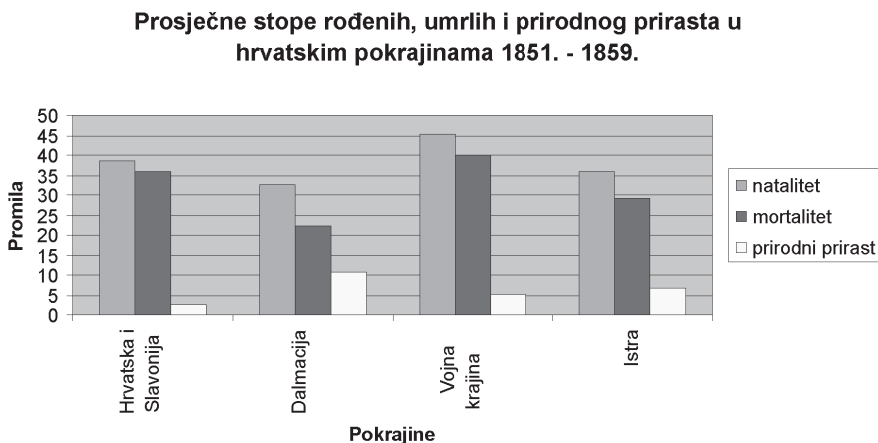
⁵⁸ I. BEUC, *n. dj.*, 265.

⁵⁹ Franjo BUNTAK, *Povijest Zagreba*, Zagreb 1996., 752.

⁶⁰ Takvih je naselja 1851. bilo 26, a 1857. godine 132. U odnosu na 1851. broj gradova 1857. ostaje isti (9), ali se povećao broj trgovišta s 47 na 53. *Statistische Übersichten*, 125.

može dati prilično izoštrenu sliku o stanovništvu koje još uvijek nije ušlo u etapu vidljivih demografskih promjena.

Kako su se kretale prosječne stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta za pojedine pokrajine u razdoblju 1851. - 1859. pokazuju graf i tablica br. 4.⁶¹

Tablica br. 4. Prosječne stope rođenih, umrlih i prirodnog prirasta u hrvatskim pokrajinama 1851.-1859.

stope (u ‰)	Hrvatska i Slavonija	Dalmacija	Vojna krajina	Istra
nataliteta	38.50	32.76	45.06	35.77
mortaliteta	35.84	22.14	39.87	29.11
prirodnog prirasta	2.66	10.62	5.19	6.66

Desetogodišnji prosjek stopa nataliteta pokazuje da je u svim hrvatskim pokrajinama rodostop premašivala mortalitet te da je najvišu prosječnu stopu nataliteta imala Vojna krajina, a najnižu Dalmacija. Ritam umiranja oscilirao je od prosječno visokih, gotovo 40‰ u Vojnoj krajini do prosječnih 22‰ u Dalmaciji. Prirodni prirast prosječno je najviši u Dalmaciji, a najniži u Hrvatskoj i Slavoniji. Međutim, u pojedinim godinama i rađanje i umiranje imali su svoje ekstreme pa je tako, primjerice 1857., stopa nataliteta u Vojnoj krajini premašivala 56‰, a stopa mortaliteta 1854. čak 52‰! U Hrvatskoj i Slavoniji također je bilo ekstremnih stopa mortaliteta: 1854. i 1855. epidemija kolere za-

⁶¹ Stope prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske i Slavonije, Dalmacije, Vojne krajine i Istre za razdoblje 1780.-1980. izračunao je na temelju procjena, podataka iz matičnih knjiga i popisa stanovništva demograf Jakov Gelo. Usp. Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g.*, Zagreb 1987., 274.-279.

cijelo je prouzročila visoku stopu (48‰) mortaliteta. Istra i osobito Dalmacija imaju najmanje oscilacija u stopama nataliteta i mortaliteta. Štoviše, s obzirom na to da su se u Dalmaciji stope mortaliteta, osim u vrijeme epidemije kolere (1855.), već od 20-ih godina 19. stoljeća stabilizirale na prosječnih 26‰-27‰, moguće je zaključiti da je u dijelovima priobalja i na otocima srednje i južne Dalmacije došlo do znatno ranijeg pada mortaliteta nego u kopnenom dijelu Dalmacije ili u ostalim hrvatskim pokrajinama. To upućuje na prve indikatore demografske tranzicije u kojoj stope smrtnosti padaju ispod 30‰, što se konkretno očituje u smanjenju smrtnosti, višoj ženidbenoj dobi i produljenju ljudskog vijeka.⁶²

Izvorno biološka, dobna struktura stanovništva jedna je od najvažnijih struktura, kako za proces razvoja stanovništva, tako i po svojim društveno-gospodarskim posljedicama.⁶³ Zacijelo niti jedna struktura ne daje vjerniju sliku povijesnog razvoja stanovništva u dugom vremenskom trajanju od strukture stanovništva po dobi. Dob ili starost kao statističko obilježje najčešće se definira prema navršenim godinama života, a moderni popisi strukturu stanovništva prema dobi iskazuju u jednogodišnjim ili petogodišnjim dobnim grupama.⁶⁴ Budući da je dobna struktura stanovništva pod snažnijim utjecajem fertiliteta (plodnosti), nego mortaliteta (smrtnosti), visoka rodnost u pravilu daje mlado stanovništvo. Pogledajmo stoga kako je u popisu 1857. izgledala struktura stanovništva po dobi. Odmah treba napomenuti da je podatke o dobnoj strukturi stanovništva popis grupirao prema dobnim skupinama koje se razlikuju od uobičajeno prihvaćenih u modernim popisima.⁶⁵ Popis, naime, razlikuje različite dobne skupine za muškarce i žene. Kod muškog stanovništva razlikuje 16, a kod ženskog samo 7 dobnih kategorija, s tim da niti jedna nije iskazana kao petogodišnja grupa! Za lakšu analizu, podaci su u tablici sažeti u šest dobnih skupina zajedno za muškarce i žene, i to u apsolutnim i relativnim brojevima.⁶⁶

⁶² Do zanimljivih rezultata u vezi s početkom demografske tranzicije došlo se na istraživačkom projektu pod naslovom *Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj*, koji se ostvaruje na doktorskom studiju „Povijest stanovništva“ na Sveučilištu u Dubrovniku. Projekt se provodi istraživanjem matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih u 13 različitih župa u Hrvatskoj za razdoblje 1870.-1880. Istraživanje je u nekim mjestima na dalmatinskom priobalju i otocima potvrdilo demografska obilježja koja se u mnogim detaljima bitno razlikuju od kopnene Dalmacije, a pogotovo od sjevernih dijelova Hrvatske. Podaci pokazuju da je u tim naseljima nekoliko desetljeća ranije nastupila prva etapa demografske tranzicije, vidljiva u padu smrtnosti, rastu stanovništva i produljenom ljudskom vijeku. Time se zapravo potvrđuje teza o postojanju više tipova demografske tranzicije, ovisno o utjecaju društvenih, gospodarskih i kulturnih čimbenika.

⁶³ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 348.

⁶⁴ *Isto*, 348.-349.

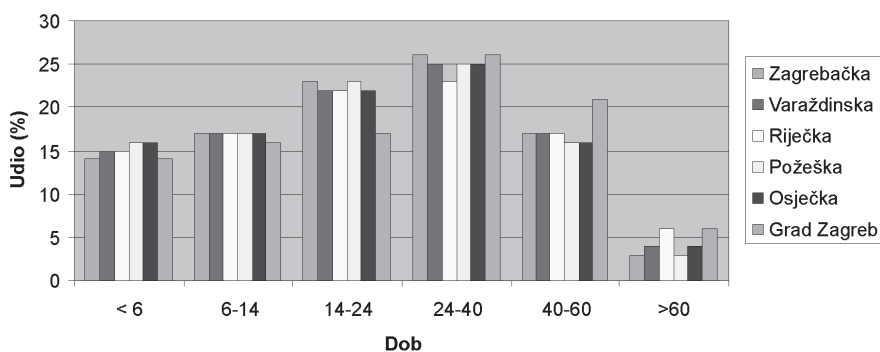
⁶⁵ *Statistische Übersichten*, VI.

⁶⁶ Muškarci su svrstani u 16 dobnih grupa: do 6 godina, 6-12, 12-14, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 21-24, 24-26, 26-40, 40-60 i preko 60 godina. Žene su svrstane u 7 dobnih grupa: do 6 godina, 6-12, 12-14, 14-24, 24-40, 40-60 i preko 60 godina. *Statistische Übersichten*, 122.

Tablica br. 5. Dobna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije 1857. (županije i glavni grad Zagreb)

Županija	< 6.	6-14	14-24	24-40	40-60	60>	< 6.	6-14	14-24	24-40	40-60	60>
Zagrebačka	35.649	41.428	55.661	64.136	42.286	7.681	14.00	17.00	23.00	26.00	17.00	3.00
Varaždinska	39.465	44.291	56.421	63.205	43.584	9.281	15.00	17.00	22.00	25.00	17.00	4.00
Riječka	13.492	15.541	19.779	20.006	14.966	4.948	15.00	17.00	22.00	23.00	17.00	6.00
Požeška	17.205	18.177	23.968	26.557	16.660	2.928	16.00	17.00	23.00	25.00	16.00	3.00
Osječka	23.588	24.722	31.495	35.174	23.583	5.554	16.00	17.00	22.00	25.00	16.00	4.00
Grad Zagreb	1.810	2.056	2.238	3.471	2.758	752	14.00	16.00	17.00	26.00	21.00	6.00

Dobna struktura stanovništva Hrvatske i Slavonije 1857.

Kao što se iz prethodne tablice i pripadajućega grafa može uočiti, u svim županijama, osim u gradu Zagrebu, dobna struktura stanovništva je vrlo slična. Da je riječ o mladom stanovništvu, potvrđuje široka dječja baza koja se u svim županijama kreće između 31 i 33 posto (djeca od 0 do 14 godina). Pridoda li im se skupina stanovništva mlađe dobi (14-24 godina), taj se zaključak dodatno potvrđuje jer na mlađe dobne skupine otpada od 54 do 56 posto od ukupnog stanovništva! Nedvojben dokaz da je u Hrvatskoj i Slavoniji riječ o predtranzicijskom stanovništvu⁶⁷ konačno pruža posljednja, tzv. staračka dob-

⁶⁷ Teorija demografske tranzicije znanstvena je teorija koja razvoj stanovništva gleda kao etapni proces temeljen na povijesnom iskustvu. Klasifikacija povijesnog razvoja stanovništva na etape i podetape izvodi se na temelju odnosa koji se u prirodnom kretanju stanovništva uspostavljaju između stopa nataliteta i mortaliteta. Preciznije rečeno, stopa prirodnog prirasta uzima se kao kriterij razdiobe stanovništva na pojedine etape. U biti, riječ je o trima etapama razvoja stanovništva: 1. predtranzicijskoj etapi, 2. etapi demografske tranzicije koja se događa u tri podetape: a) rane tranzicije, b) centralne tranzicije i c) kasne tranzicije i 3. posttranzicijskoj etapi. Predtranzicijsku etapu obilježavaju visoke stope nataliteta i mortaliteta zbog čega je stopa

na skupina (60 i više godina) koja je u svim županijama, osim u Riječkoj, izrazito niska (između 3 i 4 posto). Društveni kontekst dodatno objašnjava takvo stanje. Viši udio „radnih kontigenata“ stanovništva (dobne kategorije 24-60 godina) uočljiv je samo u gradu Zagrebu koji se u to vrijeme polako otvara procesu industrijalizacije. Očito je da s obzirom na postojeće okolnosti, industrijalizacija na širem području još nije bila moguća, što potvrđuje relativno stacionarna struktura stanovništva, obilježena malom unutarnjom i vanjskom pokretljivošću.

Kad je riječ dobnim strukturama u drugim hrvatskim pokrajinama, zanimljivo je vidjeti kakvo je stanje bilo u Dalmaciji budući da ta pokrajina u nekim svojim mikroregijama, napose na otocima i u dijelovima priobalja pokazuje početne znakove demografske tranzicije, vidljive poglavito u opadanju smrtnosti, o čemu je bilo riječi u bilješci br. 55. Ovdje se nećemo služiti tabličnim prikazom, nego ćemo protumačiti ukupne podatke za cijelu pokrajinu primjenjujući jednako načelo sažimanja dobnih skupina. Najuočljivija razlika može se opaziti u većem udjelu tzv. staračke dobne skupine. Takvih je na razini cijele Dalmacije prema podacima iz popisa čak 8%, dok ostale dobne kategorije ne strše bitno od onih u Hrvatskoj i Slavoniji (djeca do 6 godina 15%; djeca 6-14 godina 16%; mladi od 14 do 24 godina 20%; dobna skupina radno sposobnih ukupno 41% te skupina od 60 i više godina 8%).⁶⁸ Za čvrsto utemeljene zaključke o uzrocima većeg udjela starijih u stanovništvu Dalmacije svakako nedostaje pomnija analiza različitih uzroka, no oprezno se ipak može reći da u nekim dijelovima te pokrajine pad smrtnosti nije bio posljedica pada smrtnosti dojenčadi i male djece, nego ponajprije odraslih. Čini se da se proces dugotrajnijeg smanjivanja rodnošći⁶⁹ (fertilitetno determinirano starenje) događao nekoliko desetljeća ranije, što je dovelo do povećanja udjela stanovništva starijeg od 60 godina.

Uzroci stagnacije stanovništva Hrvatske i Slavonije dijelom se mogu osvijetliti uvidom u podatke o obiteljskom statusu. Najveći postotak stanovništva pripada neoženjenim muškarcima i neudanim ženama (računajući i djecu),

prirodnog prirasta obično vrlo niska. U etapi demografske tranzicije događaju se promjene u stopama nataliteta i mortaliteta, iz kojih proizlaze i različite stope prirodnog prirasta u pojedinim podetapama. U podetapi rane tranzicije stope nataliteta su visoke, dok stope mortaliteta značajno padaju. Taj se pad najčešće dovodi u vezu sa širenjem zdravstvene zaštite i napretkom medicine. Stanovništvo rane tranzicijske podetape obilježavaju mlade starosne strukture stanovništva koje pretežno živi od agrarne djelatnosti. U drugoj podetapi započinje pad nataliteta koji je razmjerno brži od stope mortaliteta pa u skladu s tim i stopa prirodnog prirasta lagano pada. U trećoj podetapi stope mortaliteta su stagnirajući niske, a i stope nataliteta se još lagano smanjuju, zbog čega dolazi do daljnjeg smanjivanja prirodnoga prirasta. U etapi demografske tranzicije raste broj starijih, više je žena a stanovništvo se pretežno bavi nepoljoprivrednim djelatnostima. U trećoj, posttranzicijskoj etapi zbog podjednako niskih stopa nataliteta i mortaliteta nizak je, često i nulti, prirodni prirast. Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 107.-109.

⁶⁸ Izračunato na temelju podataka iz popisa. Usp. *Statistische Übersichten*, 48.-49.

⁶⁹ Francuski demografi okupljeni oko Nacionalog instituta za demografske studije u Parizu (Institut National d'Études Démographiques) zastupaju tezu da je starenje stanovništva do današnjih dana izazvano isključivo snižavanjem rodnošći, a ne snižavanjem smrtnosti. Usp. A. WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 381.

gotovo 53% od ukupnog stanovništva. Oženjenih muškaraca je 20%, a udanih žena 20,5%. Udovaca i udovica je 6,5%.⁷⁰ Statističar Petar Matković, raspravljajući o problemu ženidbe, istaknuo je kako je visok udio oženjenih u Hrvatskoj i Slavoniji „među svim zemljama austro-ugarske carevine najpovoljnije razmjerje, što s hranitbenimi odnošaji u tiesnom savezu stoji, jer se ratarsko žiteljstvo rano ženi...“⁷¹ Osječka (43,96%) i Zagrebačka županija (42,160%) prednjačile su postotkom oženjenih muškaraca. Najveći postotak udanih žena imale su Osječka (45,01%), Požeška (44,26%) i Zagrebačka županija (43,43%). Neoženjenih muškaraca najviše je bilo u Riječkoj (61.82%), a najmanje u Osječkoj županiji (50,84%) te gradu Zagrebu (60,30%), dok je neudanih žena najviše u Riječkoj županiji (53,09%) i u gradu Zagrebu (52,75%).⁷² Zacijelo se gospodarsko-socijalna podloga za sklapanje braka razlikovala od ruralnih do urbanih područja te onih koja su zbog kronične oskudice i gladi doživjela pojačan odlazak muškog dijela stanovnika u potrazi za poslom. U Slavoniji je na veći broj sklopljenih brakova utjecao proces dijeljenja zadruga čije raspadanje nije uspio spriječiti ni ban Jelačić naredbom iz 1850.⁷³ Pokušaj uvođenja reda najavio je austrijski opći građanski zakon i Patent iz 1853. kojim je donesena odredba da će pitanje nasljedstva u zadrugama i diobe zadružnog zemljišta urediti poseban zakon, što je učinjeno 1868., a dopunjeno 1870. Zakonom o uređenju zadruga. Tim je zakonom bilo dopušteno dijeljenje zadruga, čak i na zahtjev žena.⁷⁴ Sklapanje braka i povećanje obitelji pri raspadu zadruga davali su veće šanse mladim parovima za dobivanje podijeljenoga zadružnog imetka. Osim gospodarsko-socijalnih čimbenika, na rano sklapanje braka utjecao je i demografski čimbenik. Nagli porast stanovništva u relativno povoljnim razdobljima bez kriznog mortaliteta, mogao se dovesti u stanje ravnoteže na nekoliko načina. Jedan je reguliranje veličine obitelji koja je ovisila o pozitivnome prirodnom prirastu. U područjima kao što je Hrvatsko primorje nedostatak muškaraca bio je uzrok manjeg broja sklopljenih brakova, dok su gradovi Rijeka i Zagreb pružali mogućnost pronalaženja posla, ali je skupoća života muškarce i žene podjednako sprječavala u zasnivanju braka ili još češće u njegovoj odgodi. Iako ne raspolažemo s podacima o udjelu vjenčanja na ukupan broj stanovnika, činjenica je da se taj udio vrlo sporo mijenja. Stoga će dobro poslužiti podaci iz 1867. kada je u Hrvatskoj i Slavoniji na jedno vjenčanje dolazilo 77 stanovnika, a u Vojnoj krajini 76 stanovnika. Na 100 brakova dolazilo je u Hrvatskoj i Slavoniji 43,5% zaručnika do 24 godine starosti, zaručnica

⁷⁰ *Statistische Übersichten*, 123.

⁷¹ P. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 46.

⁷² *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K.K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*, Neue Folge, Wien III. 1861., tabl. 2.

⁷³ J. Bösendorfer ističe da se „pod utjecajem liberalnih načela novog doba zadruga u svojim temeljima poljuljala. Svaki je član zadruga nastojao da raskine porodične veze, da se osamostali“. Usp. Josip BÖSENDORFER, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950., 191.

⁷⁴ *Isto*, 191.

do 20 godina starosti 39,4%, a od 21 do 24 godine 24,4%. Na vojnokrajiškom području u brak je ulazilo još mlađe stanovništvo. Tamo je zaručnika do 24. godine bilo 60,7%, a zaručnica do 20 godina gotovo 48% te zaručnica od 21 do 24 godina 21,4%.⁷⁵

U svakom slučaju visok udio udanih žena i oženjenih muškaraca, a općenito još više niska dob ulaska u brak, povećavali su reprodukciju stanovništva, no ona je zbog još uvijek visokog mortaliteta, osobito dječjeg, utjecala na relativno nizak prirodni prirast. Štoviše, u nekim godinama promatranog razdoblja, epidemije poput kolere (1855.), tifusa (1855., 1856. i 1858.) i šarlaha (1858./59.) ili pak stalne epidemije boginja, uzimale su veliki broj života, čemu treba pridodati i latentnu glad u nekim pasivnim krajevima.⁷⁶ Organiziranje javnoga zdravstva tijekom apsolutističkog razdoblja pozitivne će učinke dati najprije u gradovima (bolnice) i kotarskim središtima (primalje), dok se na selu, u zabitim i siromašnim predjelima „na više milja jedva po koji liečnik nadje“. Promjene u zdravstvu prirodno su morale ići u smjeru udaljavanja Hrvatske i Slavonije od opće gospodarske i socijalne zaostalosti te približavanja procesu demografske tranzicije. Međutim, prikazane stope prirodnog prirasta ostaju niske i sljedeća dva desetljeća.

U metodološkom pogledu zacijelo su najnepouzdaniji podaci o zanimanju stanovništva, što je priznao i bečki ured administrativne statistike. U uvodnim napomenama popisa naglašeno je „*da je točno znanje kako se stanovništvo grupira prema različitim granama zanimanja prijeko potrebno za shvaćanje narodno-gospodarskog stanja jedne zemlje*“, ali se odmah govori i o teškoćama izvršenja te zadaće, čime se opravdava da se popis ograničio samo na najvažnije kategorije zanimanja.⁷⁷ Najveće teškoće pri analizi ili usporedbi proizlaze iz nejasne društvene strukture. Popisna listina predviđela je 18 rubrika za podatke o zanimanju stanovništva, njihovu privređivanju ili izvoru izdržavanja. Kako uz spomenute listine nije bilo dodatnih preciznih klasifikacijskih napomena, upis u rubrike zanimanja uglavnom je ovisio o tumačenju osobe koja ga je vršila. Zanimanja stanovništva klasificirana su u sljedeće grupe: svećenstvo, činovništvo, vojska, književnici i umjetnici, odvjetnici i bilježnici, sanitetsko osoblje, zemljoposjednici, vlasnici rudnika, zakupci, kućevlasnici i rentijeri, tvorničari i obrtnici, trgovci, lađari i ribari, pomoćni radnici u poljoprivredi, pomoćni radnici u obrtu, pomoćni radnici u trgovini, ostale sluge, nadničari, ostali muškarci stariji od 14 godina, žene i djeca.⁷⁸ Prvih 17 rubrika odnosi se na tzv. samostalne tj. one koji stvaraju dohodak. Takvih je prema tim podacima samo 36% od ukupnog stanovništva. Nesamostalnih, obuhvaćenih u posljednjoj 18. rubrici bilo je čak 64%. Taj odnos je nerealan jer u aktivno

⁷⁵ P. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 46.-47.

⁷⁶ M. GROSS, *n. dj.*, 42.

⁷⁷ *Statistische Übersichten*, V.

⁷⁸ *Statistische Übersichten*, 121.

Stanovništvo Hrvatske i Slavonije prema zanimanju 1857. u postocima⁷⁹

1	Svećenici	0,17
2	Činovnici	0,34
3	Vojnici	1,89
4	Književnici i umjetnici	0,06
5	Odvjetnici i bilježnici	0,01
6	Sanitetsko osoblje	0,05
7	Zemljoposjednici, vlasnici rudnika, zakupci	10,40
8	Kućevlasnici i rentijeri	0,40
9	Tvorničari i obrtnici	0,86
10	Trgovci	0,16
11	Lađari i ribari	1,09
12	Pomoćni radnici u poljoprivredi	15,66
13	Pomoćni radnici u obrtu	0,79
14	Pomoćni radnici u trgovini	0,09
15	Ostale sluge	0,84
16	Nadničari	1,03
17	Ostali muškarci stariji od 14 godina	2,22
18	Žene i djeca mlađa od 14 godina	63,94
	UKUPNO	100,00

stanovništvo nisu bile uračunate žene – članovi obitelji koje su aktivno radile ili pomagale u različitim poslovima. Iz podataka o zanimanju nije moguće izdvojiti ni skupinu činovnika jer se oni, osim u 2. grupi, pomiješani nalaze i u 3., 5. i 6., a vjerojatno i u 8. i 9. grupi zanimanja. Zbrka u tumačenju pojedinih zanimanja dolazi iz veoma nejasnih pojmova o socijalnoj stratifikaciji koja je u to doba bila prilično jednostavna. To se najbolje može vidjeti pri razvrstavanju obilježja *radnik*. Radnici su ponekad svrstavani u grupu pomoćnih radnika u poljoprivredi, ponekad u grupu pomoćnih radnika u obrtu. Nejasan je također pojam nadničara i pomoćnih radnika, dok kućevlasnici i rentijeri često imaju još poneko zanimanje.

⁷⁹ Zbog gotovo nemogućeg preciznog izračuna postotnog odnosa između samostalnih i nesamostalnih preuzeli smo metodologiju kojom se poslužio V. Serdar u izračunavanju postotnog udjela zanimanja. On je iz skupine radnika izlučio pomoćne radnike u poljoprivredi, „jer nju gotovo čitavu sačinjavaju muški članovi obitelji, koji pomažu glavu obitelji u njegovom radu na poljoprivrednom gospodarstvu i koji, po pravilu, za taj rad ne primaju određenu plaću u novcu“. Bez te skupine, radnici su činili 7,6% od ukupnog aktivnog stanovništva, odnosno 2,8% od ukupnog stanovništva. Industrijski i obrtni radnici činili su 2,2% udjela u aktivnom stanovništvu, odnosno 0,8% od ukupnog stanovništva. Usp. V. SERDAR, *Popis stanovništva u Hrvatskoj*, 206.-207. Tablični prikaz stanovništva Hrvatske i Slavonije 1857. prema zanimanju nalazi se i u knjizi M. Gross. Usp. M. GROSS, *n. dj.*, 57.-59.

Zaključno se može reći da podaci o zanimanju iz popisa 1857. ne omogućuju niti grube obrise socijalnog sastava stanovništva. Zapravo, više zamagljuje nego što izoštravaju elemente početnog procesa preraspodjele stanovništva među djelatnostima ukupnog gospodarstva, zbog čega bi se postojeći postotni omjeri između samostalnih i uzdržavanih trebali podvrći dodatnom istraživanju i analizi. Konačno, podaci su neusporedivi sa svim ostalim popisima jer je popisna metodologija u međuvremenu „izbrusila” pojmove u strukturi stanovništva prema obilježjima *djelatnost, zanimanje, položaj u zanimanju* i sl., a koji u popisu 1857. nisu postojali.

Zaključak

Prvi moderni popis stanovništva, od čijeg je provođenja prošlo 150 godina, provela je Habsburška monarhija u sklopu neoapsolutističkog režima i s njim povezanih modernizacijskih reformi. Popis je značio svojevrsnu prekretnicu jer je tim velikim pothvatom koji je obuhvatio gotovo 40 milijuna ljudi bilo završeno protostatističko razdoblje u kojemu su se podaci o stanovništvu najčešće prikupljali u fiskalne svrhe. Prvi opći popis iz 1857. nastojao je zadovoljiti četiri bitna načela na kojima se temelje moderni popisi stanovništva: individualnost, trenutačnost, univerzalnost i periodičnost. Međutim, s povijesno-demografskog gledišta, može se zaključiti da su te ambicije bile tek djelomično ostvarene.

Provedba tzv. modernizacije izvana i odozgo u jedinstvenoj apsolutističkoj državi koju je bečko središte namjeravalo postići bez obzira na gospodarsku razinu njezinih pokrajina vrlo je brzo pokazala mnogobrojne i teško premostive pukotine. Bachov se sustav oslanjao na modernizatorske mehanizme s ciljem stvaranja unitarne države. Nametnutom modernizacijom hrvatske su pokrajine zbog gospodarske nerazvijenosti, nerazvijenosti društvenih struktura te stagnirajuće razine stanovništva mogle postići tek uklanjanje feudalnih struktura, dok su istodobno neka područja Monarhije, već zahvaćena industrijskom revolucijom, apsolutističkim reformama dobila nove financijske i gospodarske poticaje za još brži razvoj.

Političke i socijalne okolnosti provedbe prvoga općeg popisa stanovništva pokazuju isprepletenost demografskog i gospodarsko-socijalnog razvoja. Statistički podaci iz popisa zorno svjedoče da su civilna Hrvatska i Slavonija, vojnokrajiško područje, Dalmacija i Istra sredinom 50-ih godina 19. stoljeća pretežno statična društva u kojima je agrarna djelatnost prevladavajuća grana proizvodnje. Procjena gospodarskih odnosa u interakciji s demografskim promjenama pokazuje da su demografski procesi uvelike ovisili o gospodarskim prilikama jer gotovo svaki od statističkih obilježja koja je ponudio popis 1857. oslikava razinu demografske i gospodarske dinamike. Prema tim obilježjima ukupno stanovništvo relativno se sporo povećavalo zbog slabe prostorne pokretljivosti, a dolazak i zapošljavanje nezavičajnih u Provincijal bilo je indu-

cirano pretežno vanjskim čimbenicima. Visok udio udanih žena i oženjenih muškaraca te niska dob ulaska u brak, povećavali su reprodukciju stanovništva, no ona je zbog visokog mortaliteta, osobito dječjeg, utjecala na relativno nizak prirodni prirast. Štoviše, u nekim godinama promatranog razdoblja, stalne epidemije poput kolere, tifusa i šarlaha ili epidemije boginja, uzimale su veliki broj života, čemu treba pridodati i latentnu glad u nekim pasivnim krajevima. Stanovništvo Hrvatske i Slavonije pokazuje da u razdoblju neoapsolutizma još uvijek nema naznaka početka procesa demografske tranzicije.

Prvi opći popis stanovništva 1857. u Habsburškoj monarhiji pokazao je mnogobrojne konceptijske i metodološke slabosti zbog čega je većina njegovih popisnih obilježja teško usporediva s rezultatima svih sljedećih popisa. Primjerice, to se osobito odnosi na podatke o zanimanju stanovništva. Ipak, i takav, on je važan povijesno-demografski izvor, osobito u kontekstu komparativne analize podataka o stanovništvu srednjoeuropskog okruženja. Popis 1857. pruža uvid u povijesno kretanje koje se, uz oprez, može prihvatiti kao realno u razdoblju habsburške epohe.

SUMMARY

THE FIRST GENERAL CENSUS IN THE HABSBURG MONARCHY IN 1857: CONCEPTION, METHODOLOGY AND CLASSIFICATION OF CENSUS LABELS

This article, which is based on original and secondary sources, analyzes the first general census held in the Habsburg Monarchy in 1857. The author analyzes critically the conception and methodology of this census, and tests its value as a historical source. The article considers the historical context in which the census was taken, and likewise shows the most important theories of population and census-taking in this proto-statistical time period.

Key words: Habsburg Monarchy, First General Population Census in 1857, Historical demography

GRADA

Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.

MARIO KEVO

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, Republika Hrvatska

Na temelju izvornoga arhivskoga gradiva autor u tekstu govori o posjetu Juliusa Schmidlina, poslanika Međunarodnog odbora Crvenoga križa u NDH za vrijeme Drugoga svjetskog rata, ustaškim logorima Jasenovac i Stara Gradiška. U ljeto 1944. godine poslanik Schmidlin je dobio odobrenje vlasti NDH za višednevni posjet logorima koji je obavio u pratnji dr. Milutina Jurčića, glavnog ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost Ministarstva unutrašnjih poslova NDH, i drugih dužnosnika. U prilogu rada pridodani su transkripcija izvornog izvještaja na njemačkom jeziku o obavljenoj posjeti koji je poslanik Schmidlin uputio Središnjici MOCK-a u Ženevu te prijevod navedenog izvještaja na hrvatski jezik.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, Međunarodni odbor Crvenoga križa, humanitarna djelatnost, Julius Schmidlin, Jasenovac, Stara Gradiška, logoraši, ratni zarobljenici, internirani civili.

Uvodne napomene

Jednu od nezaobilaznih odrednica modernog društva čini i humanitarna djelatnost, odnosno osiguranje raznih vidova pomoći potrebitim osobama. Iako je povijest, kako hrvatska tako i svjetska, bila prepuna ratnih sukoba obilježenih velikim ljudskim stradanjima i žrtvama, ona bilježi i mnoge humane pojedince i organizacije koji su svoje djelovanje posvetili humanitarnim naporima. Jednu od najvažnijih humanitarnih organizacija predstavlja Međunarodni odbor Crvenoga križa (MOCK) sa sjedištem u Ženevi (Švicarska Konfederacija). S obzirom na ograničenost prostorom, ovdje ću tek dodati da su Međunarodni odbor Crvenog križa 1863. godine utemeljila petorica ženevskih građana koje je predvodio trgovac Jean Henry Dunant (1828. – 1910.), a u svrhu pružanja pomoći ranjenicima za vrijeme rata te organizacijskim i tehničkim pripremama koje bi se provodile u doba mira kako bi organizacija što kvalitetnije i spremnije dočekala izbijanje nekoga ratnog sukoba.¹ Riječ je

¹ "Postanak i razvitak Crvenog križa, Od Solferina do naših dana", *Hrvatski Crveni križ* (Zagreb), br. 1., 20. VII. 1943., 3.; Od niza knjiga koje svojom tematikom govore o utemeljenju i dje-

o međunarodnoj humanitarnoj organizaciji čije djelovanje počiva na načelima humanosti, nepristranosti, neutralnosti, neovisnosti, dobrovoljnosti, jedinstva i univerzalnosti.² Naravno, organizacija koja počiva na dobrovoljnosti osniva-na je i prema nacionalnom ključu, tj. svaka država je utemeljila vlastito nacionalno društvo Crvenoga križa.

Za razliku od svjetske historiografije niti u hrvatskoj, ali niti u bivšoj jugoslavenskoj historiografiji ne postoji gotovo nikakva produkcija vezana uz djelatnost MOCK, odnosno s obzirom na usku povezanost rada spomenute organizacije s radom nacionalnih društava CK moglo bi se reći i da ne postoji kvalitetnija historiografska produkcija o djelatnosti Hrvatskoga Crvenog križa, što se osobito odnosi na razdoblje Drugoga svjetskog rata. Međutim, o radu humanitarnih organizacija postoji više naslova, ali su oni obrađenom problematikom vezani uz razdoblje prije početka ili nakon završetka Drugoga svjetskog rata. O tome zorno svjedoči i najsvježiji primjer, odnosno na Filozofskom fakultetu u Zagrebu je nedavno obranjen doktorski rad o djelovanju humanitarnih društava u Zagrebu za vrijeme Prvoga svjetskog rata, što nezaobilazno uključuje i djelatnost Crvenog križa.³ S obzirom na tematiku rada, neozbiljno bi bilo izostaviti sintezu monografskog karaktera koju je u povodu 125. obljetnice djelovanja Crvenog križa na hrvatskim prostorima napisao Zdravko Židovec, a 2003. ju je objavilo nacionalno društvo Crvenog križa.⁴ Međutim, iako je riječ o kvalitetnom izdanju, ipak je riječ o sintezi u kojoj je autor dao kraći pregled djelovanja Hrvatskog Crvenog križa u duljem razdoblju, te je zapravo djelatnost Crvenog križa u Hrvatskoj za vrijeme Drugoga svjetskog rata svedena na desetak stranica knjige.⁵ Uzme li se u obzir činjenica kako se Međunarodni odbor Crvenoga križa u događaje aktivno uključuje tek za vrijeme trajanja ratnih sukoba, razumljivo je da desetak stranica posvećenih povijesti nacionalnog društva Crvenog križa, koje je upravo u vrijeme Drugoga svjetskog rata veoma usko surađivalo s Međunarodnim odborom CK, predstavlja zaista nedovoljan prikaz povijesnih događaja. Spomenuo sam da

lovanju MOCK-a ovdje ću spomenuti tek jedan naslov za koji mi se čini da bi bio najdostupniji čitateljstvu. Knjiga sadrži sve činjenice vezane uz ideju, kao i temeljna načela na kojima je 1863. godine utemeljena ova organizacija. Vidi: Jean Henry DUNANT, *A Memory of Solferino*, Geneva 1886. (Izvornik: *Un Souvenire de Solférino*, Genève, 1862.).

J. H. Dunant, jedan od petorice utemeljitelja MOCK-a, primio je 1901. godine Nobelovu nagradu za mir. Njegov životopis je dostupan na http://nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1901/dunant-bio.html (ulaz ostvaren 5. III. 2008.). Za biografiju vidi i: Pierre BOISSIER, *Henry Dunant*, Genève 1991.; Nakon svoga utemeljitelja i MOCK je primio Nobelovu nagradu za mir (1917.). Kratki historijat organizacije zajedno sa selektivnom bibliografijom dostupan je na http://nobelprize.org/nobel_prizes/peace/laureates/1917/red-cross-history.html (ulaz ostvaren 5. III. 2008.).

² *The Fundamental Principles of the Red Cross and Red Crescent*, International Committee of the Red Cross (ICRC), Geneva 2006., 2.

³ Vijoleta HERMAN KAURIĆ, *Za naše junake ...: rad humanitarnih dobrotvornih društava u gradu Zagrebu 1914. - 1918.*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2007., osobito str. 79.-198.

⁴ Zdravko ŽIDOVEC, *Hrvatski Crveni križ: 125 godina u službi humanosti: „povijesni pregled“*, Zagreb 2003.

⁵ ISTO, 71.-82.

je nešto bolja situacija u svjetskoj historiografiji. Ponajprije se europska historiografija puno više bavila ovom problematikom pa se u pojedinih autora mogu pronaći podaci i o odnosima Hrvatskoga Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske s jedne strane te Međunarodnog odbora Crvenoga križa s druge strane. U tom kontekstu se nezaobilaznom čini knjiga Jeana Claudea Faveza o Crvenom križu i holokaustu koja daje osnovne činjenice o djelovanju MOCK u Drugome svjetskom ratu u Europi te ujedno predstavlja i polazište za bilo kakvu vrstu istraživanja ove problematike.⁶ Korisnih se podataka može naći i u nekim knjigama drugih europskih povjesničara.⁷ Naravno, niti u jednom od takvih izdanja, pa ni u navedenom naslovu J. C. Faveza, nije riječ o nekome sustavnom istraživanju hrvatske povijesti, već su autori dali prikaz nekih osnovnih povijesnih događaja u tolikoj mjeri koliko im je bilo potrebno za uspješnu obradu primarne teme rada.⁸

Koliko god je rad MOCK bio razgranat, humanitaran, potreban i u uskoj vezi s vlastima i nacionalnim društvima CK države u kojoj je djelovao, odnosno u ovome slučaju s vlastima i društvom CK NDH, taj rad ipak predstavlja jednu od gotovo neistraženih tema u hrvatskoj historiografiji. Naime, osim navedene sinteze Zdravka Židovca koja donosi neke podatke, treba dodati da nisu postojala sustavna istraživanja ove tematike, što naravno upozorava i na nedostatak izdanja koja bi se kritički odnosila prema djelovanju HCK te naravno i MOCK za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Samoju neistraženosti teme u hrvatskoj te u bivšoj jugoslavenskoj historiografiji nakon završetka Drugoga svjetskog rata pogodovalo je više razloga. S obzirom na to da bi iznošenje svih razloga koji su doveli do takve situacije uvelike nadilazilo problematiku rada, spomenut ću vjerojatno i najvažniji razlog, a to je veoma loše stanje izvornoga arhivskoga gradiva. U Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu ne postoje znatnije količine arhivskoga gradiva za navedeno razdoblje, odnosno riječ je o tek dvije kutije gradiva, a neznatne količine gradiva mogu se pronaći u manjim arhivima, primjerice u Državnome arhivu u Varaždinu.⁹ Glavnina arhivskoga gradiva pohranjena je u Ženevi, u Arhivu Međunarodnog odbora CK (Archives du Comité international de la Croix-Rouge (ACICR), Genève, Suisse), koji je tek od 1996. godine otvoren za javnost. Riječ je o velikim količinama arhivskoga gradiva koje je u izravnoj ili neizravnoj vezi s djelovanjem u Hrvatskoj za vrijeme Drugoga svjetskog rata i neposredno nakon njega. Najvažnije su grupa općih spisa izvršnih poslova MOCK za razdoblje od 1939. do 1950. godine

⁶ Jean Claude FAVEZ, *The Red Cross and the Holocaust* (dalje: J. C. FAVEZ, *The Red Cross*) Cambridge University Press 1999. (Izvornik: *Une mission impossible*, Editions Payot, Lausanne 1988.).

⁷ Usp. primjerice: Carlo Spartaco CAPOGRECO, *Mussolinijevi logori, Internacija civila u fašističkoj Italiji (1940. – 1943.)*, prev. Mirko ŠIKIĆ, Zagreb 2006.; Gradimir DJUROVIĆ, *The Central Tracing Agency of the International Committee of the Red Cross*, Geneva 1986.

⁸ Primjerice, J. C. Favez je u svojoj knjizi Hrvatskoj posvetio samo desetak stranica. Usp.: J. C. FAVEZ, *The Red Cross*, 175.-183.

⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Fond 1343, Crveni križ Hrvatske; Državni arhiv u Varaždinu (DAV), Fond 4.7, RB 521 – Kotarski odbor CK Varaždin, Varaždin (1877.-), 1914./1944.

te arhivsko gradivo Arhiva Središnje agencije za ratne zarobljenike MOCK, odnosno posebna grupa izvora vezanih uz bivšu Jugoslaviju (u sklopu koje je pohranjeno i arhivsko gradivo vezano uz NDH), koji se nalaze pohranjeni pod oznakom *Service yougoslave* (oznaka C G2 YU).¹⁰

No, vratimo se osnovnoj problematici ovoga rada, tj. posjetu Juliusa Schmidlina, zagrebačkog poslanika MOCK, ustaškim logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944. godine.

Tko je bio Julius (Julio) Schmidlin Junior?

Od niza aktivnosti humanitarnog karaktera koje je preko svojih poslanika te u uskoj suradnji s nacionalnim društvima Crvenoga križa u korist potrebitih osoba za vrijeme Drugoga svjetskog rata provodio Međunarodni odbor Crvenoga križa, u tekstu se problematizira tek jedan manji, ali istodobno i veoma važan odsječak iznimno razgranate djelatnosti MOCK, tj. riječ je o posjetu logorima za zatočene osobe. U ovome slučaju riječ je o posjetu Juliusa Schmidlina, poslanika MOCK u Zagrebu, logorima Jasenovac i Stara Gradiška te logorskoj ekonomiji Gređani Salaš.

Međutim, prije razmatranja spomenute problematike razjasnit ću tko je zapravo bio Julius Schmidlin?

Julius Junior, odnosno kako se običavao potpisivati Julio Schmidlin, bio je karijerni diplomat i poslanik MOCK u Zagrebu za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Iako mu se kao izvorno podrijetlo, a prema mjestu očeva rođenja navodi mjestašce Ruswill (kanton Luzern, Švicarska), Julius Schmidlin je rođen 3. rujna 1911. godine upravo u Zagrebu, a njegov otac Rudolf Julius Schmidlin Senior je obnašao dužnost prvog konzula Švicarske Konfederacije u Zagrebu (1920. – 1926.).¹¹ S obzirom na izvedenicu imena i prezimena, često je dolazilo i do zabuna. Ovdje moram spomenuti da su podatke o ocu i sinu Schmidlinu često zamjenjivale i švicarske savezne službe pa je tako i Tomislav Jonjić zaključio da je Julius Schmidlin obnašao dužnost švicarskog konzula u Zagrebu.¹² Međutim, Julius Schmidlin nije mogao obnašati spomenutu službu zbog veoma jednostavnog razloga. Naime, u to je vrijeme, odnosno 1920. Julius je navršio tek devet godina života. Ipak, da je dolazilo do česte zamjene podataka Juliusa Schmidlina i njegova oca Rudolfa potvrđuje i podatak kako je istu pogrešku načinio i predsjednik MOCK dr. Max Huber.¹³

¹⁰ ACICR, Archives générales 1918. – 1950., Group G: Généralités: affaires opérationnelles 1939 – 1950.; ACICR, 2e Guerre mondiale, Service Yougoslave 1941 – 1946. (Oznaka: C G2 YU).

¹¹ ACICR, Archives du personnel du CICR, Julius Schmidlin. Ovom prigodom zahvaljujem Fabriziju Bensiju, voditelju odjela općih spisa Arhiva MOCK, što mi je pregledao spomenuto osobno gradivo koje je dostupno samo zaposlenicima Arhiva.

¹² Tomislav JONJIĆ, „Sudbina švicarske imovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. – 1945.“, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 39/2007., br. 2., 400.

¹³ Dr. Max HUBER (1874. – 1960.), sveučilišni profesor, pravnik, političar, predsjednik

Julius Schmidlin Junior (1911. – ?), poslanik MOCK u Zagrebu od 1943. do 1946. (ACICR, Archives du personnel du CICR).

Naime, u pismu upućenome 8. ožujka 1943. godine predsjedniku Hrvatskoga Crvenog križa dr. Kurtu Hühnu,¹⁴ Huber potvrđuje primitak, odnosno zahvaljuje na primitku prihvatnog pisma (od HCK i hrvatskih vlasti) datiranog 19. veljače 1943. vezanog uz imenovanje Rudolfa Schmidlina za stalnog poslanika MOCK u Zagrebu.¹⁵ Spomenuta dvojba otvara nekoliko novih pitanja koja bi se mogla razraditi u posebnom radu pa ću ovdje tek spomenuti kako je moguće da je jednostavno bila riječ o zabuni ili se, možda, razmišljalo o tome da dužnost poslanika MOCK u Zagrebu obnaša karijerni diplomat poput Rudolfa, a ne njegov sin koji nije imao nikakvoga diplomatskog iskustva. S obzirom na dugotrajniju proceduru vezanu uz postavljanje poslanika MOCK pri nekoj državi, odnosno pribavljanje potrebnih suglasnosti lokalnih vlasti i Crvenog križa, u ovome slučaju hrvatskih

vlasti i nacionalnog društva Crvenoga križa, oko imenovanja poslanika vjerojatno je da je u ovome slučaju bila riječ o zabuni.

Nakon pristanka Vlade NDH i Hrvatskoga Crvenog križa Julius Schmidlin je u siječnju 1943. imenovan za poslanika MOCK pri NDH u Zagrebu, što je bio rezultat uspjeha posebne misije i konačnog dogovora koji je s hrvatskim vlastima u posebnoj misiji obavljenoj krajem 1942. godine sklopio član Poslanstva MOCK za Njemački Reich iz Berlina te posebni poslanik u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dr. Robert Schirmer. Naime, dr. Schirmer je u Zagreb kre-

MOCK. Radio na Sveučilištu u Zürichu, obnašao dužnost pravnog savjetnika Političkog odsjeka švicarske Vlade, a 1922. je izabran u Međunarodni sud pravde u Haagu (predsjedao od 1924. do 1927.). Međunarodnom odboru CK se pridružio 1923., a predsjednikom organizacije postao je 1928. Zbog narušenog zdravlja s dužnosti se povukao krajem 1944. godine. Opširnije usp. J. C. FAVEZ, *The Red Cross*, 283.-284.

¹⁴ Dr. Kurt HÜHN (1875. – 1963.), oftalmolog. Rođen je u Zagrebu. Studij medicine je završio u Beču (1900.), a od tada pa do umirovljenja (1940.) je radio u zagrebačkoj Bolnici sestara milosrdnica, gdje je bio predstojnik Očnog odjela (1904. – 1940.) te je jedno vrijeme obnašao i dužnost ravnatelja Bolnice (1937. – 1940.). Napose se bavio liječenjem trahoma i očne gonoreje, a zalagao se za hrvatsko okulističko nazivlje. Bio je predsjednik Liječničke komore za Hrvatsku (1923. – 1930.) i poslanik Zbora liječnika Hrvatske u *Jugoslavenskom lekarskom društvu* (JLD). U radu je osuđivao političke progone hrvatskih liječnika i zalagao se za razmjerno sudjelovanje nacionalnih liječničkih društava u upravi JLD-a. Nezadovoljan stanjem i politikom u JLD-u 1931. je podnio ostavku. Obnašao je i dužnost predsjednika *Hrvatskog oftalmološkog društva* (1937. – 1945.), a za vrijeme NDH je bio predsjednik Hrvatskoga Crvenog križa (HCK). Kao predsjednik HCK organizirao je informativnu službu, potragu za nestalom i izgubljenom djecom, repatrijaciju ratnih zarobljenika, prihvatne postaje, zdravstveni odsjek s dobrovoljnom bolničarkama itd. Nakon sloma NDH preselio se u Rijeku (Sušak). Usp. *Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941. – 1945.*, ur. Darko STUPARIĆ, Zagreb 1997., 161.-162.

¹⁵ Pismo dr. Maxa Hubera, predsjednika MOCK, od 8. III. 1943. upućeno dr. Kurtu Hühnu, predsjedniku HCK., ACICR, G. 3/48c(2), Mission en Europe Centrale M.M. Chapuisat et de Traz, 1.3.43.-17.12.43.

nuo sa zadaćom da uspostavi bliži kontakt s nacionalnim društvom Crvenoga križa, ali i zbog pitanja primjene Ženevskih konvencija, usuglašavanja oko imenovanja stalnog poslanika MOCK u Zagrebu, osiguranja isporuke pomoći zatočenim osobama itd.¹⁶ U Zagrebu se, između ostalih, sastao i s dr. Mladenom Lorkovićem, ministrom vanjskih poslova NDH, a na posebnom sastanku s predstavnicima Vlade NDH dr. Schirmer je pribavio prihvaćanje Ženevskih konvencija čiju je primjenu, a prema posebnoj točki dogovora, hrvatska Vlada namjeravala proširiti i na civilne zatočenike.¹⁷ Dakle, nakon postignutog dogovora te nakon sastanka u sjedištu MOCK vezanog uz predstojeće dužnosti, J. Schmidlin je na dužnost poslanika stupio 8. veljače 1943. godine, a sjedište Poslanstva za NDH se nalazilo u Zagrebu, u Preradovićevoj ulici na kućnome broju 24.¹⁸ Osim što je bio sin prvoga švicarskog konzula u Zagrebu, svakako se zanimljivim čine i podaci kako je Julius Schmidlin bio stalno nastanjen u Zagrebu u kojemu je, osim kraćega tromjesečnog prekida sredinom 1945. godine, živio od rođenja pa do kraja ožujka 1946. godine, kada nakon zatvaranja zagrebačkog Poslanstva MOCK odlazi u Budimpeštu, sa zadaćom reorganizacije tamošnjeg poslanstva MOCK.¹⁹ S obzirom na diplomatsku praksu kojom se koristio MOCK pri imenovanju vlastitih poslanika, treba još spomenuti kako je svaki poslanik MOCK uživao diplomatski imunitet koji je jamčila Vlada Švicarske Konfederacije, a vjerojatno je izbor za poslanika pao upravo na Schmidlina jer je bio ugledni član švicarske zajednice u Zagrebu. Naravno, pri spomenutom izboru, a u cilju što lakšeg obavljanja preuzetih poslaničkih dužnosti, važnije su bile činjenice da je Julius Schmidlin iznimno dobro znao zemlju, tečno je govorio hrvatski jezik, znao je mentalitet i način života domaćeg stanovništva.²⁰ Uvidjevši kako više ništa ne može učiniti u svezi s humanitarnim poslom za koji je bio zadužen, kao i zbog niza zabrinjavajućih prijetnji smrću, Zagreb je nenadano napustio 5. ožujka 1945. i vratio se u Švicarsku (Lugano).²¹ Za vrijeme obavljanja poslaničke dužnosti u Zagrebu osobito se angažirao na reorganizaciji unutrašnjeg ustroja Hrvatskoga Crvenog križa, na osiguravanju pomoći za Židove zatočene u logorima NDH, zatim za pitanje logoraša zatočenih u Italiji te opskrbu ratom postradale djece za što je osigurao veliku novčanu i materijalnu pomoć Švicarskoga Crvenog križa.

¹⁶ Bilješka Poslanstva MOCK za III. Reich (Berlin), br. 2.766 od 22. XII. 1942., upućena Tajništvu MOCK u Ženevi., ACICR, G. 17/151-69 (juin 1942-juin 1943.), Correspondance avec les Autorités allemandes, avec la Croix-Rouge Allemande, avec la Délégation du C.I.C.R. en Allemagne.; Usp. i J. C. FAVEZ, *The Red Cross*, 176.

¹⁷ ISTO.

¹⁸ Interni popis poslanika MOCK s nadnevcima obavljanja službe, od 31. X. 1946., ACICR, G. 17/00-II., Généralités PG, Correspondance diverse (janvier 46 – juin 47).

¹⁹ Obavijest br. 560 od 2. V. 1946. koju je H. Fauconnet, upravitelj Odjela poslanstava MOCK-a, uputio J. Schmidlinu, ACICR, G. 3/48eIV, Schmidlin et Weyermann en Hongrie (Budapest).

²⁰ ACICR, G. 17/151-69, Correspondance avec: Les Autorités Croates et La Croix-Rouge Croate, br. 30, 33, 34, 35, 36, 37; Correspondance avec: Les Autorités Suisses et Croix-Rouge Suisse, br. 6, 7, 8, 10, 11, ISTO; ACICR, Archives du personnel du CICR, Julio Schmidlin.; Usp. i J. C. FAVEZ, *The Red Cross*, 176., 179., 183., 236.

²¹ ISTO.

Nakon dolaska u Budimpeštu Schmidlin je veoma brzo i efikasno u djelo proveo reorganizaciju tamošnjeg Poslanstva, ali se niti tu nije predugo zadržao.²² Naime, vjerojatno zbog pritiska mađarskih komunističkih vlasti, ali i konsolidacije Mađarskoga Crvenog križa, već sredinom svibnja 1946. godine MOCK je odlučio zatvoriti spomenuto poslanstvo, do čega je i došlo 31. svibnja 1946. godine.²³ Kako se Schmidlin već nalazio u Beču, a s obzirom na to da je zbog završetka Drugoga svjetskog rata Međunarodnom odboru CK značajno smanjen opseg posla, prestala je i potreba za njegovim zaposlenjem te se on povlači u mjestašce Cully, nedaleko od Lausanne.²⁴ Prema ocjenama vodećih ljudi MOCK te u skladu s poslovima koje je veoma uspješno obavljao u ratnim vremenima, o čemu svjedoči i namjera MOCK da ga u proljeće 1944. godine imenuje poslanikom u Budimpešti do čega, na kraju, nije došlo, bila je riječ o poslaniku *par excellence* te se razumljivim čini i podatak kako nije dugo čekao na novo zaposlenje.²⁵ Zahvaljujući diplomatskom iskustvu stečenom tijekom obnašanja poslaničke dužnosti u Zagrebu, logičnim se čini podatak da se uskoro zaposlio u švicarskoj diplomatskoj službi, a 1949. godine se spominje kao član diplomatskog personala Švicarske Konfederacije u veleposlanstvu pri FNRJ, u Beogradu.²⁶

Posjet logorima Jasenovac i Stara Gradiška

Već sam spomenuo kako je djelatnost MOCK-a tijekom Drugoga svjetskog rata bila veoma razgranata, ali se glavni učinci te djelatnosti mogu svesti na osiguranje izravne ili neizravne pomoći potrebitim osobama te na povezivanju raseljenih osoba i obitelji.²⁷ Ovaj rad MOCK se temeljio na odredbama Ženevskih konvencija iz 1929. godine, odnosno *Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima te Ženevske konvencije za poboljšanje sudbine ranjenih i bolesnih pripadnika zaraćenih strana*.²⁸ Budući da je konvencija o postupanju s civilnim zarobljenicima potpisana nakon završetka Drugoga svjetskog rata,

²² Obavijest br. 560 od 2. V. 1946. koju je H. Fauconet, upravitelj Odjela poslanstava MOCK-a, uputio J. Schmidlinu, ACICR, G. 3/48eIV, Schmidlin et Weyermann en Hongrie (Budapest).

²³ Zapisnik (23. V. 1946.) razgovora održanog 15. V. s poslanikom Schmidlinom, ACICR, G. 3/48eIV, Schmidlin et Weyermann en Hongrie (Budapest).

²⁴ Schmidlinovo pismo od 25. VII. 1946. upućeno predsjedniku MOCK dr. Maxu Huberu, ACICR, G. 3/48eIV, Schmidlin et Weyermann en Hongrie (Budapest).

²⁵ Pismo dr. Maxa Hubera upućeno Maximilianu Jaegeru, švicarskom diplomatskom predstavniku u Budimpešti, te „Nalog za misiju“ (oba dokumenta od 27. III. 1944.), ACICR, G. 3/48h, Mission de Mr. Schmidlin en Hongrie.

²⁶ Pismo E. de Wecka, člana Tajništva MOCK, od 16. XII. 1949. upućeno J. Schmidlinu, ACICR, G. 3/48x, Mission de MM. Siordet et de Weck en Yougoslavie., 1949 – 1950.

²⁷ O temeljnim načelima rada za vrijeme Drugoga svjetskog rata usp. Max HUBER, *Principles and Foundations of the Work of the International Committee of the Red Cross, 1939-1946.*, Geneva 1947.

²⁸ *Les Conventions de Genève de 1929*, Extrait du Manuel de la Croix-Rouge internationale, CICR, Genève, bez god. izdanja.

MOCK je vrlo brzo nakon početka rata započeo veliku akciju s ciljem proširenja primjene odredaba konvencije o ratnim zarobljenicima i na civilne zatočnike, čijim je zemljama potpisnicama pristupila i Nezavisna Država Hrvatska.

S obzirom na činjenicu da u NDH nije bilo ratnih zarobljenika, osim zarobljenih savezničkih pilota te talijanskih vojnika nakon kapitulacije Kraljevine Italije početkom rujna 1943. godine, nad kojima je nadležnost NDH prepustila njemačkom Wermachtu, upravo su civilni zatočnici u NDH bili jedna od glavnih poslaničkih obveza J. Schmidlina. Važnu stavku u uspješnom obavljanju preuzetih dužnosti predstavljao je i posjet logorima za zatočene osobe. Budući da se u prilogu rada nalazi izvještaj o posjetu ustaškim logorima u integralnom obliku te njegov prijevod na hrvatski jezik, ovdje ga neću analizirati nego tek upozoriti na nekoliko smjernica važnih za lakše razumijevanje problematike, ali i samoga izvještaja.

Omogućavanje posjeta logorima proizlazilo je iz odredaba *Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima*.²⁹ Već sam spomenuo da je konvenciju prihvatila i NDH, ali ustaške su vlasti stalno odugovlačile s davanjem odobrenja za posjet logorima. Nakon višemjesečnih bezuspješnih zahtjeva i zamolbi upućivanih institucijama i dužnosnicima NDH, poslanik Schmidlin je konačno 4. srpnja 1944. godine dobio odobrenje vlasti NDH za posjet logorima.³⁰ Naime, o povoljnoj odluci hrvatskih vlasti Schmidlina je 13. srpnja 1944. godine obavijestilo Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH koje mu je ujedno uručilo i poziv za višednevni posjet ustaškim logorima.³¹ Posebno izaslanstvo predvodio je glavni ravnatelj Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH, dr. Milutin Jurčić.³² Posjet logorima je obavljen od 14. do 17. srpnja 1944. godine, a u pratnji dr. Jurčića i poslanika Schmidlina nalazila se i nekolicina državnih dužnosnika, odnosno državni tajnik u Ministarstvu unutarnjih poslova dr. Vladimir Sabolić,³³ zatim pravosudni savjetnik dr. Josip

²⁹ ISTO, čl. 86.

³⁰ Kratka obavijest o Schmidlinovim aktivnostima u NDH u korist interniranih civila, od 24. VII. 1946., ACICR, G. 17/00-II., Généralités PG, Questions yougoslaves (janvier 46 – juin 47).

³¹ Schmidlinova tajna obavijest br. 739 od 18. VII. 1944. upućena dr. Jacquesu de Chenevièreu, voditelju Središnje agencije za ratne zarobljenike MOCK, ACICR, G 59/12/151-360.02, Israélites, Visites des camps et ghettos, Visites des camps en Croatie – Correspondance générale, 18.07.1944.-12.10.1944.

³² Dr. Milutin JURČIĆ (1910. – 1945.), ustaški dužnosnik. Od listopada 1943. do kraja kolovoza 1944. obnašao je dužnost glavnog ravnatelja Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, kada je uhićen zbog sudioničtva u puču Lorković-Vokić. Zatočen je u stanu Vjekoslava Luburića, zatim uoči Božića 1944. pušten na slobodu, a u noći 10./11. veljače 1945. ubili su ga u Samoboru pripadnici Ustaške obrane., Opširnije u *Tko je tko u NDH*, 175.

³³ Dr. Vladimir SABOLIĆ (1900. – 1948.), odvjetnik i veliki župan. Od travnja 1944. je obnašao dužnost državnog tajnika u Ministarstvu unutarnjih poslova NDH te, uoči sloma NDH, ravnatelja unutrašnje uprave MUP-a. U svibnju 1945. povlači se u Austriju i Njemačku. Sudjelujući u Kavranovoj akciji, u proljeće 1948. ilegalno ulazi u Hrvatsku, gdje je, nakon prelaska granice, uhićen te presudom Vrhovnog suda NR Hrvatske od 27. kolovoza 1948. osuđen na smrt, ISTO, 353.-354.

Poljski radovi na logorskoj ekonomiji Jablanac, 15. VII. 1944. (Snimio: Neimenovani ustaški poručnik iz Schmidlinove pratnje).

(Photothèque CICR, Centre d'information et de documentation, Sig. HIST-02763-15A).

Krojačka radionica logora Stara Gradiška (detalj), 15. VII. 1944. (Snimio: Neimenovani ustaški poručnik iz Schmidlinove pratnje).

(Photothèque CICR, Centre d'information et de documentation, Sig. HIST-02763-18A).

Vragović³⁴ te predstojnik Odjela za radne logore NDH, ustaški bojnik Jakov Džal.³⁵

Kako je sam Schmidlin zabilježio u svome izvještaju, za posjeta ustaškim logorima bilo mu je zabranjeno fotografsko snimanje, što je obavio neimenovani poručnik iz pratnje, te razgovor sa zatočenicima.³⁶ Unatoč spomenutim zabranama, Schmidlin je uspješno obavio glavnu zadaću posjeta, odnosno uspostavio je bliži kontakt sa zatočenicima. Naveo sam da su još krajem 1942. godine, za posebne misije poslanika MOCK dr. Schirmera u Zagrebu, vlasti NDH pristale na primjenu Ženevskih konvencija u NDH, a obvezale su se i na primjenu odredaba ženevskih konvencija na zatočene civile.³⁷ Prema bilješkama dr. Schirmera, koje je dostavio Tajništvu MOCK-a, poseban zahtjev odnosio se na mogućnost donacija i pošiljki novca ratnim zarobljenicima i interniranim osobama od MOCK, što je bilo usuglašeno te je vlast NDH prihvatila.³⁸ S obzirom na činjenicu da je MOCK većinu novčanih i materijalnih dobara za pomoć zatočenicima nabavljao od inozemnih financijera, odnosno privatnih osoba, raznih potpornih organizacija, nevladinih i neprofitabilnih udruga, a osobito od židovskih organizacija, koji su osiguravali velika sredstva za dostavu pomoći osobama zatočenima u logorima, bila je potrebna i potvrda da je zajednički napor spomenutih bio uspješan, odnosno da osigurana pomoć nije zlorabljena već da je došla u ruke onima kojima je bila najpotrebnija. Osim toga, Schmidlin je za posjeta logorima trebao utvrditi i činjenice vezane uz zatočenike kojima bi se pružila pomoć, a koje je zahtijevala američka Uprava za ratne izbjeglice iz Washingtona (War Refugee Board) kako bi se ubrzalo odobrenje financijskih sredstava za pomoć zatočenicima.³⁹ Prema obavijesti Dani-

³⁴ Dr. Josip VRAGOVIĆ (1886. – 1965.), pravnik i policijski dužnosnik. Nakon uspostave NDH postavljen je za ravnatelja Redarstvene oblasti za grad Zagreb i tu je dužnost obnašao do rujna 1944. godine, a od kraja 1942. obnaša dužnosti i u Ravnateljstvu za javni red i sigurnost, a zatim u GRAVSIGUR-u. Uhićen je u rujnu 1944. zbog povezanosti s pučem Lorković-Vokić. Nakon završetka rata uhićen je 15. svibnja 1945. te osuđen na 20 godina robije, što je preinačeno u smrtnu kaznu. Usvojena mu je žalba na presudu, a oslobođen je 15. svibnja 1954., ISTO, 418.-419.

³⁵ Jakov DŽAL (1910. – ?), pravnik, ustaški pukovnik, Upravitelj Odjela za radne logore NDH. Od kraja 1943. je u službi GRAVSIGUR-a kao nadstojnik Odjela za upravu logorima u Uredu III., a tu dužnost obnaša do završetka rata. Jedno vrijeme je bio zapovjednik I. ustaškog obrambenog zdruga. U svibnju 1945. se povukao u Austriju, zatim je u Bavarskoj postao upravitelj Škole za sabotaže., ISTO, 108.

³⁶ Vidi 4. pasus Schmidlinova izvještaja u prilogu rada.

³⁷ Bilješka Poslanstva MOCK-a za III. Reich (Berlin), br. 2.766 od 22. XII. 1942., upućena Tajništvu MOCK-a., ACICR, G. 17/151-69 (juin 1942 – juin 1943.), Correspondance avec les Autorités allemandes, avec la Croix-Rouge Allemande, avec la Délégation du C.I.C.R. en Allemagne.

³⁸ ISTO, st. 6.

³⁹ WAR Refugee Board – Uprava za ratne izbjeglice (Washington). Uz pomoć američkog predsjednika F. D. Roosevelta 22. I. 1944. je osnovan *War Refugee Board* (Uprava za ratne izbjeglice) čiji je cilj bilo brzo spašavanje, odnosno oslobađanje žrtava neprijateljskog ugnjetavanja u Europi, osobito Židova. Uprava za ratne izbjeglice sastavljena je od državnog tajnika SAD-a te ministara rata i financija sa sjedištem u Washingtonu, izravno odgovorna Bijeloj kući, a vodio ju je izvršni direktor. Tu je dužnost prvi obnašao John W. Pehle, pomoćnik ministra financija, a na mjestu izvršnog direktora 27. I. 1945. ga je zamijenio brigadni general William O'Dwyer, koji

jela J. Reagana, gospodarskog atašea u veleposlanstvu Sjedinjenih Američkih Država pri Švicarskoj Konfederaciji u Bernu, koju je 11. travnja 1944. godine uputio članu Tajništva MOCK J. E. Schwarzenbergu, WRB je zahtijevao utvrđivanje narodnosne pripadnosti kao i broja osoba koje su zatočene u ustaškim logorima, zatim procjenu troškova i vrstu hrane koju je trebalo nabaviti u Portugalu, a kao posljednji zahtjev WRB je tražio i jamstva da će pošiljke živih namirnica uživati oni kojima su i bile namijenjene.⁴⁰ Stoga je Schmidlin trebao uspostaviti i svojevrсни kontrolni mehanizam raspodjele pomoći među zatočenicima. Kontrolni mehanizam je proizlazio iz nekoliko članaka *Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima* od kojih su najvažniji bili 43. i 78. članak, a nadzor je trebao obavljati povjerenik iz reda zatočenika.⁴¹ U dogovoru sa Schmidlinom, dr. Mile Bošković, bivši jasenovački zatočenik i voditelj ustaške bolnice u mjestu Jasenovac, postao je zatočenički povjerenik zadužen za nadzor preraspodjele pomoći, a nakon što je krajem rujna 1944. godine ubijen, dužnost je preuzeo logorski zatočenik dr. Kunorti (Konforti).⁴² Tako je, unatoč zabranama vlasti NDH, Schmidlin uspio dogovoriti način primitaka paketa s pomoći te evidenciju o njezinu primitku, a dr. Bošković je trebao biti vjerodostojan izvor na terenu koji je trebao obavljati kontrolu da je međunarodna pomoć, koju je MOCK osiguravao izravno, odnosno posredno preko Židovske općine iz Zagreba, bila dostavljena i raspodijeljena zatočenicima. Dakle, o pravovaljanoj raspodjeli humanitarnih pošiljaka dr. Bošković je trebao obavještavati Poslanstvo MOCK u Zagrebu, a u cilju izbjegavanja

je na dužnosti ostao do raspuštanja Uprave za ratne izbjeglice. Nakon početnih teškoća WRB je stekao veliki utjecaj na američku unutrašnju politiku, a njezina djelatnost je financirana iz više izvora. Naime, Američki kongres je od 1940. do 1945. odobrio 85 milijuna USD za ostvarivanje postavljenih humanitarnih zadataka, a za istu namjenu je iz posebnih predsjedničkih fondova izdvojeno 1,15 milijuna USD. Ostatak novca je pristigao iz privatnih izvora. Organizacija je tijesno surađivala s privatnim pomoćnim zastupstvima, odnosno agencijama u SAD-u, zatim međuvladinim Odborom za izbjeglice, UNRRA-om te s Međunarodnim odborom CK-a iz Ženeve (osobito s Odjelom za posebnu pomoć – *Division d'assistance speciale*). Osim novčanih donacija, WRB je bio i jamac za kredite koje je za nabavu hrane, odjeće i lijekova podizao MOCK. Organizacija se angažirala na pronalasku, prijevozu, udomljavanju i novčanom uzdržavanju ljudi izbjeglih s okupiranog područja, a pokušavala je osigurati i oslobađanje izbjeglica s okupiranih područja. Stoga je Vlada SAD-a svojim poslanstvima, odnosno veleposlanstvima u Turskoj, Švicarskoj, Švedskoj, Portugalu, Velikoj Britaniji, Italiji i Sjevernoj Africi odobrila posebne atašee vezane uz pitanje ratnih izbjeglica. Raspuštanjem Uprave za izbjeglice, odlukom od 15. IX. 1945., sve njezine funkcije su prešle u nadležnost Odsjeka za kontrolu inozemnih fondova Ministarstva financija SAD-a., Heiner LICHTENSTEIN, *Angepasst und treu ergeben, Das Rote Kreuz im „Dritten Reich“*, Köln 1988., 95.-96.; J. C. FAVEZ, *The Red Cross*, 24., 81., 95., 104.; Usp. i:

<http://www.fdrlibrary.marist.edu:8000/findbrow.cgi?collection=War+Refugee+Board+Records> (ulaz ostvaren 5. III. 2008.).

⁴⁰ Obavijest Daniela J. Reagana od 11. IV. 1944. o odgovoru Uprave za ratne izbjeglice., ACICR, G. 59/2/151-15 (23.11.1943-18.04.1944.), *Israélites, Secours et questions de principe, Secours à la Croatie* (27.04.1943.-18.07.1945.).

⁴¹ *Les Conventions de Genève*, 37.-38., 51.

⁴² Schmidlinovo pismo od 18. VI. 1947. upućeno MOCK-u, ACICR, G. 17/00/139 – *Généralités concernant Yougoslaves (1939-1950.)*, G. 17/00-6.1 – G.17/00 III, *Mémorandum au Gouvernement Yougoslave*, août 46 – mars 48.

zloporaba od vlasti NDH. No, takve su zloporabe bile česta pojava. Iako je, prema odredbama 43. članka *Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima*, postavljanje zatočeničkog povjerenika trebalo biti dogovoreno s vojnim vlastima, odnosno u ovome slučaju s logorskom upravom, Schmidlin je cijelu operaciju držao velikom opasnošću te ju je provodio u strogoj tajnosti, kao što su naravno bile i dojave povjerenika o raspodjeli pomoći, a o čemu svjedoči u pismu upućenom MOCK-u.⁴³

Nakon obavljenog posjeta logorima, Schmidlin, odnosno izaslanstvo, otputovali su vlakom za Zagreb navečer, 17. srpnja 1944. godine. S obzirom na to da analiza slanja pomoći zatočenicima uvelike nadilazi potrebe rada, ovdje ću tek spomenuti nekoliko bitnih detalja koji su nastupili nakon Schmidlinova povratka u Zagreb. Naime, što se tiče slanja pomoći događaji su počeli teći u nešto povoljnijem smjeru, a to se osobito odnosilo na slanje pomoći zatočenim Židovima. Tako je već tijekom kolovoza i rujna uslijedilo slanje većih količina odjeće, hrane te ponajviše lijekova i sanitetskog materijala u korist zatočenika logora Jasenovac i Stara Gradiška.⁴⁴ Prema Schmidlinovim tvrdnjama, o primitku pomoći iz logora nije dolazilo previše pismenih potvrda, odnosno ta je pomoć bila izdašnija nego što to prikazuju sačuvane potvrde o primitku pomoći, ali je isto tako Schmidlin bio siguran da je bilo i zloporaba s humanitarnim pošiljkama od logorskih vlasti.⁴⁵

U prilogu rada nalazi se prijepis izvještaja o obavljenom posjetu koji je Julius Schmidlin dostavio Središnjici MOCK u Ženevi.⁴⁶ Izvještaj je naslovljen na Jeana Etiennea de Schwarzenberga, člana Tajništva i voditelja Odjela za posebnu pomoć (*Division d'assistance speciale*) koji je bio nadležan za svu humanitarnu pomoć koju je organizirao MOCK.⁴⁷

Izvještaj je transkribiran u izvornom obliku na njemačkom jeziku sa svim gramatičkim i dijakritičkim rješenjima, pogreškama i rukopisnim intervencijama. Preveden je na hrvatski jezik te popraćen komentarima. Pripremljeni

⁴³ ISTO.

⁴⁴ Sedam potvrda o primitku pomoći tijekom kolovoza i rujna 1944., ACICR, G. 3/48s, Mission de MMrs. Gloor-Marti et Sordet aux Balkans, 1947-1949. (Correspondance diverse 1947-1949 et Dossier préparatoire constitué aux archives 1947).

⁴⁵ Schmidlinovo pismo od 18. VI. 1947. upućeno MOCK-u., ACICR, G. 17/00/139 – Généralités concernant Yougoslaves (1939-1950.), G. 17/00-6.1=G.17/00 III, Mémorandum au Gouvernement Yougoslave, août 46 – mars 48.

⁴⁶ ACICR, G. 59/12/151 – 360.01 (02.08.1944.), Group G; Généralités: affaires opérationnelles (1939-1950.), Israélites, Visites des camps et ghettos, Visites des camps en Croatie: camps de Jasenovac, Stara Gradiska et Gredjani Salas, 18.07.1944-12.10.1944.

⁴⁷ Jean Etienne von SCHWARZENBERG (1903. – 1978.), član tajništva i voditelj Odjela za posebnu pomoć MOCK. Dugogodišnji austrijski diplomat. Godine 1938. postavljen je u službu u Bruxellesu, ali čim je čuo za njemačku aneksiju Austrije napustio je austrijsku diplomatsku službu, vratio se u Švicarsku te 1940. stavio na raspolaganje MOCK-u. U početku je radio kao voditelj prevodilačke službe MOCK-a, zatim je preuzeo odgovornost za civilne zatočnike, a krajem 1942. godine postaje nadležan za pitanje Židova. Bio je član Tajništva Međunarodnog odbora CK-a, a nakon osnivanja u ožujku 1944. postao je voditelj Odjela za posebnu pomoć (DAS, *Division d'assistance spéciale*), koji je bio nadležan za svu humanitarnu pomoć., Usp. J. C. FAVEZ, *The Red Cross*, 94.-95., 287.-288.

prilog sadrži ispravke pogrešnih dijakritičkih znakova, zatim podatke o osobama i toponimima koji se spominju u tekstu, kao i komentare vezane uz tekst izvještaja, a intervencije se nalaze u bilješkama ispod teksta. Radi lakšeg praćenja teksta izvornika, odnosno prijevoda, svaki je odsječak posebno numeriran.

Na kraju moram dodati kako je izvještaj u djelomičnom prijevodu te uz popratni tekst novinark Ines Sabalić 1999. godine objavljen u zagrebačkom tjedniku *Globus*.⁴⁸ Tako je ovaj izvještaj već otisnut, smatram korisnim objavljivanje njegova pretiska kako bi stručnom čitateljstvu postao poznatiji i dostupniji. Što je još važnije, smatram to potrebnim i zato da bi bio interpretiran u duhu vremena te u kontekstu povijesnih događaja. Naime, u popratnom tekstu objavljenom u tjedniku *Globus* uočljivo je neznanje o osnovnim činjenicama koje se odnose na povijest te djelovanje MOCK kao i na djelovanje Hrvatskoga Crvenog križa, a izgleda i da pisac navedenih redaka nije uspio spoznati načelo neutralnosti koje je bilo i ostalo osnova djelovanja Međunarodnog odbora Crvenoga križa, kao i svih ostalih nacionalnih društava Crvenoga križa. Istodobno, a što je vidljivo i iz samog naslova teksta, riječ je i o grubim faktografskim previdima, odnosno u naslovu teksta se navodi kako su posjet logorima obavili „izaslanici Crvenoga križa NDH“.⁴⁹ Već sam spominjao u tekstu, a i iz samog izvještaja proslijeđenog u Ženevu (koji se nalazu u prilogu rada) razvidno je da je spomenuti posjet ustaškim logorima obavio MOCK zajedno s ustaškim vlastima, odnosno poslanik Schmidlin u pratnji glavnog ravnatelja Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH te još nekolicine državnih dužnosnika.⁵⁰ Dakle, u sastavu izaslanstva nije bilo izaslanika Crvenoga križa NDH.

Smatram bitnim dodati da tekst u *Globusu* nije nastao na osnovi izvornika, već je riječ o tekstu preuzetom iz knjige britanske novinark Caroline Moorehead.⁵¹ Na temelju navedenoga autorica novinarskog komentara u *Globusu* iznosi ocjenu, odnosno bez ikakva uvida u problematiku kvalificira: „Dokument koji donosi 'Globus' ilustrativan je za razdoblje u kojem je djelovanje te, inače vrlo ugledne, organizacije u Hrvatskoj bilo vrlo dvojbeno.“⁵² Naravno, najvjerojatnije je samo riječ o neznanju i potrazi za senzacijom. No, zanimljivo je kako su ti dvojbeni podaci ušli i u stručnu upotrebu pa je primjerice i T. Jonjić jednostavno preuzeo podatke iz novinskog napisa. Naime, Jonjić prenosi da je Julius Schmidlin „u svojstvu poslanika Međunarodnog odbora CK-a od 18. srpnja do 12. listopada posjećivao logore u Jasenovcu i Staroj Gradiški, te je o tome sastavio zanimljivo izvješće koje je objavljeno u tjedniku *Globus*“.⁵³

⁴⁸ „Što su izaslanici Crvenoga križa NDH vidjeli 1944. u Jasenovcu“, *Globus* (Zagreb), br. 437, 23. IV. 1999., 82.-85.

⁴⁹ ISTO.

⁵⁰ O sastavu izaslanstva koje je posjetilo ustaške logore vidi prvi pasus Schmidlinova izvještaja upućenog u Ženevu. Usp. prilog br. 1.

⁵¹ Caroline MOOREHEAD, *Dunant's Dream – War, Switzerland and the History of the Red Cross*, Toronto 1998. Moram dodati da mi u trenutku pisanja ovoga teksta knjiga nije bila dostupna.

⁵² Ines SABALIĆ, „Međunarodni komitet Crvenoga križa već je 1942. znao za nacistički genocid nad Židovima“, *Globus* (Zagreb), br. 437, 23. IV. 1999., 83.

⁵³ T. JONJIĆ, n. dj., 400.

Zaključno tome želim dodati da je poslanik Schmidlin samo jednom posjetio logore Jasenovac i Staru Gradišku kao i logorsku ekonomiju Gređani, a to je bio višednevni posjet. Međutim, zabuni o poslanikovim višekratnim posjetima ustaškim logorima u gotovo dvomjesečnom razdoblju pogodovala je i oznaka serije arhivskih izvora koji su pohranjeni u Arhivu MOCK u Ženevi. Naime, ta serija arhivskih izvora vremenski je ograničena između 18. srpnja i 12. listopada 1944., ali ne zato što je poslanik MOCK u navedenom razdoblju višekratno posjećivao ustaške logore, već zato što ta serija izvora sadrži i drugu korespondenciju vezanu uz posjet logorima. Sam izvještaj koji se spominje u novinarskom napisu zagrebačkog tjednika, a koji je u izvornom obliku transkribiran u prilogu ovoga rada nosi nadnevak od 2. kolovoza 1944., odnosno zaveden je pod nadnevkom kada je zaprimljen te registriran u ondašnjoj pismohrani MOCK.⁵⁴

Umjesto zaključka

Humanitarna djelatnost Međunarodnog odbora Crvenoga križa tijekom Drugoga svjetskoga rata bila je veoma razgranata i sastojala se od više vidova pomoći. Ipak, ukupna djelatnost MOCK se ponajprije može svesti na osiguranje izravne ili neizravne pomoći potrebitim osobama koje su bile zatočene u logorima, odnosno na dostavu pomoći ratnim zarobljenicima, interniranim civilima te civilima, kao i povezivanje raseljenih osoba i obitelji u Europi zahvaćenoj ratom. Ta se djelatnost temeljila na odredbama Ženevskih konvencija iz 1929. godine. Budući da je Konvencija o tretmanu civilnih zarobljenika potpisana nakon završetka Drugoga svjetskog rata, Međunarodni je odbor Crvenoga križa vrlo brzo nakon početka rata započeo veliku akciju s ciljem proširenja primjene odredaba Konvencije o ratnim zarobljenicima, čijim je zemljama potpiscima pristupila i Nezavisna Država Hrvatska, i na civilne zatočenike.

S obzirom na činjenicu da u NDH, osim zarobljenih savezničkih pilota te talijanskih vojnika nakon kapitulacije Kraljevine Italije početkom rujna 1943., nije bilo ratnih zarobljenika, upravo su civilni zatočenici u NDH bili jedan od glavnih zadataka Juliusa Schmidlina, poslanika MOCK u Zagrebu. Bitnu stavku u nastojanju za uspješno obavljanje preuzete humanitarne uloge predstavljao je i posjet logorima za internirane civile, odnosno civile kako bi MOCK, a posredno preko njega i inozemni financijeri (privatne osobe, organizacije, nevladine i neprofitabilne udruge) koji su osiguravali velika sredstva za dostavu pomoći zatočenicima u logore, dobili potvrdu da je njihov napor, odnosno financijska pomoć došla u ruke onima kojima je bila najpotrebnija. Poslanik Schmidlin je istodobno trebao utvrditi i najvažnije potrebe zatočenih osoba za lijekovima, hranom i odjećom te uspostaviti svojevrsni nadzorni mehanizam raspodjele pomoći među zatočenicima.

⁵⁴ ACICR, G. 59/12/151-360.01 (02. 08. 1944); Usp. bilješku br. 46.

Nakon niza bezuspješnih zahtjeva i zamolbi upućenih institucijama NDH, poslanik Schmidlin je od Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH 4. srpnja 1944. obaviješten o suglasnosti hrvatskih vlasti za višednevni posjet ustaškim logorima, odnosno 13. srpnja mu je poziv za posjet logorima uručio dr. Milutin Jurčić, glavni ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH. U pratnji glavnog ravnatelja te još nekolicine državnih dužnosnika, posjet je obavljen od 14. do 17. srpnja 1944., a Schmidlin je tada posjetio logore Jasenovac i Staru Gradišku te logorsku ekonomiju starogradiškog logora u Gređanima (salaš Gređani). Iako je Schmidlinu za vrijeme posjeta logorima bilo zabranjeno fotografsko snimanje te ostvarivanje bližeg kontakta sa zatočenicima, poslanik je uspješno obavio glavnu zadaću posjeta, odnosno uspostavio je kontakt sa zatočenicima. Naime, dr. Mile Bošković, bivši jasenovački zatočenik i voditelj ustaške bolnice u mjestu Jasenovac, postao je zatočenički povjerenik zadužen za nadzor preraspodjele pomoći zatočenicima. Tako je, unatoč zabranama vlasti NDH, Schmidlin uspio dogovoriti način primitaka paketa s pomoći te evidenciju o njezinu primitku, a dr. Bošković je trebao biti vjerodostojni izvor na terenu koji je trebao obavljati kontrolu da je međunarodna pomoć koju je MOCK osiguravao izravno, odnosno posredno preko Židovske općine iz Zagreba, bila dostavljena i raspodijeljena zatočenicima u logoru. O pravovaljanoj raspodjeli pristigle pomoći dr. Bošković (kasnije dr. Konforti) je trebao obavještavati poslanika Schmidlina, a u cilju izbjegavanja, odnosno suzbijanja zloporaba od logorskih vlasti.

Nakon posjeta logorima slanje pomoći je krenulo u nešto povoljnijem smjeru, a osim novčane i materijalne pomoći Židovskoj općini iz Zagreba, s kojom je poslanik Schmidlin veoma usko surađivao na nizu pitanja vezanih uz humanitarnu problematiku, uslijedile su i dostave lijekova i odjeće za zatočeničke, odnosno dostava izravne pomoći koju je preko svoga poslanika u Zagrebu osigurao Međunarodni odbor Crvenoga križa.

Prilog 1.

**1944, August 2,
Zagreb**

The confidential report of Julius Schmidlin, the ICRC delegate in the Independent State of Croatia concerning his visit to Jasenovac and Stara Gradiška camps and camp's farm at Gređani Salaš, sent to Jean Etienne Schwarzenberg, member of the ICRC Secretariat and head of the Special Aid Division of the International Committee of the Red Cross.

*Pour Mr. de Schwarzenberg
G 59/12/151
G 7/151*

JS/KH
G. 17/Cr.
No. 762.

2.VIII.1944.

Sehr geehrte Damen und Herren,

Betr.: Lagerbesuche in Jasenovac, Stara Gradiška und Gređjani Salaš.

1 Am 13. Juli 1944 war ich von Hauptdirektor der Generaldirektion für öffentliche Ordnung und Sicherheit, Herrn Dr. Jurčić, zum Besuch der kroatischen Arbeitslager in Jasenovac und Stara Gradiška mit deren Dependancen eingeladen worden.- Am Vormittage des gleichen Tages erfolgte die Abreise mit der Bahn. Ausser dem Hauptdirektor Herrn Dr. Jurčić nahmen noch teil der Staatssekretär im Innen-Ministerium, Herr Dr. Sabolić, Justizrat Herr Dr. Vragović und der Vorstand der Abteilung für Arbeitslager im Innen-Ministerium, Herr Major Džal.

2 Am gleichen Tage nachmittage⁵⁵ waren wir in Jasenovac angelangt, wo dem Generaldirektor Herrn Dr. Jurčić ein offizieller Empfang seitens des Verwalters der Konzentrations- oder Arbeitslager von Jasenovac und Stara Gradiška und Kommandant der Bewachungs-Brigade, Herrn Ustaschen-Oberstleutnant Marko Pavlović, bereitet wurde.

⁵⁵ Nachmittage.

3 Am Abend während eines offiziellen Diners in der Offiziers- kantine⁵⁶ im Lager Jasenovac selbst, hatte ich die Gelegenheit das anwesende Ustaschen-Offizierscorps, etwa 20 Herren, kennenzulernen.⁵⁷

4 Anfänglich muss ich bemerken, dass mir das Photographieren und die Unterhaltung mit den Internierten nicht gestattet waren. Einzelne Aufnahmen wurden von einem begleitenden Leutnant gemacht.

5 Die Schlafgelegenheit wurde mir in einem Hause ausserhalb des Lagers im Orte Jasenovac zugewiesen.

6 Am 14. Juli, einem Feiertage – Geburtstag des Poglavnik – besichtigte ich verschiedene Gebäulichkeiten ausserhalb des Lagers, so auch das Ustascha-Spital. Der Chef desselben ist selbst ein ehemaliger Internierter, welcher nachträglich in den Dienst der Ustascha trat, nämlich Hauptmann Dr. Marin Jurčev, welcher ein sehr sympathischer⁵⁸ Mensch ist. Er wird von einen Sanitäts-Ustaschaoffizier, Leutnant Belušić /stud. med./ assistiert. Dieser ist ebenfalls ein sehr freundlicher Herr. Die Aerzte dieses Spitals sind ausschliesslich Internierte, Juden und Christen. Es wurden mir 4 Aerzte vorgestellt, worunter 2 Juden: die HH. Dr. Klein /Chirurg/ und Dr. Spitzer /Internist/. Das Sanitätspersonal /Helfer/ rekrutiert sich ausschliesslich aus Internierten. Das Spital selbst ist gut ausgestattet, obwohl die benützten Gebäulichkeiten /Parterre-Ziegelbau und Holzbaracken/ primitiv sind. Ein geräumiger und entsprechender ebenerdiger Ziegelbau ist gerade vor dem Fertigstellen und soll in allernächster Zeit in Betrieb genommen werden. Der chirurgischen Abteilung wird besondere Sorgfalt zugewandt, da die meisten Patienten kriegsverwundete Ustaschen sind.- Eine modern ausgestattete zahnärztliche Ordination /elektr. Siemens-Apparatur/ ist ebenfalls vorhanden, ebenso zwei moderne Röntgenapparaturen. Schwere Erkrankungen der Internierten, welche in den Lagern nicht geheilt worden können, werden in diesen Spital behandelt. Während meiner Visite beherbergte das Spital auch Zivilpatienten, während der Rest ausschliesslich Verunglückte /Eisenbahnattentate - Minen/ und Kriegsverwundete Ustaschen waren.- In diesem Spital ist auch die Zentralapotheke, mit einem angeschlossenen Laboratorium und pharmazeutischen Depot, der beiden Lager Jasenovac und Stara Gradiška untergebracht. Sie wird von drei Pharmazeuten /jüdische Internierte/ geleitet. Diese Apotheke dient zur Versorgung der Ustaschen-Bewachungs-Mannschaften, ebenso auch der Internierten von Jasenovac und Stara Gradiška.

7 An diesem Tage wurde auch die Umgebung den Save-Fluss entlang, nämlich die Orte Drenov Bok, Krapje, Puska und Trebež, in welchen sich Ustaschen-Bewachungs-Stützpunkte befinden - besucht. Diesbezüglich ist zu bemerken, dass die Gegend stark von Partisanen gefährdet ist. Jenseits der Save und östlich des bei Jasenovac einmündenden Una-Flusses beginnt das

⁵⁶ Kantine.

⁵⁷ Kennen zu lernen.

⁵⁸ sympathischer.

Partisanen- Gebiet, insbesondere in den etwa 20 Km. südlich gelegenen Kozara-Gebirge, so⁵⁹ sogar kleinere Feldflugplätze bestehen. Trebež ist der letzte Stützpunkt – ein Holz- und Erd- Bunker, etwa 30 Km. in nordwestlicher Richtung von Jasenovac entfernt und welcher ständigen Partisanen-Angriffen ausgesetzt ist.

8 An Abend dieses Tages war es mir ermöglicht einen näheren Kontakt mit den führenden⁶⁰ Persönlichkeiten herzustellen, so dass ich in offener Ansprache alle unsere Fragen und Wünsche vorbringen konnte. Es war wirklich interessant als Einziger, inmitten von Elementen, welche unseren Intentionen alles andere als freundlich entgegenstehen, in aufrichtiger Sprache, ohne irgendwelchen Reserven oder Hemmungen, das Betreuungs- Problem der Internierten zu behandeln. Ich muss wohl betonen, dass in einer solchen Umgebung Entscheidungen, welche auf irgendeinen Recht oder Konvention beruhen, keinen Anklang finden. In dieser Hinsicht besteht überhaupt kein Verstehen – sondern ausschliesslich das egoistische Interesse. Und diesbezüglich hilft uns einzig und allein in unseren Bestreben – der Gang der grossen kriegerischen Geschehnisse. Es ist traurig, aber wahr!

9 Am 15. Juli wurde der Besuch Stara Gradiška festgesetzt, das eigentliche Lager Jasenovac sollte am 17. Juli – nach erfolgter Rückkehr – durchgesehen werden. Unter starker Sicherung wurde die Reise auf einem Motorschiff, welches dem rechten Save-Ufer zu – an der Seite einen mit Ziegeln und Säcken befestigten⁶¹ Ladekahn führte – angetreten. In Jablanac am linken Save-Ufer wurde nach 3-stündiger Fahrt halt gemacht und die dortige Niederlassung besucht. Es ist eine aus mehreren kleinen, primitiven und ebenerdigen Ziegelbauten bestehende Dependence. Die Internierten arbeiten gerade in der Umgebung an der Maht.⁶² Sie stehen unter ständiger Bewachung. Die Frauen arbeiten abgesondert von den Männern, stets in grossen Gruppen. Ich konnte etwa 140 Personen zählen. Die Leute sehen gut aus, braun gebräunt und kräftig. Ich konnte unter diesen Menschen manche mit feinen Gesichtszügen feststellen. Es wurde mir nachträglich bestätigt, dass Intellektuelle⁶³ es vorziehen im Freien zu arbeiten. Die Kleidung ist wohl bei vielen mehr als dürftig; es sind nur noch Petzen. Als Beschuhung tragen sie Holzsandalen mit Lederverschnürung, welche sie von der Lagerverwaltung erhielten. In einem Wachthaus,⁶⁴ etwa 2 Km. von diesen Arbeitsplätzen entfernt, war die Küche. Es wurde gerade Mais-Polenta⁶⁵ gekocht. An der Türe war ein Zettel angeschlagen, welcher die Namen von 8 Internierten trug, für welche eben Lebensmittelpakete angelangt seien.

⁵⁹ wo.

⁶⁰ führenden.

⁶¹ befestigten.

⁶² Mähzeit.

⁶³ Intellektuelle.

⁶⁴ Wächterhaus.

⁶⁵ Mais-Polente.

10 Zur Station Jablanac zurückgekehrt, wurde das Mittagessen eingenommen.

11 Die Schlaffstätten der Internierten sind in 3 von den vorgenannten Ziegelbauten untergebracht. Es handelt sich um Holzpritschen auf welchen nebeneinander geschlafen wird. Die Frauen werden von den Männern streng getrennt gehalten. Ueberall⁶⁶ konnte ich Decken, bunte Heimatteppiche und ähnliches als Kälteschutz bemerken. Ordnung und – soviel als eben möglich – Sauberkeit herrschte überall – trotz der sehr primitiven Voraussetzungen. Das Ungeziefer ist aber leider nicht wegzudenken.

12 An frühen Nachmittag musste die Weiterfahrt mit Pferdewägen unter Kavallerie-Sicherung fortgesetzt werden, da die Vedette, welche auf dem Fluss voraus fuhr, angegriffen worden war.

13 Von Jablanac aus ging die Reise am linken Save-Ufer entlang, teilweise auch durch einen 7 Km. breiten Eichenwald-Streifen /vor Eintritt in denselben war vom gegenüberliegenden Ufer ein furchtbares Johlen und Geschrei, sowie Gewehrschüsse zu hören; geschehen ist zum Glück nichts/ - nach Strug, wo eine grössere Gruppe von männlichen Internierten an Waldarbeiten beschäftigt war. Auch hier konnte ich konstatieren, dass die körperliche Kondition gut war, nur ist der Zustand der Bekleidung dieser Schwerarbeiter sehr schlecht. Am gleichen Orte wird ein starker einstöckiger Sicherungsbunker aus Eichenstämmen, welcher an einem Flüsschen, das sich in die Save ergiesst, zum Schutze einer ebenfalls im Bau begriffenen Holzbrücke, gelegen ist –erstellt. Die Arbeiter sind ebenfalls alles Internierte. Insgesamt schätzte ich die Zahl der dort beschäftigten Menschen auf etwa 110 Mann.

14 Von Strug ging die Fahrt schnell nach Stara Gradiška, stets der Save entlang, per Auto weiter, wo wir knapp nach 17h ankamen. Unterwegs sah ich grössere Frauengruppen welche an der Feldarbeit beschäftigt waren. Ich sah auch gerade, dass sie um 17 Uhr auf dem Heimweg begriffen waren.

15 In Stara Gradiška angelangt, wurde mir ein schönes Zimmer im Verwaltungsgebäude zugewiesen. Ich teilte es mit dem Hauptdirektor, Herrn Dr. Jurčić.

16 Sofort danach begann die Besichtigung des Lagers.

17 Es handelt sich um einen grossen ummauerten und mit Wachttürmen versehenen Gebäudekomplex, welcher etwa 30 M. von linken Save-Ufer entfernt und diesem, wie der parallel verlaufenden Strasse, entlang gelegen ist. Die Entstehung geht auf das Ende des 18. Jahrhunderts zurück, da es als Festung diente, welche später in ein Zuchthaus /bis 1941/ verwandelt wurde, indem nachträglich verschiedene zweckmässige aber für heute altmodische Neubauten hinzukamen.

⁶⁶ Überall.

18 Im Lager befinden sich Männer und Frauen, auch eine gewisse Anzahl von Kindern sind vorhanden. Bei den Internierten handelt es sich um Juden und Leute, die politische Vergehen begangen haben. In diese letzte Gruppe gehören auch pravoslave Kroaten /Serbischer Herkunft/, Kroaten /Philo-Partisanen, Kommunisten, Partisanen etc./ und eine kleine Anzahl von Ausländern.

19 Das Frauenlager ist vom männlichen getrennt, ebenso die respektiven Arbeitsstellen, so dass jedes für sich eine Einheit darstellt, aber alles befindet sich innerhalb des vorerwähnten Komplexes.

20 Das Männerlager im Nord-Westteil gelegen, nimmt den grössten Teil des Komplexes ein.

21 An der Nordseite befinden sich in einem grossen länglichen ebenerdigen Gebäude die verschiedenen Werkstätten, welche nebeneinander gelegen sind. Nämlich ein Maschinenhaus zur Erzeugung von Elektrizität, dann die mechanische Werkstätte, eine Tischlerei, eine Schusterei, eine Schneiderei und eine Ausrüsterei für militärische Gebrauchsgegenstände. Es sind ausschliesslich Internierte beschäftigt. Schätzungsweise waren es etwa 190 – 220 Menschen und zwar Juden wie Christen untereinander gemischt. Diese Leute sahen befriedigend aus; auch die Kleidung ist besser, da sie nicht zu sehr zerissen⁶⁷ ist. Manche tragen Schuhe, während der Grossteil die schon genannten Holzsandalen trägt. Es ist mir betont worden, dass es sich um privilegiert Internierte handelt, welche erstens einmal wegen der fachlichen Kenntnisse und wegen des guten Betragens in diese Werkstätten gelangen. Die Produkte ihrer Arbeit werden für die Modernisierung⁶⁸ der Lager oder zur Ausrüstung der Ustasche-Truppen benützt.

22 An der Ostseite befinden sich im nördlichen Teil in kleineren ineinanderlaufenden⁶⁹ Gebäuden eine kleine Mühle, die Bäckerei, eine Wäscherei, eine kleine Sodawasser-Fabrikation, eine Holzschnitzerei, eine keramische Abteilung und eine chemische Abteilung. Auch hier sehen die Leute ganz gut aus. Insgesamt schätze ich die Zahl der da Beschäftigten auf etwa 45 Männer. Im südlichen Teil steht das grosse Unterkunftsgebäude /Parterre und zwei Stockwerke/, in welchem die gemeinsamen Schlafräume der Internierten liegen. Es sind Zimmer etwa 15 M. lang und etwa 7 M. breit, in welchen sich übereinander liegende Holzpritschen als Schlafgelegenheit befinden. Auf je einer Pritsche schlafen 2 Mann, ebenso auf der über ihnen liegenden. Die Wand entlang und an der Front der Pritschen sind die Effekten aufgehängt. Jede Schlafgelegenheit wies Decken oder ähnlichen Wärmeschutz auf. Ordnung herrschte eine gute, da dafür pro Raum ein Ordnungs-Posten /Internierter/ verantwortlich ist. In jedem Raum bemerkte ich einen Ofen zum Heizen. Wasser und Stehaborte sind vorhanden. Im Parterre befindet sich die Gemeinschaftsküche, wo Mais-Polenta⁷⁰ für die Internierten gekocht wurde.

⁶⁷ zerrissen.

⁶⁸ Modernisierung.

⁶⁹ ineinander laufenden.

⁷⁰ Mais-Polente.

23 Auf der Südseite geht in einem Winkel das eben beschriebene Gebäude in einer gleichen Länge weiter. Es befinden sich daselbst die gleichen Schlafgemache. In einem Stockwerk ist in 3 Räumen eine von Internierten betriebene Druckerei untergebracht. Neben diesen Gebäude⁷¹ befindet sich eine ebenso grosser Bau, in dessen Stockwerken kleinere Räume bestehen. / Ehemals Einzelzellen/. Durch jedes Stockwerk verläuft ein Gang, an dessen beiden Seiten sich diese kleinen Gemächer befinden. In jedem Raume sind vier Schlafstellen – Pritschen, mit Decken oder ähnlichen Material, auch ein kleiner Ofen ist überall da vorhanden, auf welchem die Möglichkeit besteht zu kochen. Diesbezüglich sieht man in jedem Raume allerlei Geschirr. Ueberall⁷² konnte ich eine gute Ordnung konstatieren. Auch waren in diesen Räumen überall an Wänden ziemlich Kleidungsstücke vorhanden. Wasser und Stehaborte bestehen auch.

24 Inbezug auf die Schlafstellen ist zu bemerken, dass keine Strohsäcke oder Matzatten vorhanden sind.- Auf der gleichen Front, etwas abseits gelegen, befindet sich ein 2-stöckiger Bau, in welchem das Spital untergebracht ist. Die Patienten waren zum Grossteil Ustaschen, fast keine Internierten. Die Aerzte sind Internierte: Juden und Christen, ebenso das Hilfspersonal. Der Eindruck über das Gesehene war befriedigend.

25 Der Gesundheitszustand der Internierten in Stara Gradiška ist im allgemeinen⁷³ während der warmen Saison besser, soviel ich konstatieren konnte.

26 Die Westseite ist unbekannt und durch die Lagermauer begrenzt.

27 In der Mitte befindet sich eine grosse offene Fläche mit Rasen und einem Fussballplatz.

28 Das Frauenlager ist knapp neben dem eben beschriebenen, an dessen Südseite gelegen. Es ist räumlich bedeutend kleiner und besteht aus mehreren altmodischen einstöckigen und zweistöckigen Häusern. Auch hier sind die Internierten mit Arbeit in da befindlichen Werkstätten beschäftigt. Es sind Webereien, Stickereien, Schneidereien. Man sieht Intellektuelle⁷⁴ neben Frauen aus dem Bauern- und Arbeiterstand. Viele der Frauen arbeiten übrigens auf den Feldern. Die Schlafstätten sind denjenigen der Männer ähnlich, überall⁷⁵ sind Decken oder Heimatteppiche ersichtlich. Die Ordnung ist gut, ebenso herrscht entsprechende Reinlichkeit. Die gesehenen Frauen machen im allgemeinen⁷⁶ einen guten Eindruck, auch ist deren Kleidung in einem besseren Zustand als bei den Männern. In einer besonderen Abteilung sind Frauen mit deren Kindern untergebracht. Ebenso sah ich 3 Frauen mit Säuglingen in einem besonderen Raum.

⁷¹ diesem Gebäude.

⁷² Überall.

⁷³ Allgemeinen.

⁷⁴ Intellektuelle.

⁷⁵ überall.

⁷⁶ Allgemeinen.

29 Im Krankenzimmer, welches etwa 30 Patientinnen beherbergte, waren 2 Aerztinnen⁷⁷ /Internierte/ tätig. Die Krankenabteilung, obwohl primitiv, hinterliess einen befriedigenden Eindruck. Dasselbst wird das Fehlen von Watte stark empfunden. Andererseits wurde bemerkt, dass vielen internierten Frauen die Menstruation ausbleibt infolge von Anfrengungen⁷⁸ und des veränderten Lebenslaufes. Ich versprach genügende Mengen von Watte diesen Internierten zu Verfügung zu stellen, ebenso Milch für die Kinder.

30 Die Ambulanz und die zahnärztliche Ordination befinden sich ausserhalb der beschriebenen 2 Lager-Abteilungen, gerade vor deren Eingang. Sie werden von 3 Aerzten⁷⁹ /Juden/ und Hilfspersonal betreut. Die Einrichtungen sind etwas primitiv, besonders die zahnärztliche /Fussbetrieb/; auch ist die Röhre des Röntgenapparates leider beschädigt. Behandelt werden daselbst Ustaschen und Internierte. Hervorzuheben ist, dass das pharmazeutische Haupt-Depot im erwähnten Militärspital in Jasenovac liegt, von wo aus die jeweiligen Bedürfnisse gedeckt werden. Schwere Verwundungen oder Erkrankungen werden nach Jasenovac geleitet.

31 Innerhalb des anfänglich erwähnten Lagerkomplexes bestehen ausserdem noch grosse Oekonomie-Gebäude⁸⁰ /Stallungen und Vorrat-Lager/ und der Rest des altes Festungsbaues, welcher abgesondert zu den übrigen Gebäulichkeiten steht. Daselbst sind untergebracht: die Eisengiesserei, die Schmiede, die Schlosserei und eine Holzwerkstatt. Ueberall⁸¹ sind Internierte beschäftigt, deren Aussehen zufriedenstellend⁸² ist, mit Ausnahme der Bekleidung. In dieser Festungs-Abteilung sind ausschliesslich Männer; deren Schlafstätten befinden sich in einem Geschoss oben den Werkstätten und sind primitiv, aber entsprechen den Verhältnissen vollends.

32 Wie schon erwähnt arbeitet ein grosser Teil der männlichen und weiblichen Internierten von Stara Gradiška auf den umliegenden Feldern und Oekonomien⁸³, welcher Umstand besonders während der warmen Jahreszeit von den Internierten erwünscht wird.

33 Die Arbeitszeit ist von 7 – 12 und 14 bis 19 Uhr festgesetzt.

34 Am Abend wurde in der Offiziersmesse gegessen, wobei ich die Bekanntschaft der anwesenden Ustaschen-Offiziere machte. Der Lagerleiter ist ein jüngerer Ustaschen-Oberleutnant. Während des Abendessens konzertierte eine ausgezeichnete Internierten-Musikkapelle.

35 Am Sonntag den 16. Juli wohnte ich einem katholischen Frühgottesdienst für die Internierten bei. Derselbe fand in der Lager-Kirche statt. Die

⁷⁷ Ärztinnen.

⁷⁸ Aufrengungen.

⁷⁹ Ärzten.

⁸⁰ Ökonomie-Gebäude.

⁸¹ Überall.

⁸² zufrieden stellend.

⁸³ Ökonomien.

Kirche war von männlichen und weiblichen Internierten gefüllt. Der Gottesdienst wurde von einem katholischen Ustaschen-Feldprediger abgehalten.

36 Später besuchte ich noch eine Lager-Kinderschule, welcher 17 Kinder verschiedener Klassen bzw. Jahrgänge angehörten. Die Lehrerin ist selbst eine Internierte. Die Kinder sahen gut aus.

37 Anschliessend wohnte ich einer Theatervorstellung, welche ad hoc in einer der beschriebenen Werkstätten des Männer-Arbeitslagers statt fand.⁸⁴ Beigefügt finden Sie sogar das Programm der Vorstellung. Die Schauspieler sind ausschliesslich internierte Männer. Ein grosses Internierten Orchester spielte in den Pausen. Die Musiker waren zum Grossteil Juden. Es wurde mir bemerkt, dass Theatervorstellungen und Konzerte regelmässig abgehalten werden. Eine Garderobe, sowie Instrumente werden zu Verfügung gestellt. Das Publikum war aus Internierten /Männern/ und Ustaschen – reihenmässig⁸⁵ getrennt – zusammengesetzt.

38 Auf dem Freiplatz im Arbeitslager spazierten oder lagen im Rasen die Internierten. Ein Fussballmatsch wurde ebenfalls gespielt, welches Vergnügen sonntäglich den Internierten gestattet wird.

39 Um die Mittagszeit fuhren wir in Autos nach dem 10 Km. weit weg entfernten Gredjani Salaš. Es ist dies eine Landwirtschaft, welche gerade 95 Internierte, Männer und Frauen beherbergt; etliche Juden sind auch darunter. Sie werden ausschliesslich zu landwirtschaftlichen Arbeiten benützt. Die hölzernen Wohnbaracken enthalten Pritschen; Decken und ähnliches war überall vorhanden. Der diesbezügliche Eindruck in bezug auf Ordnung und Zustand ist gut, obwohl die ganze Anlage eher primitiv zu nennen ist. Holz-Latrinen mit Gräben sind erstellt. Die Kondition der Leute ist gut; die Bekleidung der Männer ist bedürftig. Für die Internierten wurden gerade Mais-Polenta⁸⁶ und Gemüse gekocht. Die Produkte der Landwirtschaft werden der Ustascha-Miliz geliefert. Diese Oekonomie⁸⁷ wird natürlich streng bewacht; sie ist auch mit Stacheldraht umgeben. Das umliegende Gebiet ist sehr von Partisanen gefährdet.

40 Am Nachmittag kehrten wir nach Jasenovac zurück, d. h. mit dem Auto nach Okučani und von da per Bahn nach Novska, wo uns wieder Autos erwarteten, um uns nach Jasenovac zu führen.

41 Am Montag den 17. Juli begann die Besichtigung des Arbeitslagers Jasenovac.

42 Das Lagerkomplex ist an einer Seite an den Save-Fluss gelehnt, während die übrigen drei Seiten mit Ziegelmauern umgeben sind. Es handelt sich um ein sehr grosses Areal mit verschiedenen Betrieben, die sich zum Teil noch immer im Aufbau befinden.

⁸⁴ stattfand.

⁸⁵ regelmässig.

⁸⁶ Mais-Polente.

⁸⁷ Ökonomie.

43 Im Männer-Lager bestehen:

44 Eine grosse Ziegelei⁸⁸ mit eigenem Erdaushub auf dem Lagergelände selbst. Die Internierten, welche da arbeiten sehen kräftig aus. Die Kleidung ist dürrtig und zerissen⁸⁹, als Fussbekleidung dienen Holzsandalen, sowie dies fast überall zu bemerken ist.

45 Eine Kettenfabrik ist ebenfalls eingerichtet. Die Internierten arbeiten an verschiedenen Maschinen. Sie sehen im allgemeinen⁹⁰ gut aus. Die Bekleidung ist ärmlich. Ich zählte etwa 70-80 Personen, meistens Juden. Etliche Halbwüchsige waren auch darunter.

46 Infolge des grossen Waldreichtums der Umgebung, ist auch eine Säge-rei vorhanden. Das Holz wird auf dem Flusswege zum Lager geführt. Beschäftigt sind ausschliesslich Internierte.

47 Eine grosse Tischlerei ist installiert. Sie verfertigt Arbeiten für die Gebäulichkeiten, die innerhalb und ausserhalb des Lagers gebaut werden.

48 Ein modernes Maschinenhaus, welches die Kraft für die Betriebe und das elektrische Licht abgibt.

49 Ueber⁹¹ einer Werkstatt ist die technische Kanzlei eingerichtet. Hier arbeiten internierte Ingenieure, Architekten und Techniker an Zeichentischen, und zwar es Juden und Christen.

50 Eine Mühle und Bäckerei in einem Gebäude, nach zeitgemässen Plänen von den Internierten errichtet. Hier wird der gesamte Brotbedarf /Maisbrot/ für die Ustascha- Mannschaften und auch für die Internierten gebacken.

51 Eine Oekonomie⁹² besteht ebenfalls. Stallungen mit Pferden und Kühen sind zu sehen; ebenso entsprechende Werkstätten. Eine kleine gut eingerichtete Käserei ist im Betrieb. Sie wird von drei Internierten geführt.

52 Die hölzernen Wohnbaracken liegen etwas abseits. In der ersten Baracke sind verschiedene Werkstätten untergebracht: wie eine Schusterei, ein Uhrmacher, eine Schneiderei, ein Haarschneider. Hier wird zunächst hauptsächlich für die Bedürfnisse der Ustaschen-Mannschaft, aber auch für die Internierten gearbeitet. Beschäftigt sind ausschliesslich Internierte. Die Gemeinschaftsküche⁹³ hat gleichfalls hier ihren Platz.

53 Weiter stehen in 2 Reihen 6 hölzerne Wohnbaracken in gutem Zustande. Ueberall⁹⁴ sind Übereinandergestellte Doppelpritschen. Decken oder Heimatteppiche sind auf jeder Schlafgelegenheit zu sehen. Ebenso befinden

⁸⁸ Ziegelei.

⁸⁹ zerrissen.

⁹⁰ Allgemeinen.

⁹¹ Über.

⁹² Ökonomie.

⁹³ Gemeinschaftsküche.

⁹⁴ Überall.

sich bei jeder Pritsche die par persönlichen Effekten der Internierten. Eine gute Ordnung und Reinlichkeit war zu konstatieren. In jeder Baracke wohnen etwa 100 Internierte.

54 Des weiteren befinden sich anschliessend 2 Baracken in gutem Zustande, wo das Internierten-Lazarett untergebracht ist. Ich stellte daselbst 7 Aerzte /Internierte/ fest und zwar Juden wie Christen. Der leitende Arzt ist Dr. Mile Bošković /internierter Christ/, ein sehr sich aufopfernder Mensch. Ich schätzte die Zahl der Patienten auf etwa 95. Die Hauptkrankheiten sind durch die Gegend bedingt, nämlich Malaria, TBC und rheumatische Erkrankungen. Dieses Lazarett wird mit Arzneimitteln aus der Haupt-Apotheke im Ustaschen-Spital versorgt. Eine Desinsektionsanlage⁹⁵ ist daselbst vorhanden und wird in regelmässigen Zeitabständen in Betrieb besetzt. Die Patienten schlafen zum Teil in einer Baracke auf Pritschen, in der anderen auf Eisenbetten. Das Fehlen von Strohsäcken ist ein grosser Mangel, doch ist es unmöglich den hierzu notwendigen Stoff /Jute/ zu beschaffen. Uebrigens⁹⁶ greift das regelmässige Desinfizieren die Textilien ungemein stark an, so dass in relativ kurzer Zeit die meisten Gewebe zerissen⁹⁷ sind. Dies bezieht sich auch auf die Desinsektion⁹⁸ der Bekleidung, welche darunter sehr leidet.

55 Eine Latrinen- Baracke steht ebenfalls in der Nähe. Sie beruht auf dem Eimer-System, so dass gewisse hygienische Voraussetzungen möglich sind.

56 Neben den Wohnbaracken ist ein grösserer Gemüsegarten, welcher den Internierten zugewiesen ist.

57 Etliche hundert Meter weiter entfernt stehen zwei zweistöckige Ziegelbauten im Bau. Sie werden zwar schon von Ustaschen bewohnt, da nur der Aussenverputz und gewisse Innen-Einrichtungen noch fehlen. Sobald die ausserhalb des Lagers im Bau befindlichen Wohnstätten für die Ustaschen fertig sind, werden diese zwei Gebäude den Internierten zu Verfügung gestellt. Dies soll bald geschehen.

58 Abseits und durch einen Holzhaag getrennt ist das Frauenlager gelegen. Zwei Baracken sind als Wohnstätten vorhanden. Uebereinander⁹⁹ stehende Holzpritschen dienen als Schlafstätten. Decken waren überall festzustellen. In diesen Baracken ist für etwa 180 Frauen Platz. Daneben ist noch eine kleinere Holzbaracke, welche als Lazarett dient. Drei Patientinnen¹⁰⁰ unter Aufsicht einer Helferin waren daselbst untergebracht. Ordnung war stets zu konstatieren.

59 Die Frauen befanden sich auf den Feldern zur Arbeit. Am Abend kehren sie in die Baracken zurück.

⁹⁵ Desinsektionsanlage.

⁹⁶ Übrigens.

⁹⁷ zerrissen.

⁹⁸ Desinfektion.

⁹⁹ Übereinander.

¹⁰⁰ Patientinnen.

60 Ein gewisser Teil der Frauen wird im Sommer den benachbarten attachierten Landwirtschaften zugewiesen. Erst nach der Ernte-Saison kehren sie wieder ins Lager zurück.

61 Ausserhalb des Lagers im Dorfe Jasenovac besteht eine Lederfabrik, welche gänzlich von den Internierten betrieben wird. Eine kleine Bürsten-Manufaktur ist ebenfalls angeschlossen. Es arbeiten da etwa 120 Männer, zum Grossteil Juden. Diese Internierten wohnen in Räumen, die sich ortselbst¹⁰¹ befinden. Eine gute Ordnung herrscht in denselben. Die Leute sehen gut aus. Sie werden privilegierter behandelt.

62 Die Arbeitszeit im Lager ist von 7 – 12 und von 14 bis 19 Uhr festgelegt.

63 Im Lager Jasenovac tragen die Internierten Zeichen. Die Juden gelbe, die Parwoslawen weisse und die katholiken¹⁰² blaue Armbinden. Ich muss bemerken, dass der Grossteil gelbe Binden trug.

64 Die Männer sind alle geschoren, um der Verlausung entgegenzutreten.

65 Manche Internierte schlafen in gewissen Räumen, die in der Nähe der Werkstätten gelegen sind. Deshalb kann man an verschiedenen Orten Decken-Bündel sehen, die abends ausgebreitet werden.

66 Ein Nachteil ist das feuchte und sumpfige Gebiet der Landschaft. Das Wasser ist nicht gerade gut. Ebenso tritt die Malaria manchmal auf, was auch die Krankheitsfälle beweisen. Eine kleine Wasserfiltrieranlage befindet sich nur im Spital.

67 Die Nahrung ist vielleicht karg, so dass die Internierten sehr auf die Lebensmittelsendungen von aussen angewiesen sind. Dieser Zustand charakterisiert auch das Lager in Stara Gradiška. Man erzählte mir, dass manchmal bis zu 600 Pakete täglich ankommen. Trotzdem sei der diesbezügliche Mangelzustand noch weiter bestehend. Wenn man bedenkt, dass die meisten Internierten Schwerarbeiter sind oder geworden sind, so ist eine ausreichende Nahrung von grösster Wichtigkeit. Einzelne erhalten monatlich mehrere Pakete von ihren Familien, aber sie teilen die Lebensmittel mit den anderen Internierten, um auf diese Weise selbst zu helfen – insoferne¹⁰³ es die Familien imstand sind.

68 Auch in Jasenovac werden den Internierten Theater-Veranstaltungen, Spiele und Musik-Konzerte ermöglicht.

69 In Jasenovac, wie auch in Stara Gradiška, werden die Produkte der Werkstätten zum Lagerausbau oder für die Ausrüstung der Ustaschen-Tru-

¹⁰¹ Ortselbst.

¹⁰² Katholiken.

¹⁰³ insofern.

ppen verwendet. Die landwirtschaftlichen Erzeugnisse werden gleichfalls für die Versorgung dieser Mannschaften verbraucht.

70 Am Nachmittag des gleichen Tages besuchte ich noch schnell den 16 Km. entfernten Ort Bosanska Dubica in Bosnien, welcher am Una-Fluss gelegen ist. Es ist ein sogenannter¹⁰⁴ Grenzort, welcher von Partisanengebiet umgeben ist. Momentan ist er hauptsächlich von moslemischen Flüchtlingen bevölkert, während die prawoslave¹⁰⁵ ehemalige Bevölkerung nicht mehr im Ort ist. Viele Häuserruinen, an erster Stelle öffentliche Gebäude, zeugen von Kämpfen. Interessant ist zu vermerken, dass 3 Tage später am 20. Juli Dubica von 1500 Partisanen überfallen wurde.

71 Gegen Abend verliessen wir Jasenovac mit der Bahn, hatten aber das Pech, dass ein Partisanen-Flugzeug die Lokomotive mitrailliert, so dass die Ankunft in Zagreb erst gegen Mitternacht erfolgte.

72 Wie ich schon in einer meiner letzten Notizen kurz berichtete, habe ich vom Gesehenen einen ganz guten Eindruck gehabt. Man darf nicht vergessen, dass die Lage Kroatiens eine ungemein schwere ist. Man gibt sich an den kompetenten Stellen heute Mühe, um die Lage so gut als möglich auszugestalten. Die Mängel inbezug auf Nahrung und Bekleidung werden offen zugegeben; doch stehen zu deren Behebung enorme Schwierigkeiten im Wege. Wenn man bedenkt, dass die eigenen Truppen sehr schlecht¹⁰⁶ gekleidet und verköstigt werden, so ist es nicht zu verübeln, dass für die Internierten nicht voll gesorgt werden kann.

73 Mein Gesamteindruck inbezug auf die Bedürfnisse der Internierten geht dahin, dass ihnen ehestens soviel als möglich in Nahrung, Bekleidung und Medikamenten geholfen werden muss.

74 Abschliessend muss ich hervorheben, dass ich überall bestens empfangen wurde. Während der ganzen Reise war ich Gast des Hauptdirektors Herrn Dr. Jurčić, wofür ich ihm meinen Dank ausgesprochen habe.

75 Genehmigen Sie, sehr geehrte Damen und Herren, die Versicherung meiner ausgezeichneten Hochachtung.

J. SCHMILDLIN
Délégué du Comité International
de la Croix-Rouge pour
l'Etat Indépendant de
Croatie.

Beilage

M.P.

¹⁰⁴ so genannter.

¹⁰⁵ Orthodox, e, f.

¹⁰⁶ schlecht.

76 P. S. Ein detaillierter Bericht über meine weiteren Ansichten inbezug auf die Lager-Hilfe und die Lage der Internierten selbst folgt bei nächster Gelegenheit. Ich verhandle jetzt noch mit den Behörden, um so tatkräftig als nur möglich die Hilfe-Tragen festzulegen und in die Tat umzusetzen.

77 Die Medikamenten-Frage wäre¹⁰⁷ zum Grossteil mit Hilfe der amerikanischen Sendung gelöst.

78 Weitere Festlegungen mit der jüdischen Gemeinde, um mit den bestehenden Mitteln einzuspringen, sind vor dem Abschluss.

79 Nahrungsmittel-Sendungen /Pakete/ an Nichtjuden bieten eine Komplikation. Die jüd. Gemeinde ist da gewillt in einem gewissen Umfange beizustehen. Dies aus dem Grunde, um auch den übrigen Internierten aus taktischen Gründen Pakete zukommen zu lassen. Ihre Paket-Sendung erwarte ich dringend. Ebenso diese Möglichkeit für die übrigen Internierten.

80 Die Bekleidungsfrage ist die schwerste und erhoffe von Ihnen günstige Bescheide zu erhalten.

LOGOR STARA GRADIŠKA

16. srpnja 1944.

GOSPODJA MINISTARKA

Satira na Beogradsku vladu i režim iz prošlih vremena u 4 čina

OSOBE:

Simo Popović

Živka, njegova žena

Dara, njihova kći

Rako, njihov sinčić

Čedo, Darin muž

Ujka Vaso, Teča Jakob, Teča Panta, Jova Arsin, Tetka Savka,

Strina Daca, Soja-raspuštenica, Pera Kalenić; familija

Anka, služavka; Pero, pisar; Momak iz ministarstva; Dr. Ninko-

vić; Rista Todorović; Žandar; Štamparski šegrt; Policijski pisar.

Za vrijeme odmora svira logorska glasba

¹⁰⁷ wäre.

Prilog 1.**2. kolovoza 1944.****Zagreb**

Tajni izvještaj Juliusa Schmidlina, poslanika Međunarodnog odbora Crvenoga križa pri NDH u Zagrebu, o posjetu logorima Jasenovac i Stara Gradiška te ekonomiji Gređani Salaš naslovljen na Jeana Etiennea Schwarzenberga, člana Tajništva i voditelja *Odjela za posebnu pomoć (Division d'Assistance Spéciale) MOCK-a*¹⁰⁸

Za gosp. de Schwarzenberga

G. 59/12/151

G. 7/151

JS/KH

2. VIII. 1944.

G. 17/Cr.

Br. 762.

Veoma poštovane gospođe i gospodo,

Predmet: Posjet logorima Jasenovac, Stara Gradiška i Gređani-Salaš.

1 Glavni ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost gospodin dr. Jurčić pozvao me 13. srpnja 1944. u posjet hrvatskim radnim logorima Jasenovac i Stara Gradiška s odjelima. Istoga dana prijepodne uslijedio je polazak na put željeznicom. Osim glavnog ravnatelja gospodina dr. Jurčića (u posjetu) su još učestvovali gospodin dr. Sabolić, državni tajnik u Ministarstvu unutrašnjih poslova, pravosudni savjetnik gospodin dr. Vragović, i gospodin bojnik Džal, predstojnik Odjela za radne logore u Ministarstvu unutrašnjih poslova.

2 Istoga dana poslijepodne prispjeli smo u Jasenovac, gdje je glavnom ravnatelju gospodinu dr. Jurčiću službeno primanje priredio gospodin ustaški potpukovnik Marko Pavlović, upravitelj koncentracijskog ili radnog logora Jasenovac i Stara Gradiška i zapovjednik Ustaškog obrambenog združenja.

¹⁰⁸ Koristim prigodu da zahvalim osobama koje su me zadužile pri prijevodu teksta, tj. pri razjašnjavanju problematičnih pojmova i izraza iz izvještaja. To su dr. sc. Vlasta Švoger i dr. sc. Zrinka Pešorda-Vardić s Hrvatskog instituta za povijest te Petar Radosavljević, prof., s Odsjeka za germanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji je istodobno i obavio lekturu i korekturu teksta.

3 Navečer, za vrijeme službene večere u časničkoj kantini samog logora Jasenovac imao sam prigodu bolje upoznati prisutan ustaški časnički kadar, dvadesetak gospode.

4 Na početku moram primijetiti da mi fotografiranje i razgovor sa zatočenicima nisu bili dopušteni. Pojedinačne snimke načinio je jedan poručnik iz pratnje.

5 Mjesto za spavanje dodijeljeno mi je u jednoj kući izvan logora, u mjestu Jasenovac.

6 Na praznik - Poglavnikov rođendan - 14. srpnja sam razgledao različite građevine izvan logora, također i ustašku bolnicu. Upravitelj iste je i sam negdašnji zatočenik koji je naknadno stupio u ustašku službu, to jest kapetan (satnik) dr. Martin Jurčev koji je jako simpatičan čovjek. Pomaže mu jedan ustaški sanitetski časnik, poručnik Belušić /student medicine/. Također jako prijazan gospodin. Bolnički liječnici su isključivo zatočeni, Židovi i kršćani. Predstavili su mi četiri liječnika, među kojima dva Židova: gospodu dr. Kleina /kirurg/ i dr. Spitzera /internist/. Sanitetsko (pomoćno) osoblje uzima se isključivo između zatočenika. Sama je bolnica dobro opremljena, premda su upotrijebljene građevine /prizemlje od opeka i drvene barake/ primitivne. Prostrana i primjerena prizemna građevina od opeka je baš pred dovršetkom i u najbliže vrijeme treba biti stavljena u uporabu. Kirurškom odjelu, gdje su pacijenti većinom u ratu ozlijeđene ustaše, pridaje se posebna pažnja. Također, tu je i suvremeno opremljena stomatološka ordinacija /električna Siemens-aparatura¹⁰⁹/, (te) isto tako i dvije suvremene rendgenske aparature. Teže oboljeli zatočeni, koji ne mogu biti izliječeni u logorima, liječe se u ovoj bolnici. Za vrijeme mojeg posjeta bolnica je ukonačila i civilne bolesnike, dok su ostali bili isključivo stradalnici /napadi na vlak - minama/ i u ratu ozlijeđene ustaše. U ovoj bolnici je i središnja ljekarna s pridruženim laboratorijem i farmaceutskim spremištem kojim se služe oba logora, i Jasenovac i Stara Gradiška. Vode ju tri farmaceuta /židovski zatočeni/. Ljekarna služi za opskrbu posada Ustaškog obrambenog zdruga, isto tako i zatočenika Jasenovca i Stare Gradiške.

7 Također, toga dana sam pohodio okolicu duž rijeke Save, to jest posjetio mjesta Drenov Bok, Krapje, Puska i Trebež u kojima se nalaze ustaška obrambena uporišta. Glede toga treba primijetiti da je kraj jako ugrožen od partizana. S one strane Save i istočno od utoka rijeke Une u Savu kod Jasenovca počinje partizansko područje, naročito na Kozari koja se nalazi dvadesetak kilometara južno, gdje postoje malena poljska zračna uzletišta. Trebež je posljednje uporište - drveni i zemljani bunker, udaljen 30-ak kilometara sjeverozapadno od Jasenovca, i izložen stalnim partizanskim napadima.

8 Navečer toga dana bio mi je omogućen poblizi kontakt s vodećim osobama (logora) tako da sam u otvorenom razgovoru mogao navesti sva naša pitanja i želje. Bilo mi je doista zanimljivo kao pojedincu, usred elemenata koji

¹⁰⁹ Stomatološka stolica.

su sve drugo nego prijateljski nastrojeni, u iskrenom razgovoru bez nekih rezervi ili smetnji raspraviti problem skrbi o zatočenicima. Svakako moram naglasiti da u jednom takvom okruženju rješenja koja počivaju na nekom pravu ili konvenciji neće naći odziva. U tom pogledu uopće ne postoji razumijevanje - već isključivo sebični interesi. I s obzirom na to u našim nastojanjima pomaže nam jedino i samo - tijek velikih ratnih događaja. Tužno, ali istinito!

9 Posjet Stare Gradiške bio je određen za 15. srpnja; a nakon uspješnog povratka 17. srpnja trebalo je pregledati logor Jasenovac. Putovali smo na jednom motornom brodu pod jakim osiguranjem, uz desnu obalu Save – brodić je sa strane imao splav učvršćen s opekama i vrećama. Nakon trosatne vožnje (brod) se zaustavio u Jablancu, na lijevoj obali Save, i posjećena je tamošnja naseobina. To je jedan odjel sastavljen od više malih, priprostih i prizemnih zgrada od opeke. Zatočenci rade u okolici u doba košnje. Oni su pod stalnom stražom. Žene rade odijeljeno od muškaraca, uvijek u velikim grupama. Mogao sam izbrojati oko 140 osoba. Ljudi izgledaju dobro, potamnili od sunca i snažni. Među tim ljudima sam utvrdio poneke s nježnim crtama lica. Naknadno mi je potvrđeno da intelektualci više vole rad na otvorenom. Istina, odjeća je kod mnogih više nego oskudna; to su još samo dronjci. Kao obuću nose drvene sandale s kožnim vezicama, koje primaju od logorske uprave. U stražarnici udaljenoj oko dva kilometra od radnih mjesta nalazila se kuhinja. Upravo se kuhala kukuruzna palenta (pura). Na vratima se nalazila pribijena ceduljica s imenima 8 zatočenika za koje su pristigli paketi sa živežnim namirnicama.

10 Kad smo se vratili u postaju Jablanac, bio je poslužen ručak.

11 Konak zatočenika osiguran je u tri od već spomenutih zgrada od opeke. Radi se o drvenim klupama za spavanje na kojima se spava usporedno, jedni kraj drugih. Žene se drže strogo razdvojeno od muškaraca. Kao zaštitu od hladnoće svuda sam mogao primijetiti pokrivače, šarolike domaće prostirače i slično. Unatoč vrlo primitivnim uvjetima, red i – koliko je to bilo moguće – čistoća vladali su svuda. Gamadi se na žalost nije moglo riješiti.

12 U rano poslijepodne morala se nastaviti vožnja dalje u zaprežnim kolima, pod konjaničkim osiguranjem, jer je napadnuta prethodnica, tj. straža na rijeci koja je plovila ispred nas.

13 Od Jablanca smo putovali uzduž lijeve obale Save, djelomice kroz jedan 7 kilometara širok komad hrastove šume /pred ulazak u isti sa suprotstavljenih obala rijeke čula se strahovita dreka i vika, isto tako i puščani hici; na sreću nije se ništa dogodilo / u Strug, gdje je bila veća skupina muških zatočenika zaposlenih na šumskim radovima. Ovdje sam, također, mogao ustanoviti da je (njihova) kondicija dobra, samo je odjeća ovih teških radnika u veoma lošem stanju. Na istome mjestu je postavljen jedan čvrsti jednokatni stražarski toranj od hrastovih trupaca za zaštitu drvenog mosta što se upravo gradio na rječici koja utječe u Savu. Svi radnici su, također, zatočenci. Broj ondje zaposlenih ljudi procijenio sam ukupno na oko 110 muškaraca.

14 Od Struga išla je vožnja automobilom brzo, uvijek uzduž Save, u Staru Gradišku gdje smo stigli odmah nakon 17 sati. Putem sam vidio veće skupine žena koje su bile zaposlene na poljskim radovima. Također, vidio sam da su se u 17 sati spremale na povratak.

15 Kad smo dospjeli u Staru Gradišku dodijeljena mi je lijepa soba u upravnoj zgradi. Dijelio sam ju s glavnim ravnateljem gospodinom dr. Jurčićem.

16 Odmah zatim počelo je pregledavanje logora.

17 Radi se o jednom velikom, zidom optočenom, kompleksu zgrada opremljenih sa stražarskim kulama, koji je udaljen oko 30 metara od lijeve obale rijeke Save kao i usporedno prolazeća ulica, a i sam leži usporedan tome. Nastao je krajem 18. stoljeća, kada je služio kao tvrđava koja je kasnije prenamijenjena u kazneni zavod /do 1941./, kada su naknadno pridodane za današnji smisao zastarjele novogradnje.

18 U logoru se nalaze muškarci i žene, također ovdje postoji izvjestan broj djece. Kod zatočenika se radi o Židovima i ljudima koji su počinili politički prijestup. U tu posljednju skupinu pripadaju također pravoslavni Hrvati /srpskoga podrijetla/, Hrvati /simpatizeri partizana, komunisti, partizani itd. /i jedan mali broj stranaca.

19 Ženski logor je odvojen od muškog, isto tako i tome odgovarajuća radna mjesta, na način da svaki dio predstavlja cjelinu za sebe, ali se sve nalazi unutar već spomenutog kompleksa zgrada.

20 Muški logor se nalazi u sjeverozapadnom dijelu i zauzima najveći dio kompleksa.

21 Na sjevernoj strani, u jednoj duguljastoj prizemnoj zgradi, nalaze se smještene jedna pored druge različite radionice. To jest strojarnica za proizvodnju struje, zatim mehaničke radionice, stolarska, postolarska radionica, krojačnica i jedna oružarnica s predmetima za vojne potrebe. One zapošljavaju isključivo zatočenike. Otprilike ima oko 190 do 220 ljudi, Židova i kršćana i to međusobno pomiješanih. Ljudi izgledaju zadovoljno, također je i odjeća bolja; nije jako raskidana. Poneki nose cipele, dok veliki dio nosi već spomenute drvene sandale. Naglašeno mi je da se radi o povlaštenim zatočenicima koji su prvenstveno zbog stručnih znanja i zbog dobrog ponašanja dospjeli u ove radionice. Proizvodi njihova rada upotrebljavaju se za modernizaciju logora ili za opremu ustaških snaga.

22 Na istočnoj strani, u sjevernom dijelu, u malim spojenim zgradama nalaze se mali mlin, pekarnica, praonica, mala proizvodnja soda-vode, drvorezbarska radionica, keramički i kemijski odjel. Također, i ovdje svi ljudi izgledaju prilično dobro. Ukupno, procjenjujem broj zaposlenih na oko 45 muškaraca. U južnom dijelu nalazi se velika nastamba /prizemlje i dva kata/ u kojoj se nalaze zajedničke spavaonice zatočenika. To su sobe duge oko 15

metara i široke oko 7 metara u kojima se, jedan ponad drugoga, nalaze drveni ležajevi kao mjesta za spavanje. Na jednoj klupi spavaju dva muškarca, isto tako i ponad njih. Uzduž zida i pročelja klupa za spavanje obješene su osobne stvari. Svako mjesto za spavanje ima pokrivače ili slično za čuvanje topline. Vlada dobar red, za što je odgovorna redarska služba /zatočnici/ u prostoriji. U svakoj prostoriji primijetio sam peć za grijanje. Voda i stajajući nužnik su tu. U prizemlju se nalazi zajednička kuhinja gdje se kuha kukuruzna palenta za zatočnike.

23 Na južnoj se strani upravo opisane zgrade ista nastavlja pod kutom u sličnoj duljini. Tamo se nalaze slične spavaonice. U tri prostorije na katu je smještena tiskara koju pokreću zatočnici. Pokraj ove zgrade nalazi se jedna isto tako velika zgrada na čijim katovima postoje malene prostorije /negdašnje ćelije/. Kroz svaki kat prolazi hodnik na čijim stranama se nalaze te male sobe. U svakoj prostoriji su četiri mjesta za spavanje – klupe, s pokrivačima ili sličnim materijalom, također svuda postoji mala peć na kojoj postoji mogućnost kuhanja. Glede toga, u svakoj se prostoriji vidi razno posuđe. Svuda mogu ustanoviti dobar red. Također, u tim prostorijama svuda po zidovima ima prilično komada odjeće. Voda i nužnik su također tu.

24 S obzirom na mjesta za spavanje, može se primijetiti da nisu prisutne slamarice, odnosno madraci. Na istom pročelju, nešto postrance nalazi se dvokatna zgrada u kojoj je smještena bolnica. Bolesnici su velikim dijelom ustaše, gotovo nema zatočenika. Liječnici su zatočnici: Židovi i kršćani, isto tako i pomoćno osoblje. Dojam nad viđenim bio je zadovoljavajući.

25 Općenito, zdravstveno stanje zatočenika u Staroj Gradiški je, koliko sam mogao ustanoviti, bolje za toplih godišnjih doba.

26 Zapadna strana (logora) (mi) je nepoznata i ograničena logorskim zidom.

27 U sredini se nalazi velika otvorena travnata površina s nogometnim igralištem.

28 Ženski logor je sasvim blizu baš opisanoga, s njegove južne strane. Prostorno je znatno manji i sastoji se od više starinskih jednokatnih i dvokatnih kuća. Također, ovdje su zatočnici zaposleni u ovdašnjim radionicama. To su tkaonice, predionice, krojačnice. Vide se intelektualke pokraj žena seljačkog i radničkog sloja. Inače, mnoge žene rade na poljima. Mjesta za spavanje su slična onima muškaraca, svuda su vidljivi pokrivači ili domaći ćilimi. Red je dobar, isto tako vlada primjeren smisao za čistoću. Općenito, viđene žene ostavljaju dobar dojam, također im je odjeća u boljem stanju nego kod muškaraca. U zasebnom odjeljku smještene su žene s djecom. Isto tako, u zasebnoj prostoriji sam vidio tri žene s dojenčadi.

29 U bolesničkoj sobi, gdje je smješteno oko 30 bolesnica, rade dvije liječnice /zatočnice/. Bolesnički odjel, premda priprost, ostavlja zadovoljavajući dojam. Baš tu se jako osjeća nedostatak vate. S druge strane, primjećujem da

mnogim zatočenim ženama izostaje menstruacija uslijed uzrujavanja i promijenjenog načina života. Tim zatočenicama sam obećao dostaviti dovoljne količine vate, isto tako i mlijeka za djecu.

30 Ambulanta i stomatološka ordinacija nalaze se izvan dva opisana logorska odjela, upravo ispred ulaza (u logor). O njima skrbe tri liječnika /Židovi/ i pomoćno osoblje. Uređaji su ponešto priprosti, osobito stomatološki /nožni pogon/; nažalost su također i cijevi rendgenskih aparata oštećene. Tu se liječe ustaše i zatočenici. Potrebno je naglasiti da se glavni farmaceutski depo nalazi u spomenutoj vojnoj bolnici u Jasenovcu, odakle se pokrivaju potrebe. Teže ozlijeđeni ili bolesni prosljeđuju se u Jasenovac.

31 Osim toga, unutar na početku spomenutog logorskog područja postoje velike gospodarske zgrade (Ekonomija) /staje za konje i stoku i skladište za liha/ i ostatak stare tvrđave, koji stoji odijeljeno od ostalih zgrada. Tu su smještene: ljevaonica željeza, kovačnica, bravarija i jedna drvena radionica. Posvuda su zaposleni zatočenici čiji izgled je, s izuzetkom odjeće, zadovoljavajući. U ovom odjelu tvrđave su isključivo muškarci; čija se mjesta za spavanje nalaze na katu ponad radionica i vrlo su priprosta, ali posve odgovarajuća prilikama.

32 Kao što je već spomenuto, veliki dio zatočenika i zatočenica Stare Gradiške radi na okolnim poljima i gospodarstvima (ekonomijama), što je zatočenicima poželjno osobito tijekom toplijeg dijela godine.

33 Radno je vrijeme određeno od 7 do 12 i 14 do 19 sati.

34 Uvečer smo večerali u časničkoj kantini, gdje sam se upoznao s nazočnim ustaškim časnicima. Logorski upravitelj je jedan mlađi ustaški poručnik. Tijekom večere svirao je izvrstan zatočenički glazbeni orkestar.

35 U nedjelju, 16. srpnja, prisustvovao sam katoličkoj jutarnjoj službi Božjoj za zatočenike. Ista se održavala u logorskoj crkvi. Crkva je bila puna zatočenika i zatočenica. Službu Božju je održao jedan katolički ustaški vojni propovjednik.

36 Kasnije sam još posjetio logorsku dječju školu, koju pohađa 17-ero djece različitih razreda, odnosno godišta. Učiteljica je (i) sama zatočenica. Djeca su izgledala dobro.

37 Odmah poslije toga prisustvovao sam kazališnoj predstavi, koja se ad hoc davala u jednoj od opisanih radionica muškog radnog logora. U prilogu se nalazi i program predstave. Glumci su isključivo internirani muškarci. U stankama je svirao veliki zatočenički orkestar. Glazbenici su bili velikim dijelom Židovi. Napomenuto mi je da se kazališne predstave i koncerti održavaju redovito. Garderoba kao i instrumenti se daju na raspolaganje. Publika se sastoji od zatočenika /muškaraca/ i ustaša – razdvojeni po redovima.

38 Na slobodnom prostoru u radnom logoru zatočenici šeću ili leže u travi. Također, odigrana je nogometna utakmica koja se dopušta kao nedjeljna zabava zatočenika.

39 U vrijeme podneva vozili smo se automobilima u 10 km. udaljene Gređane Salaš. To je poljoprivredno gospodarstvo koje obuhvaća 95 zatočenika, muškaraca i žena; među njima nekolicinu Židova. Oni se upotrebljavaju isključivo za poljoprivredne poslove. Drvene barake za stanovanje sadrže klupe; pokrivači i slično svuda postoje. Glede toga je dojam o redu i stanju dobar, premda bi se cijeli kompleks prije mogao nazvati priprostim. Postavljeni su drveni zahodi s jarcima. Kondicija ljudi je dobra; odjeća muškaraca je oskudna. Za zatočenike je upravo kuhana kukuruzna palenta i povrće. Proizvode poljoprivrednog gospodarstva otprema Ustaška vojnica. Naravno, ovo gospodarstvo je strogo čuvano; također je okruženo bodljikavom žicom. Okolno područje je prilično ugroženo od partizana.

40 Poslijepodne smo se vratili u Jasenovac, tj. automobilom u Okučane i odatle vlakom u Novsku, gdje su nas opet očekivali automobili da nas odvezu u Jasenovac.

41 U ponedjeljak, 17. srpnja, počelo je pregledavanje radnog logora Jasenovac.

42 Logorsko područje je jednom stranom naslonjeno na rijeku Savu, dok su preostale tri strane okružene zidom od cigala. Radi se o veoma velikom području s pogonima različite namjene čiji se dijelovi još uvijek nalaze u izgradnji.

43 U muškom logoru postoje:

44 Velika cigлана s vlastitim iskopom zemlje na samome logorskom zemljištu. Zatočenici, koji ovdje rade, izgledaju snažno. Odjeća je oskudna i poderana, kao obuća služe drvene sandale, što se može primijetiti gotovo svuda.

45 Isto tako, uređena je jedna tvornica lanaca (lančara). Zatočenici rade na različitim strojevima. Općenito, izgledaju dobro. Odjeća je oskudna. Pobrao sam oko 70 do 80 osoba, najviše Židova. Također, među njima je brojna mladež.

46 Uslijed velikog šumskog bogatstva okolnog područja tu je također jedna pilana. Drvo se riječnim putem vozi u logor. Zaposleni su isključivo zatočenici.

47 Instalirana je jedna velika stolarija. Ona izvršava poslove za građevine koje se grade unutar i izvan logora.

48 Suvremena strojarnica koja daje struju za radionice i za električnu rasvjetu.

49 Iznad jedne radionice uređen je tehnički ured. Ovdje, na crtaćim stolovima, rade zatočeni inženjeri, arhitekti i tehničari, i to Židovi i kršćani.

50 Po suvremenim nacrtima, zatočenici su u jednoj zgradi uredili mlin i pekarnicu. Tu se peče ukupno potrebni kruh /kukuruzni kruh/ za ustašku posadu i za zatočenike.

51 Također, postoji jedno gospodarstvo (ekonomija). Vide se staje s konjima i kravama; isto tako i odgovarajuće radionice. U uporabi je i mala, dobro uređena sirana. Vode ju tri zatočenika.

52 Drvene barake za stanovanje leže nešto postrance. U prvoj baraci su smještene različite radionice; kao što su postolarska radionica, urar, krojačnica, brijačnica. Prije svega, tu se uglavnom radi za potrebe ustaške posade, ali također i za zatočenike. Zaposleni su isključivo zatočenici. Također, svoje mjesto ovdje ima i zajednička kuhinja.

53 Dalje, u dva reda stoji šest drvenih baraka za stanovanje koje su u dobrom stanju. Posvuda su jedna ponad druge postavljene dvostruke klupe (za spavanje). Pokrivači ili domaći ćilimi vide se na svakome mjestu za spavanje. Isto tako se kod svake klupe nalazi nekoliko osobnih stvari zatočenika. Može se konstatirati dobar red i čistoća. U svakoj baraci stanuje oko 100 zatočenika.

54 Nadalje se u produžetku nalaze dvije barake u dobrom stanju, gdje je smješten zatočenički lazaret. Tu sam izbrojao 7 stalnih liječnika /zatočenici/ i to Židova kao i kršćana. Vodeći liječnik je dr. Mile Bošković /zatočeni kršćanin/, jedan veoma požrtvovani čovjek. Procijenio sam broj bolesnika na oko 95. Glavna oboljenja su uvjetovana okolnim krajem, to jest malarija, tuberkuloza i reumatska oboljenja. Lazaret se opskrbljuje lijekovima iz glavne ljekarne u ustaškoj bolnici. Tu postoji jedan dezinfekcijski uređaj koji se upotrebljava u pravilnim vremenskim razmacima. Bolesnici spavaju dijelom u jednoj baraci na klupama, a u drugoj na željeznim krevetima. Nedostajanje slamarica je veliki nedostatak, ali je nemoguće nabaviti za to nužne tkanine /juta/. Uostalom, redovito raskuživanje prilično jako oštećuje tkanine, tako da su u relativno kratkom vremenu većinom uništene. Također se to odnosi na dezinfekciju odjeće koja se zbog toga veoma oštećuje.

55 Isto tako, u blizini se nalazi jedna baraka sa zahodima. Ona počiva na sustavu s kantama (Eimer-sustav) tako da su mogući izvjesni higijenski uvjeti.

56 Pokraj baraka za stanovanje je veći povrtnjak koji je dodijeljen zatočenicima.

57 Više stotina metara dalje stoje dvije dvokatne građevine od cigle, u gradnji. Tu još nedostaju vanjska žbuka i unutrašnje uređenje, no one su već nastanjene ustašama. Čim budu gotova mjesta za stanovanje ustaša izvan logora, koja su u gradnji, ove će dvije zgrade biti stavljene na raspolaganje zatočenicima. To se treba veoma brzo dogoditi.

58 Postrance i drvenom živicom odvojen leži ženski logor. Kao mjesta za stanovanje tu postoje dvije barake. Jedna ponad druge postavljene drvene klupe služe kao mjesta za spavanje. Posvuda ima pokrivača. U tim barakama ima mjesta za oko 180 žena. Pokraj je još jedna mala drvena baraka koja služi kao lazaret. Ovdje su, pod nadzorom jedne pomoćnice, smještene tri bolesnice. Mogao se ustvrditi red.

59 Žene se poslom nalaze na poljima kako bi radile. Navečer se vraćaju natrag u barake.

60 Ljeti se izvjestan broj žena dodjeljuje obližnjim poljoprivrednim gospodarstvima. Nakon žetvene sezone opet se vraćaju natrag u logor.

61 Izvan logora, u selu Jasenovac postoji kožara koju u cijelosti vode zatočenici. Također, priključena je mala četkara. Tu radi oko 120 muškaraca, većinom Židova. Ti zatočenici stanuju u prostorijama koje se tamo nalaze. U istima vlada dobar red. Ljudi izgledaju dobro. S njima se postupa povlašteno.

62 Radno vrijeme u logoru je uređeno od 7 do 12 i od 14 do 19 sati.

63 U logoru Jasenovac zatočenici nose znakove. Židovi žute, pravoslavci bijele, a katolici plave poveze oko ruke. Moram primijetiti da je većina nosila žuti povez.

64 Muškarci su svi ošišani radi prevencije ušljivosti.

65 Mnogi zatočenici spavaju u izvjesnim prostorijama koje se nalaze u blizini radionica. Stoga se na različitim mjestima mogu vidjeti snopovi pokrivača koji se uvečer rasprostiru.

66 Nedostatak su vlažna i močvarna područja kraja. Voda nije baš dobra. Isto tako, ponekad se javlja malarija što, također, pokazuju i oboljenja. Mali uređaj za filtriranje vode nalazi se samo u bolnici.

67 Hrana je možda oskudna, tako da su zatočenici jako upućeni na pošiljke živežnih namirnica izvana. Takvo stanje obilježava i logor u Staroj Gradiški. Ljudi mi pričaju da ponekad dnevno dolazi i do 600 paketa. Usprkos tome, i dalje postoji oskudica. Uzevši u obzir da su zatočenici bili ili su velikom većinom teški radnici, tada je dostatna količina hrane od velike važnosti. Pojedinci dobivaju mjesečno više paketa od obitelji, ali dijele živežne namirnice s drugim zatočenicima kako bi i sami pomogli – ukoliko su obitelji u mogućnosti poslati takve pakete.

68 Također su i u Jasenovcu omogućene zatočeničke kazališne predstave, igre i glazbeni koncerti.

69 U Jasenovcu, kao i u Staroj Gradiški, proizvodi radionica se upotrebljavaju za izgrađivanje logora ili za opremanje ustaških snaga. Također, poljoprivredni proizvodi se troše za opskrbu istih.

70 Poslijepodne istoga dana još sam na brzinu posjetio 16 kilometara udaljeno mjesto Bosanska Dubica u Bosni, koje leži na rijeci Uni. To je takozvano pogranično mjesto koje je okruženo partizanskim područjem. Trenutno je uglavnom napučeno muslimanskim izbjeglicama, dok negdašnje pravoslavno žiteljstvo više nije u mjestu. Puno ruševina kuća, na prvome mjestu javne građevine, svjedoče o borbama. Zanimljivo je zabilježiti da je tri dana kasnije, 20. srpnja, Dubicu napalo 1500 partizana.

71 Tijekom večeri vlakom smo napustili Jasenovac, ali imali smo nesreću da je partizanski zrakoplov mitraljirao lokomotivu, tako da je dolazak u Zagreb uslijedio tek oko ponoći.

72 Kao što sam već u jednoj od svojih posljednjih bilježaka ukratko izvijestio, o viđenom sam stekao relativno dobar dojam. Ne smije se zaboraviti da je položaj Hrvatske neobično težak. Danas se na nadležnim mjestima trude koliko je moguće poboljšati situaciju. Oskudica, s obzirom na hranu i odjeću, otvoreno se priznaje; ali kako bi se to otklonilo, postoje ogromne prepreke. Uzevši u obzir da su vlastite snage veoma loše obučene i potplaćene, nije za zamjeriti da se tako ni za zatočenike ne može brinuti.

73 Moj opći dojam o potrebama zatočenika ide u smjeru da im se što prije, koliko je to moguće, mora pomoći u hrani, odjeći i lijekovima.

74 Zaključno, moram napomenuti da sam svuda bio najbolje primljen. Za vrijeme cijelog putovanja bio sam gost glavnog ravnatelja gospodina dr. Jurčića, za što sam mu izrekao zahvalu.

75 Veoma poštovane gospođe i gospodo izvolite primiti izraze mojeg osobitog poštovanja.

J. SCHMILDLIN
Poslanik Međunarodnog odbora
Crvenoga križa za
Nezavisnu Državu Hrvatsku.

M.P.

Prilog

76 P.S. Podrobni izvještaj o mojim daljnjim gledištima s obzirom na pomoć logorima i o položaju samih zatočenika slijedi idućom prigodom. Sada još pregovaram s vlastima oko, koliko je to moguće, djelotvornijeg određenja pomoći i provođenja iste u djelo.

77 Pitanje lijekova se većim dijelom riješilo s pomoći iz američke pošiljke.

78 Daljnji dogovori sa Židovskom općinom kako bi se uskočilo s postojećim sredstvima, su pred zaključenjem.

79 Pošiljke živežnih namirnica /paketi/ nežidovima uzrokuju poteškoće. Židovska općina je po tom pitanju voljna u jednom izvjesnom opsegu pomoći. I to iz razloga kako bi se i ostalim zatočenicima dostavilo pakete iz taktičkih razloga. Hitno očekujem Vašu pošiljku paketa. Isto tako, tu mogućnost i za ostale zatočenike.

80 Pitanje odjeće je najteže i nadam se od Vas primiti povoljne odluke.

SUMMARY

ICRC DELEGATE'S VISIT TO CONCENTRATION CAMPS OF JASENOVAC AND STARA GRADIŠKA IN THE SUMMER OF 1944

On the basis of original archival sources the author described a visit of Julius Schmidlin to the Ustasha concentration camps of Jasenovac and Stara Gradiška and camp's farm at Gređani Salaš. J. Schmidlin was an ICRC delegate in the Independent State of Croatia during the Second World War. In the summer of 1944 Croatian authorities allowed him a visit to mentioned concentration camps. The delegate was accompanied by Dr. Milutin Jurčić, the main director of the Main directorate for public order and security of the Ministry of internal affairs of the Independent State of Croatia, and some other state functionaries. They spent four days in concentration camps, mostly in concentration camp of Jasenovac. Croatian authorities had forbidden to Schmidlin every possibility to take photos or to take serious conversation with the camp inmates. However, the delegate had made some connection with the camp inmates. Dr. Mile Bošković had become an unofficial commissioner of interned civilians in the matter of humanitarian Aid. Simply, he was the connection between the ICRC delegate in Zagreb and the camp inmates. He had an obligation to inform delegate Schmidlin about the humanitarian funds sent to the camp and about the distribution of it to the camp inmates. The article is divided into two parts. The first is that of the visit itself. The second part content a transcription of original report on German language concerning the specified visit which was written by delegate Schmidlin. The delegate had sent the report to the ICRC Headquarter in Geneva, respectively to the Jean-Etienne Schwarzenberg, a member of the ICRC Secretariat and head of the ICRC Special Aid Division. The translation of the report in Croatian language is also given.

Key words: Second World War, Independent State of Croatia, International Committee of the Red Cross, Charity, Julius Schmidlin, Jasenovac, Stara Gradiška, Camp Inmates, Prisoners of War, Interned Civilians

Od uza Sudbenog stola do turneje po Rusiji, Nepoznata pisma Josipa Henneberga iz 1894.-1897.

ISKRA IVELJIĆ

Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

U tekstu se objavljuje, komentira te analizira nepoznata korespondencija Josipa Henneberga iz 1894.-1897., najvećim dijelom pisana iz bjelovarskog zatvora i s ruske turneje Tamburaškog zbora hrvatskih studenata u Beču.

Ključne riječi: Josip Henneberg, Čista stranka prava, korespondencija

Ime Josipa Henneberga nije nepoznato hrvatskoj historiografiji. On se uglavnom spominje kao jedan od studenata koji su spalili mađarsku zastavu 1895., kao pristaša Čiste stranke prava, suradnik humorističkih listova *Trn* i *Stršen* te kao slikar.¹ Ovdje donosim njegova dosad nepoznata pisma, većinom pisana iz zatvora u Bjelovaru i s ruske turneje Tamburaškog zbora hrvatskih studenata iz Beča.²

Obitelj Henneberg podrijetlom je iz Češke, iz mjesta Čivice kraj Pardubica, a u Hrvatsku je prvi došao Josip stariji (Čivice, 13. 6. 1841. – Zagreb, 1918.), po narodnosti Čeh, vojni glazbenik u Gospiću. Tamo se 1863. oženio Marijom Lovrić (Gospić, 1843. - Otočac, 1903.), a zatim je premješten u Otočac, gdje je nakon prestanka vojne dužnosti zbog ukidanja Vojne krajine bio gostioničar, a obnašao je i dužnost općinskog načelnika sve do 1909. kada se zahvalio zbog bolesti. Tijekom njegova načelnikovanja sagrađena je 1899. velika općinska zgrada (čiji je izgled sačuvan na fotografiji od 2. svibnja 1899.) u kojoj je održano zasjedanje ZAVNOH-a. Josip st. bio je dirigent glazbenih sastava, svirao je violinu, flautu, krilni rog, a violinu je i podučavao. Pred kraj života seli se u Zagreb kod najmlađeg sina Ivana Pavla, gdje i umire. Josip stariji i Marija imali su šest sinova: Većeslava st. (Gospić, 1863. - Zagreb, 1940.) general-intendanta

¹ V. članak Višnje FLEGO u HBL, sv. V., Zagreb 2002.

² Pisma su vlasništvo Josipova nećaka (sina njegova brata Ivana Pavla) dr. sc. Ivana Henneberga i njegove supruge dr. med. Zvezdane Henneberg, kojima zahvaljujem na ustupanju građe i dopuštenju da se ona objavi, kao i na vrijednim podacima o obitelji Henneberg.

domobranstva,³ Franu, koji je rano umro kao polaznik kadetske škole, Stanka⁴ (1871. - 1913.), Josipa zvanog Pepić, koji je umro pri porođaju, Josipa zvanog Pepe (Gospić, 25. 4. 1873. - Zagreb, 10. 7. 1934.) i najmlađeg Ivana Pavla zvanog Ive⁵ (Graz, 1875. - Stara Gradiška, 1945.), domobranskog časnika i zastupnika gradske skupštine.

Josip (Pepe) Henneberg, čija pisma se ovdje objavljuju, u Hrvatskom biografskom leksikonu naveden je kao slikar, no njegov životni put je po dinamičnosti i širini interesa i aktivnosti nadilazio jednoznačna svrstavanja. Rođen u Gospiću, u obitelji u kojoj su glazba i pravaštvo očito bile važne odrednice, Josip je maturirao na zagrebačkoj realci 1891. godine, te zatim dobio stipendiju za Likovnu akademiju u Beču. Premda je prve crteže objavio još kao gimnazijalac u *Viencu*, ubrzo je napustio Akademiju u Beču, a Izidor Kršnjavi ga je uputio na školovanje za učitelja "risanja" na Obrtnoj školi u Zagrebu. Međutim, nemirni Pepe nije se ni tu zadržao dugo nego je 11. siječnja 1895. upisan na studij prirodoslovlja i kemije⁶ na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.⁷ S obzirom na to da je već u obitelji Josip bio usmjeren ka pravaštvu, jer je stariji brat Stanko bio takve političke orijentacije, razumljivo je da je i on krenuo bratovim stopama, podržavajući nakon rascjepa Čistu stranku prava. Josipova politička stajališta razvidna su iz ovdje objavljenog pisma bratu Stanku od 26. ožujka 1895., dakle prije paljenja mađarske zastave na Jelačićevu trgu 16. listopada 1895., u povodu posjeta Franje Josipa I.⁸ U tom pismu Pepe jasno navodi da on i brat surađuju u humorističkom listu *Trn*, ismijavajući Khuenov režim ali i ideologiju srpstva, dok Stanko surađuje u *Hrvatskom pravu* i *Hrvatskoj*. S obzirom na takvu političku orijentaciju Hennebergovih, ne čudi što je Josip sudjelovao u paljenju mađarske zastave, zbog čega je bio relegiran sa Sveučilišta u Zagrebu i osuđen na tri mjeseca strogog zatvora. U pismima nema nikakvih naznaka

³ On i žena Paulina, rođena Masnec, imali su petero djece – Većeslava ml., Guida, Stanku ud. Andrić, Marijanu ud. Gušić i Luju.

⁴ Stanko je imao sina Božidara. Stankovu knjižnicu, formiranu još u Otočcu, naslijedio je i obogatio Većeslav te zatim njegova kći Ružica ud. Modrić (1920.-2006.), poznati agronom, biolog i genetičar. Kako je ona umrla bez djece, nakon smrti je provaljeno u stan i u tijeku je sudski spor oko njezine baštine.

⁵ Ive sa ženom Ljubom Šnidarić (Žnidarić) ima sina Ivana, dr. sc., pravnika, stručnjaka za autorsko pravo, (v. HBL sv. V.) oženjena dr. med. Zvezdanom rođenom Belić.

⁶ U HBL se navodi pogrešan podatak da je upisao studij povijesti i geografije, vjerojatno je do pogrške došlo zamjenom Pepea za njegova nećaka Većeslava ml. koji je studirao i diplomirao te predmete.

⁷ U imeniku redovnih studenata naveden je kao Joso Henneberg iz Gospića, rimokatolik, sin Jose, gostioničara iz Otočca. Kao datum rođenja naveden je 29. a ne 25. travnja 1873., a upis je obavljen na temelju svjedodžbe zrelosti zagebačke realke od 29. srpnja 1891. Pepe je upisan 11. siječnja 1895., a stanovao je u Medulićevoj 7. Kolegiji za koje se prijavio bili su: Opća zoologija (6 sati tjedno kod dr. Cara), Historička geografija (3 sata, dr. Gorjanović), Neorganska ludžba I (5 sati, dr. Janeček), Opća geografska morfologija (3 sata, dr. Hranilović) i Pedagogija (3 sata, dr. Arnold). Naukovina je bila 20 forinta. Arhiv Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Imenik redovitih slušača kraljevskog sveučilišta Franje Josipa I u Zagrebu šk. god. 1894./95.

⁸ V. Ljerka RACKO, "Spaljivanje mađarske zastave 1895. godine", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 23, 1990., 233.-245.; Bosiljka JANJATOVIĆ, "Sudski procesi zagrebačkim studentima u studenome 1895.", *Historijski zbornik*, sv. L., 1997., 91.-108.

da je Henneberg sudjelovao u prosvjedu održanom 14. listopada ispred pravoslavne crkvene općine i crkve, te u skidanju mađarske zastave sa slavoluka postavljenog u čast vladareva posjeta ispred zgrade glavnog kolodvora.⁹

Na samom suđenju Pepe se držao odlučno, nije odao podatke o ostalim sudionicima, ustrajao je na samosvojnosti i državnosti Hrvatske nasuprot Ugarskoj te je na kraju iskazao svoj smisao za humor. No, krenimo redom.

Sudski proces održan je od 11. do 16. studenog 1895. na Sudbenom stolu u Zagrebu, pod predsjedanjem Aleksandra pl. Rakodczaya, uz sudjelovanje vijećnika votanata Mije Šafarića i Slavka Aranickoga. Studenti su optuženi da su 16. listopada između 11 i 12 sati uz povik "Abcug Magjari"¹⁰ spalili ugarsku trobojnicu, a namjera im je bila "zavesti stanovnike državne, jedne proti drugim", stoga je njihov čin kvalificiran kao prijestup protiv javnog mira i reda po § 302. Kaznenog zakona.¹¹ Ivan Frank optužen je i da je poticao svjetinu da nasrne na redarstvenika tijekom prosvjeda pred srpskom pravoslavnom crkvenom općinom i crkvom, a njegov brat Vladimir i za skidanje mađarske zastave sa slavoluka ispred Glavnog kolodvora. Premda je proces trebao biti javan, javnost je puštena na kapaljku, jer je nazočno bilo oko pedesetak slušatelja te na galeriji dvadesetak žena, pa je broj slušatelja bio skoro jednak broju optuženika. Tijekom samog postupka Josip Henneberg (u zapisniku stoji Heneberg) je istupio četiri puta,¹² a dvaput ga je predsjednik Rakodczay prekinuo, smatrajući da govori o politici. Pepe je izjavio da razumije optužnicu, ali se ne smatra krivim. Priznao je sam čin, ali ne i svoju nazočnost na bilo kakvom pripremnom sastanku. O svom sudjelovanju rekao je da je 16. listopada bio na Sveučilištu, ali kako se sastao s ocem nije sudjelovao u nikakvim prethodnim pripremama. Tek je usput čuo kako se govori o prosvjedu, ali kako se morao vratiti ocu, nije se detaljnije uputio u događaje. Zatim je vidio studente kako kreću prema Frankopanskoj ulici¹³ pa im se pridružio u uvjerenju da je prosvjed dopušten. Priznao je da je vikao "Živio hrvatski kralj. Slava Jelačiću. Abcug Magjari!", ali je istaknuo da su se studenti u miru vratili na Sveučilište, gdje su zaključili kako će vladaru na odlasku uručiti vijenac s natpisom "Hrvatski sveučilišni građani svojem hrvatskom kralju Franji Josipu I poslije prosvjeda proti magjarske supremacije". Josip je diplomatski natuknuo da je bilo i drukčijih prijedloga, a iz ostalih je izjava jasno da termin nije bio "supremacija" nego "tiranija". Josip je odbio imenovati predvodnike prosvjeda, izjavivši da ne zna tko je spalio zastavu, te naglasivši da se na Trgu nije održala nikakva skupština. Na upit branitelja Ivana Ružića, istaknuo je da rektoru Franji Spevecu studenti

⁹ O tom v. Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb 2001., 143.-144.

¹⁰ Recte: Abzug tj. odstup. Zapravo su povikivali "Živio hrvatski kralj. Slava Jelačiću. Abcug Magjari!" Zanimljivo je da je 16. listopada Jelačićev rođendan.

¹¹ *Hrvatski djaci pred sudom. Stenografski izvještaj o glavnoj razpravi proti hrvatskim sveučilišnim djacima održanoj pred kr. sudbenim stolom u Zagrebu dne 11-16. studenoga 1895.* (Preštampano iz *Obzora*), Zagreb 1895., pretisak Zagreb 1995.

¹² *Hrvatski djaci*, 17., 49.-51., 164. i 256.

¹³ Cijelo je sveučilište tada bilo smješteno u današnjoj zgradi Pravnog fakulteta na Trgu maršala Tita.

nisu dali časnu riječ da će se pristojno ponašati za vrijeme vladareva posjeta. Glavni istup Henneberg je imao kada je pozvan da dopuni svoju obranu. Tada je, nevinno počevši od narodne poslovice o kućici-slobodici, protegnuo kuću na domovinu, ustvrdivši “čutimo se, u njoj, da smo gospodari [...] da imademo sami pravo raditi, izpravljati i krojiti po našoj volji”. Intervenciju predsjednika Rakodczaya “po zakonu”, Josip je prihvatio ali je opet nastavio po svom da ako tuđin gost vrijeđa gospodara... Na to ga je Rakodczay prekinuo, ali je Henneberg ustrajao da misli samo na kuću i ako gost ostane predugo, kaže mu se da je dosta. Dakako, bilo je jasno da misli na hrvatsko-mađarske odnose pa mu je Rakodczay oduzeo riječ. U zadnjem istupu, Josip je pokazao svoj smisao za humor, istaknuvši da očito svi već čekaju kraj procesa, pa bi i slavni sud bio radije na svježem zraku nego da se ovdje dosađuje. No, sud i općinstvo bit će zahvalni optuženicima koji su im uštedjeli novce za put u Napulj, jer i u sudnici mogu vidjeti 54 “lazarona”. Očekivano, Rakodczay mu je oduzeo riječ. Presuda nije odudarala od optužnog prijedloga, pa su svi optuženi prema § 302. Kaznenog zakona, ali nisu svi dobili jednako duge kazne. Najveća je zapala Stjepana Radića (6 mjeseci), a najmanje su iznosile jedan mjesec. Pepe se tu nalazio u zlatnoj sredini dobivši tromjesečnu kaznu strogog zatvora, koju je proveo u zatvoru Sudbenog stola u Bjelovaru.

Upravo ovdje prvi put objavljena korespondencija plastično prikazuje svakidašnicu studenata u pritvoru i zatvoru: zatvorski režim i uvjete, moral uhićenika, odnos lokalne sredine prema njima itd., te nam pruža i niz zanimljivih pa i smiješnih pojedinosti (poput krštenja djeteta jedne zatvorenice, kojem je kum Fabrio htio pokloniti duhan!). Općenito se može reći da su studenti imali razmjerno dobre uvjete. Pepe je na listu istrgnutom iz knjige i pisanom olovkom obavijestio porodicu 31. listopada o stanju u pritvoru: studenti kriomice dobivaju novine, primaju posjete i hranu izvana, smiju pušiti, čitaju knjige, u dvorištu vježbaju, a vrata ćelija su otvorena tako da mogu ići na zahod. Nisu klonuli duhom, dapače bili su uvjereni da su učinili pravednu stvar i da uz pomoć javnosti neće biti strogo kažnjeni. Nakon završenoga sudskog procesa iznenada su 22. studenog u ranim jutarnjim satima, kako bi se izbjeglo bilo kakvo okupljanje javnosti, prebačeni u zatvor u Bjelovaru. Pepeovo pisamce (zapravo otrgnuti komadić papira na brzinu ispisan olovkom) svjedoči o zbunjenosti pa i strahu studenata koji su se osjećali sigurno u Zagrebu, a sada nisu znali kamo ih vode, pretpostavljali su u Lepoglavu. Nakon dolaska u Bjelovar bili su prilično iznenađeni gotovo očinskom dobrodošlicom predsjednika tamošnjega Sudbenog stola, Šišmana Herrenheisera, spremnog da im osigura što bolje uvjete života, ali i rada. Herrenheiser će im omogućiti da čitaju, dao je preurediti jednu dvoranu u tu svrhu i nabaviti knjige iz knjižnice Odjela za pravosuđe u Zagrebu, ali to, dakako, nije radio samovoljno nego uz znanje i dopuštenje vlasti koje su budno pratile situaciju. Tako je veliki župan bjelovarski, Milutin Kukuljević Sakcinski, promptno izvijestio bana da su osuđenici od vlaka do zatvora provedeni “nuzgrednim ulicama”.¹⁴ Smještaj je bio zado-

¹⁴ B. JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progoni-zatvori-suđenja-ubojstvo (1889.-1928.)*, Zagreb 2003., 73.-74.

voljavajući, Josip je ćeliju dijelio s još petoricom. Osim slamarica, imali su stol za objedovanje pokriven voštanim platnom, klupu, drvene stolce te omanji pisaći stol, lavore za umivanje, sliku Bogorodice na zidu te dobru peć. Studentima je također omogućeno redovito dopisivanje, muziciranje, posjeti, dodatna prehrana izvana, koja im je osigurana kod lokalnih gostioničara, a očito su se uspijevali domoći i novina jer u pismu iz zatvora Pepe spominje kako je čitao *Hrvatsko pravo*. Posebno su im u zatvorskoj svakidašnici bili važni vino ili pivo i duhan. Opskrbe nije nedostajalo, jer su im osim rodbine hranu slali iz cijele Hrvatske pa su uoči Božića stizali pršuti iz Gospića, vino iz Senja te čak i kamenice iz Stona! Za Božić i Novu godinu (koju su slavili i po julijanskom kalendaru zbog Gideona Kneževića) imali su pravu proslavu pa je Pepe kao talentirani tamburaš, od kuće naručivao partiture pjesama kako bi slavlje što bolje uspjelo. Sudeći po naslovima naručenih partitura, dio pjesama bio je rodoljubnog značaja. Moral studenata bio je na visini, bili su uvjereni u ispravnost svog postupka, imali su potporu svojih obitelji i javnosti, kao i lokalne bjelovarske sredine koja im je u socijalnom rasponu od gostioničara i trgovaca do odvjetnika pružala logistiku i na kraju im priredila svečani oproštaj. Pisma jasno pokazuju Pepeovu čvrstu pravašku orijentaciju, on nemilice kritizira političke suparnike, poglavito “obzoraše”, “slavosrbe” Mazzuru i Derenčina, kao i rad odbora namijenjenog potpori studentima, a Stjepana Radića uopće ne spominje!¹⁵ Pisma su zanimljiva i stoga što pokazuju raznobojnu paletu emocija od početka do kraja izdržavanja kazne. U početku, Josip je s jedne strane u euforičnom raspoloženju, kuje u zvijezde branitelje I. Ružića i F. Potočnjaka, svoje sudrugove, ali ga je pomalo i strah kamo će ih odvesti na izdržavanje kazne i kako će sve to obitelj prihvatiti. Prema kraju izdržavanja kazne, početnu je euforiju zamijenila sve trezvenija procjena uloge predsjednika Sudbenog stola ali i vlastite situacije, te usmjernost na planove za vlastitu budućnost. U pismu od 8. veljače 1896. lijepo se razaznaje to Pepeovo otrežnjenje. Jasno je i njemu da nisu točni glasovi koji su stizali do njih o silnoj svoti novca skupljenog za njihovo daljnje studiranje, te da je i nadalje upućen na vlastite snage i potporu obitelji.

S obzirom na to da su sa Zagrebačkog sveučilišta bili relegirani, studenti su bili prisiljeni obrazovanje nastaviti u inozemstvu, pa su se u bjelovarskom zatvoru također kovali budući akademski planovi. Većina će studij nastaviti u Pragu, Beču i Grazu. Premda je i sam Henneberg isprva bio sklon studiju u Pragu (najvjerojatnije pod utjecajem Stjepana Radića koji je u zatvoru studente podučavao češki, pa je od njih izdvojen i svrstan među ostale kažnjenike), na poslijetku se, nakon kraćeg zadržavanja u Beču i turneje po Rusiji s tamburaškim zborom hrvatskih studenata iz Beča, ujesen 1896. godine upisao na Likovnu akademiju u Münchenu.

¹⁵ Pravaš Ivan Peršić, koji je isprva bio uhićen pa zatim pušten, napisao je kako je još u pritvoru Radić vodio glavnu riječ: “Stjepan Radić bio je matica toga pčelinjega roja. Na sve strane je davao naputke što ima tko da kaže na preslušavanju.” Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, (priredio Stjepan Matković), Zagreb 2002., 128.

Drugi dio pisama svjedočanstvo su o toj turneji, održanoj u srpnju i kolovozu 1896. godine. Ona je odraz nade, prisutne u znatnom dijelu hrvatske političke scene, u rasponu od pravaške do jugoslavenski orijentirane, da je Rusija veliki slavenski brat koji će kad-tad krenuti u pomoć svojoj manjoj braći pod turskom i austro-ugarskom vlašću.¹⁶ Treba se samo prisjetiti Radićeva boravka u Rusiji ili pak poznate izjave pravaša Erazma Barčića kako će kozačko kopito odjeknuti bečkim pločnikom! I hrvatski su studenti 1896. u Rusiju krenuli s velikim očekivanjima, a u organizaciji turneje pomagao im je Krunoslav Herc, koji je još 1886. iz Bugarske morao emigrirati u Rusiju. Još uoči puta počeli su u pisma uklapati dvostruku dataciju po gregorijanskom i julijanskom kalendaru i pisati na ćirilici. Iz Hennebergovih pisama je razvidna ta želja približavanja Rusiji i Rusima, on u tekst nerijetko inkorporira riječi na ruskom i ćirilici, te ističe kako izvrsno razumiju i govore ruski. No, kako to obično biva, prvi polet i očekivanja zamijenio je sraz sa stvarnošću. Henneberg piše kako ih je neugodno iznenadilo rusko nepoznavanje Hrvatske. Očito je da su studenti očekivali potporu hrvatskoj borbi za državnost, a njihovi sugovornici nisu bili sigurni ni gdje na geografskoj karti smjestiti tu zemlju. I u Rusiji se Henneberg pokazuje kao pažljivi promatrač, koji bilježi ne samo opise gradova i susrete s istaknutim pojedincima, nego opisuje i zanimljive epizode, poput dirljivog susreta s Karletom Brešanom, malim Stonjaninom, ili slavlje koji im je priredio pukovnik Komarov.

Godine 1896. Josip se ipak odlučio za slikarsku karijeru. Zbog nepoznatih mi razloga nije uspio doći na poduku kod Celestina Medovića, što je žarko želio, ali je zahvaljujući posredovanju Frankovih, neko vrijeme učio slikanje kod Vlahe Bukovca. O tome kako ga je lijepo Bukovac prihvatio te ga pristao podučavati bez naknade, Henneberg piše u pismu od 8. travnja 1896. Josip nije dugo ostao kod Bukovca jer je još iste godine upisao Likovnu akademiju u Münchenu, ali se ni tamo nije dugo zadržao nego se vratio u Zagreb.¹⁷ Nakon kraćeg angažmana u Čistoj stranci prava,¹⁸ za koju je poduzeo i malu agitacijsku kampanju po Lici 1896. godine, te uređivanja humorističkog lista *Stršen*, Josipov životni put polako se udaljavao od intenzivnog bavljenja politikom. Bio je neko vrijeme gostioničar u Otočcu, bavio se precrtavanjem natpisa i ukrasa sa starih spomenika u Arheološkom muzeju u Zagrebu, ali je na posljetku našao lukrativan posao kao namještenik iseljeničke agencije Missler u Bremenu i društva Hapag u Trstu, a od kraja Prvoga svjetskog rata u kojem je sudjelovao u svojstvu ratnog slikara, kao zastupnik parobrodarskih društava

¹⁶ O vezama s Rusijom v. Ivan OČAK, *Hrvatsko-ruske veze: druga polovica XIX. i početak XX. stoljeća*, Zagreb 1993.

¹⁷ Prema spoznajama njegova nećaka dr. sc. Ivana Henneberga, posrijedi su bili razlozi financijske prirode, a Pepeovu materijalnu situaciju dodatno je otežavala činjenica da je u Münchenu upoznao i buduću suprugu.

¹⁸ Učitelj Josip Henneberg iz Otočca navodi se kao skupštinar skupštine Ličko-krbavske županije, a po političkoj orijentaciji pripadnik je Čiste stranke prava. S obzirom na to da je posrijedi razdoblje prije 1899. te odrednica učitelj, očito je riječ o Josipu mlađem a ne starijem. V. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 275.

Red Star Line i Cosulich Line. Pepe se oženio Njemicom Käthe Majer, koju je upoznao za studija u Münchenu, ali nisu imali djece. Pepe je iza sebe ostavio portrete, pejzaže, vedute, figuralne kompozicije i akvarele, crteže tušem, portretne i putopisne skice olovkom i ugljenom (Ante Starčević, seljaci, motivi s puta po Hrvatskoj, BiH, Rusiji, karikaturalni autoportret iz rata, crtež nećaka Ivana Henneberga). Najpoznatija slika mu je portret Eugena Kumičića, reproducirana oleografski u više tisuća primjeraka. Neke nacрте prodao je za motiv razglednica ("Amor u kvaru", "Pred kavanom"). U pogledu umjetnosti, njegovo je stajalište očito bilo tradicionalističko pa je u pismu bratu od 3. veljače 1897 modernu nazvao ruglom.

Na kraju bih zaključila kako je vrijednost njegove korespondencije u živopisnim opisima zatvorske atmosfere i ruske turneje, političko-nacionalnim komentarima, te mnogobrojnim zanimljivim detaljima koje je njegovo slikarsko oko otkrivalo i humorističnoj noti kojom je često proživio svoj tekst.

Pismo br. 1

Zagreb 19./XII. 894.

Dragi Stanko!¹⁹

Za duga mučanja upregoh sve svoje sile i sbilja mi je evo pošlo za rukom, te sam se – kako bi rekli Zagrebčani – "skup spravit", da Ti pišem. I ovaj put me je zavela ona nesretna hrvatska: Što možeš sutra učiniti, ne čini danas". Znaš ti onaj stari "sutra" i tako ti ja odgadaj danas, odgadaj sutra, a čovjek nit ne opazi, kako vrieme brzo proleti. Meni ti se još uvijek čini, da sam onaj zadnji list tati tek pred 14 dana pisao, a kad tamo – tomu su već i 3 mjeseca. Nego podpuno na druge stvari. – Ponajprije radi knjiga. Ja Schneideru nisam onda sve knjige odnio, jer je kazao, da ih ne može vezati onako, kako si ti želio. Po svoj prilici i one, koje ti je poslao neće bit po tvojoj volji. Kod mene su ti još ostale ove: Jelkin bosiljak, Hranilovićeve pjesme, Sestre Kumičićeve i sve one poviesti /mislim Venecije i čini mi se francezke revolucije/. To ću još odnesti Schneideru, ali te molim, da mi još jednom točno napišeš – kako želiš, da ih veže. Ako ne bude mogao onako kako ti rečeš, onda ću mu kazati neka malo pričekaj, dok mi od tebe daljni napatuk dodje. Ja imadem ovdje 4. i 5. svezak Šenoinih pripoviesti, nadalje "Kletvu nevjere" dosad izašle svezke Zabavne biblioteke /koja u ostalom malo vriedi/, "Kako je postala hrvatsko-ugarska nagodba", "Dole sa socijal-demokrati" od Vilima Brake-a /Socijalistička knjižica/ i nekih drugih stvarca; Ako ti možda želiš koju od ovih knjiga, ti mi samo javi. Ako se dogovorim sa Švabom Šolcom,²⁰ to ću od 1. siečnja primiti uređivanje

¹⁹ Ako nije drukčije naznačeno, pisma su upućena bratu Stanku.

²⁰ Zanimljivo je da je knjigotiskar A. Scholz, o kome je ovdje riječ, imao sina Ljudevita koji je stasao u frankovačkog političara i tako bio Pepeov sumišljenik.

“Trna”²¹ /ako mi bude htio davati mjesečno 40 for/, pa te u tom slučaju molim za čim izdašniju pripomoć. Medutim o tom kašnje. Tvoj svežčić nisam htio odmah pokazati Fleišeru,²² nego sam ga dao Harambašiću,²³ da mi kaže svoje mnijenje. Rekao mi je, da ima u njem dobrih i liepih stvari, pa neka jednom dodjem k njemu, da mi napose označi što se njemu najbolje sviđja. To ću i učiniti ovaj koji dan. – Sad ćemo se malo pozabaviti mojom malenkosti. Podjimo najprije na univerzu. Molbenice za oprost od školarine nisu još do danas – na čudo svih nas – od vlade riješene. Po novom najme zakonu, ne rješava tih molbenica više profesorski sbor, nego sama vlada. Ja baš s toga ne imam velike nade, da ću bit oprošten, pa vas molim da držite u pripremi for. 25.²⁴ Sad se više ne plaća kao prije – koliko satih na tjedan, toliko for. na semestar, nego bez razlike – na semestar 25 for. Kad dodju molbenice nazad onda ću vam javiti rezultat. Hajdemo sada malo do Kašnera. Čujem da se tata hvali, kako sad malo trošim, odkad sam tu na košti a iz toga onda dobre duše izvadjaju koješta. Nu nemojte se ljutiti ali ja sam u ova zadnja 3 mjeseca koje posudio koje potrošio /na račun/ 25 for. Nisam se dakle do kraja poslužio onim tatinim privilegijem da izvan košte dobijem još slobodno 15 for. Za ovih 25, molim te nastoj, da čim prije pošalješ, dok se to ne izplati, ja ne uzimljem ništa na dug, da se ne bi više toga nakupilo. – Sa Fricom Štublerom sam se nagodio, - dogovorili smo se najme, da će on još malo pričekati. Moraš znati, da ti je to poštenjačina od glave do pete. On je bio negda /čini mi se pred 2 god./ u “Narodnoj kav.”²⁵ Najednom je nekamo otišao, nit ne pitajuć za taj račun. Poslie sam se jednom sastao s njim na južnom kolodvoru, pak sam mu rekao neka piše kući, što je i učinio. Nedavno sam bio s njime, pa mi je kazao: “Znam ja g. Henneb. da sam kod vas siguran, sad baš ne treba novaca, pa kad mi bude potrebnije, onda ću vam se javiti.” On više nije u Zagrebu, nego je otišao kući u Karlovac. Ja ću mu pisati dopisnicu, neka mi javi točnu adresu, pak ćemo onda to urediti. – Kod Kovačićke sam uzeo brač, ali je to imalo biti za “Zastavu”,²⁶ nu tako je dobar i tako liep, da sam ga zadržao za sebe, a za “Zastavu” sam izabrao drugoga. Molim te izplati ga obročno – stoji 18 for. – potvrđujem račun od Irgolića i Fuksa. Uzeo sam 2 košulje po for. 2.20, nešto kravata i 10 kom kragana po 18 novč. I ja imam kod sebe onaj isti račun. “Moderne Kunst” sam prenio od Hartmana na dioničku knjižaru. Kod Hülma će bit nešto malo računa – ako već niste izplatili. Ne znam je li Vam vešarica poslala račun -, otići ću ja sada sam k njoj da pitam koliko je za platit.

²¹ Humoristički list koji izlazi od 1891. godine, tiskom A. Scholza i Kralja.

²² Recte Fleischer. Vjerojatno Vjekoslav Fleischer, urednik *Agramer Tagblatt*, te *Hrvatske domovine* (do 1900.).

²³ August Harambašić.

²⁴ Prema podatku iz imenika slušača (v. bilj. 7) naukovina je iznosila 20 forinti. Pepe netočno tvrdi da profesorski zbor odnedavna ne odlučuje o oprostima od školarine jer je to bila praksa još od 1881. godine. Tihana LUETIĆ, *Studenti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1874.-1914.* (magistarski rad obranjen 2005. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu), 104.

²⁵ Narodnoj kavani na Jelačićevu trgu.

²⁶ Sveučilišni odbor jake pravaške orijentacije.

To bi bilo što se tiče računa, a sad prelazimo na eventualija i na razne vesti. Primiče se evo božić, pa ti najprvo želim, da ga zdravo i veselo sprovedeš. Ja neću ići kući jer mi se čini, da bi odveć koštalo. Blagdane ću sprovest što u našem društvu, što kod Vence.²⁷ Kašneru su došli na koštu još Mile Živković, Mile Mažuranić, Skorup i Sokolić, pa jedemo svi zajedno kod jednoga stola i što nam se svima dopada – ne dobiva svaki svoju prociju već grabimo iz jedne zdjele. Kod istoga stola jedu i g. i gospa Kašner pak ti to ide kao u familiji. Tako ćemo na božić imati bor, a svaki će opet nešto do svoje strane na stol dati. Mažuranić će n. pr. donieti izvrstnoga novljanskoga vina (malvažije), Tone kolača, Mile sira, a ja još ne znam što bih. Ako imate možda liepi pršut, to bih Vas molio, da mi ga pošaljete, a ako bude moguće, neka mama i koji kolačić onako po svoju načini (onih od mendula). Gosp. Kašner Vas moli ako imate možda koju bocu dobre naravne šljivovice, da mu pošaljete poštanskim pouzecem. Na cieniu ne treba gledati – samo da je dobra. Zahvaljujem se mami za onih 5 for.

Mata Žagrović mi nije baš najljepših uspomena ostavio. Kad je bio tu, dala mu je gospa Kašnerica na moju preporuku oko 9 for. da joj pošalje iz Dubice bosanskog duhana. Mata otišao, al nit je duhana nit novaca. Isto tako si je i u englezkom magazinu nakupovao odjela – takodjer uz moju preporuku, pa se po svoj prilici nije još ni tamo javio. Moram mu svakako još danas pisati, da mi bar odgovori, što je na stvari.

Završavam sada uz srdačan pozdrav svima i faleći bogu, da je tata ozdravio. Još ti jednom želim sretne blagdane. Bog te poživio!

Tvoj Pepe

Pismo br. 2

Zagreb 26. III. 895.

Dragi brate!

Odgovaram ti na nekoliko tvojih zadnjih što listova, što dopisnica. Primio sam one priloge za “Trn” - svi su vrlo sgodni. Jednom ćemo morat izostavit “Najljepše uzglavlje” jer bi rad njega siromak Zoček²⁸ mogao dobiti “najtvrdje uzglavlje”. Moraš najme znati, da naš “rodjo” “državni”²⁹ imade osobiti “pik” na svaku i najmanju stvarcu, koja se tiče nagodbe. Mogao si opazit u predzadnjem broju kako smo morali na slici (Hej drváru!..) ³⁰ na “kobili” brisati zadnja slova, te je tako ostalo samo: “nagod.” što je dakako nezapljenjivo. Za nagodbu obi-

²⁷ Brat Većeslav st. Henneberg.

²⁸ Josip Zoček, urednik humorističnog lista *Trn*.

²⁹ Ban Karlo (Károly) Khuen Héderváry.

³⁰ Aluzija na banovo ime.

čajemo uzimati samo § 66.³¹ Osim toga se moramo čuvati i arhivskih spisa³² s kojima se je također vrlo škakljivo baviti.

“Pelivani” će se štampati u ovom broju a isto tako i izvrstni “Jabranlija”. Sam naslov je doduše vrlo pogibeljan – ne za zaplienu, nego za čitatelje (-ice) i to ponajviše za popove, koji se za svaku tricicu strašno uzbune. (“Katol. Dalm.”³³ o Tresićevom “Ljutovidu”!³⁴) Svak će najme odmah pomisliti, da je u prvoj slovcici “štamparska pogrješka”. U istinu tako i mora da bude, jer je takav naslov baš prava karakteristika ili bolje rekuć sadržaj celoga sastavka. Nu znaš, kad ga pročitaš (naslov), nekako ti odveć po “srpsku” zazvoni. Nisam još pokazao Fleišeru - ne znam što će on kazati. Medjutim za svaki slučaj, ako bude zato kakve zaprieke, molim te odgovori mi što prije, bi li mogli taj naslov kako promieniti i ako promienimo – kako ti misliš da bi bilo najbolje?

Ne imaš pojma, kako su se ovdje svakom svidjele one tvoje stvari u predzadnjem broju. Tresić me je pitao za pjesmu Simi Laziću,³⁵ za koju je kazao da je ne bi ni on bolje izpjevao. Osobito se svak čudio klasičnom metru, te su obćenito nagovještali, da je to djelo Tresićevo. Molio bih te liepo, ako ti je moguće, da mi sličnih stvari još pošalješ. Kako bi bilo, da obradiš zadnju ovu Ruvarčevu³⁶ izjavu, kako je još iz svog “špaga” morao za srp. grb i zastavu platiti nekih 80 for. Redakcija “Hrvatske” je htjela popucat od smjeha, kad je čitala “habent sua fata...”

I “svetosavska beseda” ma da je lokalna stvar, tako je bila izvrstno obradjena, da ju je svak od početka do kraja sa zanimanjem pročitao.

Ako ti kad kad padne na um sgodna ideja za sliku, to mi molim te odmah javi, jer mi toga osobito treba. Ne znam jesam li ti već javio, da mi je Šolc povisio plaću od 10 na 15 for. po broju. Tako sada imadem 30 for. mjesečno, što je prilično liepa svotica, a uz to se vrlo brzo i lahko dade zaslužiti, a da me to u drugim poslovima niti najmanje ne smeta. Toliko za danas o “Trnu”.

Slavko Kolak! Kaži mu molim te, nek se umiri radi slike. Dogodilo se je ono što sam još njemu u Zagrebu kazao da bi se moglo dogoditi, ako se bude na vrat na nos lakirala i odmah pakovala. Kad ju služnik nosio od mene Botheu,³⁷ da ju ovaj spremi i odpravi, pokrio sam bio sliku papirom i tavijolom, što mi ga je bila ponudila gazdarica. Mislio sam da je slika već dosta suha. Nu kako sam ju tri puta namazao, a samo se jednu noć sušila, to se je na mjestima papir priliepilo za sliku, te ju sasma izšarao. To je vrlo dosadan a i tegotan posao, kad moraš opet skoro isto raditi, dok sve popraviš. Medjutim je i to odstranjeno do nekih sitnica. Na slici se nije ništa promienilo i tako će ju Slavko, ako Bog

³¹ To je tzv. Riječka krpica.

³² Posrijedi je arhivski materijal hrvatske provenijencije, tzv. komorski spisi, koje je Ivan Kukuljević 1849. bio donio u Zagreb, a Khuen ih bez znanja Hrvatskog sabora vratio u Budimpeštu, zaradivši zbog tog poznatog “vritnjak” u Saboru od pravaša Josipa Gržanića.

³³ Katolička Dalmacija.

³⁴ *Ljutovid Posavski* je drama Ante Tresića Pavičića iz 1894.

³⁵ Sima Lazić Lukin, urednik *Srbobrana*.

³⁶ Hilarion Ruvarac, arhimandrit i povjesničar, član Srpskog kluba.

³⁷ Eugen Ferdinand Bothe, trgovac predmetima umjetničkog obrta i umjetninama.

da u podpunom redu primiti. Ono dakle nije ni iz daleka uzrok, što mi je on u današnjem listu pisao /da mi je možda premalo platio/. Ja na to i ne mislim.

Radi soldačije je s moje strane i u obće ovdje kod magistrata sve u redu. Podpisao sam tamo, da sam molbu poslao, a stari g. Peroš mi je kazao, kad dobijem poziv neka se samo prijavim.

Hvala, što ste izplatili brač, koji je - nuzgredno rečeno – izvrstan.

Sada neimam više nikakovih dugova, jerbo sve potrebštine podmirujem od onih [nečitko] 30 for. Što se tiče tvojih stvari, gledat ću, da ti ih čim prije uredim. Za Gavranićevu³⁸ črčkariju si čitao u “H.”³⁹ Danas sam se upisao a rado bih, ako mi bude ikako moguće početkom maja kolokvirati. Iza toga kanim – oko duhova – malko u Otočac odnosno Plitvička jezera. Ja se nadam, da ćeš i ti na skoro malko u Zagreb, sve mi nešto kazuje: k otvorenju Starčevićevog doma! Hoćeš li? Da ga vidiš kako je krasan! A novo kazalište...divota!!

Danas sam čuo neugodnu viest da Jurica Lovrić mora odmah nastupiti trogodišnje službovanje. On je najme bio stavljen u “erzacrezervu”⁴⁰ na temelju toga, što je jedinac sin, te da on tobož svoju mater uzdržava. Nu našla se neka hulja, pa ga je denuncirala na ministarstvo i jučer je – pripovjeda kanonirski kadet Jelinek /poznas ga, moj bivši kolega/ - čitalo kod njih u Regimentsbefehl⁴¹ da imade za kaznu služiti tri godine i službu odmah nastupiti. Ako se kako ne izkopa, to će biti užasno za njega.

Čitao sam u “Hrvatskoj” o izboru načelnika. Bi li mi znao o toj stvari malko štošta obširnije javiti. Kod “Hrvatske” su vrlo zadovoljni tvojim prinosima i mole te, da u tom uztraješ.⁴²

Bi li mi mogao poslati zerku duhana. Ovdje ga je vrlo teško dobiti.

Svršavam za danas uz pozdrav svima, ostajuć

Tvoj Pepe

³⁸ Riječ je o Petru Gavraniću koji je 1887. osuđen jer je objavio tobože lažnu vijest u pravaškoj *Slobodi* da je ban dobio udarac nogom, ali je kasnije postao političkim konvertitom prešavši režimskoj Narodnoj stranci.

³⁹ “Hrvatskoj”.

⁴⁰ Pričuvni sastav.

⁴¹ Pukovnijskoj zapovijedi.

⁴² Iz ove je rečenice razvidno da Stanko Henneberg surađuje ne samo u *Hrvatskom pravu*, što je poznato, nego i u *Hrvatskoj*.

Pismo br. 3

U Zagrebu 31. listopada 1895.⁴³

Dragi brate!

Evo ti se javljam iz krasnih prostorija kr. uzah sudbenog stola. Vence je valjda već više puta pisao kući, a mislim da se tata nije začudio, kad je ono čitao u "Hrv.", da su uapšeni dobili novoga druga – mene. Ako li pako vlada u kući kakova bojazan ali žalost radi moga tamnovanja, to predajem tebi u zadaću, da ih sve bodriš i da im dokažeš, da to tamnovanje nije niti najmanje sramotno, da baš neće strašnih posljedica imati i – kako ću sada pripoviedati – da nije baš teško i mukotrpno. Nas je sad u zatvoru 28, a razmješteni smo u 4 sobe. 2 sobe (u jednoj 5, a u drugoj 2) su na I. katu, Petrinjska ul. izgled u dvorište a druge 2 su prizemne, "izgled" na ulicu (ali ju nevidimo) a u jednoj ih je 10, a u drugoj 11. Među ovima sam i ja. Većinom su sami krasni mladenci (Jakša,⁴⁴ Fabrio,⁴⁵ mlađji Vidrić,⁴⁶ Divković⁴⁷ itd.) pa nam vrieme upravo ugodno prolazi. Kako smo još uvijek u iztražnom zatvoru (već 14 dana) to se obično pretresaju zakoni i paragrafi, a osim toga razpravlja se i o drugim znanstveno-literarnim pitanjima. Soba nam je upravo model tamnice, a sasma je slična onoj Zrinskoga i Frankopana. Život je unutra vrlo zanimiv. Dok primimo (švercung) koje novine, sve se skupi u klupko na strožacima,⁴⁸ a jedan čita na glas. Ne slažemo se sa Folnegovićem, gnjušamo se nad pisanjem magjarskih i naših služb. novina, smijemo se ludim zaključcima magj. i srbskih djaka itd. Iza toga čita svaki po koju knjigu /ja Zoline romane/ a onda malko zapjevamo /dakako piano/. U to počmu dolaziti i košare sa objedima, a kako je Vidrićeva vazda najobilnija, to mu se Fabrio odmah približi i nakloniv se, sladko reče "Ako se ne varam, gospodin Vidrić? A da, da krasan melšpajz!"⁴⁹ U obće zabave i šale dosta. Dr Jakopović je ishodio, da po danu imademo vrata otvorena i tako možemo slobodno na zahod. Te smo riešeni smrada, koga je prije razprostirala ogromna zajednička – kibla. Velik dio dana probavimo na dvorištu, gdje se drže gimnastičke vježbe i slične zabave. I sa pušenjem je dobro jer je sam predsjednik Rakodcaj⁵⁰ kazao tamničaru, neka na to ne gleda. Samo duhana manjka. Danas nas je posjetio dr. Tresić, pa nam je rekao, da u ponedjeljak izlazi "Hrvatsko pravo" u formatu "Agr. Tagblatt". Nadamo se sve do skora glavnoj razpravi, pa sudeć po dosadanjem držanju svih, pokazat će se i tamo složni i čvrsti. Mi dobivamo razne glasove o odmjerenu kazne, nu držimo, da ne će biti velika. Danas se nadam Venci, pošto je sada dozvoljeno strankam, da nas samo u četvrtak posjećuju.

⁴³ Pisano olovkom na papiru istrgnutom iz neke knjige.

⁴⁴ Franjo pl. Jakša.

⁴⁵ Ante Fabrio.

⁴⁶ Vladimir Vidrić.

⁴⁷ Ivan Divković.

⁴⁸ Slamaricama.

⁴⁹ Mehlspeise – tjestenina, kolač.

⁵⁰ Recte: Rakodczay.

Kako rekoh, gledaj kod kuće da eventualne nevoljice odstraniš, a ako nas odsude, to javi svakomu, da ćemo rado tu kaznu trpiti, držeći ju samo službenom potvorom, da smo učinili pošten i patriotičan čin. Kad izadjemo na slobodu, poštenije ćemo se moći svietu pokati [sic! pokazati] nego ona tri gnjusna puzavca što podpisaše izjave u "Nar. nov."⁵¹ Mama neka se ne žalosti, meni je sasna dobro – dobro spavam, dobro jedem, a hvala bogu – posvema sam zdrav. Nisam zatvoren radi sramotna čina, nego se ponosim djelom koga počinih s mojim drugovima, u vrućoj ljubavi napram dragoj nam Hrvatskoj. Razžalostila me je viest o smrti poštenoga i dobrog nam Duje Pavelića. Žao mi je za njim neizrecivo. Kako mi je nezgodno a i teško odavle proturati van listove, to te molim, da Ivi o ovom listu javiš. Ti meni pošalji list na Vencu /u dvi kuverte/ i javi mi, što je nova kod kuće. Nastoj da mi ne javljaš tužnih viestih. Zaključujem, ljubeći Vas i pozdravljajući najsrdačnije. Veselite se, kao što se veseli Vaš "zločinac"

Pepe

Živila Hrvatska. Bog i Hrvati!

[na gornjoj margini dopisano]

Srdačno te pozdravlja tvoj bivši učenik Geno Knežević. Zahvaljujuć ti se sto puta što si ga ti podučio i uputio o čistom hrvatskom patriotizmu. Potakni tamo misao o sakupljanju, za naše siromašne drugove.

Pismo br. 4

Zagreb, 18. 11. 895. /Uze kr. sudbenog stola/

Dragi brate!

Sznao si već po svojoj prilici iz novina kako je tekla naša razprava i što je glavno – kakva nam je kazna dosudjena. Ne znam jesi li čitao tok razprave u svim novinama, pa ti s toga mogu javiti, da ju je ponajvjernije prikazao "Obzor", premda su i njegovi stenografski izvještaji u mnogom i mnogom manjkavi. Mi smo s toga zaključili, da po službenom stenogramu (Pricinom i Salavarijevom)⁵² izdamo cielu stvar u posebnoj brošuri, u kojoj bi bila u kratko

⁵¹ Milan Megler i neidentificirani Bosanac (možda Stjepan rođen 1870. i od 1889./90. student Filozofskog fakulteta) su u sudnici javno izjavili da osuđuju prosvjed, zbog čega su ih optuženici počastili pogrdnim povicima zaradivši (33 optuženih) kaznu. Dvojcu se pridružio Marko Devčić, izjavom u *Narodnim novinama* od 22. X. 1895.

⁵² Dr. Ilija M. Prica i dr. Franjo Salavari sastavili su sudski zapisnik glavne rasprave, koji se razlikuje od "obzorovih" stenografskih izvještaja, koji su bili naklonjeniji optuženicima. Sudski zapisnik se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, fond Sudbeni stol u Zagrebu, Kz 14581/1091-95 iz 1895. g. V. B. JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić*, 46.

pisana čitava predigra i uzroci naših događaja, zatim sama razprava sa svim epizodama i intermezzima, te napokon bio bi dodan kratak i čim jedriji epilog.⁵³ Nadam se, da ćeš tu brošuru za kratko vrijeme moći dobiti. O samoj kazni mogu ti kazati ovo: Ja sam – kako ti je poznato – odsuđen na 3 mjeseca strogog zatvora. Kao ni svi drugi tako nisam ni ja uložio niti priziva niti žalbe ništovne. Priziva ne uložismo, jer bi značio, da se priznajemo krivima i da molimo milosti, a žalba ništovna bi se mogla produljiti – dok bi bila riješena – možda dulje, nego što će nam sam zatvor trajati. Mi dakle nastupamo svi kazne i to danas /18. o. mj./, nu po savjetu odvjetnikâ uložiti će naši roditelji, odnosno rođjaci i skrbnici žalbe ništovne. Za mene će dakle to morati učiniti tata, a pobliže o toj stvari javiti će Vam ili Vence ili ja sam. U zatvoru nam je sada mnogo bolje nego prije, gotovo nit ne osjećamo, da smo zatvoreni. Nadamo se, da ćemo moći i nadalje dobivati koštu iz vana a moliti ćemo sada i za slobodno primanje novina. Što se tiče naše budućnosti i ta je prilično osigurana, jer se je ovdje složio odbor, koji je osigurao za sedamdesetoricu naših – godišnjih 300 for. dok se ne izškoluju. Ja ću još razgovarati sa Vencom što bi bilo najbolje, da iza pretrpljene kazne radim. Neki naši idu u Moskvu, neki u Beč, Grac, Prag itd. Ja za sad pomišljam ponajviše na Prag.

Znat ćeš i to, da je mene branio dr. Franko Potočnjak. Što da ti o njemu pišem? Poštenjak nad poštenjacima! On ti je radi te razprave boravio u Zagrebu u hotelu tjedan dana na svoj trošak. Poslao nam je u zatvor jedan put 20 litara vina, na razpravi samoj bio je radi svoga govora kažnjen na 20 for. globe,⁵⁴ a iza svega toga – siromah dobio je brzopjav, da mu je starcu otcu u Novom – pala kap. On je odputovao odmah kući, ne znam je li mu otac umro. Nas kliente predao je dru Petračiću,⁵⁵ nu sad već ne ima s nami nikakova posla.

Kad se povratiti natrag, javiti ću Vam, da mu se tata u svoje ime zahvali.

Što se tiče duhana, to te molim, da mi ga pošalješ čim prije i to na Vencu, kamo i listove nadalje šalji. To bi bilo u kratko najglavnije što bi ti imao za sada pisati. Spremam se na počinak, pak ostale potankosti ostavljam za drugi put. Ja sam hvala Bogu zdrav i veseo a želim da i vi isto tako budete. Mi našu kaznu rado trpimo, tim radje, što znamo, da je mnogom i mnogom naša parnica došla kao šaka medju oči. Primite svi najsrdačniji pozdrav a ti napose od Gene Kneževića i od tvoga brata Pepe.

Pozdravi mi Müllera i Kuntića. Živili!

Odgovori skoro!

⁵³ V. *Hrvatski djaci pred sudom*

⁵⁴ Bio je kažnjen zbog tvrdnje da je formulacija "kažnjiv događaj", kojom je vladar u svom pismu banu od 16. X. okarakterizirao prosvjed, prejudicirala osudu. Naime, po nalogu vlasti, tekst pisma je kao oglas lijepljen po Zagrebu.

⁵⁵ Milan Petračić.

Pismo br. 5

[Zagreb, 22. 11. 1895.]

Dragi brate,⁵⁶

Jutros u 4 sata probudiše nas ko marvu. Ne rekoše nam ni rieči za što. Iza toga začusmo vani fijakere. Za kratko vrieme strpaše nas u njih i povezoše na kolodvor. Jasno nam je bilo da idemo u Lepoglavu. Ostaj mi stoga zdravo ti, Paulina⁵⁷ i Puba.⁵⁸ Piši kući. Knjige su ti ostale u zatvoru na polici, pitaj tamničara. S bogom, tvoj Pepe

Pismo br. 6

Belovar dne 23. 11. 895.

Dragi roditelji!

Jučer prispjesmo iznenada i - hvala bogu sretno u Belovar. Tomu se nismo nit iz daleka nadali, pa nas je tim više iznenadilo, kad nas na jednom u najsladjem snu oko 3/4 na 4 u jutro probudi glas tamničarskog nadstražara: "Ustanite!" Lampa je još na zidu gorila, onako saneni nismo imali pojma što će od nas. Još nas opomenu nadstražar neka se toplie obučemo, a na pitanja što to znači, kamo ćemo, odgovarao je da ne zna. Nu za čas zaštropotaše na ulici fijakeri i mi čusmo, da ulaze u dvorište uzâ. Sad smo bili stalni da će nas otpremiti nekamo iz Zagreba, a kako smo znali, da u 5 satih odlazi zagorski vlak, to smo stalno držali, da putujemo u Lepoglavu. Za par časaka strpaše nas u fijakere bez stvari i svega i krenusmo - pripravn i pjevajuć hrvatske pjesme na kolodvor - dakako sa stražarima. Čekali smo neko vrieme – dodje brzovlak sa Rieke, nadstražar kupi karte i za par časaka krenusmo prema Križevcu. Držali smo, da nas gone tamo, gdje da je liep zatvor kod kotarskog suda. Prevarismo se i ovaj put, jer vlak sa križevačkog kolodvora krenu dalje, a naš vagon /II: razreda/⁵⁹ koji je bio zadnji, ostade na mjestu. Tu nas pustiše van - na kavu i sad tek saznasmo, da idemo u Belovar. Na križevačkom kolodvoru sastao sam se sa poštenim mladočehom ingenieurom Šelom iz Vrbova, koji se je baš tad vraćao iz Češke sa sprovoda svoga otca. S njima sam već od prije poznat, te me je najljubavnije primio. Na razstanku turio mi je u žep 2 for. Napokon stigismo u Belovar, gdje nas je dočekaao gradski komisar, te nas odveo preko polja do

⁵⁶ Mali komadić papira, pisan olovkom, adresiran na: "Gosp. Henneberg, domobranski podintendant/Draškovićeve ul. 12.", dakle na brata Većeslava starijeg.

⁵⁷ Supruga Pepeova brata Većeslava starijeg.

⁵⁸ Sin Većeslava st., Većeslav ml., Pepeov nećak.

⁵⁹ Studenti nisu ni tako loše prošli što se prijevoza tiče jer su putovali 2. a ne trećim razredom. Možda je razlog tomu bio da se izbjegne njihov kontakt s brojnijim i manje elitnim putnicima 3. razreda.

sudbenog stola. Na našu radost doživismo ovdje ugodno iznenadjenje. Predsjednik sudbenog stola dočeka nas sa veseljem kao otac svoju djecu i pozdravi nas krasnim govorom. Izpričavao se je što nije još sve uređjeno onako kako je to bila njegova želja, jer da je tek sat prije našega dolazka primio brzoglav, da dolazimo k njemu. On da nam govori kao Hrvat Hrvatom, naš čin da nam nije oduzeo poštenja, a najvruća želja da mu je ta da nam vrijeme sužanjstva ne prodje u taman. Prema tomu će nam dati sve polakšice, a sobe će urediti, kako bude najbolje mogao. Tako u istinu i radi. Po dani smo cieli dan otvoreni. Imademo prekrasno, zračno i prostrano dvorište a šćemo po njemu kad nas je volja i koliko nam drago. Smješteni smo u 5 liepo uredjenih svjetlih soba, peć nam se dobro loži, a dobili smo posvema nove još nerabljene slamnice, plahte i biljce. On nam daje svoje knjige na porabu a često dodje k nama u dvorište, gdje onda zajedno šćemo i razgovaramo. Morate znati, da je to vrlo inteligentan i naobražen čovjek, doktor je prava, govori perfektno hrv., franc., talij., češki., njemački a ponešto engleski i poljski. Zove se Šišman Herrenheiser,⁶⁰ a bio je u isto doba sa Dr. Miletićem kandidat u Zagrebu za intendanta hrv. kazališta. U obće mi smo ovdje mnogo zadovoljniji nego u Zagrebu. Jedino nam manjkaju novine.

Ovo napisah sinoć 23. o. mj., a danas, pošto sam primio pismo od Vence nastavljam.

Žaobu ništovnu ne trebate ulagati, pošto su već neki odmah iza osude uložili, a uvaži li se njihova – što je sasvim nevjerojatno – to se ta proteže na sve sukrivce sudjene po istom šu.

Što se tiče računa bivše moje gazdarice u Zagrebu. To su ona 4 for. od stana odpadala kako znate – na mene, nu pošto nas još nisu vodili pilati drva, to nije bilo nikakve zaslužbe, pa ih za sada ne mogu smoći. Radi košte je došao dr. Ružić⁶¹ iz Zagreba za nama, pa je za sve pogodio kod nekakva Heinricha – kako sam kaže, tečnu i obilnu hranu. Za one, koji su siromašniji, plaćati se tu koštu odbor, koji je za nas ustrojen u Zagrebu. I ja sam se Ružiću predbježno prijavio, nu nisam još javio želim li da mi se plaća ciela košta ili samo neki dio /barem polovina/. Pričekao sam to radi toga, da popitam Vas što o tom mislite. Imade med nami najme takovih, koji nemaju nekoga svoga, pa ne znam bili se to slagalo...

Za račun kod Kašnerovih pišite njima jer su mi više puta u Zagrebu poslali štogod u zatvor, a jednom su mi dali oprati čitavo pranje. Osim toga su popravili zimski kaput, dali očistiti crno odjelo za razpravu i poslie razprave. Zahvalite im se što se toliko za mene u zatvoru brinuli. – Kukavom mom bra-

⁶⁰ O Herrenheiseru je i Stjepan Radić ostavio slično svjedočanstvo, tj. da im je obećao “kustodiju honestu” tj. časni pritvor, da je cijeli prvi kat preuređen u spavaonice, a velika sudbena dvorana u dvoranu za učenje. Nadalje, Herrenheiser je čak pribavio knjige iz knjižnice Odjela za pravosuđe u Zagrebu. Stjepan RADIĆ, “Moj politički životopis”, u: *Politički spisi, govori i dokumenti*, Zagreb 1995., 43.-44. Herrenheiser je kasnije bio sudac Stola sedmorice, a Isidor Kršnjavi spominje ga u memoarima 1905. godine kao protivnika N. Tomašića. Isidor KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, (prir. Ivan Krtalić), sv. I., Zagreb 1986., 375.

⁶¹ Ivan Ružić.

nitelju dru Potočnjaku je odmah iza razprave umro otac. On se je u obće – uz dra Ružića – najviše za nas žrtvovao a ja ne znam, kako da mu se dostojno zahvalim. I dr Ružić je čovjek da mu para treba tražiti. On nas pohadja kao svoju djecu, one brzojave u kojima smo javljali svojim, da smo nastupili kaznu, platio je on, a kad mu se za sve to zahvaljujemo, on odklanja i veli, da je to njegova dužnost.

A gdje su slavosrbi⁶² – Mazzura,⁶³ Derenčin⁶⁴... Nadzor nad našom hranom povjerio je zagrebački odbor ovdješnjem odvjetniku Rojcu⁶⁵ i njegovoj gospodji. Zanimanje za nas je ovdje veliko. Sakupljaju novce, plaćaju nam vino i pivu, a gospodjice nam šalju cvieća. Majke Zagrebčana su već bile ovdje, a naravno da to i nas veseli, jer one nikada ne dolaze bez municije.⁶⁶ Da, htio sam vam još reći o mojoj gazdarici, da je masno zaračunala ono loženje lanjske zime. Naložila mi je svega skupa 6 puta – pa 4 for! Ostalo je onako, kako je naznačila. I tako me evo na kraju moga lista. U kratko dakle, mi ne ćutimo nikakova zla, zdravi smo i veseli, a svi se nadamo, da nam naš zatvor neće biti od štete, dapače mislimo – a i naš g. predsjednik s nami – da će nam koristiti. Listove u kojima nema ništa osobita šaljite na moju adresu u Belovar, uze kr. sudb. stola, a ostale na g. satnika domobranskog Miroslava Frlana, g. Ivana Dörwalda, ravnatelja štedionice ili g. Antu Padjena, perovodju kod dra Rojca. Duhan na moju adresu. Pozdrav svima od svih i napose od Vašeg ljubećeg Vas sina

Pepe

Pismo br. 7

[Bjelovar 4. XII. 1895.]

Dragi brate!

Najviše me je obradovalo, kad si mi javio o divnom držanju tate i mame. Moram izkreno reći, da sam još u zagrebačkim uzama prvih dana bio vrlo zabrinut, da ih nebi viest o mom uapšenju porušila, da se nebi prestrašili ili možda u prvi mah držali, da je sramota po mene što sam zatvoren, nu hvala Bogu – već onaj tvoj prvi list razpršio je sve moje bojazni i ja sam bio prvi, koji sam

⁶² Zanimljivo je da Henneberg u praksi preuzima kovanicu Ante Starčevića “slavosrbi” koja je označavala “dvostruke robove”, tj. moralno iskvarene ljude, poglavito političare koji su uništili gospodujući duh hrvatskog naroda robujući tuđinu. Dakako, najgori “slavoserbi” bili su politički protivnici pravaša.

⁶³ Šime Mazzura.

⁶⁴ Marijan Derenčin.

⁶⁵ Milan Rojc, tada odvjetnik u Bjelovaru.

⁶⁶ Pepe ima izrazit smisao za humor, municija je dakako hrana, cigarete, novac i sl.

se mogao još onda žalostnim mojim drugovima Nezagrepčanima pohvaliti, da mi roditelji radi našega čina nisu raztuženi, nego da se njim upravo ponose. Vjeruj mi, da su oni tu viest primili sa istim veseljem kao i ja, a vidjelo se je, da im je ta viest podavala neke nade, da će i oni takove glasove od svojih kuća primiti. I tako smo ti jedno vrijeme željno očekivali list za listom, pa kad bi koji došao, bili smo nestrpljivi dok se pročita, da čujemo je li veseo ili žalostan. Na našu radost, svi su bili ponajviše veseli. Sad smo eto svi umireni.

Skoro čitavo vrijeme je uz nas na šetnji probavio otac mog čestitog prijatelja Višanina Jakše. Divan ti je to čovjek. Nisam vidio nikoga tko bi tolikim interesom pratio tok naše razprave i u obće svih dogodjaja u zatvoru i izvan zatvora kao on. Sve naše čine i čitavo naše ponašanje za razprave povladjivao je sa oduševljenjem, dapače kad je molio za dozvolu da posjeti sina, kazao je predsjedniku Rakodczayu:⁶⁷ “To nije bio sud i vi niste bili sudci, u Dalmaciji bili bi ovi mladići pušteni s mjesta na slobodu.” Osim toga nam je gospodar Niko svaki čas donasao cigarete i cigara i čitave škatule finih viških sardina i srdela. Još i sada boravi u Zagrebu, a svaki čas skoči - dakako ne praznih ruku - u Belovar. Što donese to je vlasništvo čitave naše sobe /br. 17/, koja je uredjena kao kakav mali salon. Šest kreveta /slamnica/ jedan tik drugoga na jednoj velikoj palači izpunjavaju čitavu jednu stranu. Imademo i jedan veliki stol za jelo pokrit sa “vikslajvandom”⁶⁸ a jedan opet manji pisači. Za sjedenje nam još služi jedna nespretna klupa, donešena od nekud iz vrta i 2 drvena stolca. U kutu je željezna okovana peć, koja izvrstno grije, a na zid objesili smo sliku majke božje, koju smo dobavili od jednog ovdješnjeg trgovca. Za umivanje imademo u sobi dva lavora. To je glavni namještaj naše sobe, a za ures služe joj još neke sitnice kao Fabrio, Knežević, Balaško,⁶⁹ Jakša i Bronzini.⁷⁰ Mi živimo kao braća, a naravno, da smo tako i one stvari /osim čarapa/ što ih od tebe primismo - bratski razdielili. Ona pošiljka je u najboljem redu stigla te ti svi najsrdačnije zahvaljujemo. Duhan se po malo sada puši, a onu kutiju flora čuvamo za božić. Vina nam ne trebaš slati, jer ga i onako nebi na jednom svega dobili, nego na obroke. Moraš najme znati, da je jedino u tom ovdje prilična strogost, inače smo u svemu slobodni. Ja dapače imadem i tamburicu kod sebe, a Frank⁷¹ i Maravić⁷² gusle, pak složimo katkada čitavi koncert. Uz to nas imade čitavi kvartet pjevača, pak učimo svaki dan po koju pjesmu iz sбирke “Kola”. Ja sam jučer naručio od Hühna neke risaće stvari, pa te molim kad primiš račun, da ga podmiriš. Bit će tri, četiri forinta. U jednom od sliedećih listova opisat ću ti točno naš život - od jutra do večeri - a sad ti samo još mogu kazati, da je Fabrio

⁶⁷ Aleksandar pl. Rakodczay bio je predsjednik Sudbenog stola u Zagrebu, koji je izrekao presudu studentima. Premda je kasnije bio i ban, Rakodczaya je uvijek u Hrvatskoj pratila zla reputacija sa suđenja studentima. Prema navodu S. Radića, njega su nakon izdržane kazne u rodnom mjestu posjetile Rakodczayeva punica i supruga, izrazivši žaljenje zbog zatvorske kazne. V. S. RADIĆ, “Moj politički životopis”, 44.

⁶⁸ “Wichsleinwand” tj. voštano platno.

⁶⁹ Đuro Balaško.

⁷⁰ Franjo Bronzini.

⁷¹ Vladimir ili Ivan Frank.

⁷² Zvonimir Maravić.

bio kum jednomu dietetu, koga je rodila u zatvoru neka kažnjenica. Jedino je u neprilici, što bi dao kumčetu za dar!? Htio je škatulu cigara, ali se je tek kasnije sjetio da ne puši. O drugim sgodicam drugi put.

Što se tiče plaćanja za koštu, to Vam ne mogu još ništa točno javiti, jer dr. Rojc vodi još uvijek pregovore, nu za koji dan doznat ću sve potanko.

Moram ti još iztaknuti, kako je moje dobre drugove tvoj list izkreno obrađovao. Oni te vrlo štiju, a Geno te ljubi kao brata.

Svi te najsrdačnije pozdravljaju. Svršit ću sada uz pozdrav i poljubac tati i mami. Pozdravi mi Kajicu, Müllera, Kuntića i sve ostale čestite Hrvate, koji se nas sjećaju i s nama slažu. Bog i Hrvati.

Ostaj zdravo, kao što je tvoj ljubeći te brat

Pepe

Belovar 4. XII. 895.

Pismo br. 8

Belovar 22. XII. 895.

Dragi roditelji!

Želim vam ponajprije sretne i zadovoljne božićne blagdane i novu godinu. Ja ću ove godine božićevati u krugu mojih prijatelja a u našem društvu biti će i g. predsjednik Herrenheiser. On najme želi, da badnju večer sprovedemo svi skupa u dvorani sudb. stola koja nam sada služi preko dana kao čitaonica. Na božić ćemo imati u istoj dvorani misu na kojoj će naš pjevački sbor odpjevati i nekoliko ckrvenih pjesama. Ako vam je moguće to mi pošaljite partiture od ovih pjesama: 1) «Luna sije», onu koja počima sa bassom (2) “Da te ljubim ti je znano...” Ova se nalazi na kraju jednih “Lavorika”, a posvećena je – ako se ne varam – Ipavcu od Nedveda ili obratno. 3. “Jurišićevu poputnicu” iz novih “Bisernica” i ako gdje nadjete Vilharovu “Sve sniva meni samu...” te Zajčev “Za dom mili svaki čas”. Uz to zamolite u moje ime g. Kuntića, da Vam napiše rieči od one njegove: “Doma moga luzi krasni”, a ako bude moguće pribilježite i note. U četvrtak je bio g. Kašner kod mene, te mi je donio bačvicu vina /13 lt./, tortu i paket duhana po f 1.10. Kazao mi je, da će me za koji dan Ive⁷³ posjetit. Inače ovdje ništa novoga. Predsjednik postupa s nama kao sa kolegama, a iz vana nas - koliko mogu – takodjer podpomažu. Od nekih obitelji nam šalju redovito čiste “košunelince” a često ih dolaze same gospodje preoblačiti. Evo Vam prilažem i moju fotografiju, a do skora ću Vam moći poslati i slike mojih drugova iz sobe br. 17. Oni vas svi srdačno pozdravljaju i čestitaju Vam blagdane i novu godinu!

⁷³ Josipov mlađi brat Ivan Pavao, zvan Ive.

Završavam uz hrvatski pozdrav čitavom božićnjem društvu a Vami sinovlji poljubac od Vašega ljubećeg Vas

Pepe

Oprostite na pismu! Ne vidim dobro jer se je već smrklo.

Pismo br. 9

U Belovaru 4. I. 896.

Dragi brate!

Primio sam nekidan pjesmaricu "Kola", a ne znam nije li u istom zamotu bio možda i kakav list za mene, a predsjednik ga možda zaplienio. Pošto je sudac Čiča otišao iz Bjelovara, to šaljite od sada sve stvari za mene na gosp. Gjuru Jakčina, mesara u Belovaru dodavši uvijek u listu neka preko gospodje Svobodinke meni preda. Onu zadnju tvoju pošiljku primio sam u redu i vrlo sam ti zahvalan za nju. Jučer smo primili od Breyera iz Križevaca 100 kom. trabucco cigara a za božić poslao je Bušljeta iz Gospića dva velika pršuta, a trgovac Rukavina iz Senja 50 lit. dobrog vina. Osim toga primio sam ja od Milovčića iz Stona u Dalmaciji čitav kovčeg kamenica /oštriga/ a danas dobivamo iz Bakra oko 60 lit. bakarske vodice. Osim toga čujemo, da je za novu godinu stiglo više brzobjavnih i pismenih čestitaka, ali da leže konfiscirane kod predsjednika.

U koliko se god s nami u nutri dosta blago postupa, to napram vanjskom svijetu u koliko se nas tiče – vlada silna strogost. Naročito se vrlo pazi na listove i pošiljke, koje dolaze preko predsjednika, premda se on uvijek hvali, da ih skoro nit ne pregledava. U obće, sve malo po malo opažamo u tom našem "dobrom" predsjedniku priličnu štrebersku liju.

Prošao je ovo prosinac i već je doba, da ti javim radi košte. Moguće ste već primili od zagrebačkog odbora kakovu obavijest, ali za svaki slučaj javljam ti, da čitava košta /kava, objed od tri jela i topla večera/ stoji 21 for. Ako niste ove svote do sada poslali na odbor ili na dra Rojca u Belovaru, to te molim, da ju pošaljete na g. Josipa Svobodu, kobasičara, Belovar, uz oznaku da je za moje jelo – za mjesec prosinac g. 1895. Za ono nekoliko dana do I. prosinca /čini mi se 8/ platio je za sve nas odbor, a naknadno ću ti javiti, da li to treba i koliko odboru povratiti.

Jučer sam primio list od Pauline iz Zagreba. Javlja mi da će me u četvrtak posjetiti, što će mi biti vrlo drago. Čitao sam jučer u "Hrv. pravu", da je umro Ante Pavelić. Bilo bi mi drago o tom događaju što god поблиže doznati.

Liepo smo proveli božićne blagdane a upravo prekrasno dočekali mlado ljeto. Dakako pod težkim lokotima tekla je izkrena bratska zabava. Mi u broju

17. imamo dva gosta i to Osmana Nuri⁷⁴ i dobroga Dalmatinca Fabrisa.⁷⁵ Kad je na budilici zazvonilo zvono nategnuto na 12 sati, ugasiše se svieće, mi se bratski izgrlismo i izljubismo, a kad se opet ukaza svjetlo, tad suzama u očima zapjevismo Liepa naša domovino...! Divno je to bilo mili moj Stanko, još divnije kad si uvjeren, da te okružuju pošteni prijatelji i tako gorljivi Hrvati, da im je svaki atom prožet najčišćom ljubavi za Hrvatsku i da će svakomu biti uzaludan posao, ako im pokuša tu ljubav izčupati iz grudih.

I tim evo završujem, šaljući tebi kao i tati i mami od tih mojih drugova srdačno pozdravlje, koje primite svi zdravi i veseli i od vašeg ljubećeg Vas

Pepe

Pozdravi mi Milera,⁷⁶ Kuntića, g. kapelana i ostale poštene Hrvate.

Pismo br. 10

U Belovaru 18. I. 896.

Dragi brate!

Primio sam jučer u redu duhan, list i u njemu 5 for., na čem ti liepa hvala. I prijašnje pošiljke sam primio u redu a u novcu bilo je dva puta po 10 for. Čiča je otišao u Pakrac, te će tamo stupiti u državnu službu, pošto mora imati kao odvjetnik godinu dana sudske prakse. Po novom zakonu morat će služiti kod suda 2 godine. Dobro je da ste poslali Mazzuri onih 7 fr. te ste se tako sad sasma riješili tog slavosrbskog odbora. Ne čudi se kad je Marn upotrebio onu visokoučenu advokatsku frazu, moraš najme znati, da su u prvo vrijeme bili počeli ovamo zaletati kojekakvi Marni, Mazzure i slični – tobože kao poslanici zagrebačkog odbora da uredi ovdje stvari sa koštom itd. Nu mi te ptičice već odavna poznamo, pa im se je sirotom dogodilo što se nisu ni sami nadali: pokazalo im se na fini način vrata. Ja i neki moji drugovi odbismo s toga svaku svezu s tim - inače užasno konfuznim odborom, te naše račune od tada uredjujemo sami direktno sa gdjom Svobodom, koja se je sinoć od srca nasmijala, kad sam joj pokazao, da je ona imala "tražbinu proti meni"! U zadnjem sam ti listu pisao, da za mjesec prosinac ravno na adresu g. Svobode pošalješ 21 for. toliko najme plaćamo za kavu, objed i večeru. Ti o tom u listu ništa ne spominješ, pa mi se čini kao da moga zadnjeg lista nisi ni primio. Molim te sada opet da te novce odmah pošalješ, a najmilije bi mi bilo, da to učiniš brzojavno. Nemojte možda za to misliti, da gdja Svobodinka traži ili sili za tu svotu, ali ja bi rado da čim prije platim za prošli mjesec, tim više što su to skroz i skroz dobri i pošteni ljudi. – Što se tiče moga budućeg života – da ti pravo kažem – nisam se još pravo

⁷⁴ Osman Nuri Hadžić.

⁷⁵ Dinko Fabris.

⁷⁶ Drugdje: Müllera.

odlučio. Pa to nije ni lahko kod mene. Najviše volje, a mislim i dara imadem za slikarstvo, ali tu mi priličnu zapreku čine moje oči. Nu držim, da to ne bi toliko smetalo, jer su mnogi i mnogi slikari bili vrlo kratkovidni, dapače kratkovidniji nego ja (Matejko, naš Tišov, Mašić itd.) Ako se dakle posvetim slikarstvu, onda mislim ovako: nekoliko mjesecih učit ću u Zagrebu kod Medovića /njega držim za boljega od Bukovca/. Tu bi se pripravio izradio nekoliko većih radnja za daljne nauke, te bih tada uz preporuke samoga Medovića i uz pomoć bečkoga odbora lahko mogao nastaviti u Beču ili Monakovu.⁷⁷ Kako se je u novije doba slikarstvo počelo liepo razvijati, mislim, da ne bih ni ja kao gotov slikar u Hrvatskoj suvišan bio. – Druga moja pomisao je bila, posvetit se glasbi, ali mislim, da mi za to polje manjka najtemeljitiije i najnuždniije predznanje, a sve iz nova početi – htjelo bi se previše vremena. – Što se tiče moga posjeta u Otočac i ja bih sam želio proboravit med Vami par dana, ali mi se čini, da bi to bilo skopčano sa odveć velikim troškovima. Ja izlazim u februaru (19.), a onda je još zima u najljepšem cvietu. U ostalom, o tom se još možemo razgovarat. Sutra – u nedjelju – naša četiri odoše na slobodu zlatnu, a ako Bog da zdravlje za mjesec dana i ja sa 12 mojih drugova tromjesečnjaka. Kako čujemo, Belovarčani se spremaju, da nas što ljepše dočekaju i odprate. – Zaboravih ti reći, da mi oni forintići dobro dodju, jer s njima poplatim dnevne sitnice, koje kod gdje Svobodinke na knjižicu uzimljem. Med ove spadaju marke, duhan /u nestašici tvoga/ jedan dio zajedničkog čaja, ruma i špirita, zatim kravata, krpanje hlača kod krojača itd. To sve ona plati, a ja njoj od tvojih novaca povratim. Dakle vidiš, da me tvoji prilozu preveć ne tište.

Tvoj pozdrav izručio sam mojim drugovima i oni ti ga srdačno odvrću. Od moje strane najsrdačnije pozdravi tatu i mamu, zatim Kajicu, Kuntića, Müllera, g. Švoba itd. a ti mi budi zdravo, kao što je

Tvoj

Pepe

Geno te špeciialno pozdravlja na dan boga bogojavljenja hrvatsko-pravoslavnoga!

Pismo br. 11

[Bjelovar, 8. veljače 1896.]

Dragi brate!

Odgovaram ti na tvoj zadnji list, ali ti moram reći, da sam se začudio, kad sam vidio da si ga ti pisao još 29. prošloga mjeseca, a ja sam ga te k primio pred 5 dana, premda mi gdja Svobodinka sve u redu donáša. Nu medjutim to je sad nuzgredno, pa predjimo odmah na stvar. Moram priznati, da me se

⁷⁷ Münchenu.

je tvoj list vrlo neugodno dojmio, tim neugodnije, kad sam već prije i sam na sve ono pomišljao. Nu budi uvjeren, da mi je prvih časova moga zatvora bilo sve to na umu i vazda sam promišljavao, što da učinim, a da ne budem na teret tati i mami ili bolje rekuć svima nama. Ti veliš u sviet! Da u sviet, to sam i sam bio odlučio kad nas još u Zagrebu bili obasuli milionima prekrasnih obećanja. Tu su ti svaki dan dolazile viesti u zatvor, kako su se ustrojili odbori, kako gospodje sabiru silne novce, a neki mogućnici, da su već dali po 10 i više hiljada forinti. Nami da je budućnost osigurana, a svaki od nas, da će biti poslan na nauke nekud izvan Zagreba i Hrvatske. I zbilja odbor se ustrojio i on plaća hranu za njih desetak, a kad se pita za putni trošak, za školarinu, za prvu pripomoć na slobodi, odgovor je – nemamo novaca. To se eto nedavno dogodilo našem drugu Bronziniju, koji – kao od majke rođen izašao na 23. proš. mj. na slobodu. On je kao brucoš – dobio samo ukor, pa došao u Zagreb, htio se je upisati odmah na sveučilište jer je imao za to još samo 2 dana vremena. Dakako, zamolio je odmah odbor, da mu dadu za školarinu – inače da gubi semestar. Ne trebam ti dalje duljiti – odbor se stao izvinjavati ovako i onako i on siromah bez hrane i odijela bio bi još i semestar izgubio, da ga mladi Maravić ne naputi na svog oca, koji mu je onda dao za školarinu. Mi znamo i otkud taj vjetar piri /jer se ne mjeri svakom jednakom mjerom/, nu odveć bih daleko zašao, kad bih ti sve to obširno opisivao. Dakle vidiš dragi Stanko – od odbora malo nade! Ne znam još kako je s bečkim.

Nu na stranu odbor. Kadno sam ti onomadne pisao, da kanim za neko vrijeme k Medoviću, to nisam mislio, da panem sasma vami na ledja. Ja vam dapače obećavam, da će moja prva briga biti kad izadjem na slobodu da si nadjem što izdašniju zaslužbu. Ja ću se uspregnuti od svega, što bi mi moglo nametnuti nepotrebnih troškova, da za mene čim manje trošite, ako bude moguće, dapače – a što je moja najvruća želja, da si sam sve potreboće podmirujem. Bude li kod Medovića sve išlo onako kako se nadam, to ću se kod njega samo pripravititi, sabrati nešto materiala i uz glavne poduke u slikarstvu crpsti više izkustva, a tada svim tim obskrbljen potražiti podporu, kad se već mora – u rodoljuba i poći dalje – u sviet.

I o tvom drugom predlogu sam već više puta razmišljao, a često smo o tom i razgovarali i svi su sporazumni u tomu, da nam treba dobroga šaljivoga lista, da bi se taj list – dobro uređivan, izvrsno izplaćivao, da bi imao dosta predplatnika i dobrih suradnika itd. I svi su vazda govorili, da bi se ja toga morao sasma poprimiti – ali što ćeš? Kako i sam razabireš iz polemika “Hrv. pr.” i “Hrv. dom.”⁷⁸ ne ima nade skorom izmirenju, a što je još gore i što nas ovdje najviše žalosti to je crna viest, koja nam stiže iz Zagreba – bolest našega Staroga⁷⁹ – i Bog zna dok ti ovo pišem, nije li jadnik podlegao toj bolesti. O šaljivom listu pisat ću ti još i Zagreba, dok razvidim tamo poblizhe kako stvari stoje. Vidjet ćemo ima li nade ili ne. A sad evo još zadnjih računa belovarskih, pa te molim, da ih po malo urediš. Za prošli mjesec iznaša košta kao i prije

⁷⁸ Hrvatska domovina.

⁷⁹ Ante Starčević.

21 f. ja sam imao od prije kako sam ti već pisao oko 2 for. moga računa, koga podmirujem od tvojih priloga. Osim toga otpada na mene t. zv. sobnoga računa od početka zatvora do sada 13 f 75 nč. Tu su uračunane potreboće sobe kao sveće, biks,⁸⁰ kefe, papir, stalak za lavor itd. te proslave božića, nove godine naše i Genine i odlazak našeg sustanara Bronzina. Malo doduše izgleda previše, ali se kroz tri mjeseca skupi. To je eto moj račun do sada, pak te molim, da sve skupa pošalješ na gdju Svobodinu, jer je sve preko nje naručivano /na knjižicu/. Za ovaj mjesec što sam još u zatvoru do 19. ne trebate sada platiti, jer sam ja već s njom govorio, da će dobiti kasnije. Iznašat će oko $19 \times 0.70 = 13.30$ f. Teško mi je nabrajati, ali još moram nešto, a to je putni trošak. Molim te gledaj da mi nekoliko dana prije odlaska stigne, a iznaša za III. r. 1.50 f. To je sve što sam ti o novčanim stvarima imao javiti.

Još te jednom molim, gledaj to urediti, a ja ću već nastojati, da to po mogućnosti uzvratim. U ostalom moraš znati, da mi ovdje ne trošimo ništa bez potrebe, a najbolji dokaz ti je to, što ne uzimljem ni za objed ni za večeru vina nit pive, a možeš li misliti da mi baš nije najugodnije kibicirati, kad drugi piju. Tješim se jedino tim, što se Geno podpuno slaže s mojim načinom života. Razumjet ćeš me. Da, Svobodinka je primila onaj 21 for. Marici nisam čestitao, jer mi je prekasno stigao tvoj list, ali ću joj sada pisati malo obširniji list. Ona meni nije još do sada pisala. Za Ivu mi je pisao Vence i - Lujo! Inače ništa novoga. Ovo je možda zadnji list, što ti ga pišem iz Belovara, pa primi stoga ponajprije od mojih drugova izkreni pozdrav a ti mi pozdravi tatu i mamu, Kajicu, pa Müllera i Kuntića i ostale prijatelje. O mom putu u Otočac još se nisam odlučio, a odlučim li se za ili proti javit ću ti odmah kartom. Pojmit ćeš, da mi je teško poč med kojekakve Čudiće, Juriće itd. Oprosti na pismu, gusta je tinta. Pozdravlja te i ljubi Tvoj

Pepe

Belovar 8. II. 896.

Pismo br. 12

[Bjelovar, 14. II. 1896.]

Dragi brate!

Naši listovi su se po svoj prilici križali na putu, pa se nadam, da si i ti moj list primio, kao što sam ja tvoj sa onim prilogom. Liepa ti hvala! Ja sam ono odmah uručio gdji Svobodinki, te sam tako na račun odplatio 10 for. Ostalo ostaje onako, kako sam ti naznačio. Jednu stvar sam ti zaboravio svaki put pisati, a to je radi moga vojničtva. Mi, koji smo stavni obveznici u zatvoru, prijavljeni smo svi preko predsjedništva kod poglavarstva (u Belovaru), te tako preostaje samo, da do konca ovoga mjeseca predamo molbenice. Spisi ostaju

⁸⁰ Viks, tj. Waichse, laštilo.

kao i prije, samo mjesto dekanatske svjedočbe, treba ovaj put čini mi se svjedočba občinskog poglavarstva. Osim ove – sve lanjsko biti će valjda kod kotara ili kod zagrebačkog magistrata. Nu kako sam ono lani od kotara dobio, mislim, da će se i ove godine tamo nalaziti. Moli dakle tatu neka to potraži, a ako tamo ne nadje, dat će mu oni za stalno naputke, kamo da se obrati. Neka cielu stvar malo požuri. Ja mislim, da ne ima više straha, da bi me uzelo, jer su zadnji put na stavnji samo pročitali onu opazku iz špitala radi očiju, pa su me odmah odпусти. Možete u molbi navesti, da ću se staviti u Otočcu. Budem li u to doba gdje drugdje /to će biti negdje u junu/ tad ću lahko zamoliti da mi se dozvoli tamo se staviti.

Mi ćemo dakle po svoj prilici izaći iz zatvora u redovno vrieme t.j. 19. o.mj. u 8 sati u jutro. Belovarski građani nam priredjuju doček i isti dan o podne banket kod Svobode, a kako čujemo, sabrali su već i priličnu svotu novaca. Koliko doznajem od programa – ako ga ne zapriče – taj će se svršiti ovako. U 8 sati kad izadjemo dočekati će nas pred sgradom sudb. stola nekoliko gradjana, koji će nas onda odpratiti do kavane na ručak. Iza toga bi razgledali Belovar, a onda u kočijam provezli bi se malo bližom okolicom belovarskom. Oko 10 sati u jednoj restauraciji doručak i piva, a za tim objed (banket) kod Svobode. Tu da će biti prisutno kakovih 50-60 gradjana. Kod banketa bi ostali do odlazka vlaka (u 3 sata po podne), a tad bi opet u kočijam pošli na kolodvor. Na kolodvoru će nas valjda dočekati gospodjice, a osim njih čeka već tamo – za razstanak bačvica pive. Tu ćemo se pozdraviti – zadnji s Bogom – treći put zvoni – mi u kupe – a u nutri već sjedi 13 policičnih boca vina, koje nam za put poklanja gosp. Pećar. U Križevcu po svoj prilici opet doček. Toliko sam saznao o tom dočeku, a kasnije ću ti ga opisati kakav je u istinu bio. A sada, dragi brate – zaključujem ovaj moj sbilja zadnji list iz Belovara. Prošlo je hvala Bogu i to. Zdrav sam i čili, molim Boga, da i Vas u zdravlju i snazi uzdrži, pa se ufam, da ću dobrom voljom i marjživim radom olakšati jade života i Vam i sebi. Pozdravi mi dragog tatu i mamu, Kajicu i sve ostale, koji su se mene sjećali za moga boravka u “mrtvom domu”. Tebi hvala i bratski pozdrav od tvoga ljubećeg te

Pepe

Uz Genu srdačan ti pozdrav od svih drugova!

Belovar 14. II. 896.

Pismo br. 13

Zagreb 8./IV. 896.

Dragi brate!

Primio sam tvoj list i evo sam hvala Bogu u stanju, da ti sada više toga javim.

Prvo što se tiče mene i moje budućnosti. Nastojanjem g. Jakoba Franka⁸¹ a uz njega i dra⁸² te njegovog sina Vladimira /Hadesa/ pošlo mi je za rukom da stupim u atelier g. Bukovca. Prvi put me je k njemu odveo Vladimir, a već prije mu je za mene govorio njegov /Bukovčev/ u Zagrebu najbolji prijatelj Kobi Frank.

Bukovac me je vrlo liepo primio, a izmedju inoga rekao mi je od prilike i ovo: "Ja ću vas jako rado u svemu podučiti što vam za slikarstvo treba. Kazat ću Vam sve što i kako najbolje znadem. Ja ću van riet: ja sam u tim stvarim sasvim iskren, pa kao budete imali dara /do tada još nije bio vidio mojih skicenbuha/⁸³ biti ću najveseliji, ako postanete savršen umjetnik, ako li pak ne pokažete dara, è onda ću vam prijateljski savjetovat, da se toga okanite. Budete li napredovali, ja vam neću zaviditi, jer znate, ja vam nisam ko neki drugi ili kao Kršnjavi. Ja znam, da ste pošten mladić, a budite uvjereni, da nikog nebi k sebi uzeo, jer ja najvolim kad sam sam u atelieru, ali za vas sam čuo /mislio je Belovar/, pa ću vam od srca sve učiniti, što god mi bude moguće. Meni će biti najveća plaća za to, ako jedan put budete mogli koristiti narodu i domovini. Za sada ću vam moći tri put na tjedan davati upute i podučavati Vas, a to će vam za prve početke biti dosta, ali za to radite čvrsto, jer vidite, boga mi i ja evo radim od jutra do mraka. Dakako, ne mislite da ćete postati odmah umjetnik ili raditi onakve stvari /pokazao je svoje slike/, ali će i to za kratko vrieme doći. Možeš si misliti, da me je takav doček razveselio i ja sam mu najljepše na njegovoj dobroti zahvalio.

Tak sam mu rekao donesti moje radnje, rekao mu, da znadem i sam da su još kud-kamo nesavršene i nedotjerane, ali neka bar pojam o mom znanju i eventualno o talentu. On je na to pristao i još me zamolio, da mu ih donesem. Danas odoh u 9 sati do podne sa knjigama opet do njega. Opet me primi najprijaznije i stade pregledavati slike. Za mamu je pitao je li po naravi risana, a kad sam rekao da jest, pohvalio je radnju a kad je sve pregledao rekao mi je od prilike ovo: "Vi imate liep talent ali čujte što ću vam riet: kod ovoga ne smijete i ne možete ostati, jer da se ubijete – ne možete dalje. Ja vidim, da sve dobro shvatate, da imate dobro oko, da točno opažate raznijeh pojedinostih ali sad je na meni, da vas naučim, kako ćete dati vašim slikam život i micanje. Vi ćete dakle najprvo početi ovako: na to mi je pokazao neke primjerke i slike jedne gospodjice, koja takodjer kod njega radi, rekao je, da će to kako opaža kod mene brzo ići i da ćemo za kratko vrieme početi raditi sa bojam. Za sada neka idem u muzej, pak neka oštrim crtama rišem tamo pojedine dijelove grčkih i rimskih kipova, a on će mi za to pribaviti dozvolu od ravnatelja muzeja. Kad što narišem, neka donesem njemu, da mi pogriške izpravi i u svemu me poduči. Na to smo se još liepo o koječem razgovarali. Pripoviedao mi je o svom životu, o gladovanju, pokazivao mi slike svoje itd. Opet sam mu se zahvalio, a on je dodao, da nemam na čemu, da on to od srca rado čini.

⁸¹ Brat Josipa Franka.

⁸² Josipa Franka.

⁸³ Skizzenbuch tj. blok za crtanje.

Sutra ću već poći u muzej i odmah prve stvari izraditi. Nadam se da će biti zadovoljan, a onda ćemo u ime božje dalje. Nadam se, da će biti blagoslova, a sve me to izvanredno veseli, te nikad nisam ćutio veće volje za rad, nego što ju sad ćutim. Početak je sretan – Bože daj da podje tako dalje...

A sad dalje. Ja sam spreman, da dodjem u Otočac, na stavnju, tim više, što mi se pruža prilika, da za badava putujem. Evo kako! “Hrv. pravu” još bi trebalo predplatnika, da nam liepo procvate. Stvar naša doduše svakim danom to ljepše napreduje, ali još treba žrtava. Nadalje se ide za tim, da se u Otočcu uredi kakav čisti klubić ili klub, te da se dade izjava, koja bi i onoj gospičkoj malo zapaprila. Ti o našim stvarima u «Pravu» već dugo ništa ne javljaš, pak ne znamo kako tamo stvari stoje. Ja bi dakle uz put o svemu tomu se s tobom a i s drugim ljudima porazgovorio i učinio koliko se dade. U tu svrhu mi Frank daje 40 for. za put, a ako bude potrebno i više. Danas po podne sam bio kod njega i o svemu se obširno s njim porazgovorio. Molim te s toga, prije nego krenem na put, ili bolje rekuć odmah mi javi, kako sada stoje stvari u Otočcu, Gospiću i Brinju, jer bi ta mjesta spadala u djelokrug moje ekspedicije. Ja bih odavle pošao oko 15. /moguće još 13./ te bi se onda ustavio do stavnje, za koju mi javi točno kad je /čini mi se 30./ Moguće je, da će i Geno Knežević onda ići u Gospić na stavnju, pak mi javi i za gospičku kad će se obdržavati. Molim te učini to bezodvlačno. “Domovinaši” kako se čini gube svakim danom terain, a u subotu izlazi i izjava svih zagrebačkih gradskih zastupnika pravaša /osim Jakč.⁸⁴ i Foln.⁸⁵/ u “Hrv. pravu” - za čiste. Jakčin je izstupio iz gradskog kluba i položio predsjedničku čast.

Toliko u brzini o našoj stvari. Ja sam se od Vence preselio u Gunduliće-vu ul. br. 25 prvi kat i to - gledaj sudbine! – gdji udovi pokojnog saborskog predsjednika Mirka Horvata. A lani kod Vukotinovičke! Budem li tako dalje avanzirao – a umre li g. bolestnik – to bi mogao do godine stanovati kod gdje udove __nice!⁸⁶

Za ovaj mjesec sam stan platio od imendanskih novaca, za koje tati naj-ljepša hvala. Dužan sam Venci za popravak cipela /1.50/, što ću od Lojzeka posuditi.

Eto noći, pak završujem pozdravljajuć Vas sve najserdačnije. Mnogo toga još u vidjenju, a za sada s Bogom, tvoj ljubeći

te Pepe

Oprosti pogrješkam!

⁸⁴ Đuro Jakčin.

⁸⁵ Fran Folnegović.

⁸⁶ Misli banice, tj. da ako umre Khuen.

Pismo br. 14

[Zagreb, lipanj, nakon 16., 1896.]

Dragi brate!

Valjda će ti biti poznato, kako nas ono prije 8 o. mj. osudiše “mir niks, Dir niks”⁸⁷ na izgon iz Zagreba za neizvjesno vrieme. Skoro sam se stvorio za 24 sata u Otočcu, gdje bih se uz obaveznu putovnicu morao osobno prijaviti slav. obč. poglavarstvu. Medjutim mi je g. dr. Frank tu stvar uredio i tako me evo – prem još samo kratko vrieme – i danas u Zagrebu. Prilažem ti list, koga sam danas dobio iz Beča,⁸⁸ iz koga ćeš razabrati, što je glavna cielj moje pisanije. 21. ili 22. o. mj. krećem i ja k mojoj četi u Beč, koja je još tamo, a ne već na putu kako su javile novine. Treba mi dakle: I. i najnuždnije putnica za inozemstvo, II. mala pripomoć od Vas za putni trošak i III. eventualno si dati kod Arnsteina napraviti surku. Ovo će možda odpasti, jer se nadam, da ću od koga “galaša” posuditi ovdje.

Ad I. Molim te kaži tati neka mi “odmah” gleda pribaviti putnicu u kojoj se treba posebno naznačiti, da idem u Rusiju; neka bude za sve evropske zemlje. Molim te samo – dakako i tatu još više, da mi to učini odmah. Meni se čini, da to daje kotar, tata će već znati.

Ako mi ne budeš mogao poslati do 21. o. mjeseca, onda šalji u Beč na adresu Ive Gregurevića stud. med. Beč IX. Höfergasse No 5 III/15.

Ad II. Po volji, odstraniv možebitno krivo shvaćanje i odveć sitno tumačenje značenja ove rieči.

Ad III. surku ću možda dobiti već ponešenu za manju cienu. Ovo je u ostalom najmanje važno.

Jeli mama dobila kose? Čim sam dobio ono Ivino pismo išla je gdja Kašner vlasuljaru Simonettiu nu nije tamo ništa čestita mogla dobiti, a osim toga ni jedna vlasulja nije bila izpod 8 for. Stoga dala jednu načiniti kod kazališnog frizera Majera, komu je platila 6 for. To je ona koju smo mami poslali. Treba li Ive još šešir. Kod Mišića ne ima slamnatih Jägerhuta,⁸⁹ možda bi bila dobra koja druga forma. Na 8. o. mj. sam bio u Novom marofu, s toga te nisam mogao niti izviestiti o skupštini kako si mi brzojavio. Završujem brzo, da dospije još danas na poštu uz pozdrav svima.

Vaš Pepe

[na margini dopisano] Pozdrav od suprugah Kašner

⁸⁷ Ni kriv ni dužan.

⁸⁸ Pismo od Tamburaškog zbora hrvatskih akademičara u Beču, datirano na ćirilici i s dvostrukom ali pogešnom datacijom, naime piše 29 (16.) jula, umjesto 16./29. juna.

⁸⁹ Lovačkih šešira.

Pismo br. 15

[Beč, 23. VI. 1896.]

Dragi brate!

Sve sam u redu primio što ste mi u Zagreb poslali a baš mi je dobro došlo, jer sam drugi dan t.j. 21. o. mj. morao već na put pošto su mi iz Beča poslali takovu popustnu kartu za željeznicu, kojoj je vrijednost prestajala upravo na 22. o. mj. Što si ono napisao u listu, da si mi poslao 34 for. a ne kako si krivo naznačio 30 to ti moram reći da ne znam gdje si ti to naznačio. Ja sam najme primio 40 for. a na kuponu je uz Ivin podpis bilo točno naznačeno.

Ovamo sam prispio 22. do podne, a nastanio sam se kod prijatelja Horvata⁹⁰ i Webera⁹¹ u VIII. Schlösselgasse No 16, III Stock., Thür 19. Za stanovanje platit ću neku odštetu od pet-šest for. Isto sam s njima kod Grgurevićeve gazdarice u privatnoj, dobroj košti, za koju plaćam na dan 75 nč,⁹² a sastoji se u podne: jedan dan juha, gov. sa varivom i tjestenina; drugi dan juha i pečenka sa obilnom kakvom primjesom; za večeru uvijek toplo mesno jelo i 1/2 litre pive. Danas sam platio koštu do prvoga, što je izneslo f. 6.75. Put me je stajao nešto preko 7 for. Budem li potreban još male pomoći, učinit ću kako si mi pisao.

Mi ti krećemo izmedju 10. i 15. budućeg mj. ponajprije na djački sastanak u Osiek, kamo su nas uz vrlo povoljne uvjete pozvali. Plaćaju nam put tamo i natrag i čitavu obskrbu, a osim toga nam garantiraju za uspjeh jednoga koncerta, koga ćemo tamo prirediti. Tom prilikom obać ćemo koncertirajuć i Djakovo, Novu Gradišku, Brod, Požegu te Vinkovce, gdje ćemo si - nadamo se zaslužiti i čitavi putni trošak za Rusiju. U Varšavi se nadamo biti oko 25. bud. mj. Iz Petrograda nam je brzojavio Heruc⁹³ da nam je osigurao za koncerat najljepši lokal u Petrogradu. Ja sam sa čitavim sborom vrlo zadovoljan, pak se nadam, da ćemo liepo uspjeti.

Molim te, ako se može u Otočcu dobiti liepa nizka dalmatinska crvena kapica i to ako je moguće sa dugačkim resama – nabavi ju i pošalji mi ovamo. Inače za sad ništa nova. Moji drugovi ti zahvaljuju na pozdravu, koga primite ujedno i svi skupa i od

Pepe

Beč 23. VI. 896.

⁹⁰ Aleksandar Horvat.

⁹¹ Adolf Weber.

⁹² Novčića.

⁹³ Krunoslav Jurjević Heruc. Heruc je zanimljiva ličnost. Kao pravaš i žestoki protivnik Khue-na, morao je još 1885. emigrirati u Bugarsku, gdje je član tajnog komiteta za sjedinjenje s Rumeljom, te dragovoljac u bugarsko-srpskom ratu. Zbog političkih razloga mora 1886. emigrirati u Rusiju, gdje djeluje kao publicist, prevoditelj i knjižar. Slavenofilski orijentirani Heruc i dalje održava kontakte s domovinom te surađuje u *Slobodi*, *Hrvatskoj* i *Hrvatskom pravu*. HBL, sv. V.

Pismo br. 16

[Beč, 1. VII. 1896.]

Dragi brate!

Primio sam danas brzojavno 30 f. za koje vam hvala. Taj novac mi je trebao za kauciju, koja se ulaže u našu putnu blagajnu, te koja iznaša 30 f. od osobe. Ova se kaucija na svršetku putovanja dakako svakomu povraća. Jučer sam platio za stanovanje od 22. prošloga do 14. o. mj. i za mlieko u jutro ukupno 5 f. 15 nč što mislim, da nije previše. Tih f 5.15 i što sam danas platio za koštu od 1.-14. o. mj. = f 10.50 imao sam još od one svote, koju sam ponio iz Zagreba. Ako dobijem surku iz Zagreba od Gene Kneževića, a ne budem ju morao dati ovdje praviti kao moji drugovi, onda Vas više neću za ništa bantovati. Ne dobijem li surke, to ću morat činit kao i ostali. Pogodili su se najme kod Tillera ovako: surka stoji 35 for. Ne mora se odmah platiti, nego se položi samo Angabe od 12 for. Drugi rok za izplatu je u mjesecu oktobru, a treći i zadnji u decembru. Iza ovoga nadam se ne bi Vam puna dva mjeseca po svoj prilici i više s nikakvom novčanom molbom dosadjivao.

Mi putujemo iz Beča 14. o. mj. večernjim vlakom u Osiek. Tamo ćemo sudjelovati i tamburati na djačkom kongresu, a zatim krećemo u još neka mjesta Slavonije /Vukovar, Vinkovci, Djakovo, Brod i Novagradiška/, da si tamo koncertiranjem pribavimo nešto novca za put u Rusiju. To šlavonsko putovanje traje do 24. o. mj. koga dana krećemo preko Osieka i Beča direktno u Varšavu. Iz Rusije dobivamo tako povoljnih viesti, da se možemo nadati sigurnom uspjehu. Ja ću ti se međjutim po mogućnosti iz svakog mjesta čim obširnije javljati. Na našem putovanju posjetit ćemo po svoj prilici i grofa Tolstoja, što će dakako biti jedan od najinteresantnijih događaja na našem putu. Zamolio bih te još dragi Stanko za malo bosanca i to ako ti je moguće jedan paket po 55 a jedan po f 1.10. Nestalo mi ga je po svema, a zipiener mi ne prija. Inače ti ne znam ništa novoga. Do koji dan svirat ćemo pred žurnalistima – suradnicima ruskih i francuzskih novina, da stečemo što više reklame. Molim te reci tati, ako imade partiture od Brožove mazurke “Milica” i polke “Perka”, neka mi ih uz povrat čim prije pošalje. Adresu znaš, najbolje: Dr Ivo Grgurević, Wien I. Universität ili Wien IX. Höfergasse No 5 III/15.

Pozdravi mi tatu, mamu, Ivu, Kajicu, Müllera, Kuntića, Švoba itd.

i ostaj mi zdravo

Beč 1. VII. 896 Tvoj

Pepe

Br. 17.

[Dopisnica] Trzebinia 21./9⁹⁴ [sic! 9./21.] VII. 896.

Dragi brate!

Danas smo sretno i veselo prispjeli u galičko mjesto Trzebiniu, gdje moramo 2 sata čekati na vlak, koji nas vozi dalje do granice ruskoga grada. Do granice imademo se odavle voziti još 2 sata. Iz Beča smo pošli jučer po podne u 7 sati 5 m., vozili smo se cielu noć, a u Varšavu dolazimo danas po podne odnosno na večer oko 9-10 satih. Bit će ti možda već poznato iz novina da smo u Vukovaru i Osieku priredili koncerte. Oba su krasno uspjela, a vukovarski osobito materijalno. Vukovarci su se svojim dočekom i krasnim susretanjem spram nas upravo divno poneli, čega je svega u Osieku radi poznatih neprilika a uslied toga i smetnje prilično manjkalo. Zdravstvujte mi svi dok se opet iza granice javim. Vaš Pepe

Br. 18

[Razglednica⁹⁵] Petrograd, 16./28. VII. 896⁹⁶

Dragi brate!

Već smo danas treći dan ovdje, ali oprostite, da ti nisam prije javio. Imademo faktično toliko posla da čovjek ne dospije nit par riečih napisati. Koncerte dajemo u ljetnom kazalištu "Aquarium", vrlo finom, ali od našeg stana dosta dalekom. Stanujemo naime na Nevskom prošpektu u liepim sobama. Prvi koncert bio prekjucher krasno uspio. Danas drugi. Moguće da ostanemo ovdje još 10ak dana. Za sada svima pozdrav od Vašeg Pepe

[U gornjem rubu dopisano] Poblize u listu, sutra smo slobodni.

⁹⁴ Znakovito je da čim je došao do austro-ugarske granice, Josip još na njezinu teritoriju u Galiciji počinje koristiti dvostruku dataciju po gregorijanskom i julijanskom kalendaru. U pisanju datacije nije dosljedan, pa ponekad prvo navodi datum po gregorijanskom, a ponekad po julijanskom kalendaru.

⁹⁵ S prikazom Nevskog prospekta i spomenika Petru Velikom.

⁹⁶ U adresi je Josip "Austro-Ugarska" napisao i na ćirilici, što je u pravilu činio i na ostalim dopisnicama.

Br. 19

[Dopisnica] Kroneštat⁹⁷ [ćirilicom] 25.VII./6.VIII. 896

Dragi brate!

Obećao sam ti doduše podulji list, ali vjeruj do danas ne mogoh izpuniti obećanja. Nadam se, da si primio moje prve dopisnice, a čim ulovim malo više vremena eto i pisma. Sutra šaljem Martinu Lovr.[enčeviću] ovdašnje novine sa recenzijam o našem koncertu za "Hrv. pr." a i tebi ću poslati od svega jedan broj. Moram se žuriti na parobrod za Petrograd kamo se vraćamo sa današnjeg izleta. Sutra u Petrogradu zadnji koncert, u subotu putujemo u Nižnji.

Pozdrav svima od Vašeg

Pepe

Pismo br. 20

Moskva 15./27. VIII 896.

Dragi brate!

Evo ulovih malo vremena, da ti se malo obširnije javim, premda ću ti glavne stvari, kao i druge potankosti moći tek ustmeno pripoviedati.

Osobitih kakovih utiska – bar do sada – o Rusiji, kod mene ne ima. Kako ćeš molim te, kad ti svaki petstoti, pa i najinteligentniji čovjek tek nešto, nešto ima pojma o Hrvatima. Recenzenti prvih petrogradskih listova čudili su se kad smo im govorili, da u Dalmaciji živu Hrvati, a naše autonomije nisu mogli dugo pojmiti. Hrvatsko sveučilište, hrvatski sabor, u obće hrvatska "kraljevina" - ma ni pojma. Kad smo im sve to protumačili priznavali su nam sami, da se stide, kako malo o Slavenima, a napose o nama Hrvatima znadu. Divili su se našem poznavanju ruskih književnika i umjetnika, a osobito im je imponiralo, što mi bez ikakove škole gotovo sasvim ruski razumijemo a uz to i prilično dobro govorimo. Meni je n. pr. kritičar "Novoga vremena" kazao, da govorim "odlično" [ćirilicom] ruski.

U svemu smo se do sada Rusima svidjeli, a nadam se i do kraja našeg putovanja nećemo pokvariti dobra glasa, koga si ovdje i u najprvim aristokratskim i glasbenim krugovima stekosmo. U Petrogradu n. pr. pozvao nas je general Komarov⁹⁸ iza jednog koncerta na razkošnu večeru u prvom petrogradskom

⁹⁷ Poštanski pečat je iz S. Peterburga.

⁹⁸ Visarion Visarionovič Komarov, pukovnik i publicist, zalagao se za sveslavensku suradnju, organizirao je dobrovoljce za pomoć Srbiji u ratu protiv Turske, a kasnije je nazočio proslavi 100. obljetnice rođenja F. Palackog i Prvom kongresu slavenskih novinara u Pragu 1898. godine. V. Damir AGIČIĆ, *Hrvatsko-češki odnosi na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće*, Zagreb 2000., 89.-90. i 96.-97.

lokalu "Palkin",⁹⁹ koji je odprilike isto što i bečki Sacher. Kad smo stupili u prekrasnu omanju dvoranicu, dočeka nas je sam general i 5-6 odličnih pozvani-ka. Pozdravio nas na pol ruski – na pol hrvatski /on je živio 2 god. u Beogradu/ kao Hrvate i mile goste. U pokrajnoj sobici bio je priredjen "buffet" kod kog se prije večere mora jesti i piti i to kojekakvi kavijara, konzerviranih riba, raznih vrstih šunke, filjanih pečenih paradajzla itd. onda prekrasnih 10-15 vrstnih ruskih rakija, dakako, uz obligatnu izvrstnu rusku "votku". Kad si se u "buffetu" već do grla najeo /na što te sile silno uljudno i gostoljubivo domaćin Komarov i ostali Rusi/ tad se istom ide k prostrtom stolu, nakićenu silnim butiljkam pravoga "kabetinca" i mirisne "madeire". Kad smo sjeli k "pravoj večeri", mogla su biti 2 ½ sata poslie ponoći. Prvo jelo bila je izvrstna govedja juha sa ruskim "piroškami". To ti je vrst naših "krafla", samo što filjani mesom – i to se jede uz juhu, koja se pije žličicom od kave iz nešto veće šalice, nego je kod nas za crnu kavu. Iza toga su sledila obična evropska mesnata jela, dakako najfinije priredjena i najzad sladoled. Kad smo svršili "hranjenje" prešlo se je na neke obligatne zdravice, pjevalo se je i zabavljalo. Komarov je naročito molio, da pjevamo hrvatsku himnu što smo i učinili. Na koncu (6 ½ ujutro) podigli smo njega kao kuće domaćina na ramena, što je ovdje kod svake gostbe običaj, a to mu se je tako svidilo, da nas je starkan sve po redu stao grlit i ljubit, s čim smo se ujedno i oprostili. Da nastavim po redu sada naše putne doživljaje, bojim se da bi izašla čitava knjižica, pak ću ti s toga samo na preskok štošta još spomenuti. Zadjimo u Nižni /Rusi redovito izpuštaju Novgorod, samo službeno ne/. Grad položajem prekrasan. Osim "glavnog doma" na t. zv. "jarmarku", Stroganovske crkve i dakako sada čitave izložbe, malo je sgrada koje bi te svojom krasotom štala, mogle začarati. Ali sve to nadomješćuje onaj bujni i šaroliki život, koji se tuj osobito na "jarmarku", a napose u "glavnom domu" provadja. Rus, tatar, Jermen, Kinez – sve ti se to mota i mieša u originalnim azijatskim kostimima, a tipovi su tako po istom kalupu saliveni, da nećeš nikada zamieniti lice koga tatara, sa Jermenom ili Rusom, a razumije se samo po sebi ni sa Kinezom. Mnogo ti neprilika zadaju u Nižnjem, a skoro isto i u Petrogradu i Moskvi, grozne ulične kaldrme /okruglo kamenje iz rieka/ i masni trotoiri. Tek gdje-gdje imadeš malo asfalta, a i taj je na mjestima tako masan, da ti skoro peta u njemu ostaje. Nu to do njeke izpravlja liepi novi električni tramvaj i dva električna "elevatora" /uzpinjače/, koji vode u pravi t. zv. [ćirilicom gornji] /gornji grad/, na kom se ujedno nalazi i dosta glasoviti nižne gradski kreml. Tu je i gubernijska gimnazija u kojoj smo mi bezplatno stanovali. Izložba je prekrasna, ali prazna. Ne ima niti iz daleka onoga života koji se je provodio na zagrebačkoj – prema ovoj mikroskopskoj izložbi. Silni hoteli, koji su bili priredjeni za stanove i zabave uz glavni prilaz do same izložbe, skoro su sasna prazni. Koncerti su se bez razlike skoro svi slabo posjećivali. Glasoviti kapelnik ruskih balalaičnika simpatični Dmitrijev – morao je razpustiti s nestašice publike svoj sbor. Nami se doduše takova nesreća nije nit približila, jer su naši koncerti spadali ipak me-

⁹⁹ Palkin je napisano ćirilicom. Na pomoći oko čitanja i transliteracije ruskih riječ i imena zahvaljujem mr. sc. Aniti Hrnjak.

dju najbolje posjećene, a sa zadnjim smo upravo sjajno zapečatili naš 13dnevni boravak u Nižnjem. Taj koncerat priredili smo u koncertnoj dvorani na izložbi, ali zajedno sa Dmitrijem Agrenjevom Slavjanskim. Naše je bilo prvo odjeljenje, jer smo se morali žuriti još istu večer na kolodvor za Moskvu. Čim smo se pokazali na podiju, zaori dubkom punom dvoranom urnebesno pljeskanje i klicanje “živio”. Tako nam je bila praćena i pozdravljena točka za točkom. Iza nas nastupio je odmah Slavjanski sa svojim sborom, a prva mu je pjesma bila nami u čast “Liepa naša domovino...” Iza te pjesme nastao ti prizor, koji je svakoga do suza ganuo. U Slavjanskom sboru imade ti dječarac upravo angjeoske ljepote, mio, da bi ga svaki čas poljubio. Uza to osobito miran i pametan a prvi altista u sboru. Taj ti je dječarac mali Hrvat iz Dalmacije, koga je Slavjanski već pred 3 godine iz Dubrovnika sobom poveo. Od to doba do onoga dana, kad se je s nami prvi put sastao /dva, tri dana prije tog koncerta/ nije mali Karleto /zove se Brešan, ja mu otca dobro poznam iz Stona u Dalmaciji/ čuo ni jedne hrvatske rieči, a malo je manje vremena proteklo da nije više govorio hrvatski. Liepo je s nami proživio dva tri dana. Slavjanski i gospodja, dozvolili bi mu da ide s nama u šetnju, a on je to jedva dočekao - tim više što je još iz Dalmacije poznavao izmed naših Grgurevića, Milića,¹⁰⁰ Tudorića i Gentilizzu. Iz početka je vrlo teško govorio hrvatski nu malo po malo, stao se je sve više uz nas dakako - sjećati hrvatskih rieči i izraza. Ali na žalost, prošla su brzo ta dva dana, prošao i naš zadnji koncert i nami se je valjalo razstati. Već u “Liepoj naši” mali Karleto nije mogao da pjeva. Siromašnom suze navrle na oči i tako se je razplakao, da su ga Slavjanski i gospodja jedva umirili. Odveli su ga u svoju sobu, tu večer nije mogao pjevati, a kako sam zaostao sa Milićem kao “taksakpral” toga dana zadnji, da pakujem tambure, to se je mali još jednom dokrao do mene, izljubio mi ruke i čelo i jedva kroz suze promucao: “pozdravite mi pâpu i majku”. Žao mi ga je bilo, a drago mi je što ću se toga moći uvijek bolje sjećat, jer sam Karleta narisao u svom “skicenbuhu”. I o nekojih Srbendi bih ti imao malko za pripoviedati, nu neću da si mutim lijepih upomena sa marvom, koja je jednaka po čitavom svijetu. Dosta da znaš, da šalje dopise u “Srbobran”. Evo se već dragi brate, u mojoj komnati¹⁰¹ počeo sliegati debeli mrak, pak dozvoli da ti kratak opis života u Moskvi za što krače vrieme odgodim za drugi put. Nosim ti nekoliko knjiga socialno-političkoga sadržaja, koje sam dobio od samog autora dra münchenske univerze Vladimira Vladimiroviča Svjatloskago 2go¹⁰² /otac mu je isto V. V. Svjatlovski, pak se po tome bilježe 1. i 2., a otac mu je glasovit ruski pisac u istoj struci/. Angažirani smo ovdje za još dva koncerta u krasnom parku “Sokolniki”, to po tom ostajemo u Moskvi još 4-6 dana. Do sad nisam primio od Vas nijednog lista, a budete li mi pisali to adresirajte «poste restante» na glavnu poštu u Odesi. Pozdravljam Vas sve srdačno, tatu, mamu, Ivu, Kajicu itd. Müllera, Kuntića, Grgu itd. i ostajem Vaš

Pepe.

¹⁰⁰ Milivoj Milić.

¹⁰¹ Ćirilicom. Ruski: soba.

¹⁰² Ime na ćirilici.

Pismo br. 21

Zagreb, 12. I. 897

Dragi Stanko!

Evo ti odgovora na tvoje pismo. Pošao sam odmah po primitku pisma do Arnsteina, da si točno pogledam sve naše račune u njegovim knjigama. Sve je točno i po redu unešeno, a ona 52 for. 50 nč doista su za platiti i to 30 for. za moje zadnje odielo, a 22 for. za jedan žaket i prsluk, koga sam ja uzeo u junu prije nego sam pošao u Beč odnosno u Rusiju. Meni se čini, da sam ti ja za taj žaket već pisao u jednom listu, nu ne mogu za stalno tvrdit, možda sam i zaboravio slučajno na to, a sam Arnstein, kako vidim takodjer Vam nije o tome ništa javio. Nu kako rekoh, ja sam pogledao u njegovu glavnu i priručnu knjigu, pa moram priznati, da je sve liepo i točno sa oznakom vrsti odijela, datuma i ciene unešeno. 50 nč. odpada na kamate, koje si računa za dug.

Kašneru sam kazao: da Vam pošalje račun, nu on odgovara da ima za to još vremena, da se on za to ne boji. To [nečitko] sadanji tekući račun, nego još nešto od vremena mog zatvora.

Ive i ja smo težkom mukom našli zajedno stan i to u Gundulićevoj ulici br. 11 prizemno desno – kod g. Severinski. Imademo jednu sobu sa dva kreveta, a plaćamo 15 for. mjesečno, a pošto moramo oba da radimo kod kuće skoro čitav dan, to Vas molimo, da na pošaljete za loženje nekoliko forinti napose. Ive imade sada prilično za učiti, a i na mene odpane dielak njegova posla jer mu moram pisati slike za "tlonauk" /Terrainlehre/. Ja ću za kratko vrieme morati početi risati po živim modelima, a ti će biti svakako služnici. Trebat će i tu koji forintić za sjedenje, nu za to ću se već sam poskrbiti.

To su u kratko odgovori na tvoja glavna pitanja. Za "Hrv. Misao" sam pitao Lovrenčevića,¹⁰³ nu on ju je već nekome dao. Peštanskog anarhističkog lista ne mogoh nigdje dobiti, ali će ga ovih dana naručiti hrv. radnički klub, pak će mi ga možda onda moći Zoček donesti. Ostalih novostih nikakovih, osim što domovinaši neprestano buncaju, da je položaj banov baš sada strašno kritičan a David¹⁰⁴ dapače tvrdi da će ban za sigurno prije Uzkrsa otići. To je medjutim Feišer [sic, Fleišer] već pred dvie godine neprestano po kavanam trtljao. Ostale njihove slavosrbštine vidiš sam iz novina. Čestitku barunu Rukavini¹⁰⁵ za novu godinu iz Senja pisali su senjski klerici, jer su ulovili 4 domovinašića u sjemeništu, koji su u ime svih bogoslova slali barunu, Davidu i Spinčiću domovinaško-slavosrbsku čestitku. Na to je 19 čistih pisalo istim ljudima vrlo krasan odgovor, pozivajući ih u Čistu stranku prava. Ja sam čitao prepis tih odgovora i liepi list što su ga pisali dr Franku. "Hrv. pravo" svakim danom napreduje, radi

¹⁰³ Pravaš Martin Lovrenčević, član uredništva *Hrvatske* i nakon pravaškog rascjepa glavni urednik *Hrvatskog prava*. V. S. MATKOVIĆ, *Čista stranka prava*, 318.-319.; Ivan PERŠIĆ, *Kroničarski spisi*, 14.

¹⁰⁴ David Starčević.

¹⁰⁵ Barun Juraj Rukavina bio je do uoči rascjepa 1895. formalni predsjednik Stranke prava.

česa se stari i novi slavosrbi dakako strašno grizu. Šaljite što god viesti iz Otočca. Primate svi srdačan pozdrav od nas i gdje te gdna Kašnera. Tvoj

Pepe

Pismo br. 22

[Zagreb, 3. II. 1897.]

Dragi brate!

Javljam ti, da smo sve tvoje pošiljke u redu primili i ovim ti se liepo zahvaljujemo. Čim sam tvoj list primio nabavio sam "Jugend"¹⁰⁶ i "Hrv. misao". Pošto nisam imao kod sebe gumi arabicae, to sam dao Venci neka ti on pošalje i jedno i drugo, što je valjda i učinio. Mislim, da ste primili i čaše i boce, što smo takodjer odmah naručili. Za "Jugend" znam, da ti neće dopast /mislim najme slike/, a držim, da se pametnom čovjeku i ne može dopasti. To ti je ta nova švabska škola, koja se je žali Bože i prilično razširila. Šteta, da u samom prvom broju baš ne ima ni jedne slike po pravom ćefu te moderne škole, da vidiš vrhunac pokvarenog ukusa ili hotičnog i nehotičnog pojmanja ljepote. Kod njih je glavno, da ljudi ne razumiju što hoće slikar da prikaže, a kad je to prilično postigao onda neki naivni i afektirani pristaše te škole stanu u samim frazama tumačiti, kako ta škola rješava odnosno hoće da rieši razne teze i kojekakva filozofska i socijalna pitanja – a kako i na koji način to sam Bog zna. Tako smo ti mi na našem putovanju po Rusiji imali 4-5 bečkih djaka ponajviše tehničara,¹⁰⁷ koji su silno pristajali uz t. zv. dentiste. Jednom smo u Nižnjem Novgorodu gledali izložbu slika. Idemo ti mi razgledavajuć kroz dvorane – sve puno dakako krasnih slika od prvih ruskih umjetnika, kad udjosmo u zadnju dvoranu, a tu puno ljudih i sve hoće da pukne od smjeha. Pogledasmo mi što je to tako smiešna izloženo kad tamo to ti jedan slikar iz Finlandije izložio sliku moderne škole, dakako najozbiljniju, nešto uzvišena – kako naši "dentisti" htjedoše, da dokažu, ali badava kad niko nije mogao raztumačiti, što ta slika prikazuje. Cielo platno ti je bilo namackano zelenom bojom. Na tom zelenom polju u polukrugu vidiš poredana stabla, kao da ih je malo diete slikalo, jer si morao dugo studirat, dok si došao do toga, da bi to imala da budu sбилja stabla. U tom polukrugu ćubi gol golcat čovjek okrenut prama gledaocu ledjima i pružio u vis desnu šaku, a oko njega opet opet pravilno poredani opet u krugu

¹⁰⁶ Ovdje se vjerojatno ne misli na bečku reviju hrvatskih modernista nego na *Die Jugend*, glasilo pristaša secesije, koje izlazi u Münchenu od 1895.

¹⁰⁷ Posrijedi su uglavnom studenti Visoke tehničke škole, članovi šaljivog društva "Kum", koji su se u Beču sastajali u lokalu "Zu den drei Raben" u 4. okrugu. Od članova "Kuma" na turneji su sigurno bili Milan Vukić, Jura Egersdorfer, Albert Weber i Aleksandar Horvat. Ferdo ŠEGA (Stari Kum), *Uspomene Zvonimiraša i velebitaša*, Zagreb, 6, 1939., 204.-207.

ljiljani, ali tako izradjeni, kao ti n. pr. štogod narišeš. I to ti je čitava ta slika, pak sad rastumači, što to znači. E, ali naš mudri drug Hrčić¹⁰⁸ je ipak sasma ozbiljno zaključio, da je sasma jasno, što slikar hoće s tim da prikaže, jer – kako reče “onaj čovjek zdvaja nad nesavršenosti ljudskoga uma, a na čitavoj slici se vidi težnja za nečim višim – nepoznatim...” “Jest, dakako, tako je” potvrdiše odmah ostali njegovi pristaše, a mi se drugi samo nakašljasmu. Poslat ću ti u ostalom i drugi broj “Jugenda” možda tamo bude štogod “izražitijega”. O “Hrv. misli” ne trebamo ni govoriti. Zgodno je pisao onaj bogoslov u “Pravu”. Kuntićev dopis sam pročitao, pak sam i sam bio za to, da se ne uvrsti, jer bi se tata mogao uplesti u kojekakve polemike,¹⁰⁹ a kad se sam ne bi mogao braniti u “Pravu”, onda bi to samo listu škodilo. Znaš već kako mislim. Neka Kuntić piše štogod n. pr. o procvatu tamb. obrtničkog sbora, o gnjiležu u t. zv. narodnoj čitaonici, pak neka u dopisu bodri na ustrojenje samostalne hrvatske obrtničke ili gradjanske čitaonice. Neka pohvali n. pr. poimence kojega od “čistih” /Ako je još Marko Miletić stalan, mogao bi njega/. To će našim kalfam laskati, pa će biti radniji i stalniji u pravoj stvari. Tvoj dopis se je dopao našim čestitim radnicima i vrlo mi je milo što pišeš baš za njih. Molim te i ja, kad god budeš imao vremena, pošalji im štogod. List im liepo napreduje, a držim, da se i tebi dopada.

A sad malo na mamino. P.s. Ive u školi dobro. Spada medju najbolje – ako nije i najbolji. Za aktiviranje je već sasvim stalan,¹¹⁰ a učvršćuje ga u tom mudro gdja Kašner, jer s njim razgovara o tom, a on se s njom sasvim slaže, da je to najbolji kruh i skoro najslobodniji stališ. I ja mu u tom tonu uvijek govorim. Oba živimo sasma solidno, samo smo malo burnije proslavili “polivačinu” Slavkove slike. Ja sad izradjujem jednu sliku za prodaju, a prikazuje satira iz Dubravke. Vrlo me veseli jer mi krasno ide za rukom. Kad svršim, odnest ću je prije Bukovcu, da mi kaže pogreške, a Vencu ću zamoliti, da mi izradi liepu t. zv. “Fantasie-Rahmen” pak ćemo onda se skupa izložiti u kojem izlogu. Nadam se, da će to sve biti gotovo za 8-10 dana. Onda će valjda izaći i u “Prosvjeti”.

Za prošli mjesec smo stan platili i drva kupili. Od ovih zadnjih 40 for. platili smo Kašneru za koštu 24 f. za vino 6 for i 2.50 za gotov novac /kazalište/ = 32.50. Ostalo smo razdielili Ive i ja. Ja sam platio Oskaru u kavani 6 kava i još dva forintića imam kod sebe, a Ive je imao platiti nekakve [nečitko] i g. puškuru mora debelo platiti za pušku, jer je kod zadnjega marširunga tresnuo u snieg i u blato, da mu je sva puška puna zemlje.

I tako svršavam pozdravljuć u ime nas obadvaju tatu, mamu, Kajicu, Müllera, Gecu i dr. med kojima i dakako ti.

Tvoj Pepe

Zagreb, 3. II. 897.

¹⁰⁸ Fran Hrčić, kasnije pisac i publicist.

¹⁰⁹ Josip Henneberg st. je općinski načelnik u Otočcu.

¹¹⁰ Ive je odabrao vojnički poziv i postat će domobranski časnik.

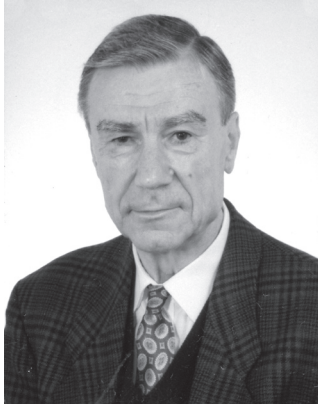
SUMMARY

FROM JAIL TO RUSSIA. UNKNOWN LETTERS OF JOSIP HENNEBERG, 1894-1897

The author publishes, comments and analyzes previously unknown correspondence of Josip Henneberg. Majority of the letters were written from jail, since Henneberg was one of the students who demonstratively burned Hungarian tricolore in Zagreb on October 16th 1895. He was therefore sentenced to 3 months in prison. In his letters he describes everyday-life in prison, but also expresses his national and political views as a supporter of the Party of the (Croatian State) Right. Another major part of the correspondence was written in 1896 during the Russian tour of the Croatian students' band of tambura-players.

Key words: Josip Henneberg, The Party of the (Croatian State) Right, Correspondence

In memoriam dr. sc. Rasim Hurem (15. prosinca 1927.- 9. srpnja 2008.)

Rasim Hurem rođen je u Rogatici u Bosni i Hercegovini. U rodnom mjestu završio je osnovnu školu, a učiteljsku školu u Mostaru. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu diplomirao je povijest 1958., a na istom je fakultetu doktorirao 1970. godine. Od 1959. do umirovljena 1991. radio je na Institutu za istoriju u Sarajevu, gdje je napredovao od znanstvenog asistenta, a 1983. izabran je u najviše zvanje znanstvenog savjetnika. Usavršavao se na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (1964.) i Institutu za povijest Poljske akademije znanosti u Varšavi (1966.). Kao stipendist UNESCO-a specijalizirao se za suvremenu povijest istočne i jugoistočne Europe

na Sveučilištu u Beču (1974.-1975.).

Tijekom 1980-ih na Institutu za istoriju u Sarajevu vodio je znanstveni projekt «Zatvori i logori u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.», a od 1985. godine radio je na znanstvenom projektu «Bosna i Hercegovina 1941.-1945.» Nakon umirovljenja, u razdoblju od studenog 1992. do lipnja 1996., radio je u Ministarstvu obrane Republike Bosne i Hercegovine.

Sabor Republike Hrvatske je u studenom 1991. dr. Hurema imenovao članom Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, a bio je i suradnik na znanstvenom projektu «Ljudski gubitci Hrvatske u Drugom svjetskom ratu» Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu.

Sredinom 1990-ih dr. Hurem iz Sarajeva se preseljava u Hrvatsku, a krajem 1996. izabran je za redovitog profesora na Odsjeku historije i geografije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli.

Znanstveni rad dr. Rasima Hurema bio je uglavnom posvećen različitim aspektima Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, o čemu je objavio više desetaka znanstvenih radova - knjiga, članaka i rasprava - kao i veći broj prikaza, osvrta i drugih manjih radova. Obrađivao je, među ostalim, teme o bosansko-hercegovačkim muslimanima tijekom Drugog svjetskog rata, o djelovanju vlasti NDH u Bosni i Hercegovini, o suradnji vlasti NDH sa četničkim odredima u istočnoj Bosni, kao i o razvoju i djelovanju partizanskog pokreta u Bosni i Hercegovini. Također je pisao i o svome rodnom mjestu Rogatici u Drugom svjetskom ratu. Potpunija bibliografija radova dr. Hurema objavljena je u knjizi dr. Budimira Miličića *Bibliografija izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu i radova saradnika Instituta za period 1959-1999. godine* (Sarajevo 2000.).

Hurem je doktorirao 12. svibnja 1970. na Filozofskom fakultetu u Sarajevu s disertacijom *Pojava krize Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Disertaciju je 1972. objavila sarajevska izdavačka kuća «Svjetlost» pod neznatno izmijenjenim naslovom *Kriza Narod-*

nooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine (322 stranice). Huremova disertacija odnosno knjiga bavi se «lijevim skretanjima», odnosno revolucionarnim nasiljem kojeg su krajem 1941. i početkom 1942. primjenjivali jugoslavenski komunisti. Otvorena revolucionarna akcija protiv «klasnog neprijatelja» zapravo je oslabila partizanski pokret u Bosni i Hercegovini i odvela brojne ustanike iz redova partizana na stranu četnika. U istom se djelu Hurem također bavio i mjerama vlasti NDH i njemačke vojske na pacifikaciji ustanka. Huremova knjiga je nakon objavljivanja dobila nagradu «Svjetlosti», ali se ubrzo zatim protiv nje i njezinog autora pokrenula lavina oštrih kritika i napada. Temelj tih kritika nije se nalazio u okvirima historiografske struke, nego u tada važećoj «društveno-političkoj» podobnosti u kojoj nije bilo mjesta za kritičke tonove o «Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji», koji su trebali biti prikazivani isključivo kao pobjedonosna epopeja. Vrhunac politički motiviranih napada na Huremovu knjigu bila je diskusija održana u sarajevskom Institutu za istoriju u lipnju 1975. godine (diskusija je objavljena u *Prilozima Instituta za istoriju*, godina XI-XII, broj 11-12., Sarajevo 1975-1976., str. 343.-411.).

Puno kasnije na «slučaj» Huremove knjige osvrnuo se dr. sc. Husnija Kamberović u svome radu «Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini» (objavljeno u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine, Zbornik radova*, Sarajevo 2006., str. 25.-35.). Kamberović zaključuje da je napad na Huremovu knjigu svojom oštrinom i političkim kontekstom jasno pokazao kako se u tom vremenu i okruženju moralo gledati na Drugi svjetski rat. Tada važeća politička mjerila bila su važnija od pravila povijesne znanosti.

Iz današnje perspektive mogli bi zaključiti da je u razdoblju socijalističke Jugoslavija o Drugom svjetskom ratu napisano iznimno puno knjiga i radova. To je i razumljivo, jer su «Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija» bili temelj i legitimacija nove jugoslavenske države pod komunističkom vlašću. No, iz potpuno izmijenjene perspektive nastale raspadom socijalističke Jugoslavije, danas je vidljivo da su brojna od tih djela zastarjela, djelomično ili i potpuno neupotrebljiva, upravo zato jer su pisana u tada važećim ideološkim okvirima. Zato bi brojne teme iz Drugog svjetskog rata trebalo djelomično ili u potpunosti iznova obraditi. Za razliku od toga Huremova knjiga i danas ima nedvojbenu znanstvenu vrijednost i praktičnu upotrebljivost.

Tako bi se moglo reći da je povijest «rehabilitirala» Hurema i njegovu doktorsku disertaciju, odnosno knjigu, a kritike koje su joj bile upućene prije više od tri desetljeća danas su samo slikovit primjer kako se ideologija može grubo miješati u povijesnu znanost.

Dr. Rasim Hurem je nakon duge i teške bolesti umro u Zagrebu, gdje je i sahranjen.

NIKICA BARIĆ

Dr. sc. Mihael Sobolevski, Životopis i selektivna bibliografija radova (u povodu 70. godišnjice rođenja i 45. godišnjice rada)

Dr. sc. Mihael Sobolevski (Sobolewski) rođen je 4. rujna 1938. u Dombravi kraj Bosanskog Novog. Majka Jozefina Woloszyn je bila domaćica, a otac Stanislav rudarski radnik. Mjesto Dombrava osnovali su krajem 19. stoljeća poljski kolonisti s područja južne Poljske koje je tada bilo u sastavu Habsburške monarhije. U jesen 1941. obitelj M. Sobolevskoga, kao i drugo poljsko stanovništvo, izbjeglo je s toga prostora, njegova obitelj u Slavoniju, u mjesto Dragovce u općini Nova Kapela, kraj Nove Gradiške. Nakon osnovne škole polazio je realnu gimnaziju u Slavonskoj Požegi, a povijest je diplomirao u siječnju 1963. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. U travnju 1982. obranio je doktorsku disertaciju *Radnički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1919-1929.* na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru, Sveučilišta u Splitu.

Radio je u Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske (1962.-1966.) na radnim mjestima od arhivskog pomoćnika do asistenta istraživača u Odjelu Narodnooslobodilačkog rata (NOR-a); Zavičajnom muzeju u Ogulinu (1967.-1974.) kao kustos, a od 1974. vršitelj dužnosti direktor muzeja i u Muzeju narodne revolucije u Rijeci (1975.-1976.) kao kustos. U desetogodišnjem bavljenju muzejskom djelatnošću utemeljio je Zavičajni muzej u Ogulinu i utemeljio sve njegove muzejske zbirke (povijesna, arheološka, etnografska, spomen soba Ivane Brlić Mažuranić i Josipa Broza Tita), te razvio izdavačku djelatnost. U Rijeci je sa skupinom muzealaca radio u novosagrađenoj zgradi Muzeja narodne revolucije (danas Muzeja Grada Rijeke) na stalnom muzejskom postavu. Budući da se želio baviti isključivo znanstvenim radom na istraživanju suvremene hrvatske povijesti zaposlio se u Centru za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci (1967.-1989.) radeći na različitim mjestima: višeg stručnog suradnika, stručnog savjetnika, višeg znanstvenog suradnika i direktora (1983.-1988.). U tome razdoblju težište njegove znanstveno-istraživačke djelatnosti je na povijesti toga dijela zapadne Hrvatske od 1918. do 1945. godine. Od potkraj 1989. radio je na poslovima višeg znanstvenog suradnika u Institutu za historiju radničkoga pokreta Hrvatske u Zagrebu, uskoro preimenovanog u Institut za suvremenu povijest, a zatim u današnji Hrvatski institut za povijest. Tu je 28. lipnja 1991. bio izabran za vršitelja dužnosti poslovnog organa Osnovne organizacije udruženog rada za znanstvena istraživanja, vršeći tu dužnost do reorganizacije Instituta slijedeće godine. Istodobno je od 1991. do umirovljenja potkraj 1998. godine

bio voditelj projekta: "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu". Sada kao vanjski suradnik sudjeluje u radu na institutskom projektu voditelja dr. Marina Manina "Povijest Istre: sustavi, institucije, društvo i identitet u 19. i 20. stoljeću".

Teme istraživanja M. Sobolevskog su pojedini aspekti suvremene hrvatske povijesti s posebnim naglaskom na djelatnost političkih stranaka, istaknutih političara, povijesti hrvatskog iseljništva, antifašističke borbe i napose istraživanja ljudskih gubitaka Hrvatske u Drugome svjetskom ratu (1941.-1945.), koje je objavio u svojim knjigama i brošurama, te u radovima u raznim časopisima i zbornicima (spomenimo samo: *Putovi revolucije*, *Dometa*, *Časopis za suvremenu povijest*, *Nastava povijesti*, *Historija*, *Krčki zbornik*, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, *Jadranski zbornik*, *Liburnijske teme*, *Senjski zbornik*, *Quaderni*, *Vinodolski zbornik* i *Pazinski memorijal*) te tisku, od kojih je desetak objavio u suautorstvu, dok je više njih prevedeno i objavljeno na stranim jezicima (talijanskom, engleskom, poljskom, češkom i slovačkom), a što se dijelom vidi i iz priložene bibliografije. No, pored ovih radova navedenih u bibliografiji M. Sobolevski objavio je još više od 200 stručno-popularnih članaka, feljtona, predgovora knjigama, prosepkata, vodiča i sl., a koji su pretežno tiskani u *Novom listu* (Rijeka) i *Glasi Istre* (Pula), kalendarima ili pak kao posebne tiskovine (prospekti), što bi ubuduće trebalo popisati i objaviti u cjelini. Neki od ovih radova potpisani su inicijalima, pseudonimom ili su nepotpisani.

M. Sobolevski sudjelovao je na sedamdesetak znanstvenih ili stručnih skupova širom Hrvatske i u inozemstvu, bio recenzent stotinjak monografija, zbornika, studija i članaka, te bio član nekoliko povjerenstava za obranu doktorskih disertacija ili magisterija iz razdoblja hrvatske povijesti 1918.-1945., prvenstveno na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Uredio je niz knjiga i radio u nekoliko uredništava, a između ostaloga bio je glavni urednik *Jadranskog zbornika* (1986.-1991., 1997.), sv. 13, 14, i 17, u uredništvu časopisa *Historija* (1979.-1984.) i *Dometa* (1989.-1992.).

M. Sobolevski aktivno je radio u stručnim društvima povjesničara i muzealaca. Godine 1960. osnovao je podružnicu Povijesnog društva Hrvatske na Odsjeku za povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i bio njezin predsjednik do 1962. godine. Podružnica je okupljala studente povijesti i bila je po broju članova druga u Hrvatskoj (do 70 članova), te je u to vrijeme bio kooptiran i u odbor Povijesnog društva Hrvatske. Za vrijeme bavljenja muzejskom djelatnošću bio je član Muzejskog društva Hrvatske, a od 1977. godine je aktivan u Povijesnom društvu Rijeke. Kao predsjednik Vijeća davalaca usluga Republičke samoupravne zajednice u kulturi Hrvatske (1975.-1977.) posebno se zalagao za financiranje ustanova u kulturi, njihovih programa i zaštiti sveopće kulturne baštine Hrvatske. Vlada Republike Hrvatske u travnju 2001. imenovala ga je za člana Znanstvenog savjeta za praćenje projekata Domovinskog rata (do 2003.).

M. Sobolevski je za svoj stručni i znanstveni rad dobio više javnih priznanja, a 1980. odlikovan je Ordenom zasluga za narod sa srebrenom zvijezdom.

I ovaj kratki životopis te priložena selektivna bibliografija od 22 objavljene knjige i brošure, 112 studija i članaka te više od 70 drugih priloga M. Sobo-

levskog pokazuju svu širinu i dubinu njegovog znanstvenog angažmana. Oni pokazuju kako je riječ o savjesnom, marljivom, plodotvornom i kvalitetnom znanstveniku povjesničaru, samoprijegornom istraživaču i obrađivaču najnovije vrlo složene problematike hrvatske povijesti 20. stoljeća koji ga stavljaju u red istaknutih hrvatskih povjesničara. On je jedan od vrhunskih poznavatelja hrvatske povijesti između dva svjetska rata te tijekom Drugoga svjetskoga rata, o čemu je svojim vrijednim znanstvenim djelima dao značajan i trajan doprinos hrvatskoj historiografiji zalažući se za uporno istraživanje i kritičko vrednovanje arhivskog gradiva te njegovo interpretiranje u procesu općih povijesnih zbivanja, doprinoseći tako što objektivnijem pisanju naše povijesti. Istaknuo bih samo njegov angažman kao voditelja projekta: "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu", na kojem sam i ja sa još troje kolega sudjelovao, gdje se zalagao da se prešućena istina o svim žrtvama rata, bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku, političku i inu pripadnost, osobnom identifikacijom na osnovu svih arhivskih vrela utvrdi i objavi, o čemu je objavio nekoliko radova. U tom sklopu istraživali smo i žrtve koje je prouzročio četnički pokret tijekom rata 1941.-1945. u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, što je rezultiralo sa tri obranjene doktorske disertacije (pokojnog dr. Slobodan Žarić, dr. Igor Graovac i dr. Zdravko Dizdar) te više radova na tu problematiku prvenstveno M. Sobolevskog i njegovom knjigom (u suautorstvu sa mnom): *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* (Zagreb, 1999.).

Želim istaknuti kako je M. Sobolevski kao iskren prijatelj i plemenit čovjek uvijek bio dobronamjeren i spreman svima svesrdno pomoći te je to i činio, posebice mlađim kolegama, lijepom riječju, savjetom i primjerom, nesebično dijeleći svoje spoznaje i rezultate svojih istraživanja. Svojim primjerom strpljivog istraživača povijesnih vrela i njihovom kritičkom znanstvenom obradom, što je prezentirao u knjigama i radovima, zatim svojim bogatim iskustvom, svojom smirenošću, strpljivošću, razboritošću te spremnošću na otvorenu i konstruktivnu suradnju i pomoć uz međusobno uvažavanje, zatim skladan i uspješan timski rad bio je i sada je inspirativan primjer, kako nama koji smo imali priliku s njime surađivati, tako i sadašnjim mladim kolegicama i kolegama povjesničarima, zbog čega je bio i sada je vrlo cijenjen i poštovan. Zato će i ova iako selektivna bibliografija M. Sobolevskog, koja se ovdje prilaže, sasvim sigurno biti od koristi budućim istraživačima najnovije hrvatske povijesti s ciljem daljnjih istraživanja ili revalorizacije tih i sličnih tema. Budućim znanstvenim istraživačima skratit će se put lutanja kroz dio bogate hrvatske historijske bibliografije.

M. Sobolevski živi u Rijeci sa suprugom Nadom (rođ. Mršić), profesoricom povijesti i filozofije, te imaju sina Stašu, profesora pedagogije. I dalje strpljivo istražuje i obrađuje teme većinom iz povijesti Istre, Rijeke, Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Like u razdoblju od 1918. do 1945. koje objavljuje većinom u tamošnjim časopisima, zbornicima te tisku, ali i šire teme iz tog razdoblja hrvatske povijesti. Poželimo mu zato dobro zdravlje, daljnja istraživanja i još puno novih radova.

ZDRAVKO DIZDAR

Selektivna bibliografija radova dr. sc. Mihaela Sobolevskog

Knjige i brošure:

1. *Ogulinski proces Josipu Brozu 1927.*, Općinski odbor SUBNOR-a Ogulin, Ogulin 1968. (83 str.).
2. *Drežnica 1941.*, Općinski odbor SUBNOR-a Ogulin, Ogulin 1970. (100 str.).
3. *Partizanska Drežnica*, Zavičajni muzej Ogulin, Ogulin 1971. (31 str.)
4. *Ogulin u radničkom pokretu i NOB*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1971. (167 str.), (suautorstvo sa Slavkom Magdićem).
5. *Tito u Kraljevici i Ogulinu*, Zavičajni muzej pri Općinskom odboru SUBNOR-a Ogulin, Ogulin 1972. (69 str.), (suautorstvo s Vinkom Antićem).
6. *Božo Vidas Vuk (Prilozi za biografiju)*, Odbor za proslavu 30-godišnjice oslobođenja općine Rijeka i dr., Rijeka 1975. (116 str.).
7. *Ogulinski proces Josipu Brozu*, "August Cesarec", Zagreb 1976. (99 str.).
8. *Vladimir Čopić 1891-1939*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1976. (33 str.).
9. *Bombaški proces Josipu Brozu*, "August Cesarec", Zagreb 1977. (147 str.).
10. *Divizijske novine 13. primorsko-goranske udarne divizije. Izbor članaka*. Muzej narodne revolucije Rijeka, Rijeka 1978. (254 str.).
11. *Goranke, Istranke, Primorke u NOB. Izbor iz glasila AFŽ*, Muzej narodne revolucije Rijeka, Rijeka 1978. (151 str.), (suautorstvo s Antonom Giroinom).
12. *Il partito comunista di Fiume (1921.-1924.)*, Centro di ricerche storiche-Rovigno i Centar za historiju radničkog pokreta Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara -Rijeka, Fiume-Rovigno 1981.(47 str.), (u suautorstvu s Lucianom Giuricinom).
13. *Il partito comunista di Fiume 1921.-1924. Komunistička partija Rijeke. Documenti-Grada*, Centro di ricerche storiche-Rovigno i Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara-Rijeka, 1982. (bez oznake mjesta izdavanja), (249 str.), (u suautorstvu s Lucianom Giuricinom).
14. *Tito na Rabu. Tito on the Island of Rab*, Skupština općine Rab i Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara-Rijeka, Zagreb 1983.(24 str.), (Fotografije Frane Pičuljana i Frane Morića, str. 25-79.).
15. *3. maj*, Složena organizacija udruženog rada brodograđevne industrije Rijeka, SOUR brodograđevna industrija "3. maj" Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1984. (392 str.), (u suautorstvu s Julijem Bujan i dr.).

16. *Komunistički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1919-1929.*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1985. (216 str.).
17. *Revolucionarni radnički pokret na delničkom području 1920-1940. Izbor iz građe*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara-Rijeka i Općinski komitet SKH Delnice, Rijeka-Delnice 1986. (303 str.).
18. *Drežnički borac i Drugarica*, Spomen područje Partizanska Drežnica, Partizanska Drežnica 1988.(71 str.), (u suautorstvu s Ivanom Tironi).
19. *Povijest Rijeke*, Skupština općine Rijeka i Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1988., (II. izdanje 1989.), (510 str.), (autorstvo supotpisuju Vinko Antić i dr.).
20. *Sindikalni pokret u općini Rijeka do 1941. godine*, Općinsko vijeće Saveza sindikata Hrvatske-Rijeka, Rijeka 1990. (200 str.), (u suautorstvu s Ljubinkom Karpowic).
21. *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*, Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb 1999. (790 str.), (u suautorstvu sa Zdravkom Dizdarom)
22. *Le vittime di nazionalita italiana a Fiume e dintorni(1939-1947). Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici(1939-1947.)*, Ministero per i beni e le attivita culturali, Direzioni generale per gli archivi-Roma 2002. (702 str.), (u suautorstvu i uredništvu s Amletom Ballarini).

Studije i članci:

1. "Pregled sistema narodne vlasti u Hrvatskoj 1941-1943. g.", *Putovi revolucije*, Zagreb 1963, I, 1-2, 103-173.(suautorstvo s Marijanom Rastićem i dr.).
2. "Nacionalne manjine Jugoslavije i Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije", *Putovi revolucije*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1964, II, 3-4, 330.-331.
3. "Šta je sporno u odnosima između crkve i države u Poljskoj?", *Međunarodna politika*, Beograd, 1966, XVII, 387. 16. V, 14.-15.
4. "Jedinstvena narodnooslobodilačka fronta u Slavoniji 1941-1945. godine", *Slavonija u NOB*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod 1966, 136.-140.
5. "Prvi opći izbori za narodnooslobodilačke odbore na oslobođenim područjima Hrvatske/XII 1942-III 1943)", *Prvo zasjedanje AVNOJA*, Bihać 1966, 151.-158.
6. "Prilog pitanju organizacionog razvitka JNOF Hrvatske 1944-1945", *Putovi revolucije*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1967, V, 9, 94.-110.
7. "Narodni front u Hrvatskoj", *Narodni front i komunisti 1938-1945.*, Institut za savremenu istoriju u Beogradu, Beograd, Prag, Varšava 1968, 542-548. (Iste godine članak objavljen u zborniku u Varšavi na poljskom jeziku i u Pragu na češkom jeziku).

8. "Prilog razvitku Komunističke partije Jugoslavije na području kotara Ogulin od 1920. do travnja 1941.", *Djelatnost KPJ do aprila 1941. na području Karlovca, Korduna, Like i Pokuplja*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1969, I, 399.-423.
9. "Ogulinska gimnazija 1919-1969", *Pedeset godina gimnazije u Ogulinu*, Gimnazija "Đuro Kosanović" u Ogulinu, Ogulin 1969, 9.-35. (u suautorstvu s Ilijom Drakulićem i Spasom Vorkapićem).
10. "Ogulinski proces 1927. Josipu Brozu i grupi komunista i simpatizera KPJ iz Hrvatskog primorja", *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919-1941.*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1970, 613-625.
11. "Ustanak na dijelu kotara Ogulin 1941 i početkom 1942 godine", *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1971, III, 909.-936.
12. "Radnički pokretu Gorskom kotaru 1918-1929.", *Gorski kotar u radničkom pokretu i NOB*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1974, 85.-125.
13. "Kulturno-prosvjetni rad u Trinaestoj primorsko-goranskoj diviziji", *Dometi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1975, VIII, 5-7, 163.-168.
14. "Prilog o sindikalnom pokretu Punta", *Krčki zbornik*, Povijesno društvo otoka Krka i Savez povijesnih društava Hrvatske, Krk 1976., VII, 167.-170.
15. "Radnički pokret u Plašćanskoj dolini do travnja 1941. godine", *Plašćanska dolina i okolica u NOR-u*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1976, 40.-57.
16. "Rijeka i riječko područje u radničkom pokretu do kraja 1918. godine", *Dometi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1976., IX, 8-10, 105.-114.
17. "Revolucionarni radnički pokret u Rijeci i riječkom području od 1919. do 1929. godine", *Dometi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1976., IX, 8-10, 115.-130.
18. "Vladimir Ćopić u revolucionarnom radničkom pokretu Hrvatskog primorja", *Vladimir Ćopić. Život i djelo*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1978., 211.-220.
19. "Sudski procesi Josipu Brozu", *Nastava povijesti*, Časopis društva historičara Jugoslavije, Zagreb 1977., 3-4, 152.-160.
20. "Kulturno-prosvjetni rad u Trinaestoj primorsko-goranskoj diviziji u toku NOR-a", *Historija*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka 1978., I, 1, 123.-143.

21. "Organizacioni razvitak i rad JNOF-a na području Opatije 1944-1945.", *Liburnijske teme*, Katedra Čakavskog sabora Opatija, Opatija 1978, 3, 65.-70.
22. "Komunistička partija u Senju i Jurjevu na izborima 1920. godine", *Senjski zbornik*, Gradski muzej i Senjsko muzejsko društvo Senj, Senj 1976.-1979., VII, 59.-72.
23. "Iz povijesti sindikalnog organiziranja bakarskih lučkih radnika u međuratnom razdoblju", *Dvjesto godina osnovne škole Bakar*, Osnovna škola Bakar, Bakar 1979., 121.-128.
24. "KPJ na izborima za Ustavotvornu skupštinu u Hrvatskom primorju", *Dometi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1979., XII, 7-9., 51.-58.
25. "Ivan Dujmić Barba u revolucionarnom radničkom pokretu između dva svjetska rata (Prilog za biografiju)", *Historija*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1979.,II, 2, 213.-227.
26. "Osnivanje Komunističke partije Rijeke 1921.", *Časopis za suvremenu povijest*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1979., XI, 2-3 (30-31), 89.-101.
27. "Sindikalna djelatnost Josipa Broza u kraljevičkom brodogradilištu 1925-1926. godine", *Tito, radnička klasa i sindikati*, Radnička štampa, Beograd 1979., 190.-198.
28. "Komunistički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1919-1929", *Savez komunista Jugoslavije 1919. – Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1980., 29.-47.
29. "Komunistička partija Rijeke-sekcija Treće internacionale 1921-1924. godine", *Isto*, 48.-62.
30. "Komunistički pokret u Gorskom kotaru od 1929. do 1941. godine", *Isto*, 101-118.
31. "Memorijalni prostori posvećeni Josipu Brozu u Ogulinu i Bakru", *Informatica museologica*, Muzejski dokumentacioni centar u Zagrebu, Zagreb 1980., 4, 6.-17.
32. "Vladimir Čopić nel movimento rivoluzionario operaio del Litorale croato", *Quaderni*, Centro di ricerche storiche-Rovigo, Rovigno 1978-1981., V, 363.-374.
33. "Delnice između dva svjetska rata", *Delnice 1481-1981.*, Mjesna zajednica Delnice i Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara Rijeka, Delnice 1981., 27.-48.
34. "Grobinština između dva svjetska rata", *Grobinština u radničkom pokretu i revoluciji*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1981., 23.-56.
35. "SRPJ(k) na općinskim izborima u Gorskom kotaru 1920. godine", *Komunisti na općinskim izborima 1920.*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1981., 41.-47.

36. "Rad komunista u u Općinskom odboru Kraljevice 1920-1923. godine", *Isto*, 91.-96.
37. "Prvi opći izbori za NOO-e u Slavoniji (prosinac 1942. - svibanj 1943)", *Razvoj narodne vlasti u Slavoniji i Baranji 1941-1945*, Historijski institut Slavonije i Baranje u Slavonskom Brodu i dr., Slavonski Brod 1981., 123.-134.
38. "Revolucionarni radnički pokret u Kraljevici 1919-1941.", *Radnički pokret na riječkom području 1918-1941.*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci i Općinska konferencija SKH Rijeka, Rijeka 1982., 17.-42.
39. "Antifašističke demonstracije u Sušaku 1938.godine", *Isto*, 167.-176. (u suautorstvu s Višnjom Basta).
40. "L'eroe Božo Vidas-Vuk vittima della dittatura monarco-fascista", *Quaderni*, Centro di ricerche storiche-Rovigno, Rovigno 1981-1982., VI, 369.-379.
41. "Sindikalni pokret u kotaru Senj u međuratnom razdoblju", *Senjski zbornik*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj 1981-1982., IX, 221.-230.
42. "Drežnica između dva svjetska rata", *Partizanska Drežnica*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1982., 49.-75. (u suautorstvu s Lakom Ivoševićem).
43. "Španjolski borci. Oskar Juranić", *Bašćansko područje u NOB-u*, Mjesna konferencija i organizacija SSRNH i SUBNOR-a Baška i dr., Krk 1982., 345.-349.
44. "Radnički pokret na otoku Krku u razdoblju od 1919. do 1933. godine", *Krčki zbornik*, Povijesno društvo otoka Krka, Krk 1983., 12, 55.-64.
45. "Sindikalni pokret u Vinodolu u razdoblju 1934-1941. godine", Koordinacioni odbor za njegovanje i razvijanje tradicija NOB-a i socijalističke revolucije, *Vinodolski zbornik*, Crikvenica 1983., 3, 243.-261.
46. "Filip Filipović u Hrvatskom primorju 1921. godine", *Filip Filipović. Revoluciona misao i delo*, Institut za suvremenu istoriju u Beogradu, Beograd 1983., 209.-215. (u suautorstvu s Vinkom Antićem).
47. "Štampa 13.primorsko-goranske udarne divizije", *Štampa u NOB. Istra, Hrvatsko primorje, Gorski kotar*, Novi list u Rijeci, Glas Istre u Puli i dr., Rijeka 1983., 89.-93.
48. "Osnivanje podružnice Saveza lučkih i obalskih radnika Jugoslavije u Senju 1936. godine", *Senjski zbornik*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj 1984., 10-11, 261.-263.
49. "Osnivanje i djelatnost Nezavisne radničke partije Jugoslavije u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju", *Historija*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1982-1984., V, 5, 145.-173.
50. "Revolucionarni radnički pokret na riječkom području uoči travanjskog rata 1941.godine", *Prva godina NOB-a na riječkom području*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i

- Gorskog kotara u Rijeci i Općinski komitet SKH Rijeka, Rijeka 1984., 17.-25.
51. "Prilog o organizacionom razvitku JNOF-a u Istri 1944-1945. godine", *Pazinski memorijal*, Katedra čakavskog sabora Pazin, Pazin 1984., XIII, 397.-402.
 52. "Štrajk lučkih radnika Sušaka 1937. godine", *Pomorski zbornik*, Savez društava za proučavanje i unapređivanje pomorstva Jugoslavije u Rijeci, Rijeka 1984., XXII, 537.-547.
 53. "Komunistički pokret u Sušaku i Rijeci između dvaju svjetskih ratova", *Prilozi za povijest Rijeke i Opatije*, Društvo arhivskih radnika Zajednice općina Rijeka-Pazin i Povijesno društvo Rijeka, Opatija-Rijeka 1985., 21.-25.
 54. "La costituzione e l'attività del Partito operaio indipendente della Jugoslavia nel Gorski kotar e nel Litorale Croato", *Quaderni*, Centro di ricerche storiche-Rovigno, Rovigno 1984-1985., VIII, 157.-179.
 55. "Otok Rab u radničkom pokretu između dva svjetska rata", *Otok Rab u radničkom pokretu i NOB*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci i Skupština općine Rab, Rijeka-Rab 1985., 57.-144.
 56. "Radnički pokret na području Čabra između dva svjetska rata", *Čabarski kraj u radničkom pokretu i NOB*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci i Društveno-političke organizacije Općine Čabar, Rijeka-Čabar 1985., 43.-79.
 57. "Revolucionarna stremljenja stanovnika Fužina, Liča i Vrata između dvaju svjetskih ratova", *Fužine*, Odbor za proslavu 200-godišnjice škole Fužine, Mjesna zajednica Fužine i Izdavački centar Rijeka, Fužine 1985., 235.-240.
 58. "Il fondo memorialistico del Centro della storia del movimento operaio della guerra popolare di liberazione dell'Istria, del Litorale croato e del Gorski kotar", *La Battana*, EDIT Fiume, Fiume 1986., XXIII, 79, 21.-23.
 59. "Savez komunističke omladine Jugoslavije u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju između dva svjetska rata", *Dometi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1986., XIX, 7-8-9, 11.-16.
 60. "Mate Depope", *Otok Krk zapadni dio*, Povijesno društvo otoka Krka, Krk 1986., 93.-94.
 61. "Ivan Linardić Klarić", *Isto*, 95.-98.
 62. "Konzultirani dopunske izvori" (o logoru u Jasenovcu), *Naše teme*, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Vladimir Bakarić", Zagreb 1986., XXX, 9, 1281.-1287.
 63. "Ekonomska i politička kretanja na otoku Rabu između dvaju svjetskih ratova", *Rapski zbornik*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Skupština općine Rab, Zagreb 1987., 477.-480.

64. "Moša Pijade i narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj", *Moša Pijade*, Institut za savremenu istoriju i NIRO "Književne novine", Beograd 1987., 225.-230.
65. "Razvitak i djelatnost JNOF-a na Poreštini 1944-1945. godine", *Zbornik Poreštine*, Narodno sveučilište Poreč i Zavičajni muzej Poreštine, Poreč 1987., 2, 298.-303.
66. "Prosvjetni i kulturni rad u jedinicama Korpusa NOVJ", *Prvi korpus NOV Hrvatske*, Historijski arhiv u Karlovcu, Karlovac 1987., 509.-522.
67. "Talijanski koncentracijski logor u Lovranu 1941-1943. godine", *Liburnijske teme*, Katedra Čakavskog sabora u Opatiji i Turističko društvo Lovran, Opatija 1987., 6, 115.-121.
68. "Revolucionarna djelatnost Josipa Juge Šuljića", *Josip Jugo Šuljić, Pjesnička djela*, Skupština općine Rab, Općinska konferencija SSRNH Rab i Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rab-Rijeka 1988., 271.-293. (u suautorstvu s Josipom Vidasom).
69. "Prilog o iseljavanju s područja kotara Crikvenica u razdoblju 1901. do 1914. godine", *Vinodolski zbornik*, Koordinacioni odbor za njegovanje i razvijanje tradicija NOB i socijalističke revolucije i SIZ u oblasti kulture Općine Crikvenica, Crikvenica 1988., V, 95.-102.
70. "Razvoj i djelatnost Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta na području kotara Buzet 1944-1945. godine", *Buzetski zbornik*, Općinska konferencija SSRN i Katedra Čakavskog sabora Buzet, Buzet 1989., 13, 55.-62.
71. "Istrani i Riječani u internacionalnim brigadama u Španjolskoj 1936-1939.", *Španjolska 1936-1939.*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti i Globus, Zagreb 1989., 357.-363.
72. "Reformistički radnički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1921-1928. godine", *Jadranski zbornik*, Povijesno društvo Istre u Puli i Povijesno društvo Rijeka, Pula-Rijeka 1989., 13, 169.-188.
73. "Hrabri umiru uspravno (Prilog za biografiju Nede Knifić)", *Senjski zbornik. Spomenica senjskog srednjeg školstva*, Centar odgoja i usmjerenog obrazovanja "Vladimir Čopić" -Senj, Senjsko muzejsko društvo i Gradski muzej, Senj 1989., XVI, 16, 207.-214.
74. "Prvi kongres Saveza jugoslavenskih pomoraca (Bakar, 28, 29. i 30. srpnja 1922. godine)", *Dometi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1989., XXII, 10, 667.-674.
75. "Razvoj radničkog pokreta na otocima Krku, Rabu i Pagu u razdoblju između dva svjetska rata", *Pazinski memorijal*, Katedra Čakavskog sabora Pazin, Pazin 1990., 21, 115.-122.
76. "Organizacijski razvoj i djelatnost narodne vlasti (NOO-a) u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri u razdoblju između Prvog i Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (lipanj 1943.-svibanj 1944.)", *ZAVNOH 1943.-1944.*, Historijski arhiv u Karlovcu i Institut za savremenu povijest u Zagrebu, Karlovac 1990., 22, 87.-104.

77. "Završne operacije za oslobođenje otoka Cresa i Lošinja i prvi dani života na oslobođenim otocima", *Dometi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1990., XXIII, 10, 705.-714.
78. "Komunistički pokret u Hrvatskoj na područjima pod talijanskom okupacijom i u granicama Italije 1919-1941.", *Časopis za suvremenu povijest*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1990., XXII, 3, 39.-56.
79. "Osnivanje mjesnih odbora Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u kotaru Crikvenica 1918. godine", *Vinodolski zbornik*, Skupština općine Crikvenica i Samoupravna interesna zajednica u oblasti kulture Općine Crikvenica, Crikvenica 1991., VI, 117.-122.
80. "Prilog povijesti otoka Paga između dvaju svjetskih ratova s posebnim osvrtom na radnički pokret", *Jadranski zbornik*, Povijesno društvo Istre u Puli i Povijesno društvo Rijeka, Pula-Rijeka 1991., 14, 135.-159.
81. "Prilog metodologiji istraživanja stvarnih ljudskih gubitaka Hrvatske u tijeku drugoga svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1992., XXIV, 1, 177.-202.
82. "Žrtve četničkog terora na području općine Senj u tijeku drugoga svjetskog rata", *Senjski zbornik*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj 1992., XIX, 19, 109.-115.
83. "Danilo Klen o talijanskoj okupaciji i fašističkom teroru u Istri i na kvarnerskim otocima između dvaju svjetskih ratova", *Život i djelo dr. Danila Klana (1910.-1990.)*, Historijski arhiv Rijeka, Rijeka 1993., 87.-89.
84. "Između Jasenovca i Bleiburga", *Erasmus*, Erasmus Gilda, Zagreb 1993., 4, 42.-47.
85. "Prešućena istina - žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941-1945. prema popisu iz 1964. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1993., XXV, 2-3, 87.-114.
86. "Prilog istraživanju zločina četničkog pokreta u Lici u drugom svjetskom ratu", *Senjski zbornik*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj 1994., XXI, 21, 271.-290.
87. "Ljudski gubici otoka Krka u Drugom svjetskom ratu (1941.-1945.)", *Krčki kalendar 1995*, "Glosa d.d.", Rijeka, Krk 1995., 64.-67.
88. "Gospodarsko stanje na području kotara Sušak od kraja 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na iseljništvo s područja bivše općine Hreljin", *Bakarski zbornik*, Općina Bakar, Bakar 1995., 77.-86.
89. "Uloga četnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj", *Časopis za suvremenu povijest*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1995., XXVII, 3, 475.-487.
90. "Židovi u kompleksu koncentracijskog logora Jasenovac", *Antisemitizam, holokaust, anti-fasizam*, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1996., 104.-119.
91. "Jews in the Jasenovac Group of Concentration Camps", *Anti-Semitism Holocaust, Antifascism*, Zagreb, Jewish Community, Zagreb 1997., 102.-116.

92. "Zagrebačka židovska općina 1941. do 1945. godine", *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Židovska općina Zagreb, Zagreb 1998., 28.-46.
93. "Hapšenje 165 židovskih omladinaca u Zagrebu u svibnju 1941. godine", *Novi Omanut*, Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiberger", Zagreb, studeni-prosinac 1998./5759, 31, 6.-9. (u suautorstvu s Narcisom Lengel-Krizman).
94. "Egzodus Hrvata iz Rijeke u vrijeme D Annunzijeve vladavine (rujan 1919.-siječanj 1921.)", *Rijeka*, Povijesno društvo Rijeka, Rijeka 1998.-1999., IV, 1-2, 67.-86.
95. "Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji", *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zaklada Friedrich-Naumann, Zagreb 2000., 2, 396.-410.
96. "Zločini četničkog pokreta u Hrvatskoj u Drugom svjetskom ratu", *Rijeka*, Povijesno društvo Rijeka, Rijeka 2000., V, 1-2, 21.-32.
97. "Savezničko bombardiranje Rijeke zrakoplovima u Drugom svjetskom ratu (od siječnja 1944. godine do travnja 1945. godine)", *Sveti Vid*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 2000., V, 159.-173.
98. "Radnički pokret Rijeke u prvoj polovini XX. stoljeća", *Rijeka u stoljeću velikih promjena. Fiume nel secolo dei grandi mutamenti*, Edit Rijeka, Rijeka-Fiume 2001., 126.-131.
99. "D'Annunzijeve vladavine u Rijeci (rujan 1919.-siječanj 1921.) - prvi egzodus Hrvata", *Talijanska uprava i egzodus Hrvata 1918-1943.*, Hrvatski institut za povijest i Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", Zagreb 2001., 287.-299.
100. "Naputak načelstva (glavarstva) općine Kastav iz 1896. godine o djelatnosti župana i vladanja građana (obćinara)", *Zbornik Kastavštine*, Grad Kastav, Kastav 2001., IX, 41.-55.
101. "Poljska nacionalna manjina u Jugoslaviji tijekom Drugog svjetskog rata", *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zaklada Friedrich-Naumann, Zagreb 2001., 3, 371.-388.
102. "Ljudski gubici grada Rijeke od sredine 1940. do potkraj 1945. godine", *Dijalog povjesničara-istoričara*, Zaklada Friedrich-Naumann, Zagreb 2001., 4, 509.-523.
103. "Stvarni ljudski gubici na području grada Rijeke u Drugom svjetskom ratu", *Sveti Vid*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 2002., VII, 85.-110.
104. "Osnivanje Povijesnog društva Hrvatske - Podružnice u Rijeci i njezino značenje", *Rijeka*, Povijesno društvo Rijeka, Rijeka 2002., VII, 1-2, 21.-30.
105. "Bombardiranje Senja zrakoplovima u Drugom svjetskom ratu", *Senjski zbornik*, Senjsko muzejsko društvo i Gradski muzej Senj, Senj 2003., XXX, 30, 363.-376.
106. "Židovi na Sušaku u vrijeme Drugoga svjetskoga rata", *Sveti Vid*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 2004., IX, 87.-126.

107. "Pljačka i teror Dinarske četničke divizije na području općine Krivi Put 28. i 29. prosinca 1944.," *Senjski zbornik*, Senjsko muzejsko društvo i Gradski muzej Senj, Senj 2004., XXXI, 31, 95.-114.
108. "Dnevnik Milojke Mezorane-sušačke Anne Frank", *Sveti Vid*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 2006., XI, 151.-188.
109. "Organizacija i djelovanje ogranka 'Seljačkog kola' u kotarevima Ogulin i Vrbovsko od 1937 do 1941. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2006., XXXVIII, 3, 967.-982.
110. "I bombardamenti aerei anglo-americani su Fiume nella seconda guerra mondiale (dal 7. 1. 1944 - al 26. 4. 1945)", *Fiume*, Societadi Studi Fiumani Roma, Roma 2007., XXVII, 1-6, 5.-25.
111. "Doprinos dr. sc. Vinka Antića hrvatskoj historiografiji", *Rijeka*, Povijesno društvo Rijeka, Rijeka 2007., XII, 2, 125.-134.
112. "Dragutin Tadijanović i Ogulin (memoarsko-dokumentarni zapisi)", *Modruški zbornik*, Katedra Čakavskog sabora Modruša, Modruš 2008., II, 2, 85.-102.

Polemike:

1. "Eva nije izdala Josipa Broza (2)", *Vjesnik*, Zagreb, 7. V. 1978, XXXVIII., 11. (Polemika s Darkom Stuparićem o Bombaškom procesu J. Brozu).
2. "Pogrešno istrčavanje Vladimira Žerjavića", *Časopis za suvremenu povijest*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1994., XXVI, 2, 351-359.

Feljtoni:

1. "Pakao u kamenoj pustinji. Ustaški koncentracijski logor Slana na otoku Pagu -1941.", *Novi list*, Rijeka 1985., XXXIX, 173-218, 26. srpnja - 18. rujna, (u suautorstvu s Borislavom Ostojčićem).
2. "Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.", *Vjesnik*, Zagreb, 27. rujna do 13. listopada 1999. (u suautorstvu sa Zdravkom Dizdarom).

Građa:

1. "Prilog građi za Ogulinski proces Josipu Brozu i grupi primorskih komunista i simpatizera KPJ", *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Rijeka 1975-1976., XX, 11.-28. (u suautorstvu s Ljubomirom Petrovićem).
2. "Prilog građi o radu Mjesnog međustrukovnog odbora URSSJ u Sušaku 1930-1938. godine", *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Rijeka 1977., XXI, 75.-124. (u suautorstvu s Ljubomirom Petrovićem).

3. "Prilog građi o Komunističkoj partiji Rijeke, sekciji Treće internacionale", *Jadranski zbornik*, Povijesno društvo Istre-Pula i Povijesno društvo Rijeke, Pula-Rijeka 1978., X, 273.-288.
4. "Izbor dokumenata o osnivanju i jednomjesečnom radu 13. primorsko-goranske divizije", *Historija*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1978., I, 1, 237.-256.
5. "Prilog građi o sudjelovanju KPJ na izborima za Ustavotvornu skupštinu u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1920. godine", *Historija*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR-a Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara u Rijeci, Rijeka 1979., II, 2, 243.-282.
6. "Djelatnost komunističkog poslanika Vladimira Čopića u Ustavotvornoj skupštini od godine 1920. do 1921.", *Senjski zbornik*, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj 1980., VIII, 45.-56.
7. "Građa o štrajku solarskih radnika u Pagu 1937. godine", *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Pazin-Rijeka 1982., XXV, 85.-114.
8. "Prilog građi revolucionarnog sindikalnog pokreta u Državi Rijeke", *Argumenti*, Centar za idejno-teorijski rad OKSKH Rijeka, Rijeka 1983., 1-2, 125.-157.
9. "Rezolucija prve okružne konferencije KPJ za Gorski kotar", *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Pazin-Rijeka 1988., XXX, 91.-98.
10. "Prilog građi o sudjelovanju sušačkih lučkih radnika u štrajku 1937. godine", *Vjesnik Historijskog arhiva Rijeka*, Historijski arhiv Rijeka, Rijeka 1990., XXXII, 63.-99.
11. "Pravila 'Udruge Sv.Mihovila' u Rubešima", *Zbornik Kastavštine*, Grad Kastav, Kastav 1999., VII, 83.-98.
12. "Četiri izvješća povjerenika za židovske općine u Sarajevu iz studenog 1941. o tragičnom položaju uhićenih sarajevskih Židova", *Novi Omatnut*, Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger", Zagreb, siječanj-veljača 2007./5767, 80, 6.-8.

Recenzije, osvrti, prikazi i bilješke:

1. Borbeni put čehoslovačke brigade "Jan Žiška". Vaclav Hubaček i Ota Vojaček: V jugoslavskych horach (U jugoslavenskim gorama), Prag 1964., str. 151., *Četvrti jul*, Beograd, 17. V. 1966., 9.
2. Nepotpuna povijest. Svetozar Tintor: "Trinaesta primorsko-goranska udarna divizija", Zagreb 1968., str. 307., *Četvrti jul*, Beograd, 1. X. 1968., 9.
3. Zapisi o Drežničkoj bolnici/Jela JančićStarac: Vojno-partizanska bolnica u Drežnici 1942-1944. Izdavač: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture-Zagreb), *Novi list*, Rijeka, 2. lipnja 1971., XXV, 129, 9.

4. Neprihvatljiva metoda (Milan Bukvić: "Otočac i Brinje u NOB 1941-1945", Otočac 1971.), *Novi list*, Rijeka, 10. XI. 1971., XXV, 194, 9.
5. Još jedno značajno djelo o komuni Ogulin u NOB-u; Jela Jančić-Starac, Vojno-partizanska bolnica u Drežnici 1942-1944., *Krčki zbornik*, Povijesno društvo otoka Krka, Krk 1971., 3, 281.
6. 50 godina gimnazije u Ogulinu. Izdavač: Gimnazija "Đuro Kosanović", Ogulin 1969., str. 102, *Krčki zbornik*, Krk 1971., 3, 281.
7. Vrijedno naučno djelo. Dr. Ivan Jelić: Komunistička partija Hrvatske 1937-1941. Izdavač: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1972., *Vjesnik*, Zagreb 1. lipnja 1972., 10.
8. Mladi revolucionari na djelu. Zbornik "Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1941-1948.", Zagreb 1972., Izdavač-Centar za kulturnu djelatnost omladine Hrvatske u Zagrebu, *Novi list*, Rijeka, 13. XII. 1972., XXVI, 299, 9.
9. Monografija o revolucionaru Đ. Zatezalo - T. Majetić: "Profesor Ivo Marinković", izdavač: Historijski arhiv u Karlovcu, 1975., *Novi list*, Rijeka, 31. III. 1975., XXIX, 75, 9.
10. Netradicionalan udžbenik. Antun Giron, Petar Strčić "NOB i socijalistička revolucija", Čitanka iz zavičajne povijesti Rijeke i riječkog područja. Izdavač: Školska knjiga-Zagreb 1975., *Dometi*, Rijeka 1976., IX, 1-2, 133.-135.
11. Senjski zbornik, Svezak VI, Senj 1975., *Novi list*, Rijeka 14.-15. veljače 1976., XXX, 37, 9.
12. Plašćanska dolina i okolica u NOR-u, *Novi list*, Rijeka, 21. rujna 1976., XXX, 222, 9.
13. Kvalitetan i raznovrsan Pazinski memorijal (zbornik Pazinski memorijal, 7.), *Novi list*, Rijeka, 4. listopada 1977., XXXI, 231, 8.
14. Sabrana djela Josipa Broza Tita. Neprocjenjivo svjedočanstvo razvitka i idejnog sazrijevanja Komunističke partije Jugoslavije (I – IV), *Historija*, Rijeka, 1978., I, 1, 307.-309.
15. Značajni prilog povijesti komunističkog pokreta u Hrvatskoj. Dr. Ivan Jelić: Komunisti i revolucija, Zagreb 1978., *Isto*, 331-333.
16. Sjećanje jednog revolucionara. Andrea Benussi, Život za ideju, Rijeka 1976., Izdavač: Centar mladih Rijeka, str. 119, *Isto*, 333.-334.
17. Niz novih saznanja - Petar Strčić, Vanjskopolitička borba Josipa Broza Tita za Istru od 1941. do 1945. godine (Izdavački centar Rijeka, Rijeka 197., 116 str.), *Isto*, 328.-329.
18. Beskompromisan borac. U povodu objavljivanja građe za monografiju o revolucionaru Ivanu Krndelju, *Dometi*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1978., XI, 9-10-11, 133.-138.
19. Na pravom putu prema stvarnoj sintezi o Hrvatskoj u ratu i revoluciji 1941-1945. godine, Dr. Ivan Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941-1945., Zagreb 1978., str. 303, *Historija*, Rijeka 1979., II, 2, 487.-489.

20. Bibliografija koja zaslužuje veliku pažnju. Marija Sentić, Bibliografija o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj 1941-1945.(posebna izdanja), Zagreb 1978., *Isto*, 499.-500.
21. Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji (Ivan Očak, Jugoslaveni u Oktobru), *Novi list*, Rijeka, 28. XII. 1979., XXXIII, 302, 8.
22. Nezaobilazni povijesni izvor (dr. Milan Vesović: "Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918-1929." Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga, Beograd 1979.), *Komunist*, Zagreb, 18. IV. 1980., XXXVIII, 1206, 21.
23. Vladimir Čopić-vojnici revolucije. Dr. Ivan Očak, "Vojnik revolucije", život i rad Vladimira Čopića. Izdavač "Spektar" Zagreb, 1980., *Novi list*, Rijeka, 28. studenog - 1. prosinca 1980., XXXIV, 279, 10.
24. Historija i putokaz revolucije, Josip Broz Tito, Sabrana djela, knj. 5-10. (Izdavači: "Komunist", BIGZ Beograd i "Naprijed" Zagreb), Beograd 1978.-1980., *Historija*, Rijeka 1980., III, 3, 317.-319.
25. Zbornik sjećanja o Jugoslavenima u Oktobarskoj revoluciji. Jugoslaveni u Oktobarskoj revoluciji (Zbornik sjećanja, priredio dr. Nikola Popović, Izdavač: Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga Beograd, Beograd 1977., str. 582, *Isto*, 323.-325.
26. Još jedno popularno izdanje o revolucionarnom radu Vladimira Čopića. Dr. Ivan Očak, Vladimir Čopić. Životni put, revolucionarno delo. Izdavač: "Dečje novine", Gornji Milanovac 1979., str. 92, *Isto*, 353.
27. Učešće jugoslavenskih radnih ljudi u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR-u. Zbornik dokumenata i građa. Izdavači: Institut za savremenu istoriju i Narodna knjiga Beograd, Beograd 1979., str. 535, *Isto*, 353.-354.
28. Izuzetno vrijedna građa za povijest kazališne djelatnosti u NOB. Tone Dobrila, Istarska kazališna družina u NOB (građa za povijest), "Otokar Keršovani" Rijeka 1981., str. 575, *Argumenti*, Rijeka 1981., 4, 275.-277.
29. Kazalište u ratu. Tone Dobrila: Istarska kazališna družina u NOB, "Otokar Keršovani", Rijeka 1981., *Oko*, Zagreb, 18. II. - 4. III. 1982., X, 259, 14.
30. Josip Broz Tito, "Sabrana djela", knj. 1-10, 1977-1980, *Arhivski vjesnik*, Zagreb 1981., XXIV, 111.-112.
31. "Od ustanka do slobode" (Dr. Ivan Jelić, Od ustanka do slobode. Hrvatska u NOB), *Novi list*, Rijeka, 21. prosinca 1982., XXXVI, 297, 11.
32. Osvrt na osam svezaka Senjskog zbornika (1965-1980.), zajedno s Antonom Gironom, i Vladom Oštrićem, *Časopis za savremenu povijest*, Zagreb 1983., XV, 1, 127.-138.
33. Vrijedan znanstveni rad o razvitku i djelovanju narodne vlasti na Kordunu, Baniji i Lici u toku NOR-a (Đuro Zatezalo, Narodna vlast na Kordunu, Baniji i Lici 1941-1945., Karlovac 1978.), *Jadranski zbornik*, Pula-Rijeka 1983., 11, 437.-438.

34. Radnička klasa u međuratnom razdoblju. Dr. Bosiljka Janjatić "Politika HSS prema radničkoj klasi", Zagreb 1983. Izdavač: Centar za kulturnu djelatnost u Zagrebu u suradnji s Institutom za historiju radničkog pokreta Hrvatske, *Komunist*, Beograd, 23. XII. 1983., XLI, 1396, 18.-19. i *Komunist*, Zagreb, 1. siječnja 1984. 1399/1400, 27.
35. Historija i putokaz revolucije, Josip Broz Tito, Sabrana djela, knj. 11-15 (Izdavači: "Komunist" Beograd i dr.), *Historija*, Rijeka 1982-1984., V, 5, 327.-328.
36. Nezaobilazni povijesni izvor (Bosiljka Janjatić-Petar Strčić: "Optužnica i presuda članovima i simpatizerima KPJ Hrvatskog primorja 1934.", Izdavački centar Rijeka, 1984.), *Novi list*, Rijeka, 23. VIII. 1984., XXXVIII, 195, 11.
37. Sabrana djela Josipa Broza Tita. Neprocjenjiv izvor i putokaz jugoslavenske socijalističke revolucije (novih pet tomova XVI- XX.), izdavači: "Komunist" Beograd i dr., *Novi list*, Rijeka, 2-3. III. 1985., XXXIX, 51, 9.
38. Gospodarska problematika NOP-a (Dr. Mira Kolar Dimitrijević, "Gospodarska problematika ZAVNOH-a. Izbor iz građe", Arhiv Hrvatske, Zagreb 1984.), *Novi list*, Rijeka, 3. VI. 1985., XXXIX, 128, 9.
39. Izuzetno vrijedno povijesno djelo (Povijest Saveza komunista Jugoslavije, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad-Beograd 1985.), *Novi list*, Rijeka, 16. XII. 1985., XXXIX, 292, 7.
40. Internacionalna solidarnost (Ivan Očak: "Jugoslavenski emigranti u SAD i SSSR-u", Spektar, Zagreb, 1985.), *Novi list*, Rijeka, 8. siječnja 1986., XL, 5, 7.
41. Vrijedno i poticajno djelo. (Monografija "Bujština-Il Buiese", Buje 1985. Izdavač: Skupština općine Buje i Zavod za povijesne i društvene znanosti istraživačkog centra JAZU Rijeka), *Novi list*, Rijeka, 16. travnja 1986., XL, 89, 7.
42. "Što nije zapisano, bit će zaboravljeno (Revolucionarni omladinski pokret u južnoj Istri (1918-1945.)", Pula 1988., str. 209, sv. I, i "Revolucionarni omladinski pokret na Poreštini 1941-1945.", Pula 1989., str. 187, sv. II. *Novi list*, Rijeka, 3. kolovoza. 1989., XLIII, 194, 4.
43. Dostojanstvo Kastavštine očuvano od zaborava. Antun Giron: "Začeci i razvoj narodne vlasti na Kastavštini", Izdavački centar Rijeka, 1990., *Novi list*, Rijeka, 30. XI. 1990., XLIV, 329, 12.
44. Svjedočanstvo o industrijaliziranom uništenju logoraša. Dr. Mihael Sobolevski o knjizi Tomislava Novaka "Buchenwald", *Novi list*, Rijeka, 18. kolovoza 1997., LI, 15.842, 8.
45. Trojica istarskih velikana. Zbornik Ivan Matetić Ronjgov: "Hrvatski istarski preporoditelji Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić, Matko Mandić", Rijeka 1996-1997., svezak 5., *Novi list*, Rijeka, 11. XI. 1997., LI, 15.926, 29.

46. Antun Giron-Petar Strčić, Zaobići Ingridstellung - Riječko područje u završnici Drugoga svjetskog rata, Rijeka 1995., *Historijski zbornik*, Zagreb 1997., XLIX, 275.-276.
47. Znanstvena monografija visoke vrijednosti. Ivan Kovačić: "Kampor 1942.-1943. Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na Rabu", Rijeka 1998., str. 488. Izdavač: "Adamić" d.o.o. Rijeka, *Novi list*, Rijeka, 2. prosinca. 1998., LII, 16.299, 29.

Članci u enciklopedijama:

1. *Enciklopedija Jugoslavije* (Leksiografski zavod), Zagreb 1965., 6.: Marinković, Jovan-Ivo, 18.; Oreški, Mijo, 388. i Počuča, Mile, 519.
2. *Vojna enciklopedija*, Beograd 1973., 6, II. izdanje: Ogulin. NOR. (u koautorstvu s Radom Guberinom), 301.
3. *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb 1989., 2.: Brozičević, Jure, 371.-372. i Ćopić, Vladimir, Isto, Zagreb 1993., 159.-160

Nekrolozi (In memoriam):

1. In memoriam. Dr. Ivan Očak (1920.-1994.), *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1994., XXVI, 3, 569.-571.
2. Dr. Vinko Antić - Život i djelo (1905-1993.), *Jadranski zbornik*, Društvo za povijest i kulturni razvoj Istre i Povijesno društvo Rijeka, Pula-Rijeka 1995., 15-16, 280.-281.
3. U spomen dr. sc. Antonu Gironu, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2004., XXXVI, 2, 862.-863.

ZDRAVKO DIZDAR, STAŠA SOBOLEVSKI

PRIKAZI KNJIGA

Hrvoje MATKOVIĆ, Na vrelima hrvatske povijesti, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb 2006., 350 str.

U „Prethodnim napomenama“ autor donosi pregled tiskane građe hrvatske povijesti od Franje Račkog i njegovih *Dokumenata historiae croaticae periodum antiquam illustrantia* iz 1877. godine do naših dana. Pišući o tome, veliku pozornost i značenje daje *Historijskoj čitanci* profesora Jaroslava Šidaka koja mu je bila poticaj da dovrši ono što je profesor Šidak započeo. Naime, *Historijska čitanka* završava s dokumentima iz 1848. godine. Profesor Šidak je namjeravao napisati i drugi dio čitanke, ali to nije dospio uraditi. U "Prethodnim napomenama" čitatelj će saznati tko je dosad u hrvatskoj historiografiji poklanjao pozornost objavljivanju izvorne građe i tko je u tome postigao najbolje rezultate. Iz tog dijela knjige uočava se sva razgranatost i opsežnost njezina sadržaja za koji se može reći da ostavlja neizbrisiv biljeg u historiografskom radu u Hrvatskoj tijekom cijelog 20. stoljeća.

Matkovićeva knjiga ima deset poglavlja i to: „Prije doseljenja“, „Doseljenje Hrvata u novu domovinu“, „Doba hrvatskih knezova i kraljeva“, „Hrvatska u zajednici s Ugarskom“, „Hrvatska u Habsburškoj Monarhiji“, „Provizorij – listopad studeni 1918.“, „Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji“, „Hrvatska u socijalističkoj Jugoslaviji“ i „Uspostava suverene Republike Hrvatske“. Knjiga, dakle, obuhvaća čitavu povijest hrvatskog naroda od doseljenja do naših dana strukturirana po najvažnijim prijelomnim odrednicama povijesnog razvoja.

U knjizi ima 128 dokumenata različite vrste: povelja, ugovora, zaključaka, poslanica, sporazuma, proklamacija, izvoda iz govora političara i državnika, rezolucija izvještaja, planova, nacрта, odluka, deklaracija, pisama i drugog. Iz njih se iščitava cjelokupna hrvatska povijest, preciznije rečeno, njezini najbitniji događaji. Poglavlja su metodološki stručno izrađena. Podijeljena su na potpoglavlja, a svako od njih čini zaokruženu cjelinu. Ovakav pristup čini tekst preglednijim i upotrebljivijim. Tako npr. poglavlje „Hrvatska u zajednici s Ugarskom“ ima dva potpoglavlja: „Doba Arpadovića i Razdoblje XIV i XV. Stoljeća“, a poglavlje „Hrvatska u Habsburškoj Monarhiji“ ima pet potpoglavlja: „Od izbora Ferdinanda Habsburškog do kraja XVIII. Stoljeća“, „Razdoblje prve polovice XIX. Stoljeća“, „Zbivanja šesdesetih godina“, „Politička previranja u razdoblju uoči Prvoga svjetskog rata“, „Hrvatska politika u vrijeme Prvoga svjetskog rata“. Tako je to autor učinio i u ostalim poglavljima. Knjiga sadrži i slikovni materijal koji prati tekst te kazalo imena, bilješke o autoru i podatke iz kojih je knjiga i zbornika autor preuzeo pojedini dokument.

Od svih dosad objavljenih knjiga izvora hrvatske povijesti Matkovićeva knjiga *Na vrelima hrvatske povijesti* u mnogočemu se od njih razlikuje. U njoj se na jednom mjestu donose najznačajnija vrela hrvatske povijesti od najstarijih vremena do naših dana. No, Matković se nije ograničio samo na reproduciranje izvorne građe, već je prije svakog teksta dao uvodnu napomenu u kojoj objašnjava povijesne prilike u kojima se zbiva događaj o kojem je riječ u tekstu. Tako se npr. u uvodnom dijelu dokumenta „Rezolucija Seljačko demokratske koalicije (SDK) od 1. kolovoza 1928.“ navodi da su narodni zastupnici spomenute koalicije napustili Beograd i nisu sudjelovali u nastavku zasjedanja Narodne skupštine te su 1. kolovoza 1928. godine u Zagrebu donijeli „Rezoluciju“ u kojoj je istaknuto nepriznavanje rada Narodne skupštine i njezinih odluka

kao i to da se tom rezolucijom iskazuje negativno stajalište prema prvoprosinačkom aktu i Vidovdanskom ustavu. Uvodne napomene koje autor donosi za svaki dokument imaju važnu didaktičku vrijednost. One čitatelja uvode u tekst i daju mu jasniju sliku povijesnog kretanja koje se u dokumentu podrobnije obrađuje ili koja proizlaze iz sadržajnih podataka u tekstu. Vrijedno je spomenuti da su uvodne napomene utemeljene na relevantnoj znanstvenoj literaturi koju autor korektno citira u bilješkama.

Treba reći i to da autor ne ostaje samo na spomenutim uvodnim napomenama. On uz neke dokumente upozorava i na određene kontroverze u obradama različitih autora, a koje se temelje na istom dokumentu. Time upozorava da znanstvena rasprava o pojedinim pitanjima još nije završena. Uz neke dokumente autor bilježi i ispravke donedavno uvriježenih prosudbi kad to novi dokumenti nalažu. U uvodnom dijelu dokumenta „Tanajske ploče“ autor upozorava da tvrdnje o iranskom podrijetlu Hrvata treba uzimati s oprezom jer mnoge tvrdnje u svezi s tim još nisu u znanosti usvojene. Pri tome navodi mišljenje akademika Radoslava Katičića da se dopušta mogućnost da je vjerojatno neki narod tog imena postojao u zaleđu Tanaisa, gdje je u antičko doba bilo stepskih nomada iranskog jezika pa možda Hrvati imaju svoje ime od tog naroda, ako je doista postojao. U dokumentu "Pacta conventa" (Qualiter) navodi se da to nije državopravni akt, već (kako smatra akademik Raukar) strogo staleški ugovor. Uz dokument "Ustav Ustaše – Hrvatsko revolucionarne organizacije" (UHRO) objašnjava se, između ostalog, i datum njezina osnutka. U svezi s tim, na temelju novih dokumenata, negira se ustaška tvrdnja da je ta organizacija osnovana 7. siječnja 1929. godine već kasnije, a sigurno postoji 1932. godine.

Treba istaknuti da je autor u nekim poglavljima uvrstio dokumente koji dosad nisu uvrštavani u slične zbirke, a za koje je zaključio da ih je potrebno i korisno uvrstiti. Ima ih više, a spomenut ćemo samo neke: "Pismo Svetozara Pribičevića Srbima" (prosinac 1933.), "Sukob A. Hebranga s političkim vrhom KPJ", "Staljinovi prijedlozi Paveliću", "Muslimanski memorandum upućen Hitleru 1942.", "Đurđevdanski ustanak 1950.". U "Pismu Srbima" znakovito je da Pribičević smatra da Srbi moraju poštovati i priznati volju Hrvata pa čak i odluku kad bi se oni izjavili protiv svake zajednice sa Srbima, a za svoju potpunu i neograničenu samostalnost. U njemu Pribičević dalje navodi da ne može zamisliti ni na trenutak tu mogućnost da "Srbi ognjem i mačem nametnu Hrvatima zajedničku državu". Takvo držanje, kaže Pribičević, "osramotilo bi Srbe za sva vremena kao nasilnike i ugnjetače". Puno smo saznali i iz ostalih novih dokumenata, koje je autor uvrstio u ovu knjigu. Između ostalog, donosi i dokumente o sovjetskim dodirima s poglavnikom Pavelićem krajem ožujka 1945. Staljin je Paveliću predlagao da dopusti sovjetskim trupama da iz južne Mađarske prijeđu preko hrvatskog teritorija do istočne jadranske obale i Trsta, a zauzvrat bi SSSR priznao NDH. Pavelić, kaže autor, ponudu nije prihvatio, sumnjajući u iskrenost sovjetskih jamstava i ne vjerujući u mogućnost realizacije sovjetskih ponuda.

U dokumentima o sukobu Andrije Hebranga s političkim vrhom KPJ donosi se Titov brzogov Hebrangu od 17. rujna 1944., Hebrangov odgovor Titu, Titov brzogov Kardelju i Kardeljev izvještaj Centralnom komitetu KPJ. Tito zamjera Hebrangu što je u Hrvatskoj osnovana Telegrafaska agencija Hrvatske (TAH) u sastavu Telegrafске agencije nove Jugoslavije (TANJUG). Osnivanje TAH-a Tito je smatrao vidom separatizma. Kardelj je dolaskom u Hrvatsku trebao to spriječiti. U izvještaju Centralnom komitetu KPJ, Kardelj piše o Hebrangovu ponašanju i djelovanju. U pismu se navodi:

“U prvom redu radi se o tome da u Hrvatskoj stvari neće ići dobro sve dotle dok Andrija Hebrang bude sekretar CK KPH, odnosno sve dotle dok se on tamo bude nalazio. Čitav njegov mentalitet i njegov karakter je takav da predstavlja jednu stalnu tendenciju k slabljenju povezivanje Hrvatske s Jugoslavijom.”

Posebnu pozornost privlače "Muslimanske rezolucije" i "Muslimanski memorandum" upućen Hitleru kojim muslimanski prvaci traže uspostavu autonomne jedinice Župe Bosna pod njemačkom upravom i obustavljanje svake djelatnosti ustaških i domobranskih postrojbi na području Bosne i Hercegovine, te osnivanje vojne formacije Bosanske straže. Iz teksta je vidljivo da je autor konzultirao opširnu objavljenu literaturu o navedenom pitanju koju prezentira u bilješki.

U odjeljku "Đurđevdanski ustanak 1950. godine", o kojem se u doba komunističke vlasti nije mnogo znalo, ima nekoliko dokumenata: "Priprema i ustanak", "Kažnjavanje pobunjenika" i "Prosudbe o ustanku". U uvodnom dijelu ovih dokumenata autor navodi da je do oružanog ustanka došlo zbog velike bijede tamošnjeg stanovništva koje je bilo nezadovoljno državnim agrarnom politikom, otkupom poljoprivrednih proizvoda, formiranjem seljačkih radnih zadruga i progonom informbirovaca. Do oružane pobune, kaže autor, dolazi u Hrvatskoj i sjeverozapadnoj Bosni (slunjski, cazinski i kladuški kotar) gdje su pretežno živjeli Muslimani i Srbi. Takvih informacija u dokumentima koji potječu iz vremena rata i poraća ima u velikom broju, o njima se u razdoblju socijalističke Jugoslavije nije moglo otvoreno pisati i reći istinu, bile su, rekli bismo "tabu teme".

Prezentirajući dokumente iz hrvatske prošlosti autor knjige nastoji obuhvatiti sve relevantne segmente hrvatske povijesti vodeći računa o svim njezinim odrednicama. Tako u poglavlju „Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji“ donosi posebno potpoglavlje „Komunistička partija Jugoslavije“. Bez tih dokumenata nije moguće shvatiti ulogu KPJ sljedećem razdoblju.

U predgovoru autor naglašava da je kriterij za odabir izvornih tekstova bio dokumentiranje političkih, gospodarskih i društvenih događaja u hrvatskim zemljama u prošlim stoljećima, pri čemu politička komponenta čini glavnu okosnicu. Nadalje autor kaže da se njegov izbor može podvrgnuti kritici te upozorava na moguće prigovore koje je izostavio ovaj ili onaj tekst koji po mišljenju kritičara zaslužuje da bude uvršten u djelo o kojem je riječ. Ne odričući autoru nimalo postavljeni kriterij, već zbog dosljednosti u njegovoj primjeni, čini mi se, da bi se u poglavlju o Hrvatskoj u Drugome svjetskom ratu trebalo naći više dokumenata o vodećoj ulozi komunista Hrvatske u organizaciji i vođenju antifašističke borbe i njihovu nastojanju da se u antifašistički pokret uključi što veći broj Hrvata (razni proglasi Komunističke partije Hrvatske upućeni hrvatskom narodu u kojima se iznosi politička platforma antifašističkog pokreta). Također smatram da je u knjigu trebalo uvrstiti i dokument o broju žrtava ustaškog terora, kao i opis života u ustaškim logorima i izvršenju zločina protiv civilnog stanovništva i nevinih ljudi bez obzira na to što se u knjizi nalaze zakonodavni akti Nezavisne Države Hrvatske o rasnoj diskriminaciji, teroru i upućivanju u logore nepoćudnih osoba. Za prikaz politike HSS-a u vrijeme Drugoga svjetskog rata nedostaje bar jedan dokument kojim bi se upozorilo na postojanje tzv. lijevog krila HSS-a koji je prihvatio suradnju s komunistima, čime bi se upozorilo na raslojavanje te najjače hrvatske političke građanske stranke između dvaju ratova.

Pripremiti knjigu ovakvog sadržaja vrlo je mukotrpan, naporan i vrlo odgovoran zadatak. Ovakvu knjigu može napisati samo izvrstan poznavalac cjelokupne hrvatske povijesti, posebno njezine izvorne građe i relevantne literature kojom se u knjizi trebalo koristiti. Također se javljaju teškoće pri izboru materijala i drugih komponenata koje su zastupljene u ovoj knjizi. Bez obzira na manje primjedbe, koje sam naveo, smatram da je autor svoj zadatak obavio na opće zadovoljstvo svih znanstvenika povjesničara i onih koji prate, cijene, čitaju i vole povijesnu literaturu.

Knjiga *Na vrelima hrvatske povijesti* namijenjena je kako izučavanju povijesti u školama i na odgovarajućim fakultetima i visokim učilištima, tako i širem čitateljstvu koje se zanima za hrvatsku povijest. Za nastavnike i učenike ova je knjiga dragocjena jer nastavlja tamo gdje je stao profesor Jaroslav Šidak sa svojom *Historijskom čitankom za hrvatsku povijest I.* koja sadrži kritički priređene izvore za hrvatsku povijest u doba feudalizma do ukinuća kmetstva 1848. godine. Šidakova čitanka svojom pojavom 1952. uvelike je pomogla nastavnicima povijesti u vremenu kad nije bilo udžbenika koji su obrađivali hrvatsku povijest, već su postojali samo ruski udžbenici iz opće povijesti. Sadašnjim nastavnicima Matkovićeva knjiga će pomoći da u što većoj mjeri u današnjim uvjetima osuvremene nastavu i daju učenicima što pouzdanije podatke. Svojim uvodnim komentarima ispred svakog dokumenta i bilješkama uz tekst dokumenta ona zapravo predstavlja nadasve autentičan i pouzdan informativni tekst, koji će nastavnicima poslužiti za korekciju i dopunu udžbeničkog teksta, a ujedno će ih usmjeriti na najbitnije odrednice hrvatske povijesti, koje bi učenici trebali usvojiti. Uvodni tekstovi pisani su u skladu s didaktičkim i metodološkim zahtjevima suvremene nastave, u čemu je Hrvoje Matković, kao dugogodišnji pisac udžbenika i priručnika, pravi majstor. Prednost ove knjige u odnosu na dosad objavljene povijesne čitanke i ostale knjige o izvorima hrvatske povijesti je u tome što, kako smo već naveli, na jednom mjestu donosi najznačajnije izvore hrvatske povijesti od najstarijih vremena do naših dana. Ona na autentičan način objašnjava hrvatske povijesne prilike u kojima se događaji prate kronološkim slijedom.

FRANKO MIROŠEVIĆ

Davor MARIJAN, *Oluja*, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb 2007., 445 str.

Riječ je o knjizi koja donosi cjelovit i detaljan prikaz oslobodilačke vojno-redarstvene operacije Oluja, u kojoj su prvi put u hrvatskoj historiografiji, iz perspektive povjesničara, kritički prikazane pripreme, tijek i posljedice vojno-redarstvene operacije Oluja.

Oluja je u Hrvatskoj u kolovozu 1995. označila kraj Domovinskog rata i kraj jednoga teškog razdoblja hrvatske povijesti, koje je započelo još u kolovozu 1990. oružanom pobunom Srba u Hrvatskoj te otvorenom agresijom oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi od ljeta 1991. godine.

Oluja je i danas aktualna tema hrvatskoga političkog života, a vode se mnogobrojne polemike o legitimnosti same operacije. No, malo je znanstvenih radova o toj temi,

utemeljenih na povijesnim izvorima i arhivskom gradivu. Upravo knjiga dr. sc. Davora Marijana donosi cjelovitu znanstvenu i kritičku raščlambu priprema i tijeka operacije Oluja, utemeljenu na povijesnim izvorima.

Knjiga sadrži dvije glavne cjeline: znanstvenu studiju dr. sc. Davora Marijana koja prikazuje pripreme i tijek same operacije Oluja, podijeljenu na nekoliko poglavlja, te „Priloge“ koji sadrže dokumente o političkim i vojnim događajima uoči i tijekom Oluje, koje je odabrao i pripremio Mate Rupić, pročelnik Odjela za arhivsko gradivo Hrvatskoga memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata.

Nakon uvodne riječi urednika knjige dr. sc. Ante Nazora, autor Davor Marijan daje iscrpan prikaz vojno-redarstvene operacije Oluja. Započinje s poglavljem u kojemu određuje teritorijalne granice okupiranoga dijela Republike Hrvatske od pobunjenih Srba i Jugoslavenske narodne armije, od kolovoza 1990. do siječnja 1992., a koji će biti oslobođen vojno-redarstvenom operacijom Oluja u kolovozu 1995. godine. Uz teritorijalno određenje prostora na kojemu je tekla sama operacija, autor donosi prikaz sudionika operacije, Hrvatske vojske s jedne strane i Srpske vojske Krajine s druge strane, njihovo formiranje, ustroj i brojno stanje.

Poglavlje „Srpska pobuna u Hrvatskoj“ donosi kratak presjek razdoblja od početka pobune dijela srpskog stanovništva protiv hrvatskih vlasti, koja je započela još u ljeto 1990. godine, do početka Prve bihačke krize u jesen 1994. godine, koja je obrađena u sljedećem poglavlju. Nakon toga autor daje osvrt na operacije hrvatskih snaga na Livanjskom polju (operacija Zima '94. u studenome i prosincu 1994.) i u zapadnoj Slavoniji (operacija Bljesak, svibanj 1995.), te na Drugu bihačku krizu (srpanj 1995.) i reakciju Hrvatske na krizu (operacija Ljeto '95.). Slijede poglavlja o političkoj pripremi same operacije, o stanju u tadašnjoj Republici Srpskoj Krajini neposredno uoči Oluje, te o ratnim planovima obrane i oslobađanja okupiranoga hrvatskog teritorija i završnim pripremanjima Hrvatske vojske za provedbu operacije.

Glavni dio studije kronološki obrađuje sudjelovanje i ulogu zbornih područja HV-a Split, Gospić, Karlovac, Zagreb i Bjelovar u provedbi operacije, te Specijalnih postrojbi MUP-a RH i Hrvatskoga ratnog zrakoplovstva, od priprema do provedbe same operacije. Posebno je obrađena i uloga 5. korpusa Armije BiH u Oluji, te uloga i obrambene zadaće Zbornog područja Osijek, postrojbi na Južnom bojištu, Hrvatske ratne mornarice i Hrvatskog vijeća obrane. Autor daje osvrt i na reakcije snaga UNCRO-a i UN-a na provedbu Oluje, te na reakcije koje je Oluja izazvala u svijetu, od osude hrvatske ofenzive od međunarodne zajednice i Vijeća sigurnosti UN-a, do Rezolucije 1009 Vijeća sigurnosti UN-a (10. kolovoza 1995.) koja legitimizira Oluju ne dovodi u pitanje, a u prvi plan stavlja zaštitu ljudskih i manjinskih prava.

Autor se na kraju studije o Oluji osvrnuo i na nestegovno i nečasno ponašanje pojedinih pripadnika Hrvatske vojske i hrvatskih civila, a poseban naglasak stavljen je na aktualno pitanje vezano uz Oluju – Jesu li pobunjeni Srbi okupirano područje (UNPA sektori Sjever i Jug) napustili svojevrijedno ili su s toga područja protjerani, odnosno je li hrvatska strana Olujom provela etničko čišćenje pobunjenih Srba.

Druga cjelina knjige sadrži „Priloge“, odnosno kronološki složene dokumente o važnim političkim i vojnim odlukama i događajima uoči Oluje koji su utjecali na njezino pokretanje. Uz iznimku u poglavlju „Priloga“ o Bihačkoj krizi, te nekoliko dokumenata poslanih hrvatskom vodstvu iz tada opkoljenog Bihaća, odabrani dokumenti

su srpske provenijencije, a svjedoče o namjerama vodstva pobunjenih Srba iz Hrvatske da se pripoje Srbiji i zajedno sa Srbima iz Bosne i Hercegovine stvore jedinstvenu srpsku državu na okupiranom području Republike Hrvatske i BiH. Dokumenti obuhvaćaju razdoblje od 1. travnja 1991. do 4. kolovoza 1995. godine. „Prilozi“ su podijeljeni u četiri tematske cjeline.

Prva cjelina sadrži 30 dokumenata, a odnosi se na planove pobunjenih Srba iz Hrvatske o odcjepljenju teritorija Republike Hrvatske i ujedinjenju sa Srbijom i sa Srbima u Bosni i Hercegovini. Započinje odlukom Izvršnog vijeća Srpske autonomne oblasti Krajine „o prisajedinjenju Srpske autonomne oblasti Krajine Republici Srbiji“, 1. travnja 1991. godine. Slijede dokumenti o pojedinim odlukama Skupštine Srpske autonomne oblasti Krajine odnosno Republike Srpske Krajine (Deklaracija o ujedinjenju Republike Srpske Krajine i Republike Srpske 31. listopada 1992., Odluka o konstituiranju Narodne skupštine Republike Srpske Krajine i Republike Srpske 24. travnja 1993., Prijedlog Skupština Republike Srpske i Republike Srpske Krajine Skupštinama Srbije i Crne Gore za ujedinjenje u jednu državu, 18. kolovoza 1994. itd.), zapisnici sjednica Vlada Republike Srpske Krajine i Republike Srpske, priopćenja Srpske demokratske stranke Krajine, govori Milana Martića, Borislava Mikelića i Milana Babića na Skupštini Republike Srpske Krajine na kojoj je razmatran pregovarački proces s Republikom Hrvatskom i Plan Z-4, pismo Milana Martića Slobodanu Miloševiću nakon oslobodilačke akcije Hrvatske vojske Bljesak u zapadnoj Slavoniji, te govor Milana Martića 18. svibnja 1995. u Borovu Selu o državnoj krizi nakon oslobađanja zapadne Slavonije od Hrvatske vojske u svibnju 1995., zajedno s planovima o ujedinjenju s Republikom Srpskom u procesu ujedinjavanja svih srpskih zemalja. Prva cjelina *Priloga* završava dokumentom koji sadrži odluku Vrhovnog savjeta obrane Republike Srpske Krajine o proglašenju ratnog stanja u cijelom RSK, 30. srpnja 1995. godine.

Prilozi u drugoj tematskoj cjelini („Napad pobunjenih Srba iz Bosne i Hercegovine i s okupiranog teritorija Hrvatske na UN zaštićenu zonu Bihać“) sadrže dokumente vezane uz Bihaćku krizu, izazvanu napadima Srba iz Hrvatske i BiH na zaštićenu zonu Bihać, a započinju memoarskim zapisima generala Krešimira Ćosića i njegovim prisjećanjem na pregovore u SAD-u s američkim političkim i vojnim dužnosnicima, koji su rezultirali operacijom hrvatskih snaga Zima '94. i rješavanjem Prve bihaćke krize. Nakon toga slijede 43 dokumenta vezana uz događaje oko Bihaća, od 27. listopada 1994. do 3. kolovoza 1995., koji prikazuju iznimno važno značenje Bihaća u srpskim planovima, koje zbog snažnog otpora 5. korpusa Armije BiH nije bilo moguće lako ostvariti.

U trećoj cjelini „Priloga“ („Evakuacija stanovništva s okupiranog teritorija Hrvatske prije i tijekom Oluje“) kronološki su navedena 22 dokumenta (od 27. siječnja 1993. do 4. kolovoza 1995.) koji prikazuju planove pobunjenih Srba o evakuaciji stanovništva s okupiranoga teritorija Hrvatske, a dokumenti iz 1993. i 1994. dokazuju da su ti planovi o evakuaciji srpskoga stanovništva, u slučaju napada Hrvatske vojske, postojali i puno prije provedbe operacije Oluja (npr. Plan evakuacije civilnog stanovništva Mjesne zajednice Jasenovac 4. ožujka 1993., Izvješće Općinskog štaba civilne zaštite Pakrac o planu evakuacije stanovništva u slučaju akcije Hrvatske vojske 5. kolovoza 1993., itd.). Navodi se, između ostaloga, zapovijed Republičkog štaba civilne zaštite RSK regionalnim štabovima civilne zaštite za provođenje planova evakuacije i zbrinjavanja stanovništva (29. srpnja 1995.), upute Regionalnog štaba civilne zaštite Ko-

renica općinskim štabovima civilne zaštite o pripremama za evakuaciju materijalnih i kulturnih dobara i za evakuaciju stanovništva (3. kolovoza 1995.), te odluka Vrhovnog savjeta obrane RSK o evakuaciji stanovništva iz općina Benkovac, Obrovac, Drniš, Gračac i Knin prema Srbu i Lapcu (4. kolovoza 1995.).

U posljednjoj cjelini „Priloga“ („Plan međunarodne zajednice o provedbi mirne reintegracije hrvatskih okupiranih područja u ustavno-pravni poredak Republike Hrvatske, početkom 1995.“) naveden je sadržaj Plana Z-4, koji je Srbima u Hrvatskoj predvidio iznimno široku autonomiju, te sjećanja predstavnika međunarodne zajednice koji su sudjelovali u pokušaju provedbe toga plana (dijelovi intervjua s Leonidom Kerestedžijancem, prvim ruskim veleposlanikom u Republici Hrvatskoj, i svjedočenje Petera Galbraighta na suđenju Slobodanu Miloševiću o srpskom odbijanju Plana Z-4). Posljednji navedeni dokument sadrži svjedočenje Milana Babića na suđenju Slobodanu Miloševiću o srpskom odbijanju Plana Z-4.

Navedeni dokumenti u posljednjoj cjelini „Priloga“ jasno potvrđuju koliko je zbog isključivosti srpskih vođa uzaludan bio pokušaj mirne reintegracije okupiranih područja u ustavno-pravni poredak RH, kao što ostali dokumenti navedeni u ovoj knjizi pokušavaju odgovoriti na pitanja zašto se diplomatskim putem nije moglo riješiti pitanje okupiranoga teritorija Republike Hrvatske, zašto se hrvatska strana odlučila na vojno rješenje i povratak okupiranoga teritorija vojnim putem, te dokazati zašto su tvrdnje da je hrvatsko vodstvo provelo etničko čišćenje nad Srbima iz tzv. Krajine povijesno neutemeljene.

Unatoč mnogobrojnim polemikama oko pripremanja i izvođenja same operacije, te kritikama vojnih analitičara i povjesničara, uspjeh i značenje same operacije Oluja neosporni su jer upravo je vojno-redarstvenom operacijom Oluja poražen srpski agresor i oslobođen najveći dio okupiranoga teritorija Republike Hrvatske u njezinim međunarodno priznatim granicama, deblokiran je Bihać te spriječena humanitarna katastrofa na tom prostoru, a znanstvena studija Oluja autora dr. sc. Davora Marijana prva je takva analiza vojno-redarstvene operacije Oluja utemeljena na povijesnim izvorima i navedenim dokumentima o političkim i vojnim događajima vezanima uz Oluju, koja predstavlja značajan temelj za svaku buduću znanstvenu raspravu o toj temi.

JULIJA BARUNČIĆ PLETIKOSIĆ

Padraic KENNEY, *Breme slobode. Istočna Europa nakon 1989. godine*, Srednja Europa, Zagreb 2007., 202 str.

Novu povijest istočne Europe napisao je zapadni promatrač, američki povjesničar Padraic Kenney. Riječ je o pregledu postkomunističkog razdoblja petnaest zemalja europskog Istoka – od baltičkih zemalja, preko Poljske, Češke, bivših jugoslavenskih republika, do Albanije. Počevši od 1989. godine, koja se navodi kao ključna godina u kojoj započnu tihe, ili manje tihe "revolucije" zemalja Istočne Europe koje će rezultirati padom komunizma, autor razlaže sociološke i ekonomske promjene koje će neizbježno u sklopu njih uslijediti. Kenney, kombinirajući primjere iz lokalne povijesti pojedinih zemalja s općim povijesnim teorijama, razlaže i analizira različite probleme

s kojima su se bivše komunističke države susretale na svom putu prema slobodi i demokraciji.

U uvodnom poglavlju Kenney nas uvodi u geografsko određenje pojma Istočne Europe, ističući zajedničke karakteristike država tog područja, ali i međusobne razlike. Autor tako navodi kako su sve države bile pod sovjetskim tipom komunizma, što baš i ne možemo smatrati točnim, ako pogledamo primjer Jugoslavije, sve su se izvukle iz njegova utjecaja i krenule samostalnim putem prema europskim integracijama. Neke od tih zemalja već su članice Europske unije, neke su kandidati za skori ulazak, dok su neke tek u počecima pregovora. U uvodu autor analizira i uzroke pada komunizma 1989.-1991. pod kojima smatra ponajprije razlike u razvoju kapitalističkih i istočnoeuropskih zemalja, napose u ograničavajućem komunističkom gospodarstvu, kao i nemogućnost prilagodbe komunističkog sustava svjetskim zahtjevima. Drugim razlogom smatra iscrpljenost marksističko-lenjinističke ideologije među vladajućom elitom, pri čemu je u padu komunizma krucijalnu ulogu odigrao Gorbačov svojom otvorenošću prema promjenama. Autor smatra godine 1989.-1991. revolucionarnima jer se tada u državama Istočne Europe kao novi, revolucionarni koncepti javljaju dijalog i politički pluralizam koji su, do tada, u svijetu monologa i jednoga zadanog svjetonazora, bili nepoznati.

U prvom poglavlju „Različiti putevi na otvorenoj cesti: ekonomske i društvene promjene“ autor analizira na koji su se način istočnoeuropske ekonomije i društva transformirali u konkurenciju zapadnim – od potpunog pada ekonomija krajem 1980-ih (pad proizvodnje, standarda, rast inflacije i nezaposlenosti, štrajkovi, veliki vanjski dugovi socijalističkih zemalja), preko problematičnih privatizacija kao ključnog koraka u ekonomskim transformacijama do pojava siromaštva, potenciranog ratovima u pojedinim državama te pridošlim izbjeglicama kao dodatnim teretom na ekonomiju zemalja prihvatnica. Za takvo stanje u tranzicijskim državama Kenney, uz sam komunistički sustav koji je svojom ekonomskom i socijalnom politikom izazvao takvo stanje, krivi i Zapad jer nije pružio nikakvu konkretnu pomoć, a dopuštao je daljnju devastaciju raspirenu i ratovima.

Kao primjer države s uspješnom transformacijom autor navodi Mađarsku – ona je, naime i u socijalizmu bila označena kao država čija je ekonomija bila najbližnja onim zapadnim. Kenney to naziva "tržišnim socijalizmom" koji je vladao od sedamdesetih pa se smatralo da Mađarskoj i ne treba cjelovita reforma. Ipak, privatizacija državnog sektora u toj državi (kao i npr. u Sloveniji koja je danas najbogatija država u regiji) obavljena je polagano i selektivno, a velik zamah ekonomskim promjenama u Mađarskoj dala su i velika inozemna ulaganja sredinom 90-ih. Stoga je ona brzo napredovala.

Uz ekonomske promjene u zemljama Istočne Europe autor analizira i one sociološke konstatirajući kako je u komunizmu bio karakterističan neaktivizam civilnog društva te su pojedine društvene skupine u tranzicijskom razdoblju izgubile na značenju – klasna podjela aktualna u komunizmu sada je postala nevažna prema novim etnički i nacionalno obojenim identitetima. Neki tradicionalni društveni pokreti oslabili su i zbog nestanka inteligencije u ovoj regiji – nakon pada komunizma dolazi i do pada državne potpore države, što opet vodi do emigracije intelektualaca, "odljeva mozgova". Još jedna skupina koja je izgubila dio društvene moći su i žene, a kao najradikalniji

primjer autor navodi nasilje nad ženama u vidu masovnih silovanja u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, te sve više prisutne trgovine ženama.

Zaključujući ovo poglavlje, Kenney konstatira kako su se nove države ipak snašle u novim uvjetima, iako ne sve u jednakoj mjeri. Države kao Slovenija, Mađarska ili Češka uspješnije su u tome, dok neke, kao Albanija, Rumunjska ili Bosna i Hercegovina ipak još prilično zaostaju. Kenney smatra kako bivše socijalističke države dotadašnje komunističko društveno uređenje, nije ulijenio, kako se pretpostavljalo, već ih je stalnim nestašicama i lošim upravljanjem pripremio na snalažljivost, a to se prenijelo u doba slobodnog tržišta u kojem se ta pojava manifestira kao razvoj "sive ekonomije". Ipak, tržišne ekonomije novih zemalja idu na bolje – dolazi do ekonomske ekspanzije, jača malo i srednje poduzetništvo, slobodnije je tržišno kretanje roba, usluga i ljudi.

Tamna točka tranzicije u zemljama Istočne Europe tema je sljedećeg poglavlja, a to je procvat nacionalizama, kao jedne od baština komunizma, što je rezultiralo nacionalnim borbama i etničkim čišćenjem. Iako, autor naglašava, niti moderna Zapadna Europa nije cijepljena protiv nacionalizama – sjetimo se samo Jörga Haidera, Silvija Berlusconija ili Le Pena u Francuskoj, kao i situacije u Sjevernoj Irskoj ili Baskiji.

Nakon više ili manje turbulentnog pada komunizma u bivšim socijalističkim državama postavilo se pitanje novoga društvenog uređenja. Jedna od prvih pojava u tim državama bili su pokušaji povratka na vlast potomaka nekadašnjih monarha, što ipak niti u jednoj državi nije uspjelo. Ono što je svuda uspjelo bila je pojava ekstremističkih opcija, radikalnih nacionalista koji su se na političkoj sceni pojavili ranih 90-ih, a do vrhunca došli sredinom 90-ih, kada je i ekonomska nesigurnost bila najveća. Od tada počinje polako opadanje ekstremizma. U sklopu pojačanih nacionalizama, ponovno se aktualiziralo i pitanje manjina s kojim su se suočavale sve države Istočne Europe. U svim tim državama je, pogotovo za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata došlo do velikih demografskih promjena preseljenjima, protjerivanjima i ubijanjima dijela stanovništva, a kako navodi autor, gotovo sve istočnoeuropske zemlje, osim Jugoslavije, nastavile su, ne u toj mjeri ali ipak, s maćehinskim odnosom ponajprije prema manjinama (Romi, Židovi, Srbi, Turci...) i u vrijeme komunizma.

To nas dovodi do pitanja Jugoslavije kojoj je, zbog svoje specifičnosti, posvećeno cijelo jedno poglavlje. Autor analizira raspad Jugoslavije kao tragediju u pet činova: predigra na Kosovu, odlazak Slovenije, rat u Hrvatskoj, bosanski genocid i povratak rata na Kosovo. Kao osnovne čimbenike ratovanja na tim prostorima Kenney navodi Miloševićevu viziju Velike Srbije nasuprot mogućoj liberalizaciji, zatim sukob nacionalizama u Hrvatskoj i Tuđmanovu autoritarnu vlast. Za rat u Bosni autor navodi kako je imao mnogo uzročnih čimbenika, ali znakovito, kultura nije bila jedan od njih. No zato ga, zbog svoje razornosti i mnogobrojnih ljudskih žrtava naziva nasljednikom holokausta. Od simbola ratovanja na prostoru Jugoslavije značajna je nemoć mirovnih snaga, Daytonski sporazum koji je rezultirao povratkom rata na Kosovo, NATO-vo bombardiranje Srbije i konačna kapitulacija Miloševića.

Revalorizacija prošlosti u zemljama Istočne Europe tema je sljedećeg poglavlja. Na primjeru nekoliko zemalja (Hrvatska, Čehoslovačka, Poljska) autor uspoređuje na koji su se način te države nosile sa svojom prošlošću. S obzirom na to, dijeli ih u tri skupine – prema statusu u Drugome svjetskom ratu, što određuje i njihov odnos prema svojim političkim vođama. Kao državu s najproblematičnijom prošlošću i upitnim načinom

nošenja s njom, ali i s problematičnom budućnošću, Kenney vidi upravo Hrvatsku. U državama koje su, za razliku od Hrvatske, prošle bez krvoprolića, došlo je do potpunog odbacivanja prošlosti, zatim do lustracije, ali paradoksalno i do odbacivanja disidenata, koji su u vrijeme komunizma bili simboli otpora sustavu. Najpoznatiji primjer za to je slučaj Václava Havela koji je, nakon što je uz potpunu potporu 1990. postao predsjednik Čehoslovačke, nakon 10 godina najviše izgubio na popularnosti te je više od polovice anketiranih Čeha smatralo da bi trebao dati ostavku. Kao objašnjenje za takvo odbacivanje nekadašnjih disidenata autor nudi dvije teorije: prva je ona o općoj grižnji savjesti javnosti zbog kolaboracije s režimom, čime dolazi do izolacije nekadašnjih protivnika tog režima, u ovom slučaju, Havela. Druga je jednostavnija i temelji se na pretpostavci da se disidenti možda nisu mogli prilagoditi demokratskoj politici kojoj su pomogli da se učvrsti.

Autor se u ovom poglavlju osvrnuo i spremnost država na ispravljanje vlastitih zločina koja je, utvrdio je, nejednaka u pojedinim državama i to ponajprije zbog manjih tj. većih prijetnji nacionalnom identitetu, te (ne)dovoljnog razvitka civilnog društva. Povrat konfiscirane imovine još je jedno pitanje s kojim se suočavaju države u tranziciji i oko kojeg nastaju problemi – Kako, kome i što vratiti? No, svrha je povrata imovine pomirenje i stvaranje atmosfere mira u demokratizirajućim društvima.

Poglavlje “Portreti oholosti: demokratske politike” bavi se prvim demokratskim izborima i njihovim rezultatima, uspoređujući ih primjerima u nekoliko bivših komunističkih država. U nekim su državama prvi predsjednici novih država i parlamenata bili iz redova disidenata (Tuđman), a u drugima iz redova visoko pozicioniranih komunista (Milan Kučan, Kiro Gligorov). Karakteristični su i porazi prvih liberalnih vlada u novim državama što autor tumači prevelikim zahtjevima ekonomske i političke rekonstrukcije, kao i povratak bivših komunista na vlast. Na primjerima Slovačke, Rumunjske (kao loše pripremljenih građanskih društava) te Hrvatske i Srbije (u kojima je vladala diktatura, nacionalni šovinizam i ratna disciplina) autor kronološki prikazuje razvoj i pad autoritarnih vlada koji se dogodio tek od 1997. do 2000. godine. Na kraju postavlja simptomatično pitanje – Zašto demokracije negdje uspijevaju, a negdje ne? Kao odgovor nudi teoriju politologa Samuela Huntingtona o dugotrajnim kulturnim tradicijama koje su mogle negativno utjecati na razvoj demokratskih društva, kao na primjer istočno pravoslavlje na Balkanu koje je ograničilo pristup humanizmu, prosvjetiteljstvu, industrijskoj revoluciji i političkoj demokraciji. Te države stoga pripadaju različitim civilizacijama, onima koje još nemaju razvijenu demokratsku politiku. No, čudno je da autor kao čimbenik koji je stopirao demokratizaciju Balkana navodi samo istočno pravoslavlje, a ne i osmanska osvajanja i preobraćenje kršćana na islam koji su u golemoj mjeri obilježili povijesna kretanja na ovim prostorima za što je očit primjer Hrvatska.

Neuspjeh demokracija na nekim prostorima autor tumači i potporom Zapada koja se pruža državama sličnijim njima, te kratkotrajnom povijesnom naslijeđu.

Zadnje poglavlje “Nova Europa: istok na zapadu” rezimira političke promjene u bivšim komunističkim državama, propast Varšavskog pakta i blokofske podjele, te integracije zemalja Istočne Europe na Zapad. Također se bavi reakcijama Zapada na te događaje, a jedan od primjera je i pogrešna zapadna politika u jugoslavenskim ratovima, što autor tumači tezom da se od istočnih Europljana očekivalo da se sami izvuku iz izolacije kako bi dokazali da su zaslužili tu pomoć.

Postupno primanje istočnoeuropskih zemalja u NATO i Europsku uniju označilo je trajan zaokret prema novoj Europi, iako je pri tome primjetan protekcionizam Zapada, koji od novih članica traži određeni stupanj demokratizacije, vladavinu zakona, poštovanje ljudskih prava i zaštitu manjina. Kenney ipak naglašava kako se u istočnoeuropskim zemljama mijenja praksa komunizma, ali ne i ljudi. Prognozirajući za kraj sudbine istočnoeuropskih zemalja, Kenney predviđa kako države na Balkanu koje nisu do sada ušle, neće niti ući u EU.

Kao problematične autor deklarira Rumunjsku, Bugarsku, Hrvatsku i Makedoniju kao države s relativno stabilnim političkim sustavima, ali donekle nesigurnim granicama jer nisu ozbiljno preispitale svoju prošlost. Srbiju, Crnu Goru, Albaniju i BiH Kenney smatra europskom crnom rupom koja simbolizira nepostojanost same regije i ne predviđa im blistavu budućnost. No, ovakvo Kenneyevo predviđanje ipak moramo uzeti s rezervom, pogotovo zato što je u nekim procjenama već i pogriješio. Rumunjska i Bugarska, koje on naziva problematičnima, već su članice EU-a što znači da su zadovoljile političke, gospodarske, pravne i druge uvjete za ulazak, dok su Hrvatska i Makedonija u pregovorima.

Na kraju autor zaključuje kako su "narodi Nove Europe" promijenili staru Europu onoliko koliko je i ona promijenila njih, što predstavlja šok za obje strane.

"Bremsa slobode" zanimljiv je pogled na postkomunističko razdoblje u istočnoeuropskim državama u kojem autor opisuje i uspoređuje kako su se te države nosile s problemima tranzicije – od promjene političkog sustava, prelaska na moderno tržišno gospodarstvo, propitivanja komunističkog naslijeđa i revalorizacije prošlosti, rastućih nacionalizama i ratova, prema demokraciji i boljoj budućnosti. Knjiga koja se bavi Istočnom Europom, a pisana je iz perspektive povjesničara koji nije dio ove kulture i civilizacije, zanimljivo je štivo. Kenney realtivno objektivno razlaže probleme tranzicije i kronologiju pojedinih događaja iz tog razdoblja bivših komunističkih država, koje su osvježene i vlastitim procjenama autora. Koliko su te procjene objektivne i realne, pokazat će vrijeme.

TATJANA ŠARIĆ

Hrvoje KLASIĆ, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Srednja Europa, Zagreb 2006., 230 str.

Govor Vladimira Bakarića u sisačkoj Željezari, kao i odrješiti apel za ostavkama reformskih hrvatskih partijskih "lidera" koji su odmah nakon zloglasne 21. sjednice Predsjedništva SKJ u Karađorđevu pristigli iz toga sisačkoga industrijskoga giganta ostali su zabilježeni kao nezaobilazne reference obračuna s hrvatskim proljećem. Ovo me i mnogobrojnim drugim aspektima ni u kojem slučaju minorne uloge grada Siska u hrvatskom proljeću posvećena je monografija Hrvoja Klasića. Njegova odlična studija *Hrvatsko proljeće u Sisku* pripada onoj vrsti koja je iznimno potrebna suvremenoj hrvatskoj historiografiji već zbog same činjenice da djelomično popunjava golemu prazninu u istraživanju kasnije komunističke povijesti Hrvatske, posebice toga presudnog procesa ekonomske i nacionalne revitalizacije i masovne politizacije s kraja 1960-ih i početka 1970-ih godina.

Već sam odabir teme je izvrstan. Moguće nedostatke svojeg istraživanja ograničenog na jedan jedini grad srednje veličine Klasić je izvrsno okrenuo u svoju korist fokusirajući se na analizu lokalnog izraza širega nacionalnog pokreta. Klasić je na taj način pronašao temu koja je s jedne strane dovoljno mala da bi je jedan istraživač mogao pokriti, a istovremeno sposobna generirati obilje potencijalnih pitanja. Autor je pritom napravio jedinu ispravnu stvar "otvorivši" svoju narativu povezujući je s problemima od šireg značaja i zatim testirajući njihovu valjanost na lokalnoj razini. Sam se Sisak u tom smislu pokazao idealnim primjerom jer čini prirodan most od gradskih do republičkih tema. Kao nacionalno heterogena, urbana sredina sa snažnim industrijskim postrojenjima i naglim poslijeratnim razvojem, Sisak, naime, omogućuje praćenje dvaju ključnih elemenata hrvatskog proljeća – borbe za nacionalnu/republičku emancipaciju te ekonomsku reformu.

Paralelno s razradom mnogobrojnih problema hrvatskog proljeća, poput privredne reforme, Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, ključnih republičkih i saveznih partijskih sjednica, rascjepa hrvatskoga partijskog vodstva na reformsku i konzervativnu struju ili, pak, Titova ambivalentnog odnosa prema spomenutim zbivanjima, Klasić prikazuje i događaje u Sisku, vješto ispreplićući dvije priče fokusirajući se, međutim, ponajprije na sisački odraz republičkih gibanja.

Nakon kratkoga uvodnog predstavljanja socijalno-demografskih i ekonomskih specifičnosti grada Siska, studija je kronološki podijeljena na tri dijela. U onom prvom Klasić se usredotočuje na situaciju u Sisku neposredno prije izbijanja masovne politizacije – pokrivajući razdoblje od sredine 1960-ih sve do 10. sjednice CK SKH iz siječnja 1970. godine. Autor tu ponajprije evidentira proces razvodnjavanja političke moći na nekoliko postojećih centara. Posebno egzemplarni u tom smislu pokazali su se izbori za čelne gradske funkcije 1969. godine kada su zbog demokratskih inovacija u izbornoj proceduri, "nepartijski" delegati odigrali neobično važnu ulogu ukazavši tako na eroziju autoriteta komunističke partije, ali i spremnost drugih aktera da iskoriste nove mogućnosti.

Nadmetanje pojedinih gradskih subjekata moguće je pratiti i na Klasićevu prikazu Titova posjeta Sisku 1969. godine koji plastično ilustrira utjecaj dolaska najvećega državnog dužnosnika na malu sredinu pri čemu i naoko bezazlena činjenica poput duljeg zadržavanja u pojedinom poduzeću poprima dublje političke konotacije. Prvi dio knjige završava analizom reakcija relevantnih sisačkih institucija na 10. sjednicu CK SKH na kojoj je zacrtana platforma reformske politike SKH. S obzirom na jednoglasnu potporu zaključcima sjednice, klicu kasnijih razilaženja autor lucidno prepoznaje u različitom intenzitetu iskazane potpore (bitnim se ispostavilo, primjerice, osuđuje li određena institucija, poimence ili ne, Miloša Žanka i njegova unitaristička stajališta).

U drugom dijelu knjige u kojem se tematizira kulminacija hrvatskog proljeća potaknuta spomenutom 10. sjednicom, Klasić tretira neke od ključnih problema '71. godine, poput masovnosti nastalog pokreta i rastućeg sukoba između različitih vizija položaja Hrvatske unutar Jugoslavije. Usporedno s time u njegovoj se analizi pojavljuje i jedan novi element – nacionalno pitanje – koji se od 1970. godine sve više koristio u međusobnim lokalnim političkim okršajima te se postupno počeo povezivati s ka-drovskom politikom određenih poduzeća.

Središnji dio studije zauzima vrsna analiza geneze političkih specifičnosti dvaju glavnih sisačkih industrijskih poduzeća – "srpske" Željezare i "hrvatske" Rafinerije, koje tijekom ovog razdoblja postaju međusobno suprotstavljeni politički akteri. Počevši od izbora novog rukovodstva, preko masovnog učlanjenja radništva u SK i Maticu hrvatsku pod pokroviteljstvom reformističkih partijskih čelnika, Klasić dokumentira profiliranje Rafinerije u stožernog zastupnika proljećarske politike u Sisku. Njoj nasuprot stajala je, pak, Željezara koja je, reagirajući na gubitak lokalne političke moći, istovremeno poduzimala samostalne političke akcije posvuda ukazujući na rastuće nacionalističke i šovinističke trendove, osnivajući pritom čak i paralelna politička tijela čime se pretvorila u sjedište antiproljećarskih gibanja.

Gljučni nacionalni događaji, poput izbacivanja Đodana i Veselice iz SK ili student-skog štrajka, izazvali su suprotne reakcije ovih dvaju poduzeća. S druge, pak, strane određena lokalna zbivanja, poput "nacionalnog prebrojavanja" u Rafineriji kojim se htjelo upozoriti na nacionalni nerazmjer kadrovske politike u prošlosti, doživljavala su različite interpretacije od strane republičkih tijela. Međusobni animozitet Željezare i Rafinerije i njihovu potporu reformskoj ili konzervativnoj struji u hrvatskom partijskom rukovodstvu na najbolji su način ocrtavale posjete čelnika ovih dviju struja jednoj ili drugoj organizaciji. Proces povezivanja lokalnih moćnika s ovim pojedinačnim strujama u SKH odredio je i njihove kasnije sudbine pri čemu su, kako Klasić sugerira, upravo lokalne teme imale najveće inicijalno značenje. Naime, Klasić je iznio primjere za zaključak (doduše ne eksplicitno izveden) kako početak antagonizma između Željezare i kasnijih nositelja reformske politike izvorno nije bio nacionalno motiviran, već je, naprotiv, bio vođen željom za očuvanjem svekolike hegemonije na lokalnoj razini.

Klasićeva studija naposljetku ocrtava i djelovanje vodećih sisačkih ličnosti u ovim burnim previranjima – poput proljećara Đure Brodarca i Janka Bobetka ili, pak, njihova antipoda, direktora Željezare Norberta Vebera. Suparništvo Bobetka i Vebera, kao zastupnika suprotnih grupacija, Klasić opet djelomice ukorjenjuje u njihovu borbu za prevlast u sisačkoj sredini.

Autor ne zaboravlja niti kulturnu stranu hrvatskog proljeća u Sisku, osvrćući se na brojne kulturne manifestacije koje su od 1971. godine nadalje dobivale sve izrazitije političko značenje. Tako je u Državnome sisačkom arhivu Klasić, primjerice, pronašao fascinantant materijal poput naznaka masovnoga paralelnog učlanjenja radništva Rafinerije u Maticu hrvatsku i SKH. Najznačajnijim kulturnim događajem u sisačkoj regiji, međutim, pokazala se proslava stote godišnjice rođenja braće Radić na narodnom zboru u Trebarjevu Desnom, na kojem su se, kako Klasić ispravno prepoznaje, "objedinili svi inkriminirajući elementi hrvatskog proljeća: angažman Matice hrvatske, liderstvo, nacionalizam i masovnost".

Završni dio knjige posvećen je slomu hrvatskog proljeća krajem 1971. godine. Neke od posljedica smjene reformskih vođa SKH u Sisku autor prati sve do kraja 1972. godine i pritom iskazuje istančani osjećaj za specifičnosti stradanja proljećara. Većina stradalnika izgubila je tako svoja radna mjesta zaradivši usput trajnu mrlju na karijeri. Ipak, mnogi od njih uspjeli su ponovno pronaći posao, i to najčešće u drugim sredinama, što upućuje na važan zaključak kako je postproljećarski revanšizam često potjecao s lokalne, a ne republičke razine. Progon proljećara nerijetko je, naime, bio potaknut osobnim sukobima pri čemu je smjena reformskog rukovodstva iskorištena kao povod i pogodna prilika za rješavanje starih računa.

Na samom kraju Klasić se vraća problemu masovnosti hrvatskog proljeća, no prava snaga njegove knjige leži ponajviše u analizi internih sisačkih zbivanja, kao i njihovoj međuzavisnosti, ali i odvojenosti od događaja na republičkoj razini. Upravo je taj lokalni odraz reformskih nastojanja redefiniranja nacionalnog i ekonomskog položaja Hrvatske unutar SFRJ, i to u specifičnoj nacionalno-mješovitoj industrijskoj urbanoj sredini poput Siska, izniman i najveći Klasićev doprinos hrvatskoj historiografiji.

Izvrstan materijal koji je skupio autoru je, čini se, dopustio i donošenje nekih širih zaključaka te ostaje dojam da je Klasić ponegdje čak i propustio priliku za još dublju analizu ove fascinantne međuigre i odnosa lokalnih centara moći, njihova međusobnog pregovaranja i kompleksnog procesa donošenja odluka. Riječ je o primjedbi koja bi, međutim, dobila na težini tek da se Klasić kretao u sklopu jednog već dobro istraženog polja u kojem bi onda tražio svoju znanstvenu nišu što, imajući u vidu posvemašnju znanstvenu neistraženost hrvatskog proljeća, ovdje nipošto nije slučaj.

Hrvatsko proljeće u Sisku stručnom čitatelju otvara odličnu temu i donosi izvršno dokumentiranu analizu koja nalazi istaknuto mjesto u istraživanju komunističkog razdoblja hrvatske povijesti. Upotrebom nešto tvrđeg teorijsko-metodološkog okvira Klasić je od svoje knjige mogao načiniti još i značajnije djelo koje bi bez problema moglo komunicirati s općim tendencijama u suvremenoj svjetskoj historiografiji. No, i bez takvog tvrđeg konceptijskog okvira, Klasić je stvorio izvrstan prikaz koji će biti naročito koristan svim budućim istraživačima ne samo hrvatskog proljeća, već i kasnog komunizma i to podjednako povjesničarima, kao i politolozima i sociolozima.

MARKO ZUBAK

Tihomir PONOŠ, *Na rubu revolucije – studenti '71.*, Profil International, Zagreb 2007., 221 str.

Studentski štrajk iz studenog 1971. godine u javnoj je percepciji gotovo općeprihvaćen kao neposredni povod, pokatkad čak i razlog za Titov konačni obračun s procesom nacionalne i ekonomske liberalizacije javnog i političkog života SR Hrvatske, poznatijeg pod nazivom hrvatsko proljeće. Pomalo nevjerojatno stoga zvuči činjenica da je vrijedna Ponoševa knjiga *Na rubu revolucije – studenti '71* prvo djelo koje je posvećeno najradikalnijoj struji raznolikih proljećarskih gibanja: pokretu hrvatskih sveučilištaraca. Već skoro dva desetljeća, naime, ne postoje nikakvi politički razlozi koji bi sprječavali analizu ovog pokreta. S druge strane, suvremena historiografija ostavlja dovoljno mogućnosti da se zaobiđe eventualna nedostupnost arhivskih fondova te da se ovoj temi pristupi s raznih stajališta.

Kao mnogo puta dosad, hrabrost da dotakne kontroverznu suvremenu temu pokazao je prije svih jedan novinar što Ponoš, premda izobrazbom povjesničar, ponajprije i jest. To što se njegovo pionirsko djelo žanrovski nalazi na razmeđi historiografije i publicistike posljedica je, međutim, ponajprije odluke da se tekst oslobodi bilješki. Žal što je tako knjiga svedena na publicističku razinu zapravo je najbolji kompliment njegovoj monografiji koja zavrjeđuje da je se tiska i s punim znanstvenim aparatom.

Analizu studentskog pokreta autor je ispravno smjestio unutar šire analize hrvatskog proljeća. Njegova studija kronološki je razdijeljena po cjelinama koje ocrtavaju

razvoj studentskih previranja, no ujedno predstavljaju i ključne odrednice čitavoga hrvatskog proljeća. U prvom poglavlju Ponoš je postavio osnovni kontekst svoje kasnije analize. Saževši stajališta iz postojeće, većinom memoarske literature, Ponoš tu manje-više ponavlja standardni obrazac evolucije hrvatskog proljeća koji započinje privrednom reformom i Rankovićevim padom, da bi preko Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika i studentskih nemira 1968. godine, kao i ustoličenje mlađega reformskoga partijskog vodstva te novog rektora Zagrebačkog sveučilišta, doveo do kulminacije koja je uslijedila na slavnoj 10. sjednici CK SKH iz siječnja 1970. godine. Autor pritom nije zaboravio ni vodeće osobe tog razdoblja poput Savke Dabčević-Kučar i Ivana Supeka.

Kao svojevrstnoj inicijalnoj točki čitavoga studentskog pokreta te prvom slučaju da je politizacija studenata izašla izvan predviđenih smjernica, drugo je poglavlje u cjelini posvećeno izboru deklariranog vjernika Ivana Zvonimira Čička za studentskog prorektora te posljedičnoj borbi za priznanje legitimnosti ovog izbora koja je izbila zbog raskola studentskog tijela na dvije suprotstavljene studentske frakcije.

Ponoš detaljno dokumentira ovaj unutarstudentski sukob u kojem ispravno prepoznaje značajke prave stranačke političke borbe. S jedne strane našli su se takozvani "ljevičari", okupljeni oko tada još uvijek aktualnoga službenoga studentskog rukovodstva koje je žestoko osporavalo Čičkov izbor, ali i rapidno gubilo potporu u studentskom tijelu i partijskim redovima. Nasuprot njima stajali su "Čičkovci", jezgro budućeg pokreta hrvatskih sveučilištaraca, inicijalno čvrsto svrstani uz reformske čelnike SKH i odlučni u obrani hrvatskih nacionalnih interesa na platformi spomenute 10. sjednice.

Treće poglavlje započinje opisom izbora Dražena Budiše za predsjednika Saveza studenata Zagreba kojim je dotad neinstitucionalna studentska struja nastavila postupno preuzimati službena studentska tijela. Autor usporedno prikazuje i njezino sve jasnije profiliranje, ne više samo u odnosu prema suprotstavljenim kolegama, već i raznim pitanjima iz područja visoke politike. Odnos središnjih partijskih te sveučilišnih tijela prema novome studentskom vodstvu pritom se pokazao nejednakim. Dok je Supek svojim odlukama osigurao legitimnost Čičkovoj struji, reformsko krilo SKH bilo je puno neodlučnije, prihvativši realnost tek s vremenom i samo djelimično, i to ponajprije kako bi obuzdalo i usmjerilo novonastali pokret – nešto što se na kraju pokazalo nemogućom misijom. I ovdje, kao i uostalom u čitavoj knjizi, usporedno sa studentskim zbivanjima, Ponoš prati i presudne događaje na saveznom i republičkom nivou koji su usmjerili sam tijek hrvatskog proljeća.

U središtu posljednjeg poglavlja našla se radikalizacija studentskog pokreta potaknuta izbacivanjem Veselice i Đodana iz SK, kada su sveučilištarci svojom beskompromisnom osudom ovog postupka jasno odaslali poruku da bez obzira na načelnu potporu reformskom partijskom krilu nisu spremni slijepo slijediti partijske upute. Naprotiv, od sredine 1971. godine studenti su se pretvorili u trajno sredstvo pritiska zahtijevajući da vodstvo SKH ustraje u zacrtanom reformskom smjeru.

Žestoki napadi na vodeće partijske konzervativce, kao i pojava novih, nerijetko radikalnih ideja vezanih uz veću ekonomsku samostalnost Hrvatske te jasnije definiranje njezina (kon)federalnog položaja unutar SFRJ, prestaju biti samo izolirani incidenti. Studentski štrajk kojim su studenti zahtijevali promjenu saveznoga deviznog režima bio je pokrenut suprotno željama partijskih reformista i on predstavlja glavni primjer

nove studentske taktike. Sukladno tome, zaključni i zasigurno najbolji dio knjige zauzela je odlična analiza samog štrajka sa svim njegovim kontroverzama i završnim sudskim epilogom.

Ponošev zadatak bio je dvojak: suočen s nedostatkom literature morao je najprije sastaviti osnovnu kronologiju burnih studentskih zborova, priopćenja i skupština i tek onda pristupiti samoj analizi. Autor pritom ispravno provlači tezu o "samozvanosti" kao ključnom problemu pokreta hrvatskih sveučilištaraca, ali i samoga hrvatskog proljeća. Naime, presudan *novum* koji je hrvatsko proljeće donijelo u politički život SFRJ jest masovna politizacija javnosti, koja se prelila izvan dotadašnjih uskih partijskih okvira SK koji je, pak, osjetio potrebu da potporu za svoja stajališta pronade u bazi – stanovništvu.

Neočekivani i specifični karakter dolaska grupe studenata na političku scenu ključni je novi element koji je u tom smislu donio pokret hrvatskih sveučilištaraca. Većina njegovih čelnih ljudi bili su, naime, kako to Ponoš ispravno prepoznaje, posve mašnji politički autsajderi, dotad izopćeni iz glavnih tijekova političkog života i stoga neupoznati s njegovim funkcioniranjem što je utjecalo i na njihovo kasnije djelovanje. Ova nova politička kvaliteta često je ostajala neprimijećena u rijetkim postojećim interpretacijama, nauštrb isključivog isticanja studentskih nacionalnih ciljeva (vidi, primjerice, studiju o lipanjskim nemirima 1968. Nebojše Popova).

Ponoševa studija temelji se na analizi uglavnom već objavljenih dokumenata – studentskih govora, novinskih članaka te partijskih sjednica. Autor se ponekad i suviše oslanjao na opsežne citate koji mjestimično nepotrebno opterećuju njegov inače iznimno pitak stil. Tamo gdje se uspio suspregnuti, izašla su na vidjelo njegova vrsna objašnjenja i vođenje narative te ostaje dojam da bi uz ustrajnije sažimanje citata finalni tekst ispao efektivniji.

Sastavljanju koherentne analize pridonijeli su i razgovori koje je autor vodio sa samim akterima – Ivanom Zvonimirom Čičkom, Draženom Budišom, Mladenom Vedrišom i Zvezdanom Znidarčić-Begović kao predstavnicima dominantne studentske struje te Mariom Bošnjakom, Slobodanom Langom i Žarkom Puhovskim s druge strane ideološke bojišnice. Lista sugovornika mogla je biti i dulja, no ona je nesumnjivo pridonijela otkrivanju dosad nepoznatih pojedinosti i preciznijoj rekonstrukciji mnogobrojnih burnih događaja poput kontroverznih studentskih skupština ili već spomenutog štrajka.

Nasuprot smijenjenome studentskom rukovodstvu, hrvatski sveučilištarci u Ponoševu su prikazu uglavnom portretirani kao pozitivne povijesne figure. Autor pronalazi razumijevanje za većinu njihovih stajališta i postupaka, razrješavajući ih i krivnje za konačni Titov obračun s proljećarima. Naime, svoju odluku o smjeni hrvatskoga partijskog vodstva Tito je, prema Ponošu, donio puno ranije te "najslavniji štrajk u hrvatskoj povijesti" u tom smislu nije odigrao presudnu ulogu.

Ponoševa knjiga ima i svojih nedostataka, no oni nisu pretjerani s obzirom na značaj jedne ovakve studije. Njezin najslabiji dio predstavlja analiza studentskih događaja iz 1968. godine, kao svojevrsne uvertire, iako s obrnutim predznakom, u događaje koji će uslijediti dvije i pol godine kasnije. Razlog tomu ne leži u samom prikazu događaja, već ponajprije u nedostatku želje da se ti događaji u većoj mjeri ukorijene u kontekst europskih studentskih gibanja. Dublja analiza međuodnosa šezdesetmaša i hrvat-

skih sveučilištaraca ostaje tako zadatak budućih istraživača.

Jednako tako, osim osvrta na Budišin neuspjao pokušaj konfederalnog preustroja Saveza studenata Jugoslavije, odnos hrvatskih studenata i njihovih kolega u susjednim republikama, prije svega onih u Beogradu i Ljubljani, ostao je nerasvijetljen. Naposljetku, moglo se još ponešto reći i o odnosu studenata s reformskim krilom SKH i Maticom hrvatskom, baš kao i o socijalnoj slici dviju suprotstavljenih studentskih grupa. Sve su to teme koje Ponoš nipošto ne zaobilazi, ali ih niti detaljnije ne tematizira. Uz kronološki koncept, tematska potpodjela teksta vjerojatno bi u tom pogledu pridonijela jasnijem kristaliziranju navedenih problema.

Sve navedeno, međutim, ne umanjuje značaj Ponoševe knjige koja ne odgovara na sva pitanja, no, kao prva u nizu, ona to i ne treba. Naprotiv, *Na rubu revolucije* spada u red iznimnih publicističkih ostvarenja o određenim ključnim procesima u novijoj povijesti SFRJ. Zadirući u teme koje dosad još nisu bile obrađivane, ova knjiga stoji uz bok najboljih primjeraka žanra, poput knjige Slavoljuba Đukića o srpskim liberalima.

MARKO ZUBAK

Peter HENNESSY, *Never again: Britain 1945 - 51*, Penguin, London 2006., 560 str., *Having It So Good: Britain in the Fifties*, Penguin, London 2007., 768 str.

Profesor suvremene povijesti Londonskog sveučilišta od 1992., prije toga dvadesetak godina parlamentarni izvještač i komentator *The Timesa*, *The Financial Timesa*, *The Economist* te voditelj cijenjene emisije na radijskom programu BBC 4, Peter Hennessy, posljednjih je godina dobio javne pohvale za svoj istraživački rad u kojem sabire svoje znanje i vještine. Kao historičar vladinih institucija objavio je od 1986. više knjiga, npr: *Cabinet*, *Whitehall*, *The Secret State: Whitehall and the Cold War*, *The Prime Minister: The Office and Its Holders since 1945.*, a prošle godine velik je interes izazvala njegova nova knjiga *Cabinets and the Bomb*. Knjiga *Never again: Britain 1945 - 51*, objavljena prvi put 1992., dobila je nekoliko zapaženih nagrada, a *Having It So Good: Britain in the Fifties* (2006.) nagrađena je prestižnom Orwellovom nagradom za političku esejistiku. *Never again* i *Having It So Good* prva su dva sveska između planiranih pet u kojima Hennessy namjerava obraditi razdoblje suvremene britanske povijesti, od 1945. do kraja stoljeća.

Hennessy, s doktoratom London School of Economics, za kojeg su, prema vlastitom priznanju, kolege novinari govorili da mu nedostaje "osjećaj" za vijesti, a sadašnji akademski kolege ga smatraju previše "zajedljivim" da bi bio ozbiljan historičar, profesionalac je koji radi uvijek na najsvježije dostupnim arhivskim dokumentima, vješto i obilato koristi raznovrsnu literaturu te kao izvore prihvaća i svjedočanstva suvremenika. Stoga su njegove knjige zanimljiva i slojevita povijesna panorama iako jednostavan, a dinamičan stil izlaganja čitatelja povremeno zavara da je riječ o "lakom štivu". Osjećajnost koja je povremeno eksplicitna, a često implicitna govori o njegovoj osobnoj uključenosti u materiju i to zbog vlastitoga životnog iskustva, odnosno to je i priča o odrastanju njegova naraštaja iz 1947. Razumljivo je zato da ga medijski prikazi

hvale i kao "nacionalno bogatstvo" odnosno priznaju vrijednost njegovim knjigama kao najboljim historijskim analizama poratne Britanije.

Knjiga *Never again* započinje münchenskom krizom 1938. i završava padom laburističke vlade 1951. Ratnom razdoblju autor daje veliku pažnju i opseg u knjizi jer smatra da se poratna povijest Britanije nikako ne može razumjeti bez tog doba. U tom smislu vraća se na političke, vojne i društvene aspekte života u to vrijeme pri čemu istaknuto mjesto zauzima *Blitz* 1940. - 1941. kada je uništeno dva milijuna kuća, pretežno u Londonu, a poginulo 43.000 civila. Po autoru, bit osjećaja ljudi tog doba proniknuo je najbolje pisac George Orwell u eseju nastalom 1940.: "(...) dok ovo pišem visoko civilizirana ljudska bića lete iznad mene pokušavajući me ubiti".

Naslov knjige, *Nikad više*, prema Hennessyjevom mišljenju simbolizira dominantni impuls tih godina, 1945. - 1951.: "(...) nikad više neće biti rata, nikad više neće narod stanovati u *slamovima*, živeći na slaboj prehrani zbog malih ili nikakvih plaća, nikad više neće masovna nezaposlenost uništiti živote milijuna, nikad više neće prirodne sposobnosti ostati neiskorištene zbog nedostupnosti obrazovanja". (str. 2) Te godine nisu bile samo godine uspjeha, osobito ne gospodarskih, ali niz političko-socijalnih mjera obećavao je – i uspostavio – stvarni napredak a vlade koje su slijedile, većinom konzervativne, nisu dugo u pitanje dovele temeljna socijalna prava (*welfare state*) i dostignuća tih godina koja su uspostavili laburisti. Knjiga se, dakle, pretežno bavi vremenom kojim dominiraju posljedice rata, u unutarnjoj i na vanjskopolitičkoj sceni. Obnova zemlje, nastavak ratne racionirane prehrane, demobilizacija, uloga Britanije u eri započetoga hladnog rata, transformacija Commonwealtha, suočavanje sa smanjenim ulogom Britanije kao svjetske sile, frakcijski sukobi u sklopu Laburističke stranke, uloga medija, osobito novina, kao moćnoga političkog sredstva. Pri tome, autor pažnju daje ne samo Londonu nego i drugim gradovima i krajevima. Hennessy koristi najširi spektar izvora – građu, monografije, parcijalne radove, pisma, dnevnike, vlastita sjećanja. Na taj način mogao je pružiti uvid i u svakidašnji život građana Derbyja, ali i udaljenih otoka Orkney. U njegovu fokusu su i vodeći političari i drugi javni djelatnici te nam usputno i diskretno daje i detalje o njihovim karakterima i životima, a ne samo političkom i javnom radu.

Premočna izborna pobjeda laburista 1945. iznenadila je svakoga, pa i same laburiste, ali kako je to opisao sam Clement Attlee, novi premijer, narod se okrenuo ne protiv Winstona Churchilla, ratnog pobjednika, nego stranke konzervativaca i njihove prijeratne politike. Htio je nešto novo, novi početak. To su laburisti i učinili: uveli su besplatno opće zdravstveno osiguranje, socijalnu sigurnost – pomoć za vrijeme nezaposlenosti, proveli duboku socijalno intoniranu reformu obrazovanja s težištem na produljenju obveznoga besplatnog školovanja, uveli stambenu politiku povoljnu za najšire slojeve, nacionalizirali velike bankovne i industrijske institucije. Njihovu vladavinu zasjenile su ipak gospodarske teškoće, dijelom osjenčane posljedicama rata, ali i kadrovsko-konceptualnim problemima.

Knjigom *Having It So Good* više dominira politika jer je to vrijeme značajnih političkih događaja u svijetu i Europi, npr. nastanak NATO pakta i Europske zajednice za ugljen i čelik, buduće EU, neuspješni ulazak Britanije u sukob oko Sueskog kanala. Ovome zadnjem autor posvećuje veliku pažnju, jer je po njemu rat 1956. više no ije-dan drugi događaj utjecao na neugodno prilagođavanje i samoosvještavanje Britanije

o smanjenju moći i statusa velike svjetske sile. Također, vrijeme je to povratka ostarjelog Churchilla na premijersku funkciju, dogradnje "specijalnih odnosa" između Amerike i Britanije, promjena u Commonwealthu, vladinih rasprava o britanskoj atomskoj bombi. Anthony Eden, dugogodišnji konzervativni ministar vanjskih poslova, uvijek pri vrhu vlasti a nikad dotad na najvišoj poziciji, dočekaao je tu priliku 1955., ali je nakon dvije godine odstupio zbog bolesti. Njegova je premijerska karijera, za razliku od one prve, ostala u povijesti zabilježena kao neuspješna. Onaj koji ga nasljeđuje, Harold Macmillan, osobito je predmet autorova interesa: "posljednji edvardijanac" svojim je radom već u Churchilllovoj vladi pokazao mnoge vještine političara i organizatora. Kao ministar stanovanja izgradio je godišnje više državnih stanova nego laburisti, a svoje sposobnosti iskušao je, iako kratko, i kao ministar obrane te vanjskih poslova. Po autoru, ali i drugim analitičarima, Macmillan je u britanskoj povijesti zauzeo posebno mjesto jer je to vrijeme prosperiteta Britanije koje će se nastaviti do kraja šezdesetih. Stoga je, prema njegovoj izjavi iz 1957., da "većini našeg naroda nikad nije bilo tako dobro" i naslovljena ova knjiga. Gospodarski napredak, problemi golemih troškova obrane i "prekomorskih obaveza" – nasuprot troškovima države blagostanja – Macmillan je sve to uspješno balansirao. Također, za razliku od svojih prethodnika okrenuo se europskoj budućnosti za svoju zemlju. Macmillan je osvojio izbornu pobjedu za svoju stranku 1959., ali je 1963. odstupio s položaja predsjednika vlade, bolestan i prisiljen ponašanjima svojih ministara (špijunski i "seks" skandal).

Ove dvije Hennessyjeve knjige na zanimljiv i dokumentiran način oslikavaju britansku političku i društvenu povijest nakon Drugoga svjetskog rata, od doba, po autoru, "ratnog socijalizma" u kome je racionirana opskrba formalno uvela grubu iako privremenu jednakost svih u jednom izrazito klasnom društvu, do vremena obilja odnosno boljeg života za sve sredinom šezdesetih. Njegovim stranicama prolaze premijeri i kuharice, djeca i glumci, crkveni velikodostojnici i službenici-povratnici iz kolonija te mnogi drugi, neki kao akteri političkih odluka, drugi kao svjedoci društvenih promjena, svi sa svojim uvjerenjima, planovima, nadama, postignućima. Poratne godine, često percipirane kao tmurne i teške u svijesti kasnijih naraštaja, ne samo Britanaca, ovdje su prikazane i iz jednoga šireg vidika, kao dinamično vrijeme puno osobnih i društvenih mogućnosti i optimizma. Sposobnost da se čitatelju ponude tako slojeviti, a istodobno načinom izlaganja pristupačni sadržaji sigurno najviše ovisi o talentu analitičara kakav je Hennessy, ali također i o obilju raznovrsne građe i već postojeće kvalitetne literature o pojedinim društvenim i političkim segmentima suvremene britanske povijesti.

KATARINA SPEHNJAK

Spomen područje Jasenovac, ur. Tea BENČIĆ RIMAY, Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, Jasenovac 2006., 274 str.

O Jasenovcu, ustaškim logorima Jasenovac i Stara Gradiška, ali i o nekim skretanjima u historiografiji poput nastanka ideje o tzv. *Sustavu jasenovačkih logora* i slično napisane su nepregledne količine knjiga, monografija, tekstova, feljtona, novinskih članaka i memoarskih zapisa, a posljednjih godina s razvojem elektroničke domene velike količine materijala objavljuju se i u elektroničkom obliku koji je dostupan najširem čitateljstvu. Unatoč više od 3.000 objavljenih bibliografskih jedinica koje tematičkom pokrivaaju navedenu problematiku, svako novo izdanje za sobom povlači i nemali interes, prije svega hrvatske javnosti, ali i javnosti s područja bivše SFR Jugoslavije. Tako je bilo i s knjigom skupine autora jednostavno naslovljenom *Spomen područje Jasenovac*, koja ima i svoju inačicu na engleskom jeziku (*Jasenovac Memorial Site*), a čijim je objavljivanjem, odnosno predstavljanjem potkraj 2006. godine svečano otvoren novi stalni izložbeni postav memorijalnog muzeja Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac.

Predgovor izdanju potpisuje mr. sc. Božo Biškupić (5.), tadašnji ministar kulture Republike Hrvatske, a zatim slijede uvodna riječ Nataše Jovičić, ravnateljice Spomen-područja, naslovljena *Žrtva je pojedinac* (8.-11.) te kratki tekst koji potpisuje urednica izdanja Tea Benčić Rimay (12.-15.). U izdanju je zastupljeno desetak autora koji pišu o najvažnijim detaljima vezanim uz postojanje i djelovanje ustaških logora Jasenovac (1941. – 1945.) i Stara Gradiška (1942. – 1945.).

Glavni dio izdanja započinje tekstom Tvrtka Jakovine naslovljenim *Nezavisna Država Hrvatska u Hitlerovom osovinskom sustavu* (16.-45.). Autor je tekst podijelio na četiri cjeline u kojima je ukratko prikazao najvažnije događaje vezane uz III. Reich, Italiju i ustaše do početka II. svjetskog rata. Jakovina zatim daje najosnovnije podatke o uspostavi Nezavisne Države Hrvatske, a spominje i Katoličku crkvu, kulturni život u NDH itd. Preostale dvije cjeline rada posvećene su razdoblju od neuspjelog pokušaja prevrata, odnosno neuspješnog pokušaja rušenja ustaškog režima u ljeto 1944., preko sloma NDH i uspostave Titove Jugoslavije do nekih događaja iz nedavne nam suvremenosti, poput suđenja Dinku Šakiću itd. Nakon kraćega teksta Nataše Mataušić, naslovljenog *Koncentracioni logor Jasenovac* (46.-72.), Drago Roksanđić piše o Srbima u jasenovačkom logoru u tekstu naslovljenom *O tragediji, traumi i katarzi: Srbi u jasenovačkom logoru, 1941.-1945. godine* (72.-107.). Kako je napomenuo, autor se u tekstu sadržajno fokusirao na temeljnu problematiku pristupa istraživanju teme o Srbima u jasenovačkom logoru od 1941. do 1945. (str. 73.). Kao temeljni nedostatak rada treba navesti činjenicu da je nastao samo na temelju nekoliko naslova Fikrete Jelić-Butić, Ljube Bobana i zbirke dokumenata Antuna Miletića.

Židovi u logoru Jasenovac tekst je koji potpisuje Ivo Goldstein (108.-153.). Zatim slijede tekstovi posvećeni stradanju Roma, o čemu piše Narcisa Lengel-Krizman (*Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, 154.-181.), i Hrvata u jasenovačkom logoru koji potpisuje Mario Kevo (*Stradanja Hrvata u Jasenovcu*, 182.-217.). Veliku pozornost svakako treba posvetiti kraćem tekstu pod naslovom *O „Poimeničnom popisu žrtava KL Jasenovac“* (218.-219.) koji potpisuju Đorđe Mihovilović i Jelka Smreka. Naime, u kratkom tekstu autori navode podatke o poimeničnom popisu žrtava logora Jase-

novac i Stara Gradiška koji su stradali u razdoblju od kolovoza 1941. do 22. travnja 1945. godine. Riječ je o ukupno 69.842 osobe, a sumarni podaci odnosno pregled, dan je prema narodnosti, spolu i godini stradanja u tabličnim prikazima na 219. stranici izdanja. U tekstu naslovljenom *Alkemija cvijeta* (226.-245.) ravnateljica jasenovačkog Spomen-područja Nataša Jovičić govori o poznatom jasenovačkom Cvijetu, spomeniku svim žrtvama jasenovačkog logora, a na temelju razgovora vođenih s njegovim autorom, Bogdanom Bogdanovićem. Ovo veoma kvalitetno izvedeno, a moglo bi se i reći raskošno izdanje završava posljednjom cjelinom koja bez uporabe riječi, uz pomoć reprezentativnoga fotografskog materijala, prikazuje Memorijalni muzej, Obrazovni centar i Put sjećanja u Spomen-području Jasenovac (246.-271.).

Još jednom vrijedi izdvojiti kako ovo izdanje Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac ipak ne predstavlja klasični izložbeni katalog s kraćim uvodom i popisom izložbenih eksponata na kakav smo, uglavnom, navikli posjećujući neku izložbu. Riječ je, zapravo, o monografiji kao popratnom materijalu veoma suvremeno koncipiranoga stalnoga izložbenog postava jasenovačkog muzeja koji, zbog fizičke ograničenosti prostorom, predstavlja samo najreprezentativniji dio fundusa jasenovačkog muzeja, a katalog je njegov dodatak, odnosno tekstovi koji su u njemu zastupljeni muzejskim posjetiteljima daju manju sintezu, tj. sliku o postanku i djelovanju ustaških koncentracijskih logora Jasenovac i Stara Gradiška. Na kraju treba dodati kako je riječ o zaista raskošnom i reprezentativnom katalogu u Hrvatskoj, a možda i šire, koji je izveden uglavnom u crno-bijeloj tehnici, s mnoštvom fotografskih priloga koji, između ostaloga, upravo potenciraju glavnu misao-vodilju oblikovanja novoga stalnoga jasenovačkoga izložbenog postava, postava u kojemu je upravo pojedinac-žrtva stavljen u središte pozornosti.

MARIO KEVO

Ljubinka TOŠEVA-KARPOWICZ, *D'Annunzio u Rijeci – mitovi, politika i uloga masonerije*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 2007., 267 str.

Godine 2003. pokrenuto je izdavanje kvantitativno velike sinteze hrvatske povijesti pod nazivom *Povijest Hrvata*, te je kao jedan od osnovnih ciljeva istaknuta potreba za udaljavanjem od izlaganja sadržaja političke povijesti, kakvi su prevladavali u dotadašnjim sintezama. Osim potrebe za potpunijim sadržajima, pokazalo se kako prethodne sinteze prednost daju izlaganju povijesti banske Hrvatske dok ostali hrvatski etnički teritoriji, koji danas uglavnom i čine većinu hrvatskih državnih granica, imaju marginalnu ulogu u izlaganju te je ispravak te pojave naveden u ciljevima stvaranja sinteze. Kao rezultat rada velike skupine povjesničara nastala su tri sveska koja sadrže otprilike 2 000 stranica. Postojanje ovako opširne sinteze hrvatske povijesti svjedoči da je došlo do pomaka u odnosu na dosadašnje rezultate. Ipak moramo konstatirati kako ciljevi uredništva nisu u potpunosti ostvareni. Osvrnut ćemo se samo na jedan aspekt trećeg sveska *Povijesti Hrvata* objavljenog 2007. godine, a to je epizoda riječke povijesti nakon Prvoga svjetskog rata za koju teško možemo tvrditi kako nema značenje za cjelokupnu nacionalnu povijest i kako je se ne treba uvrstiti u sintezu povijesti

Hrvata. Naime, poznato je da je talijanski pjesnik Gabriele D'Annunzio godinu dana nakon završetka Prvoga svjetskog rata sa skupinom istomišljenika izvršio pohod u Rijeku koji je rezultirao uspostavljanjem njegove vlasti, ali i široke međunarodne krize. Problem Rijeke raspravljan je na sjednicama Lige naroda, a važnost problema je bila tolika da je npr. *New York Times* redovito obavještavao o razvoju kompleksne situacije u Rijeci. Nepoznato je zašto "riječki slučaj" nije našao prikladno mjesto na stranicama *Povijesti Hrvata*, a D'Annunzio čak ni mjesto u indeksu imena spominjanih u knjizi! Ta činjenica to neobičnija jer je D'Annunzijeve angažman u Rijeci uklopiv u analizu širih europskih događaja nakon Prvoga svjetskog rata, predstavlja jedan od prvih oblika protofašističke organizacije vlasti, te je njegov nositelj priznati pjesnik o kojemu svake godine u Europi izlazi barem jedno tiskano djelo. Upravo u svjetlu jednoga ovakvog nedostatka i, usudio bih se reći, propusta stručnog tima koji je zaslužan za inače hvalevrijednu sintezu hrvatske povijesti, treba ocijeniti djelo Ljubinke Toševa – Karpowicz *D'Annunzio u Rijeci – mitovi, politika i uloga masonerije*.

Izdavački centar Rijeka, kao jedna od središnjih izdavačkih kuća koja objavljuje rezultate istraživanja povijesti zapadne Hrvatske, 2007. godine u sklopu biblioteke „Dokumentari“ objavila je spomenuto djelo cijenjene autorice. Toševa – Karpowicz njime je sumirala dugogodišnje bavljenje problemima povijesti Rijeke nakon Prvoga svjetskog rata tijekom razdoblja D'Annunzиеva dolaska u Rijeku. U izdanju veličine 267 stranica samom tekstu obrade pripada 215 stranica, dok ostatak čine različiti prilozi koji obogaćuju središnji tekst. Tekst je podijeljen na pet glavnih poglavlja: "Italija i Rijeka do svibnja 1915.", "Europa nakon Prvog svjetskog rata", "D'Annunzиеva politička ideologija u Rijeci", "Povratak izvorima" i posebno intirgantno poglavlje "Talijanska i jugoslavenski orijentirana masonerija u Prvom svjetskom ratu i D'Annunzиеvu pohodu na Rijeku". Izdanje sadrži i niz korisnih priloga: prijevode zaključka na talijanski i engleski jezik, kratke biografije riječkih političara relevantnih za temu i posebno zanimljiv dokumentarno-slikovni prilog koji jasno ilustrira kompleksnost teme.

Pristup koji autorica primjenjuje u istraživanju D'Annunzиеva boravka u Rijeci motiviran je željom za što detaljnijom i vjernijom rekonstrukcijom postavki njegove ideologije. Zbog tog razloga autorica pristupa analizi njegovih govora, proklamacija i pamfleta za koje drži da pokazuju "postojanost jedne ideološke jezgre, sastavljene od vrijednosti, simbola, mitova i političkih metafora...ona D'Annunzиеva predstavlja kao redatelja jednog političkog teatra, kao majstora vizualizacije političkih poruka" (str. 10.). Ipak, autorica se ne zadržava samo na pokušaju rekonstrukcije i analize značenja djelova D'Annunzиеve ideologije, već se upušta i u formiranje eksplanatornih obrazaca koji trebaju pokazati zašto je D'Annunzio provodio takve specifične ciljeve. S takvih pozicija treba ocijeniti autoričinu analizu uloge talijanskih i jugoslavenskih organizacija masona jer njihovo uvođenje u interpretaciju D'Annunzia treba objasniti njegovu djelovanje. Ova napomena je posebno važna kada se uzme u obzir da se bilo kakvo spominjanje masona u hrvatskoj javnosti, ali i u historiografskoj zajednici, nerijetko vezuje uz pseudoznanost. Autorica pokazuje kako ozbiljna analiza može dovesti do relevantnih zapažanja s kojima se i ne moramo slagati, no upravo je to bit znanosti.

Autorica ispravno zapaža kako su D'Annunzиеve ideje bile prije svega određene unutrašnjim talijanskim politički previranjima u kojima je 24. studenoga 1918. u listu *Corriere della sera* lansirana u javnost izrečica o "osakaćenoj pobjedi" čime je jasno pokazano kako Talijani neće biti zadovoljni ako buduća mirovna konferencija u pot-

punosti ne ispuni njihove zahtjeve za teritorijalnim dobitcima. Mirovna konferencija nije izlazila u susret talijanskim zahtjevima, te su nezadovoljne snage pripremale pokret. Dana 12. rujna 1919. godine D'Annunzio u 18 sati s balkona Guvernerove palače u Rijeci proglašava pripajanje Rijeke Italiji koje u obliku u kakvom ga je zamislio D'Annunzio završava 18. siječnja 1921. Autorica detaljno analizira D'Annunzijeve zamisli o političkom, nacionalnom, društvenom, ekonomskom i kulturnom aspektu života koji su primjenjivani u Rijeci u navedenom razdoblju, ali i razdoblju prije dolaska i poslije odlaska iz Rijeke čime je dobiven jednostavan uvid u evoluciju D'Annunzijeve ideologije.

Stavljajući raspravu u kontekst analize talijanskog iredentizma, futurizma i anarhosindikalizma, autorica utvrđuje kako je D'Annunzio koristio ideje preuzete iz sva tri idejna smjera koja su obilježavala talijansku društveno-političku scenu za vrijeme Prvoga svjetskog rata, te ih je pokušao oprimirati u Rijeci. Njegov politički diskurs prepun je izraza kao što su osakaćena pobjeda, sveti rat, veća Italija, riječka zastava, božanstvena smrt, Rijeka ili smrt, grad – žrtva... Autorica vješto dokazuje kako je u svakoj posebnoj prilici s obzirom na slušaoce i okolnosti D'Annunzio prilagođavao svoju političku retoriku. Posebno je zanimljiv autoričin osvrt na pokušaj stvaranja nove društveno-ekonomske strukture u Rijeci koja se temeljila na idejama utopijskog anarhosindikalizma. Bio je to jedan od zametaka budućih korporativnih ideja raznih europskih verzija fašizma kojima je svima bio zajednički talijanski primjer. S druge, pak, strane Toševa-Karpowicz upućuje i na činjenicu D'Annunzijeve želje za reorganiziranjem cjelokupnoga svjetskog poretka, a ne samo društva u Rijeci. Iz jedne takve tendencije su nastali pokušaji organiziranja Riječke lige koja je trebala okupljati sve svjetske nezadovoljnike svjetskom društveno-političkom situacijom.

Možda najintrigantniji dio ovog djela o D'Annunzijevo djelovanju u Rijeci rezultat je analize uloge masonskih loža na riječke događaje. Čitatelj je upućen na kompleksne odnose koji su postojali između talijanskih, srpskih i riječkih masonskih grupacija te autoričin zaključak kako je D'Annunzio bio "medij za javnost" radi ostvarivanja plana koji je bio osmišljen bez uvida i participacije šire javnosti (str. 214.). Uvid u aktivnost masonskih grupacija relevantan je i u kontekstu nastanka nove političke zajednice Slovenaca, Hrvata i Srba jer se pokazuje da su one u događajima imale značajnu ulogu. O autoričnim zaključcima možda možemo sporiti, no to treba činiti samo na temelju argumentiranja povijesnom građom. Treba izraziti nadu da će ovaj dio knjige izazvati zanimljivu diskusiju s točnijim rezultatima ako se za tim pokaže znanstvena potreba.

Djelo *D'Annunzio u Rijeci – mitovi, politika i uloga masonerije* pripada vrijednim doprinosima iz kruga riječkih istraživača cjelokupnoj hrvatskoj historiografiji. Ono može poslužiti budućim piscima sinteza hrvatske povijesti kao relevantan izvor, što će omogućiti potpuniji i točniji uvid u kompleksnu povijest hrvatskih zemalja koje su tijekom stoljeća egzistirale podijeljene u gotovo fragmentarne dijelove između različitih političkih zajednica. Iako se može tvrditi kako je politička integracija hrvatskih zemalja dovršena, čini se da još uvijek treba raditi na znanstvenoj integraciji, bar u sklopu povijesne znanosti.

Jednako je važna činjenica da djelo Ljubinke Toševe-Karpowicz predstavlja lijep primjer kako se o povijesnoj tematici može pisati na način zanimljiviji široj javnosti, a da se istovremeno zadrži znanstvena relevantnost. Iako su djela pisana u strogoj for-

mi znanstvenih radova i znanstvenog diskursa povjesničarima često zanimljivija, oni moraju osmisliti stil pisanja koji će povijesne teme učiniti dostupnijima široj javnosti, a povjesničarske knjige traženim artiklom u knjižarama. U tom kontekstu vrijedno je pohvaliti dizajn naslovnice ovog djela koji je čini privlačnim i uočljivim proizvodom na policama knjižara i knjižnica.

KRISTIAN BENIĆ

PRIKAZI ČASOPISA

Pilar – časopis za društvene i humanističke studije, 2(2007) 1(3), Nakladnik: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Zagreb.

Časopis *Pilar* (glavni urednik Srećko Lipovčan, zamjenik Zlatko Matijević, međunarodno uredničko vijeće) druga je serijska publikacija istoimenog instituta. Još od 1992., naime, redovito izlaze *Društvena istraživanja*, „časopis za opća društvena pitanja“, koji objavljuje radove iz različitih društvenih i humanističkih disciplina (sociologije, psihologije, politologije, povijesti, prava, ekonomije, demografije, lingvistike...), ali i radove koji prelaze njihove unutarnje granice; najveća pak njegova posebnost načelna je otvorenost, za razliku od ostalih znanstvenih časopisa, i tekstovnim oblicima na koje se ne može primijeniti uobičajeni kategorizacijski postupak – eseje, primjerice – ako „na kvalitetan i zanimljiv način obrađuju neku relevantnu temu“.

Pokrenut 2006., i *Pilar* je znanstveni časopis (od ovoga broja uz financijsku potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa) sa standardnim uređivačkim pravilima, a za razliku od *Godišnjaka Pilar* (2001.–2002.; urednici također Lipovčan i Matijević), namijenjenoga prinosima za proučavanje naslovnikova života i djela, zamišljen je kao prostor za „interdisciplinarno tematiziranje ‚pilarovskih tema‘, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije“. U tom je pogledu, dakle, predmetni zahvat časopisa *Pilar* određen uže od onoga *Društvenih istraživanja* i šire od onoga istoimenoga godišnjaka. Ipak, njegovu ključnu osobitost treba potražiti u ostalim dijelovima uredničkoga prošloga, koji se iz broja u broj otiskuje na unutrašnjoj strani korica. Riječ je, zapravo, o svojevrsnom manifestu o bitnim (negativnim) značajkama suvremenoga društva, i o dugoročnoj korektivnoj relevantnosti vrijednosno orijentiranih društvenih i humanističkih znanstvenih interesa. Na takvu se programsku platformu ne nailazi često, posebice ne u novijim hrvatskim okvirima, pa ću se na nju iscrpnije osvrnuti u drugom dijelu teksta, nakon što izložim sadržaj.

Dio časopisa posvećen raspravama otvara izvorni znanstveni rad Tomislava Jonjića „Dr. Ivo Pilar – odvjetnik u Tuzli (1905–1920)“. Na temelju preostalog gradiva bivšega kotarskoga suda (oko 500 spisa nastalih u razdoblju 1908.–1920.), koje se čuva u Arhivu Tuzlanskoga kantona, te relevantne literature autor je (inače i sam odvjetnik te, među ostalim, autor iscrpnoga djela *Hrvatska vanjska politika 1939.–1942.*) sintetizirajući pisane izvore i vlastito praktično iskustvo obradio djelatnost Pilarove pisarnice, najrazvijenije u Tuzli toga doba, gradu u kojemu je djelovalo još sedam odvjetnika. Građansko i trgovačko pravo područja su u kojima je Pilar uglavnom zastupao, pa su – među ostalim – dostupni spisi važan izvor podataka i za gospodarsku povijest tuzlanskoga kraja. Zbog kontekstualizacije primjetan je prostor posvećen i pravnom poretku u Bosni i Hercegovini, kako u vezi s ostvarivanjem prava na bavljenje odvjetništvom, tako i u pogledu sudbenoga ustroja. Slijedom izloženoga, opći je Jonjićev zaključak kako se austrougarsko pravosuđe odlikovalo brzinom postupanja te uživalo snažno povjerenje u pravednost. Neovisno o tome hoće li daljnja istraživanja u cjelini poduprijeti to mišljenje (zbog nekoga razloga, animozitet prema sudovima i odvjetnicima bio je i prije 1918. prisutan u hrvatskoj publicistici i lijepoj književnosti), Jonjićev je rad – još uvijek među rijetkima, ako ne i jedini svoje vrste – svakako ogledan za svakoga tko se namjerava upustiti u proučavanje nekog od bogatih fondova hrvatskih odvjetničkih pisarnica.

Izvorni znanstveni rad američkih sveučilišnih profesora Gerarda Toala (Irca koji se potpisuje i kao Gearóid Ó Tuathail) i Carla Dahlmana, „Je li etničko čišćenje uspješno?“ prevedeni je tekst njihova izlaganja na znanstvenom skupu „Dayton – 10 Years After: Conflict Resolution and Cooperation Perspectives“, održanome 2005. u Sarajevu. Rezultati su to demografskoga istraživanja koje je 2002.–2004. na području Bosne i Hercegovine financirala američka National Science Foundation. Kako uvodno ističu autori, začetnici i pretežni počinitelji etničkoga čišćenja u BiH su srpska vojska i neredovite postrojbe; ciljevi čišćenja bili su homogenizacija stanovništva te učvršćenje teritorijalnih osvajanja radi spajanja sa Srbijom. Neke njegove elemente imale su ili proizvele i akcije Hrvatskoga vijeća obrane (potpomognute Hrvatskom vojskom) te Armije BiH. Daytonskim mirovnim sporazumom 1995. uvelike su priznate srpske ratne stečevine te utvrđeno pravo na povratak prognanika u njihove domove, odnosno na kompenzaciju za imovinu koja im ne može biti vraćena. Upravo je posljednja odredba zamalo postala legalnim sredstvom za konsolidaciju „nasilnoga etničkoga inženjeringa“, o čemu su – suočavajući se s poratnim teškoćama i neuspjehom forsiranoga povratka – neko vrijeme, prema autorima, ozbiljno razmišljali i predstavnici međunarodne zajednice. Ipak, prihvaćena je politika sustavnoga promicanja povratka te su nakon 1999. pomaci postali vidljivi. U rujnu 2004. službeno je objavljeno da se milijun ljudi (od ukupno nešto više od dva milijuna prognanih) vratilo u svoje domove. S tim u vezi visoki su čimbenici dali i nekoliko pretjerano optimističnih izjava, pa autori – slijedom statističkoga gradiva i terenskih uvida (jer zadnji je popis stanovništva u BiH proveden još 1991.) – upozoravaju na prisutne napetosti (katkad i u nacionalno još uvijek homogenim sredinama, između starosjedilaca i doseljenika) te na nužan oprez pri tumačenju brojki: osim što više od polovice svih povratnika u boravišta (ili prebivališta? – F. H.) čine pripadnici vladajuće etničke zajednice, velik dio njih svoje obnovljene kuće iznajmljuje ili rabi samo za odmor. Kako bilo, zaključuje se, unatoč relativno sporom napretku i nekim pesimističkim izvješćima, povratak prognanika jedino je razumno rješenje, no treba ga dopuniti napose kažnjavanjem Mladića i Karadžića, preispitivanjem statusa Republike Srpske te pokretanjem procesa pomirenja, u kojemu će pojedini politički prvaci morati prihvatiti da neke zajednice snose veću odgovornost od ostalih. Načelno, premda bi se neke pojmovne kategorije u njemu mogle bolje postaviti, a neki zaključci vjerojatno dovesti u pitanje, rad Toala i Dahlmana u svojem je jasno određenom području zanimljiv i za hrvatske pojmove rijedak primjer uloge društvenih znanosti kao potencijalnoga savjetnika pri političkom odlučivanju na višoj razini.

U sljedećoj tematskoj cjelini „Građa/prilozi“ zastupljeni su radovi o vjeri starih Slavena ravnatelja gradačke sveučilišne knjižnice i praškoga profesora Jana Peiskera (1851.–1933.) te Ive Pilara. Peiskerova rasprava „Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?“ preuzeta je iz časopisa *Starohrvatska prosvjeta* (1928.), za koji ga je iz rukopisa bio preveo sam Pilar, inače Peiskerov poznanik i pobornik. Peisker je, naime, bio uvjeren da je već postojeću hipotezu o zoroastričkom dualizmu starih Slavena nedvojbeno dokazao prepoznavanjem 32 jednako strukturirana svetišta („Kultstätten“) na području Štajerske, Koruške, Češke, Moravske, Istre i Dalmacije. Obrazac svakoga od njih bio bi ovakav: „1. tekuća voda, 2. bogu posvećena gora lijevo (gledano nizvodno – F. H.), 3. zloduhova pećina (klisura – F. H.) desno“, a odgovarao bi izvorniku „u iranskoj pradamovini“ za kojega, prema autoru, „nije isključeno“ da ga je utvrdio sam Zaratustra.

Prihvativši Peiskerovu metodu kao nesumnjiv dokaz za vlastite poglede (izgradio ih je neovisno, promišljanjem razloga koji su pridonijeli širenju Crkve bosanske), sam Pilar primijenio ju je – detaljnije navodeći kazivače te uz neka ograničenja, ali i dodatne pretpostavke – na južnoslavensko područje, opisavši u raspravi „O dualizmu u vjeri u starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“ (ovdje prenesenoj iz *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*, 1931.) još 37 svetišta toga obrasca.

Budući da se ovdje ne može ući u sve pojedinosti navedenih tekstova, niti u njihove potencijalno dalekosežne znanstvene, pa i političke implikacije (s odobravanjem su ih, primjerice, primili Milan Šufflay i Josip Horvat), za svojevrstan uvod u njihov kontekst i recepciju upućujem na rad „Paški sveti trokut“ Vitomira Belaja i Gorana Pavela Šanteka (*Studia ethnologica Croatica*, 2006.), nastao istraživanjem upravo jednoga od „svetišta“ koje je prvi bio uočio Pilar. Razložiti ću, međutim, opširnije onu metodološku sastavnicu Peiskerova i Pilarova pristupa koju – za razliku od ostatka – ni spomenuti suvremeni autorski dvojac ne ocjenjuje upitnom: „Pokazalo se, naime, kako Peiskerovo tumačenje tih svetih prizorišta (...) ne može izdržati ozbiljnu kritiku. Ni u kojoj vrsti izvora nisu nađeni bilo kakvi argumenti za nj. Ali zajedno s Peiskerovom interpretacijom problema i sam je problem, tj. pitanje, zašto oronimi, ako su u paru, stoje u krajoliku u jasnoj značenjskoj opreci i zašto su imena, koja asociraju na sunce, svjetlost itd. uvijek na lijevoj, a ona povezana s mrakom, Vragom itd. uvijek na desnoj strani rijeke (gledano od izvora), bio „pometen pod tepih“ (podcrtao F. H.). Nasuprot toj tvrdnji Belaja i Šanteka, ne dvojeći u to da postoje susjedni oronimi (i drugi toponimi) što doista jesu u naznačenoj značenjskoj opreci (a možda katkad i čine nekadašnje vjersko prizorište), za mē je u velikom dijelu problematično upravo takvo analitičko polazište, uglavnom nepotkrijepljeno arheološkim nalazima. Ako na proučavanom teritoriju postoji više desetaka (ako ne i stotina) tisuća toponima, nije li statistički gotovo nužno da će ih se naći nekoliko desetaka navedenih „oprečnih“ naziva? Ako su stari Slaveni doista po nekoj pravilnosti npr. uzvisine imenovali po „dobrim“, a klance i ponore po „zlim“ bićima, nije li isto tako za naše podneblje sasvim prirodna (dakle, nipošto mitološka) posljedica što neke od njih dijeli tekućica? Ne bismo li proučivši cjelokupni korpus zemljopisnoga nazivlja našli i mnoge na taj način „oprečne“ toponime staroslavenskoga podrijetla koje ne razdvaja vodotok? Daljnja je teškoća ta što je broj očigledno mitološki motiviranih izvornih staroslavenskih toponima zapravo malen, pa se i Peisker i Pilar u zaključivanju služe raznim, ne samo etimološkim promišljanjima. Prvi tako ističe kako su na Cresu „Velibok“ nazvani ne samo „sjeverni šiljak otoka“ (na današnjoj karti uzvisina Veli bok, 122 m), nego i lokalitet (ne precizira se koje vrste!) na „zapadnom obrežju“ gore Šiš (danas u kartama vrh Sis, 639 m); oba se nalaze „lijevo“, a ime im je „nedvojbeno nastalo iz Belibog“. Međutim, pod Sisom se nalazi uvala Veli bok s istoimenim obalnim pojasom, a postanak toga naziva, poput mnogih istovrsnih jadranskih lokaliteta, ipak se ponešto uvjerljivije povezuje s talijanskom riječju „bocca“ (usta, otvor, ušće...). Pilar je pak u okolini Baške Vode naišao na „kraj, koji se zove Divić-Rat, pa je bez sumnje negda bio posvećen (avestičkom – F. H.) zloduhu *Devi* ili *Divi*“, promaknulo mu je, među ostalim, da se ondje u novome vijeku iz blizine Imotskoga doselio rod Divića, od kojega također može potjecati naziv. Južno od Praga, na obale rijeke Sazave, Peisker smješta svetište koje čine gora Mednik i stijena Třeštibok; prvi naziv, prema njemu, znači „davalac meda“ te upućuje na Svarožića (zašto, recimo, ne na to da su tamošnje šume obilovale košnicama ili bakrenom

rudom?), a drugi navodno dolazi od trešti, tresnuti (na zemlju oboriti, uništiti) te znači uništavatelja sreće i dobra, zloduha – u obzir se, dakle, nimalo ne uzima mogućnost onomatopejskoga podrijetla (premda i sam ističe kako Sazava ondje „probija put bjelopjenom brzicom i daleko čujnom orljavom“). Gorske vrhunce Vidalj i Videš Pilar tako etimološki povezuje sa Svetovidovim sjedištem, no ne čini mi se nemogućim da se zovu i prema tome što se s njih daleko vidi; isto tako, Vranača i Vranjak nedvojbeno su mu brda na koja su „naši djedovi vodili crne konje – vrance posvećene bogu tame“, premda se ne mogu isključiti drugi asocijativni nizovi: krajolik može biti i vrane boje te obilovati vranama. Podrobnijim ispitivanjem mogli bi se, po svem sudeći, prepoznati slični primjeri pa za kraj navodim samo one u kojima je put potkrjepljivanja nešto domišljatiji. Cijelim predmetnim prostorom razasute su stijene nazvane Djevin skok, Devin, Skočdjevojka, Jungfernsprung i slično. Premda mjesno stanovništvo uz njih redovito veže predaju o djevici koja se pred progoniteljima baca u ponor kako bi sačuvala svoju čast, umjesto da pokušaju protumačiti tu učestalost npr. postojanjem odgovarajućega praslavenskoga mita (kako je to prigovorio već Jakob Kelemina u *Etnologu*, 1926./1927.), Peisker i Pilar analizom glasovnih sličnosti dolaze do zaključka da navedeni lokaliteti svoj izvorni naziv duguju upravo zloduhu Devi. Štoviše, prema prvome, „iz toga pak slijedi da su svagdje, gdje se nalazi Djevin skok (...), sa onom prije ocrtanom (trojnom – F. H.) scenerijom, morali nekad stanovati slovenski (slavenski – F. H.) zoroastrovci, pa ma gdje to bilo, makar i u Španiji i Engleskoj“. Pokraj sela Glowice, nadalje, Peisker je pronašao svetište s obratno smještenim toponimima, pa ga je – kako bi očuvao teoriju – bez zadržke proglasio heretičkim (s dualističkoga stajališta). Slična navodna obratna (»transverzalna«) svetišta na suprotnim obalama Save kraj Čateža te Rječine kraj Lukeževa Sela Pilar je, pak, uključio u svoj sustav tumačeći kako u danim slučajevima referentni nisu navedeni veći vodotokovi, već njihovi omanji pritoci. Držeći, dapače, da je krški krajolik još prije 1.000 godina bio obrastao šumom i bogat tekućicama (obveznim trećim elementom dualističkih svetišta!), Pilar se u svojim shemama zadovoljava i današnjim kišnim vododerinama, tvrdeći da su nekada tuda tekli stalni potoci. Katkad mu i „umjetno nasuti humak od nekoliko metara“ može nadomjestiti brdo ili goru, sjedište boga svjetlosti i dobra.

Iako su srodno zasnovani pristupi još uvijek znanstveno aktualni, teško je otići se dojmima da u takvim slučajevima toponomastičkih raščlambi količina mogućih podudarnosti neslućeno raste, i da ovisi ponajprije o mjerilu zemljovida i potpunosti njegova kazala. Ili, kako je to nedavno, uz druge napomene o zamkama mitološko-rekonstruktivnih nastojanja, općenito primijetio Ivan Lozica: „Kako to obično u strukturalizmu biva, trik je u prevođenju iz posebnoga na opće i nazad. Prvo moramo zaboraviti da smo strukturu derivirali kao vlastitu hipotezu iz mnoštva pojedinosti. Zatim tu opću strukturu iskažemo elegantnom formulom, primijenimo formulu na isto ili vrlo slično mnoštvo pojedinosti i veselimo se što stvar uglavnom funkcionira.“ (*Studia mythologica Slavica*, 2007.).

U pretposljednjoj cjelini trećega broja časopisa *Pilar*, prema naslovu „Ocjene i prikazi“, Zlatko Hasanbegović osvrnuo se na Matijevićevo djelo *Lučonoše ili herostrati? Prilozi poznavanju crkveno-nacionalne povijesti Hrvata početkom XX. stoljeća* (Zagreb 2006.), Jonjić na Hasanbegovićevo djelo *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja* (Zagreb 2007.), a Stjepan Matković na ono Stephana Baiera i Eve Demmerle, *Otto von Habsburg – životopis* (Zagreb 2005.).

U završnoj rubrici „Kronika“ dane su, pak, informacije o predstavljanjima prvoga i drugoga broja časopisa *Pilar*, programu rada na petogodišnjem znanstvenom projektu „Ivo Pilar, teoretičar hrvatske modernizacije“ te kraći tekst novinara Ante Cigeljevića o nekim aspektima Pilarova života u Tuzli.

Upute suradnicima jasno su napisane, a grafički prijelom vrlo čitko izveden (posebno je pohvalna odluka da se brojevi koji upućuju na podnožne bilješke otisnu masnim slogom). Premda ne raspolaže posebnom lektorskom i korektorskom potporom, jezična razina časopisa visoka je te izvrstan dojam tek mjestimice umanjuje poneki pravopisni, najčešće interpunkcijski nedostatak.

A sad ponovno o programskoj platformi časopisa. Ona je izložena u proslavu *Pilara*, ponajprije kao niz sljedećih tvrdnji: a) danomice sve se snažnije, i na planetarnoj razini, osjeća nesnalaženje u vrijednosnim orijentacijama, b) kao da ljudsko društvo više ne upravlja samo sobom nego se prepušta lagodnosti rješenja koja se nameću logikom slijepoga tehnološkoga razvoja, c) sve se manje traži upitanost nad problemima svijeta, d) sve se više prepuštamo komociji ispraznosti konzumnoga društva, e) navedene discipline nerado se neupitno prepuštaju stihiji „tehnološkoga“ kao „posljednje riječi“ i f) ne pristaju na to da se sadržaj pojma jednakopravnosti ostvaruje isključivo kao jedna te ista dezorijentiranost pojedinaca, pritisnutih sve oštrije korporacijskom režijom potrošnje.

Takva (u ovom slučaju pretežno implicitna) kritika koncepta vrijednosno neutralne znanosti, kao i onoga znanosti nezainteresirane za izvanakademski okvir, prisutna je u različitim oblicima i dosezima barem već od polovice XIX. st. Ponegdje dominantno, ponekad prijeporno, to je shvaćanje o potrebi znanstvene angažiranosti – nema sumnje – sasvim legitimno (za mē i dobrodošlo!), a promiče ga na svoj način i Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa, inače glavni financijer društvenih i humanističkih znanosti u nas, među ostalim, onom nezaobilaznom rubrikom (u obrascima za prijavu projekata) „primjena istraživanja“.

S druge strane, premda mi intuitivno ne djeluju upitno ni tvrdnje od a) do f), potaknule su me da – poput velikoga dijela relevantne literature – i sam postavim neka pitanja. Treba li te tvrdnje u sklopu vrijednosno shvaćene znanstvene djelatnosti promatrati kao: 1) radne pretpostavke ili međupostavke koje se mogu (dodatno) potkrijepiti ili opovrgnuti (daljnjim) istraživanjima, 2) sudove koji su tako očiti da ih se ne treba posebno potkrijepljivati, 3) čiste vrijednosne sudove koji stoje izvan područja potkrijepivanja i opovrgavanja ili kao 4) nesporne zaključke (prethodnih) istraživačkih postupaka? Možda se u tome razilazim s autorima proslava – uostalom, ova četvorna podjela sasvim je priručna – no meni je osobno najprihvatljivije prvo tumačenje.

S obzirom na to, za tvrdnju pod a) dodao bih da nije jasno formulirana. Ako se odnosi na to da su ljudi sve manje sposobni osvijestiti vrijednosne temelje djelovanja te da su sve skloniji istodobno ispovijedati međusobno nespojive vrednote (ili čak vrijednosne sustave), nameće se pitanje referentnoga uporišta – primjerice, trebalo bi navesti vrijeme i prostor u kojemu su ljudi za to bili sposobniji, odnosno, u kojemu su manje zapadali u proturječja. Ako se to i uspije učiniti, preostaje sljedeći korak –

jesu li dotično vrijeme i prostor doista (nasuprot našima) uzorni u svakom pogledu ili uz neke, označimo ih tako, poželjne značajke sadrže i mnoštvo nepoželjnih? Ako se tom tvrdnjom, pak, htjelo reći da su pojedinci u naše doba zbunjeni pred mnoštvom supostojećih vrijednosnih orijentacija, što u starijim društvima („primitivnim“, „jednostavnim“, „organskim...“) nije bio slučaj, loptica će pasti na još više polja – želi li se reći da mogućnost koherentnoga izbora načelno ipak postoji (izazivajući, doduše, poput svakoga izbora, a neki će reći i kulture uopće, nelagodu), da su ljudi uvjetovani promidžbom nespojivih vrijednosnih sustava (pri čem, dakle, mogućnost izbora ne postoji ili je bitno ograničena, a pojedinci osjećaju nelagodu zbog nesposobnosti da udovolje svim zahtjevima), ili je – recimo – poanta u tome da tim medijskim posredovanjem više nego ikad prevladavaju unificirane, ali nepoželjne vrijednosti? Je li društveni konsenzus o minimalnom skupu vrijednosti nemoguće postići ili su njegovi predvidljivi rezultati nedostatni?

Kako bilo, nešto eksplicitnija tvrdnja pod b), osim što tehnološki razvoj označuje slijepim, a njegova rješenja u lošem smislu lagodnima, sa sobom povlači i tvrdnju kako je društvo nekada doista upravljalo samo sobom (što danas „kao da“ više ne čini). I s njom u vezi upitno je koji su to vrijeme i prostor uzorni (primjerice, misli li se na navodnu „samoregulaciju“ lovaca-skupljača, ili na „intervencionističke“ državne aparate?), a ni s njezinim ostatkom ne mogu se olako suglasiti – počinje li sljepoća tehnološkoga razvoja nedavno ili nas prati još od neolitičke revolucije? Nije li jedan od glavnih poticaja tom razvoju upravo želja za olakšanjem životnih nedaća, dakle težnja k lagodnosti, ali u pozitivnom smislu? Ne nastaju li, među ostalim, upravo zbog tehnološkoga razvoja preduvjeti (npr. slobodno vrijeme, pismo, tisak...) za promišljanje njegova smisla? što bi, nadalje, moglo potkrijepiti tvrdnju da je taj razvoj u svojim početcima bio slijep, neplanski itd., no da se s vremenom ipak razvijaju nastojanja k nadzoru nad njime. Možda je pravo pitanje upravo to – Tko upravlja, a tko bi trebao upravljati tehnološkim razvojem? Država, ili tržište (dakle, potrošači i proizvođači)? Koliki utjecaj ima promidžbom stvorena potražnja, a koliko su upravo zahvaljujući (relativno) slobodnom natjecanju proizvodi svakim danom ipak sve prilagođeniji stvarnim potrebama kupaca, jeftiniji, kvalitetniji itd. Sasvim je izvjesno da mnoge tvrtke posluju s ekstraprofitima, da su – primjerice – otkupile neke patente (npr. za obnovljive izvore energije) i da ih iz, nazovimo ih tako, sebičnih korporativnih razloga još dugo neće učiniti dostupnima, no to još uvijek ne čini tehnološki razvoj slijepim, već samo utvrđivanju njegova smjera dodaje novi čimbenik. Uostalom, kada se na taj način (usp. i tvrdnju pod d) asocira na umjetno proizvedene, tzv. lažne potrebe, postavlja se pitanje kojim temeljem arbitrirati? Jesu li, primjerice, pothvati poput Keopsove piramide, Semiramidinih vrtova ili rimskoga Koloseja bili nepotrebni? Kakav učinak na poboljšanje životnih uvjeta imaju svakojaki više ili manje skupocjeni uresi, jela i opojne tvari koje čovječanstvo proizvodi ili rabi od pretpovijesti? Nije li i za mnoge sportske događaje, ali i za likovna, glazbena te filmska djela – štoviše, i za mnoge knjige – jedva izgledno da pridonose (kako god shvaćenoj) duhovnoj izgradnji? A opet, neku ulogu imaju, možda kao statusni simbol, zabava, kao odušak, kao sredstvo društvene integracije. Prihvatimo li jednom takvu logiku, polje tzv. lažnih potreba drastično će se smanjiti, a s tim u vezi i oštrina dojma o ispraznosti korporacijske režije potrošnje (usp. tvrdnje pod d) i f).

S komocijom ispraznosti konzumnoga društva povezuje se i tvrdnja o sve manjem traženju odgovora na probleme svijeta (c). Osim što nije sasvim jasno na koje se probleme pritom misli (na osobno-egzistencijalne ili društveno-političke, na svagdašnje ili metafizičke, na ekologiju, pravo, ekonomiju, sociologiju i politologiju, ili na religiju, književnost i filozofiju), i ovdje se može postaviti pitanje o referentnom uporištu. S kojim se vremenom i prostorom na taj način možemo uspoređivati? Uostalom, malo je mislilaca („upitanih nad problemima svijeta“) upravo svoj društveni okvir proglašavalo uzornim – najčešće su težili njegovu popravljanju (pridajući mu mnogo teže karakteristike od „ispraznosti“, pa i potičući oružane pothvate), a nerijetko su zato i snosili sankcije okoline znatno oštrije od „jednakopravnosti“ iz tvrdnje pod f). (Najposlije, da je okolina bila učinkovitija – dosjetka je pomalo zlobna – ne bi u prošlosti ni bilo toliko krvavih prevrata...). Naravno, ne bi trebalo smetnuti s uma ni to da se, gledano u postotku, danas više ljudi nego ikada u povijesti profesionalno (u tzv. kvartarnim djelatnostima) bavi upravo „problemima svijeta“ (i u spomenutom užem, i u spomenutom širem smislu). Ako nismo zadovoljni kako im (ili nam?) u tome ide, vjerojatno je najlakše odgovornost prebaciti na „globalnu“ društvenu okolinu, premda bismo, čini se – ako odlučimo ostati vjerni temeljnim znanstvenim zasadama – pozitivni pomak najprije mogli ostvariti metodološko-organizacijskim (samo)propitivanjem. Zar je suvremeno društvo krivo što ga, kako mnogi drže, razvoj spomenutih djelatnosti u svojoj složenosti dostatno ne slijedi? Ipak, zar su prije – vraćam se na već iznesenu primjedbu o uporištu – u većoj mjeri išli ukorak? Naposljetku, nije li, možda, moderni zahtjev „znati da bi se predvidjelo, predvidjeti da bi se spriječilo“ (Auguste Comte) odviše samouvjereno postavljen, tako da u društvenim i humanističkim znanostima izaziva trajnu frustraciju pa jedna krajnost razočarana odbacuje svaku mogućnost spoznaje zakonitosti, a druga provodi isključivo (kvazi)egzaktna (mikro)istraživanja? Ako smo – s pravom – sumnjičavi prema ovakvoj dihotomiji o stanju suvremenih znanosti, ne trebamo li slično reagirati i na svaki odlučni sud o društvu u cjelini? Na koje društvo, uostalom, pritom mislimo? Nije li svjetska prevlast, ako se o njoj uopće može govoriti, u proslavu stigmatiziranoga „konzumnoga društva“ zapravo veoma krhka, izložena mnogim vanjskim i unutrašnjim nepoznicama, od kojih su neke i prilično aktivni protivnici zapadnjačke tradicije slobodne „upitanosti nad problemima svijeta“?

Da ne bi bilo nesporazuma – daleko od toga da sam zadovoljan trenutnim društvenim okvirom. Samo držim da bi listu prioriteta u njegovu popravljanju trebalo drukčije sastaviti. Kako sam rekao na početku, više je pitanja nego odgovora, a i mnoge je odgovore bolje uzeti kao radne pretpostavke. U tom će se smislu, nadam se, i ove – mjestimice namjerno zaoštrene – načelne primjedbe najpravednije shvatiti kao dobronamjeren prinos raspravi o »pilarovskim temama«.

Čitatelju sam, međutim, dužan još nekoliko istovetno motiviranih završnih napomena. Odnose se uglavnom na uređivačka postignuća u ovom i u prethodnim brojevima časopisa *Pilar*. Dosad je u njima objavljeno više vrijednih radova, no samo nekolicina bliska je „interdisciplinarnom tematiziranju ‚pilarovskih tema, temâ identiteta, modernizacije i europeizacije“. S obzirom na to, dakle, još je uvijek primjetan rasko-

rak između proslavnih teza o „općedruštvenoj i dugoročnoj relevantnosti“ i specijalističkoga ostvarenja, koje kao da se tek postupno emancipira od programa i sadržaja negdašnjega *Godišnjaka Pilar*, ali i od Pilaru posvećenoga broja *Hrvatske revije* 2005. (što napose vrijedi za drugi, engleski, međunarodni broj časopisa *Pilar*). Ni blok ocjena i prikaza nije nadišao neka ograničenja, djelomice vjerojatno imanentna sustavu u kojemu se recenzentska djelatnost slabo ili nikako boduje pri izboru u znanstveno zvanje – od tri teksta objavljena u ovom broju, dva su o djelima urednika ili članova uredničkoga vijeća, koji su uopće dosad jedini autori prikaza i recenzija (ukupno ih je objavljeno osam).

Unatoč iznesenim primjedbama, zaključujem da će hrvatskoj znanosti dobro doći ovako zamišljen časopis. Poželjeti mu je samo upornost u proširenju suradničkoga kruga te izdržljivost na putu k planiranome tematskom opsegu. A kad se prevladaju početne zapreke trebat će, pretpostavljam, i velika doza strpljivosti da se probojem iz društveno-humanističkoga znanstvenoga rezervata njegova opstojnost i medijski potvrdi, što će, naravno, biti samo prvi korak u programski zacrtanom smjeru.

FILIP HAMERŠAK

Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas (History and Culture of South Eastern Europe. An Annual Journal), Band 8 (2006), Slavica Verlag, München 2007., 235 str.

Godine 2007. iz tiska je izašao 8. svezak (za 2006.) *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas (History and Culture of South Eastern Europe. An Annual Journal)* u redakciji dr. Andreasa Helmedacha i dr. Hansa-Christiana Manera i uredništvu izdanja dr. Sabine Rutar. Izdavač je Slavica Verlag i dr. Anton Kovač iz Münchena.

Zbornik je posvećen sjećanju na Paola Semu (1915.-2007.), talijanskog publicista, književnika, povjesničara i antifašista rođenog u Piranu, umrolog u Trstu, a sadrži 13 članaka danskih, njemačkih, slovenskih i talijanskih povjesničara, sociologa, politologa i antropologa na temu „Istra: (granica) pogranično područje“ (Borderland Istria). Objavljeni članci su na njemačkom i engleskom jeziku.

Zbornik je podijeljen, uz „Sadržaj“ i „Vrela“, na dva glavna poglavlja: „Prema historiografskim paradigmama“ (Zu historiographischen Paradigmen) i „Granica od 18. do 20. stoljeća“ (Grenzland: 10. bis 20. Jahrhundert).

Sabine Rutar, suradnica Instituta za socijalne pokrete na Ruhr-Universität Bochum, potpisuje uvodni članak o Paolu Semi, kojemu je (post mortem) posvećen ovaj broj *Godišnjaka* pod naslovom „Sono di pura razza bastarda: Vignetten istrischer Geschichte“ (11.-17.) u kojemu ukratko opisuje život i djelo ovoga talijanskog pisca. Uviđa da ga je vrlo teško odrediti jer je za sebe govorio da je „antifašista Istrijan, Talijan, partizan, komunist, kominformist, ezul, Piranac“. Na poslijetku sebe određuje kao „čistokrvnog mješanca“ (pura razza bastarda) u vrijeme kada se u Istri događalo snažno nacionalno odvajanje Hrvata i Slovenaca s jedne i Talijana s druge strane. Sabine Rutar ga vidi kao čovjeka koji je do kraja ostao vjeran sebi samome i koji je shvaćao tragiku

društvenih i politički promjena u Istri od 1918. do 1948. godine. Iz njegovog burnog i zanimljivog života kao i zanimljivih i složenih povijesnih procesa koji su se događali u Istri 20. stoljeća Sabine Rutar izvodi razloge zbog kojih je cijeli broj *Godišnjaka* posvećen povijesti Istre.

U poglavlju o historiografskim paradigmatama objavljeno je pet zanimljivih članaka. Kao prvi danskoga kulturnoga antropologa, sociologa, politologa i predavača na The American University u Rimu, docenta na Odjelu za međunarodne odnose Bjørna Thomassena: „The State and the Population Census: The Creation of National Groups in the Austrian Empire“ (21.-43.). Thomassen u svom preglednom radu predstavlja i objašnjava metodologiju i značaj popisa stanovništva za političke i nacionalno integracijske procese u sredini koja je nacionalno izmiješana poput Istre. U tom smislu predočava i objašnjava popisna razdoblja i njihova značenja pa razlikuje: „Etnografsku statistiku“ u vrijeme Austrije od 1846. do 1869., „Austrijski suvremeni popis stanovništva“ od 1880. do 1910., „Talijanski popis“ od 1921. i 1936. te naposljetku jugoslavenske i talijanske popise od 1948. do 1991. Naravno, svi ga popisi zanimaju u smislu odnosa države prema naciji i nacionalnome opredjeljivanju, odnosno ona mjerila koja su u nekom od razdoblja bitno utjecala ili čak određivala nacionalnost pojedinca (Nationality Measurement) poput jezika ili nacionalnih osjećaja (Individuality Principle) bez obzira na govorni jezik. Rasprava koju vodi Thomassen temelji se poglavito na literaturi talijanskih autora, što je vjerojatno određeno znanjem jezika, a ne namjernom jednostranošću. Rezultat je, dakako, ne toliko iskrivljena koliko ipak jednostrana slika kojoj nedostaje objašnjenje složenosti nacionalne integracije Hrvata u Istri. Usput rečeno, autor spominje tek Josipa Roglića i njegov rad *Le Marche Julienne* iz 1945. godine. Tako skraćene sekvence (koje ipak zadržavaju svoju unutarnju logiku) rasprave dovodi u vezu i objašnjava uz pomoć teorija i kategorija Benedicta Andersona, Bernarda S. Cohna, Arjuna Appaduraia, Michela Billinga, a onda i Emila Durkheima, Pierrea Bourdieua i dr. filozofa, antropologa i sociologa u pokušaju komparativnog pregleda.

Marta Verginella, slovenska povjesničarka, redovita profesorica Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Ljubljani (društvena povijest i povijesna antropologija) javlja se s preglednim radom pod naslovom „Stadt und Land. Paradigma einer ethnozentrischen Lesart“ (45.-60.) u kojemu na temelju istina recentne literature (opet samo talijanskih, njemačkih i slovenskih autora) pokušava objasniti i oprezno (uz određene ograde) dati ponešto drukčiji socijalno-kulturni povijesni obrazac - model Julijske krajine (Venezia Giulia) kao primjer jedne multikulturalnosti u svojoj složenosti.

Egidio Ivetić, talijanski povjesničar (hrvatskoga podrijetla, rođen u Puli), istraživač i predavač moderne povijesti Istočne Europe na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Padovi napisao je pregledni članak „On Croatian Nation-Building in Istria (1900.-1940.)“ (61.-71.) na temelju relevantne literature hrvatskoga, talijanskoga i njemačkoga povjesništva o modelu nacionalne integracije Hrvata u Istri u prvoj polovici 20. stoljeća i društveno-kulturnim i političkim sastavnicama na kojima se ona gradila, odnosno o kontinuitetu i diskontinuitetu procesa nacionalne integracije.

Sacha Zala, njemački povjesničar, viši asistent na Povijesnome institutu Sveučilišta u Bernu, predstavio se izvornim znanstvenim člankom pod naslovom „Jenseits des Revolutionsfestes: Anmerkungen zu D'Annunzios Fiume“, temeljenom na literaturi, periodici, ali i arhivskoj građi (Archivio Fondazione Vittoriale degli Italiani, Povije-

sno-diplomatski arhiv u Rimu, Nacionalni arhiv u Londonu, Državni arhiv u Rijeci, Arhiv Povijesnog muzeja Rijeka iz Rima, Vojno-povijesni arhiv u Rimu) u kojemu je u dokumentarnoj građi predstavio D'Annunzia i d'annunzijadu u svjetlu poratnih kaotičnih događaja, realnoga političkoga okruženja i ozračja snažnoga talijanskog nacionalizma i osjećaja "osakaćene pobjede".

Guido Franzinetti, docent na katedri za Suvremenu europsku povijest, Odjela političkih znanosti Sveučilišta Piemonte Orientale "Amedeo Avogadro" u Alessandriji u *Godišnjaku* je objavio pregledni članak „The Rediscovery of the Istrian Foibe“ (85.-98.). Moja su očekivanja bila možda prevelika, pa je to veće bilo moje razočaranje ponuđenim sadržajem i korištenom literaturom (ni jedno djelo hrvatske ili slovenske historiografije). Ipak, njegov prikaz odudara od sličnih prikaza talijanske historiografije i publicistike. U tom smislu Franzinetti predstavlja djelo Ernesta Gellnera *Culture, Identity, Politics* (Cambridge) iz 1987. godine koje je navodno trebalo ponovno istražiti i otkriti ili čak i redefinirati politički i povijesni fenomen fojbi. Autor ističe jednostranost ovoga prikaza i postavlja ga kao primjer djela koje opet tendenciozno postavlja problem isključivo iz talijanskoga političkog diskursa o smišljenom ubijanju talijanskih građana, nadasve Talijana, od strane "jugoslavenski usmjerenih partizana", samo zato jer su bili Talijani. Nasuprot takvom iskrivljenom i nadasve političkom postavljanju problema, Franzinetti postavlja problem ponovnoga istraživanja i redefiniranja problema, odnosno govori o potrebi povratka ovoga problema u okvire povijesnoga, sociološkoga i kulturno-antropološkoga istraživanja. Franzinetti nam daje retrospektivu odnosa talijanskih političkih snaga prema pitanju egzodusa Talijana iz Istre, Rijeke i Dalmacije i pitanju fojbi od onih desnih do lijevih od 70-ih do kraja 90-ih godina 20. stoljeća, odnosno nastupe talijanskog predsjednika Napolitana početkom 21. stoljeća i proglašavanje "Giorno di Ricordo" u okvirima nacionalnoga mita o Talijanima kao "dobrom narodu".

Ovim tekstom završava prvi dio knjige i otvara se poglavlje "Granica (Krajina, Pogranično područje): od 18. do 20. stoljeća".

Pod ovim zajedničkim naslovom objavljeno je šest radova. Aleksej Kalc, slovenski povjesničar, stručni suradnik Znanstveno-istraživačkog središta pri "Univerzi na primorskem" u Kopru javio se podužim priopćenjem „Migration nach Triest im 18. Jahrhundert“ (101.-131.) u kojemu je argumentirano, na temelju rezultata istraživanja slovenske, austrijske i talijanske historiografije, solidno predstavio uzroke i posljedice migracijskih tijekova u razdoblju kada Trst doživljava svoje prve gospodarske uspone. Predstavio je i društvenu i etničku strukturu pristiglih doseljenika te upozorio na promjenu društvene strukture tijekom godina naseljavanja.

Vanni D'Alessio, talijanski povjesničar, asistent na Fakultetu političkih znanosti (Scienze dello Stato) Sveučilišta u Napulju "Federico II.", inače dobro poznat hrvatskim povjesničarima (redovito sudjeluje na znanstvenim skupovima) u svojim uvijek dobrim i zanimljivim radovima ovoga puta promišlja gradski život Hrvata i njihovo društveno-političko djelovanje potkraj 19. i početkom 20. stoljeća („Croatian Urban Life and Political Sociability in Istria from the 19th to the early 20th Century“) (133.-152.). Ovaj pregledni rad je kompilacija i prerada tri njegova već objavljena rada „Elites nazionali e divisione etnica a Pisino“, *Quaderni Storici* 94, n.1/Aprile 1997 Roma, 144.-182.; „Udruge i političko-nacionalna borba u Pazinu od 1880. do 1914“,

Nova Istra, god. III, sv. VIII, broj 1, Pula 1998. i „Nacionalna društva i politička borba u Pazinu krajem habsburške vladavine“, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa: Pazin i drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća*, Pazin 1999., 75.-106. te njegove knjige *Il nazionalismo in una comunità multi-etnica, L'Istria ausburgica*, Napulj 2003., međutim problem političkog djelovanja Hrvata u istarskim gradovima je zanimljivo i na po-sve novi i svježiji način obrađen. Literatura kojom se služi uglavnom pripada hrvatskoj historiografiji, a koristi se arhivskom građom Državnoga arhiva u Trstu te tiskanim izvorima Centralne statističke komisije u Beču. Međutim, možda je ipak trebao načiniti malu reviziju korištenih radova jer je u međuvremenu izašao veliki broj radova koji bi mu mogli poslužiti.

Pamela Ballinger, američka antropologinja, izvanredna profesorica antropologije i pročelnica Odjela za antropologiju i sociologiju na Bowdoin koledžu (Brunswick, Main) poznata ili manje poznata hrvatskoj znanstvenoj javnosti svojim radom „Imperial Nostalgia: Mythologizing Habsburg Trieste“, *Journal of Modern Italian Studies*, 8, 84.-101., i knjigom *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans*, Princeton: Princeton University Press 2003., predstavila se sada jednim isječkom i radom koji smo jednim dijelom mogli pročitati u *Imperial Nostalgia i Borders of the Balkans*, te ga je prilagodila novim zahtjevima. Znanstveni članak nosi naslov „Trieste: The City as Displaced persons Camp“ i govori o izbjeglicama i "raseljenicima" s područja Istre, Rijeke i Dalmacije, ezulima i optantima koji su godinama ostajali u izbjegličkim kampovima i prihvatnim centrima oko Trsta (mnogi su u Trstu i ostali), čekajući svoje daljnje raseljavanje po Italiji ili odlasku u Sjevernu ili Južnu Ameriku, te na koji su način oni ostavili traga na identitet jednoga grada nakon II. svjetskog rata. Ono što je važno istaknuti je činjenica da se Pamela Ballinger koristi dokumentarnom građom iz arhiva UN-a odnosno United Nations Relief and Rehabilitation Archiv, Nacionalnog arhiva u Washingtonu, Arhiva Ministarstva vanjskih poslova Italije u Rimu, što samom radu daje na težini i vrijednosti. U toj se građi, što je važno, spominje brojka od 250 tisuća izbjeglih s područja Julijske krajine i Dalmacije u razdoblju od 1947. do 1954. što se donekle poklapa s rezultatima hrvatske historiografije, a daleko je ispod maksimalističkih procjena talijanske publicistike i "službene" historiografije.

Nevenka Troha, poznata slovenska povjesničarka, znanstvena suradnica Inštituta za novejšo zgodovino iz Ljubljane napisala je članak „Relation between the Yugoslav Authorities and the Ethnic Italians in the Koper District (1945.-1954.)“ (175.-190.). Članak je inspiriran njezinim ranijim radovima, ali sada u nekim novim odnosima nove jugoslavenske, odnosno slovenske vlasti prema Talijanima, iako je sve o tome više-manje poznato. Rad je po svim kriterijima znanstveni uradak koji se koristi recentnom literaturom i arhivskom građom Arhiva Republike Slovenije, Regionalnog arhiva u Kopru te Arhiva Ministarstva vanjskih poslova Italije, odnosno Archivio storico-diplomatico u Rimu.

O agrarnoj reformi u slovenskom dijelu Zone B (1945.-1948.), „The Agrarian Reform in the Slovene Part of Zone B (1945-1948)“, pregledni je rad napisao slovenski gospodarski povjesničar Zdenko Čepič, viši znanstveni suradnik Inštituta za noviju povijest iz Ljubljane u kojemu je na temelju literature i arhivske građe vrlo dobro i argumentirano objasnio mehanizme agrarne reforme i strukturu zemljišta i imanja koja su nakon reforme nastala i, naravno, sve one društvene probleme koji su iz te reforme kasnije uslijedili.

Carl Bethke, njemački povjesničar, znanstveni suradnik (research fellow) Osteuropa instituta na Slobodnom sveučilištu u Berlin u *Godišnjaku* se javlja radom „Harlem leigt in Istrien: Die Bosnischen Bergarbeiter von Labin“ (203.-219.) u kojemu simpatično objašnjava "bosansku rudarsku enklavu" u Istri na način na koji se ona oblikovala u razdoblju od 1961. do 1981. godine, te kasnije nakon političkih preobrazbi od 1990. i dalje do 2001. godine.

Na posljetku, Daniela Paliaga djelatnica i profesorica u Gimnaziji Antonio Sema u Piranu te djelatnica Zavoda Republike Slovenije za školstvo, i Sabine Rutar (kao komentator) predstavljaju svojim člankom talijansku gimnaziju "Antonio Sema" u Piranu i to između "uspomene i povijesti", "Das italienische Gymnasium Antonio Sema in Piran zwischen Erinnerung und Geschichte", (221.-231.).

Zbornik je opskrbjen i prilogama odnosno geografskih karata Istre (233.-235.). Sve u svemu, zanimljivo koncipiran Zbornik, s nekoliko vrlo poticajnih i dobrih suvremenih članaka koji će posve sigurno pomoći hrvatskim znanstvenicima u usmjerenju svojih znanstvenih interesa.

DARKO DUKOVSKI

PRIKAZI ZNANSTVENIH SKUPOVA

Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968, Universtiy of New Orleans Center Austria, 3-4. travanj 2008.

"Center Austria" već je deset godina dio Sveučilišta u New Orelansu (University of New Orleans, UNO). Ustanova se bavi proučavanjem Austrije i Srednje Europe, pomaže kod organizacije ljetnog studijskog programa UNO-a u Innsbrucku i objavljuje *Contemporary Austrian Studies*, časopis koji austrijske teme otvara američkoj publici. Osnutak i djelovanje ovog centra velikim je dijelom zasluga Günthera Bishofa, koji se nakon doktorata na Yaleu zaposlio u Louisiani i postao jedan od vodećih američkih stručnjaka za hladnoratovsku povijest Austrije. "Center Austria" i UNO-ov "Eisenhower Center for American Studies" bili su američki organizatori skupa o "Praškom proljeću" i invaziji zemalja Varšavskog ugovora 1968. na Čehoslovačku. S europske strane, organizatori su bile kolege iz "Ludwig Boltzmann Institut für Kriegsfolgen-Forschung" iz Graza.

Institut "Ludwig Boltzmann" u kolovozu 2008. organizira središnju svjetsku konferenciju o "Praškom proljeću", jednom od ključnih događaja Hladnog rata. Česi (i Slovaci) ove su godine ionako prepuni obljetnicama važnih događaja koji su se zbili u 20. stoljeću. Obilježava se završetak Prvog svjetskog rata i nastanak Čehoslovačke, prošlo je sedam desetljeća od Münchena 1938., šezdeset godina od prevrata 1948. godine. Austrijanci, posebno kolega Peter Ruggenthaler, koji je bio glavni organizator ovog ljetnog skupa, pripremili su zbornik 70 članaka koji "Praškom proljeću" pristupaju iz različitih uglova. Tekstove prati knjiga izvora iz velikog broja svjetskih arhiva, a svi objavljeni dokumenti prevedeni su na njemački jezik.

Sveučilište u New Orleansu danas ima oko 11 tisuća studenata. Prije dvije i pol godine, odnosno prije uragana Kathrina, bilo ih je 18 tisuća. Golemi udarac na grad osjetila su i dva privatna sveučilišta, Loyola i, jedno od najpoznatijih u zemlji, Tulane University. Na Medical School Tulanea između dva svjetska rata predavao je i tamo istraživao Andrija Štampar (1888.-1958.), pa je tako naša veza s akademskim životom Louisiane (bila) živa na različitim razinama. New Orleans je dugo godina bio jedno od najpoželjnijih mjesta za studij u Sjedinjenim Državama, posebno zbog noćnog života u Francuskoj četvrti gdje su kafići otvoreni 24 sata i stalno prisutnog jazza. Prirodna katastrofa, golema gradska korupcija i nekompetentno rješavanje krize uzrokovali su dramatično nazadovanje u gradu koji je svjetski poznat i po grobljima koji se grade iznad zemlje, francuskom naslijeđu, rijeci Mississippi, ali i središnjem američkom muzeju Drugog svjetskog rata (National World War II Museum). Ta je ustanova osnovana prije svega zahvaljujući Stephenu Amroseu, biografu Dwighta Eisenhowera i Richarda Nixona i vjerojatno najpoznatijem povjesničaru iz tog dijela Sjedinjenih Država.

Konferenciji u New Orleansu najprije se obratio češki ambasador u Sjedinjenim Državama Petr Kolář, koji je došao na čelu brojnog izaslanstva češkog veleposlanstva u Washingtonu. U radu skupa sudjelovalo je 15 povjesničara iz osam zemalja, a slovačko-austrijska spisateljica Zdenka Becker jedno je poslijepodne čitala dijelove iz romana u kojem govori o svom doživljaju Čehoslovačke 1968. godine. Skup je još jednom pokazao što je za istraživanje Hladnog rata značio kraj epohe, otvaranje arhiva koje je pokazalo kako multiperspektivnost obogaćuje naše spoznaje. Ukupno se izlagalo u četiri sesije. Nakon uvodnog izlaganja Marka Kramera (Harvard University) koji

je dao kontekst i osvrt na stanje istraženosti, govorilo se o odnosima u čehoslovačkom vrhu i gledanju vrha Njemačke Demokratske Republike na zbivanja početkom 1968. godine. Druga sesija prikazala je sovjetsko društvo tijekom 1960-ih i način na koji se odlučivalo u sovjetskom Politbirou. Treća sesija prikazala je stanje u zapadnim zemalja, u Sjedinjenim Državama, Ujedinjenom Kraljevstvu, kao i među zapadnoeuropskim komunistima. Na četvrtoj sesiji govorilo se o odnosu susjednih zemalja, Austrije, Mađarske i Jugoslavije, prema "Praškom proljeću". Skup je opet pokazao veliku razliku u načinu izlaganja i pristupa temi između europskih i američkih znanstvenika. Dok europski povjesničari izlažu "konzervativno", sporije, a katkada je i teško slijediti njihova izlaganja, američke kolege to čine vrlo otvoreno i živo, ponekad gotovo na "filmski" način. Nekoliko izlaganja doista je bilo vrlo marginalno povezano s Pragom 1968., npr. ono Marka Carsona o tome kako je rat u Vijetnamu bio percipiran na jugu Sjedinjenih Država.

Uvodničar Mark Kramer najprije je prikazao stanje istraženosti, naglasivši kako se jedno razdoblje nade u promjenu prekinulo u kolovozu 1968. godine. Bez obzira na golemi broj novih dokumenata, brojne starije ocjene zbivanja još uvijek su relevantne. Otkriveno je puno novih pojedinosti, neke su i fascinantne, ali ukupna slika ostala je nepromijenjena. Reforme "Praškog proljeća" bile su pokušaj obnove ukupnog života u Čehoslovačkoj, bile su miroljubive, takav koncept predstavljao je izazov cijelom sustavu i otišao je dalje no se to očekivalo. Po Kramerovom sudu, način na koji se sovjetski vođa Leonid Brežnjev suočavao s tom krizom bio je impresivan, odmjeren, i on tada nikako nije čovjek-karikatura kakav je kasnije postao. Sovjetsko vodstvo jasno je shvaćalo koje će sve teškoće izazvati njihova vojna intervencija i kako će se ona negativno odraziti na komunističke partije u zapadnoeuropskim državama. Zato je odlučeno da se intervencija provede sa što manje ljudskih žrtava, što je Zapad pozdravio nadajući se da detant neće biti prekinut. Da Brežnjev tada nije intervenirao posljedice po istočni blok bile bi još dramatičnije, smatra Kramer. U sovjetskom vodstvu postojao je strah da će se događaji iz Čehoslovačke prenijeti na Ukrajinu, možda i na baltičke republike, kao i na Poljsku. Rumunjski vođa Nicolae Ceaușescu, tada drukčiji vođa od onog iz 1980-ih, također je mogao slijediti Dubčekov put u unutarnjim odnosima. Danas se, pomalo paradoksalno, napose u izjavama češkog predsjednika Klause, otpisuje "Praško proljeće" jer da je riječ o komunističkom pokušaju samoreforme koji danas nema važnost. Oldrich Tuma (Institut za suvremenu povijest Češke akademije znanosti), pomalo mimo očekivanja, istaknuo je kako je o "Praškom proljeću" teško govoriti bez da se ponavlja toliko toga što je već poznato i rečeno. Tuma je osvijetlio postojanje različitih frakcija unutar čehoslovačkog vrha; onih koji su željeli društvo vratiti na put kojim se razvijalo do 1948. i čvrstorukaša, koji su shvaćali da se dubina reformi neće moći nadzirati, što bi ugrozilo njihov položaj. Ukazao je i na određene paradokse. Bilak, šef slovačke partije i jedan od oslonaca sovjetske intervencije i sam je bio liberal do 1968., pripadajući skupini koja je tražila smjenu dugogodišnjeg staljinističkog lidera Novotnyja. Potom se sve promijenilo. Manfred Wilke (Institut za suvremenu povijest München-Berlin) govorio je o Njemačkoj Demokratskoj Republici, jednoj od najrigidnijih članica sovjetskog bloka. Walter Ulbricht, osim ideoloških ograda, za svoju je državu vidio i neke sasvim praktične opasnosti od promjene kursa u Čehoslovačkoj jer Njemačka Demokratska Republika nije imala puno međunarodno priznanje. Sovjeti su 1956. vojnu intervenciju u Mađarskoj smatrali jedinim rješenjem, a u Poljskoj su

1981. pronašli Jaruzelskog koji je odradio dio posla za njih. Za razliku od toga 1968. su pokušali sve, ali u čehoslovačkom vodstvu nisu mogli pronaći pogodnog suradnika. Vlad Zubok (Temple University) prilike u Sovjetskom Savezu problematizirao je iz perspektive sovjetske elite, napose skupine koja je sazrijevala nakon Staljinove smrti. Nakon razdoblja 1953.-1956. jedan od valova intelektualne slobode bio je početkom šezdesetih, kada je na tržištu rada bilo oko dva milijuna kadrova sazrelih nakon rata i Staljinove smrti. Među mladima koji su sačuvali optimizam, imali vjeru u kibernetiku koja će sovjetsku birokraciju učiniti efikasnom bio je i Mihail Gorbačov, čovjek koji je idealizam sačuvala u provinciji gdje je bio dužnosnik. Veliki broj drugih, napose oni židovskog podrijetla, postali su cionisti, dio Rusa nacionalisti, ali su se svi 1968. okupili oko svježih ideja koje su dolazile iz Praga. Razočarenje koje je nastupilo označilo je jedan od početaka kraja Sovjetskog Saveza.

Zamjenik direktora Ruskog državnog arhiva za suvremenu povijest Mihail Prozumenščikov koristio je sovjetsku građu kako bi rekonstruirao kako je u sovjetskom vodstvo donesena odluka o vojnoj intervenciji. Izjava Dean Ruska dana 22. srpnja sovjetskom ambasadoru u Washingtonu Dobrinjinu, kako je odluka o smirivanju napetosti u Srednjoj Europi na Sovjetima i njegovim saveznicima, mogla se shvatiti kao potpora invaziji. Doduše, koncept "zelenog svjetla" kritiziran je kasnije u raspravi, jer se on najčešće prepoznaje samo s jedne strane. Upotpunjujući Prozumenščikova, Peter Ruggenthaler (Ludwig Boltzmann Institut) napisao je mikro-analizu kako su nakon intervencije Sovjeti i Čehoslovaci intenzivno pregovarali od 23. do 26. kolovoza. General Svoboda, predsjednik ČSSR, otputovao je u Moskvu kako bi Sovjete i svog osobnog prijatelja Brežnjeva upozorio da nema ustavnih ovlasti sastaviti novu vladu, pa se, barem formalno, u Pragu privremeno nije dogodilo ništa novo. Walter Ulbricht bio je jedan od onih koji su se najviše bojali da će Dubček ostati na vlasti.

Sesija o velikim silama uključivala je izlaganja Marka Carsona, Günthera Bischofa, Saki Dockrill (King's College, London) i Alessandra Brogija (University of Arkansas-Fayetteville). Bischof je istraživanje utemeljio na arhivskoj građi iz Washingtona. Nastojanje Sjedinjenih Država da se detant produbi, da Lyndon Johnson u listopadu 1968. ipak posjeti Lenjingrad, bili su njihova glavna briga. Činjenica je da je sve to odgođeno zbog sovjetske intervencije, ali se odnosi Moskve i Washingtona nisu pogoršali. Zato su Amerikanci kritizirani da se drže podjele svijeta na sfere utjecaja koje su uspostavljene na kraju Drugog svjetskog rata. Konačno, iako su informacije koje su iz Europe stigle u Ameriku u kolovozu 1968. bile dramatične, to nije natjeralo Johnsona da odustane od svoje dnevne rutine i poslijepodnevnog počinka. Britanska povjesničarka Dockrill pokazala je kako je Londonu bilo također važno očuvati detant jer su Britanci bili svjesni da NATO prolazi kroz određenu krizu. Na kraju je proces smanjenja zategnutosti dvaju blokova uspješno nastavljen, dok je kriza u Čehoslovačkoj blagotvorno djelovala na jačanje NATO saveza.

Posljednja skupina uključivala je izlaganja Csaba Békésa (Institut za povijest Mađarske revolucije 1956.), Tvrтка Jakovine (Sveučilište u Zagrebu) i Stefana Karnera (Ludwig Boltzmann Institut, Graz). Tri susjedne zemlje tijekom krize imale su određene sličnosti ali i brojne razlike. Jugoslavija i Austrija brinule su se za čehoslovačke izbjeglice, bile u strahu od mogućeg nastavka sovjetske intervencije. Kurt Waldheim, tadašnji ministar vanjskih poslova Republike Austrije tvrdio je kako je Austrija sigurna i otklonio američku pomoć u čuvanju neovisnosti. Tako je stekao povjerenje i simpati-

je u Moskvi, što mu je 1972. koristilo prigodom izbora za glavnog tajnika UN-a. Békés je pokušao pokazati koji su sve motivi mogli voditi Jánoša Kádára u njegovom držanju tijekom 1968. godine. Iako se ne može pouzdano tvrditi, moguće je da je činjenica kako su u čehoslovačkim novinama počeli spominjati Imre Nagyja i zbivanja 1956. na mađarskog vođu djelovala negativno i ubrzala odluku o promijeni blagonaklonog stajališta prema Dubčeku. Jugoslavija je bila podijeljena između straha od sovjetske intervencije, ali i interesa da se Dubčeka podrži, što je Josip Broz Tito zdušno i činio.

Jedan od zaključaka ugodne i uspješne konferencije u New Orleansu vjerojatno se nalazio u članku ambasadora Kolara napisanom za *Miami Herald* na dan početka konferencije. Objasnio je kako je razlog iznimne angažiranosti Češke, pa i ostalih tranzicijskih zemalja, oko Kube nastojanje da se pomogne miroljubiva tranzicija na tome otoku, upravo na temelju vlastitih iskustava. Jedno takvo iskustvo bilo je ono 1968. godine, a drugo, uspješno, za vrijeme "Baršunaste revolucije". Oba događaja pokazuju kako se iz prošlosti uči, kako su iskustva usporediva i kako se mogu koristiti za boljitak čovječanstva.

TVRTKO JAKOVINA

Hrvatsko-crnogorski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja, Kotor 4. – 6. listopada 2007.

U cilju znanstvenog vrednovanja svekolike povijesne i kulturne baštine današnjeg područja Crnogorskog primorja (ponajprije područja Boke kotorske i Bara) u razdoblju od 4. do 6. listopada u Kotoru je održan znanstveni skup pod nazivom: *Hrvatsko – crnogorski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*.

U organizaciju znanstvenog skupa bili su uključeni Hrvatski institut za povijest (Zagreb) i Istorijski institut Crne Gore (Podgorica) kao organizatori te Matica hrvatska (Zagreb) i Hrvatsko građansko društvo Crne Gore (Kotor) kao suorganizatori. Namjera koordinatora ovog projekta (dr. sc. Lovorka Čoralić, mr. sc. Zdravka Zlodi; dr. sc. Lenka Blehova-Čelebić, prof. Tatjana Koprivica) bila je da ova inicijativa, koju su pokrenuli ponajprije hrvatski znanstvenici (dr. sc. Stijepo Obad i dr. sc. Stijepo Mijović Kočan), bude početak sustavnog proučavanja hrvatsko – crnogorskih povijesnih i kulturnih veza tijekom prošlosti te njihova predočavanja hrvatskoj i crnogorskoj javnosti putem znanstvenih radova.

Drugi važan razlog održavanja ovoga znanstvenog skupa uvjetovan je činjenicom da je područje Crnogorskog primorja tijekom prošlosti imalo značajnu ulogu u razvoju ne samo crnogorske, već i hrvatske povijesti i kulture te da je bilo prostor uzajamnog kulturnog i drugog prožimanja. Naime, na tom prostoru i danas obitava kulturno, gospodarski pa i politički važna hrvatska nacionalna zajednica, koja baštini značajan dio tamošnjega kulturnog i povijesnog naslijeđa i kao takva predstavlja most suradnje dviju država, iako je posljednjih godina demografski svedena na malen broj. Upravo zato je organizacija ovakvog skupa i njegovo održavanje na samom terenu (Boka) bila značajna potpora kako opstojnosti nacionalnog i kulturnog identiteta hrvatske naci-

onalne zajednice u Crnoj Gori (osobito na dijelu Crnogorskoga primorja), tako i u jačanju njihove uloge na povezivanju obaju naroda.

Ova značajna zajednička hrvatsko-crnogorska odnosno crnogorsko-hrvatska znanstvena manifestacija za koju je prijavljeno više od 70 referata eminentnih hrvatskih i crnogorskih znanstvenika bila je usmjerena prema sljedećim tematskim cjelinama: *Historiografija* (ocjena dosadašnjeg stupnja istraženosti, kritičko vrednovanje i prosudba); *Opće sastavnice iz povijesnog razvoja područja* (pregled prema vremenskim razdobljima s naglasakom na cjeloviti pristup); *Čimbenici identiteta* (smještaj između Zapada i Istoka, državno-političke promjene tijekom povijesti kao sastavnica oblikovanja identiteta područja s težištem na jadransko-sredozemnoj usmjerenosti); *Društveni razvoj i stanovništvo* (demografija, migracije, društvene strukture i povijesne uvjetovanosti njihovih promjena); *Gospodarsko usmjerenje kao čimbenik razvoja, identiteta i prepoznatljivosti* (pomorstvo, trgovina); *Crkva* (Kotorska biskupija i Barska nadbiskupija, Pravoslavna crkva, uloga crkve u vjerskoj i kulturnoj povijesti, istaknuti predstavnici Crkve i njihova uloga te 'Zaljev svetaca'); *Kulturna i umjetnička sastavnica* (književnost, jezikoslovlje, likovne umjetnosti, znanosti: prinosi jadransko-sredozemnom kulturnom krugu te integriranost u tijekove zapadnoeuropske uljudbe).

Većinu predstavljenih referata znanstvenika i drugih predstavnika gotovo svih društveno-humanističkih smjerova, činili su povjesničari odnosno historiografski radovi, tematski razvrstani u sklopu dviju paralelnih sekcija (I. sekcija, palača Bizantij; II. sekcija u prostorijama Fakulteta za pomorstvo i turizam). Budući da su po kvaliteti i kriteriju tematskog odabira bili relativno neujednačeni, a u nekim slučajevima i podudarni, možemo izdvojiti nekoliko onih koji su nam historiografski zanimljivi s obzirom na povijesnu uzajamnost dviju strana.

Iz I. sekcije to su: *Crvena Hrvatska Popa Dukljanina u svjetlu materijalnih izvora* (Branislav Borozan), *Balšići između katoličanstva i pravoslavlja* (Vasilj Jovović), *Crnogorsko primorje za vrijeme mletačko-osmanskih ratova tokom XVI., XVII. i početkom XVIII. vijeka* (Đorđe Borozan), *Kotorska biskupija 1945. – 1962. – zapažanja o vjerskom životu i identitetu* (Zvezdan Folić) te *Srednjovjekovna Duklja/Zeta – kasnija Crna Gora. Kontinuitet i identitet Crnogorskog primorja* (Milko Brković), *Papinstvo i Barska (nad)biskupija u drugoj polovici XII. stoljeća* (Ivan Majnarić), *Barski nadbiskup Šimun Milinović (1886. – 1910.) i Svetojeronimska afera* (Zoran Grijak), *Migracijska prožimanja područja današnjeg Crnogorskog primorja i pule od XVII. do XIX. stoljeća* (Slaven Bertoša). Iz II. sekcije treba istaknuti *Izvjешća pučkih misionara o katolicima na području Boke kotorske i budvansko-barskog priobalja* (Mijo Korade), *Boka kotorska u talijanskim geografskim priručnicima XVI.-XVIII. stoljeća* (Milorad Pavić), *Grada za povijest Boke kotorske i budvansko-barskog priobalja u mletačkom Državnom arhivu: spisi fonda Vijeća desetorice* (Lovorka Čoralić/Damir Karbić), *Arhivsko gradivo o Boki i Crnogorskom primorju u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te u hrvatskom državnom arhivu* (Maja Katušić/Marina Butorac), odnosno *Školovanje crnogorske omladine u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX. vijeka i prvim decenijama XX. vijeka* (Momčilo Pejović), *Don Frane Bulić kao istraživač kulturne baštine Crnogorskog primorja* (Tatjana Koprivica), *Hrvatsko-crnogorski jezički dodiri* (Sreten Zeković), *O crnogorsko-hrvatskijem primorskim odnošajima* (Žarko L. Đurović).

Pristigli sažeci izlaganja objavljeni su neposredno prije početka simpozija, dok će cjeloviti tekstovi radova biti prezentirani u zborniku radova koji je u izradi, a trebao bi biti objavljen do kraja prve polovine 2008. godine.

ZDRAVKA ZLODI

CONTENTS

ARTICLES

Ivan JELIĆ, <i>The National and Religious Composition of the Population of Brodsko-posavska County, 1991-2001</i>	315
Zdenko RADELIĆ, <i>The Report of the State Security Police Informer Ivančević About Conditions in the Croat Peasant Party During 1945-1952</i>	343
Teodora VIGATO, <i>Extracurricular Activities in the Education of National Teachers in Zadar</i>	373
Krešimir REGAN, <i>The Serb Cultural Club and the Banovina of Croatia</i>	397
Tomislav JONJIĆ, Stjepan MATKOVIĆ, <i>New Contributions to Mile Budak's Biography on the Eve of the Second World War</i>	425
Davorin PETERLIN, <i>The Baptist Church in Zagreb: Early Years, 1921-1927</i>	455
Ljiljana DOBROVŠAK, <i>Railway Workers in Croatia (1903)</i>	489
Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, <i>The First General Census in the Habsburg Monarchy in 1857: Conception, Methodology and Classification of Census Labels</i>	517

DOCUMENTS

Mario KEVO, <i>ICRC Delegate's Visit to Concentration Camps of Jasenovac and Stara Gradiška in the Summer of 1944</i>	547
Iskra IVELJIĆ, <i>From Jail to Russia. Unknown Letters of Josip Henneberg, 1894-1897</i>	587
IN MEMORY OF DR RASIM HUREM (DECEMBER 15, 1927 - JULY 9, 2008) (Nikica Barić).....	625
BIOGRAPHY AND SELECTIVE BIBLIOGRAPHY OF DR MIHAEL SOBOLEVSKI ON THE OCCASION OF HIS 70TH BIRTHDAY AND 45 YEARS OF WORK (Zdravko Dizdar, Staša Sobolevski).....	627

BOOK REVIEWS

Hrvoje MATKOVIĆ, <i>Na vrelima hrvatske povijesti</i> , Zagreb 2006. (Franko Mirošević).....	647
Davor MARIJAN, <i>Oluja</i> , Zagreb 2007. (Julija Barunčić Pletikosić).....	650
Padraic KENNEY, <i>Breme slobode, Istočna Europa nakon 1989. godine</i> , Zagreb 2007. (Tatjana Šarić).....	653

Hrvoje KLASIĆ, <i>Hrvatsko proljeće u Sisku</i> , Zagreb 2006. (Marko Zubak).....	657
Tihomir PONOŠ, <i>Na rubu revolucije – studenti '71.</i> , Zagreb 2007. (Marko Zubak).....	660
Peter HENNESSY, <i>Never again: Britain 1945 - 51</i> , London 2006., <i>Having It So Good: Britain in the Fifties</i> , London 2007. (Katarina Spehnjak).....	663
<i>Spomen područje Jasenovac</i> , ur. Tea BENČIĆ RIMAY, Jasenovac 2006. (Mario Kevo).....	666
Ljubinka TOŠEVA-KARPOWICZ, <i>D'Annunzio u Rijeci – mitovi, politika i uloga masonerije</i> , Rijeka 2007. (Kristian Benić).....	667

REVIEWS OF JOURNALS

<i>Pilar – časopis za društvene i humanističke studije</i> , 2(2007) 1(3), Nakladnik: Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar', Zagreb (Filip Hameršak).....	673
<i>Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas (History and Culture of South Eastern Europe An Annual Journal)</i> , Band 8 (2006), München 2007. (Darko Dukovski).....	680

SCIENTIFIC CONFERENCES

<i>Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia in 1968</i> , University of New Orleans Center Austria, April 3-4, 2008. (Tvrtko Jakovina).....	687
<i>Hrvatsko-crnogorski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja</i> , Kotor, October 4-6, 2007. (Zdravka Zlodi).....	690

AUTORI PRILOGA

- BARIĆ, dr. sc. Nikica; Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- BARUNČIĆ PLETIKOSIĆ, prof. Julija; Hrvatski memorijalno-dokumentacij-ski centar Domovinskog rata, Zagreb
- BENIĆ, Kristian; Filozofski fakultet, Rijeka
- DIZDAR, dr. sc. Zdravko; Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- DOBROVŠAK, dr. sc. Ljiljana; Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb
- DUKOVSKI, prof. dr. sc. Darko; Filozofski fakultet, Rijeka
- HAMERŠAK, prof. Filip; Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb
- IVELJIĆ, prof. dr. sc. Iskra; Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb
- JAKOVINA, prof. dr. sc. Tvrtko; Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagrebu
- JELIĆ, dr. sc. Ivan; Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Slavonski Brod
- JONJIĆ, Tomislav; Zagreb
- KEVO, mr. sc. Mario; Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, Slavonski Brod
- MATKOVIĆ, dr. sc. Stjepan; Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- MIROŠEVIĆ, dr. sc. Franko; Zagreb
- PETERLIN, prof. dr. sc. Davorin; Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik", Zagreb
- RADELIĆ, dr. sc., Zdenko; Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- REGAN, dr. sc. Krešimir; Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb
- SOBOLEVSKI, prof. Staša, Rijeka
- SPEHNJAK, dr. sc. Katarina; Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- ŠARIĆ, mr. sc. Tatjana; Hrvatski državni arhiv, Zagreb
- VIGATO, mr. sc. Teodora, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja predškolske djece, Sveučilište u Zadru, Zadar
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, prof. dr. sc. Božena; Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb
- ZLODI, mr. sc. Zdravka; Hrvatski institut za povijest, Zagreb
- ZUBAK, prof. Marko; Hrvatski institut za povijest, Zagreb

UPUTE SURADNICIMA

Časopis za suvremenu povijest (ČSP) objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne znanstvene članke
2. prethodna priopćenja
3. pregledne članke
4. izlaganja sa znanstvenih skupova
5. stručne članke

Osim tih radova ČSP također tiska prikaze knjiga i periodike, obavijesti, bilješke i slično. Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Uredništvo. Svi radovi moraju imati manji sažetak (nekoliko rečenica) i veći sažetak do jedne kartice.

TEHNIČKE UPUTE ZA PISANJE PRILOGA U ČASOPISU ZA SUVREMENU POVIJEST

Svi prilogi (članci, reagiranja, grada i prikazi) moraju biti pisani na računalu, u nekoj od inačica programa **MS Word** (od verzije MS Word 6.0 nadalje) ili u nekom od programa kompatibilnih s MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenata (*.doc). Obavezno je korištenje fonta **Times New Roman** (odnosno **Times New Roman CE**), **kako bi se izbjegli problemi s hrvatskim znakovima**. U tekstu priloga veličina slova je 12, a prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti uredništvu *Časopisa za suvremenu povijest* na disketi ili CD-u, a uz njih i jedan ispis.

Prilog treba poslati poštom na adresu Instituta s naznakom »za Časopis za suvremenu povijest« ili predati osobno. Molimo autore da radovi opsegom ne prelaze dva arka (32 kartice). Autori dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak ČSP-a.

UPUTE ZA PISANJE BILJEŽAKA U ČASOPISU ZA SUVREMENU POVIJEST

Prezime autora - verzal (velika tiskana slova)	isto = kurziv
Naslov članka - kurent (obična slova)	isti = verzal
Naslov djela - kurziv (udesno nagnuta slova)	n.dj. = kurziv
Naslov časopisa - kurziv	

Citiranje knjige:

Bogdan KRIZMAN, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989., 71.-77. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćena str. ili s., nego se samo piše broj stranice)

Isto, 60.

Kad se isto djelo ponovno navodi u tekstu na drugome mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv: Npr. B. KRIZMAN, *Hrvatska u I. svj. ratu*. Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kartica n.dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Članci u časopisima:

Ivan JELIĆ, "O nastanku granice između Hrvatske i Srbije", *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 23/1991., br. 1-3, 1.-33. ISTI, n.dj., 30.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Igor KARAMAN, "Promjene nacionalne strukture pod utjecajem dvaju svjetskih ratova", *Vukovar-vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, (gl. ur. Igor Karaman), Zagreb 1994., 311.-322.

Citiranje novina:

"Osobna borba u politici", *Hrvatski branik* (Mitrovica), br. 81, 13. X. 1900., 1.

Citiranje arhivskih fondova:

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Predsjedništvo zemaljske vlade (dalje: PRZV), 6-14/54-17089/1920., kut. 1.

Citiranje iz enciklopedija:

"Austro-ugarska nagodba", *Hrvatska enciklopedija* (dalje: HE), sv. 1., Zagreb 1999., 477.

Tijas MORTIDIJA, "Grga Budislav Anđelinović", *Hrvatska enciklopedija* (dalje: HE), sv. 1., Zagreb 1941., 437.

Citiranje s World Wide Web:

Vladimir ŽERJAVIĆ, "The Inventions and Lies of dr. Bulajic on Internet"
(<http://misp.isp.hr/dokumenti/bulajic.htm>)

Citiranje televizijske emisije:

TV interview. *Misli 21. stoljeća* (Suočavanje s istinom, gost: Franjo Šanjek), urednik Branimir Bilić, Hrvatska televizija, Zagreb 29. 11. 1999.

Uredništvo prima ponedjeljkom i petkom od 11 do 14 h.

Journal of Contemporary History is published three times per year by the Croatian Institute for History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia.

All correspondence should be addressed to: Časopis za suvremenu povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia, tel. (385)-01-4851-720; 4851-722, fax: 4851-725.

One issue price: 15€, 20 US \$. Annual subscription: 40€, 50 US \$ or the corresponding amount in other currencies (airmail postage included).

Foreign currency account: 2500-3207153, S.W.I.F.T.: HPBZHR2X, Hrvatska poštanska banka, Jurišićeva 4.

The editors assume no responsibility for statements of fact or opinion made by contributors.

ČSP je referiran u ovim publikacijama:

AMERICA: HISTORY AND LIFE; HISTORICAL ABSTRACTS; HRVATSKA BIBLIOGRAFIJA, Niz B; CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)

Izdavač:

HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST
ZAGREB, Opatička 10

Za izdavača:

STJEPAN MATKOVIĆ

Lektura:

SANDRA ĆUDINA

Naklada: 500 primjeraka

Rukopis predan u tisak u rujnu 2008.

Tiskanje dovršeno u listopadu 2008.

Priprema i tisak:

TISKARA ZELINA d.d.

Sveti Ivan Zelina

HRVATSKI INSTITUT ZA
POVIJEST

Opatička 10, 10 000 ZAGREB
Žiro-račun: 2390001-110001212127
(za časopis za suvremenu povijest)
tel. 01/4851-721
fax. 01/4851-725

Tvrtka odnosno ime naručitelja
(naziv/ime i prezime; adresa, mjesto ulica i broj)

MB/JMBG _____

NARUDŽBENICA

za

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST

Ovime naručujem(o) *Časopis za suvremenu povijest*.
naručujem _____ primjerka(a) broja/brojeva

Cijena pojedinog primjerka časopisa iznosi 50,00 kn. Godišnja pretplata iznosi 120,00 kn

Datum: _____

Potpis kupca

